

МИР ЧЭЛАЛ

Инсаньыг
фадьсафадси

А З Э Р Н Э Ш Р — 1961

Бу китабда әдибин сечилмиш һекајәләри топланмышдыр. Мүасир совет адамларынын алысву вәтән-пәрвәрлик һиссләриндән, һә'ат вә мәишәтинлән, әмәк чәһәсиндәки рәшадәтиндән, јени аилә гурулушундан, кәнчләримизин тәрбиә вә инкишафындан, әхлаги кеј-фијәтләриндән, Вәтән мүһарибәси чәһәләриндә икид-ликлә дәјүшмүш олан әскәр вә забитләримизин хатирә-ләриндән лөвһәләр вә бәдиһи нүмунәләр верилмишдир. Ени заманда чәмијјәтимизин ичәрисиндә һәлә дә јаша-јыб сон нәфәснини дәрмәкдә олан мәнфи типләр, көһнә адәт вә ән'әнәләр гызғын сатира атәшинә тутулмушдур.

МӘРКӘЗ АДАМЫ

«Өләрсәм көрмәдән Дарчын ханымда
ешгимә истәк,
Јазылсын сәнки гәбримдә: үрәк мән-
зун, чан мәнзун»
(Әнтәрзадәнин блокнотундан)

Бир ахшам кинодан чыхыб мәнзилимә кәлирдим. Үч илдән бәри күсүлү галдығым бир јолдашыма раст кәл-дим. Үзүмү гаранлыға чевириб, сајмазјана өтмәк истә-јәндә, голумдан тутду:

— Күсүлүлүјүмүз өз јериндә; дост, ешитмишәм отаг ахтарырсан, кәл сәни бир хејирли јерә чалајым.

— Бојнума бөјүк миннәт гојмуш оларсыңыз.

— Нардарански күчәдә доггуз нөмрәли даланә кет. Икинчи гатда ики отаг вар, бәзәкли кәлин кими! Һәр шеји ичиндә. Хүсуси әлдәдир, јијәси сатыр. Өзү дә сују гијмәтинә: узағы беш-алты минә алачагсан. Ди дурма!

Күсүлү јолдашымын әлини сыхыб јүјүрдүм. Һәмин еви тапдым. Отаг јијәси һәлә јатмамышды. Гәмли-гәмли отуруб, дејәсән, мәни көзләјирди.

— Салам!

— Салам!

— Отаг сатан бурада...

Гојмады суалымы битирәм; севинчәк чаваб верди:

— Өзүдүр ки вар. Мәнәм. Гардашоғлу, де көрүм алансан, ја данышдыран?

Бу сөз мәни јағлы хөрәк кими тутду. Аз галдым тәр-чүмеји-һалымы данышам.

— Бу нә сөздүр, дајы? Сиз мәни танымырсыңыз. Ке-чә једди верст јол тапдаламагда, дөнкә-мөпкәни кәзмәк-дә Сизин, бағышлајын, ала көзләринизә ашиг-зад олан

јохдур ки! Өзү дә, тэээ, аллаһ оғлуна гисмәт еләсин, хејир иш хәјалындајам.

— Оғлум-задым јохдур.

— Дедијим одур ки, отагдан өтрү синов кедирәм.

Дедијимә пешман олдум, чүнки тој мәсәләсини еши-
диб, киши ајағыны јухары пилләјә гојачагды. О, әлими
шана кими јекә вә галын бармаглы овчунун ичинә алыб,
мәнә тәрәф әјилди, гәтијјәтлә деди:

— Алачагсан ки?

— Алачағам!

— Бир сөз дејим дә?

— Бир сөз де!

— Бир кәлмә, хошсифәт оғлансан, көрүрәм. Хејир
ишин дә вар, бир кәлмә: бу отаглары сәнә верәчәјәм,
нечәјә, нечәјә, бешчә мин маната. Әлличә дәнә гаракез
јүзлүјә! Нечәсэн?

— Беш мин манат?

— Беш!

— Алдым!

— Сатдым. Аллаһ хејир версин!

— Сағ ол!

— Ичиндә һәмишә тој-бајрам еләјәсэн!

* *

Сәһәриси тэээ отаға көчдүм. Анадан јеничә доғул-
муш кими јүнкүллүк һисс етдим. Көһнә, гаранлыг дар
отағымын «ачыгына» папағымы бир отаға, чәкмәми о
бири отаға гојдум. Бир саат пәнчәрә габағында, бир
саат евин тән ортасында отурдум, дама чыхдым, чарпа-
јыја узандым, раһатландым, мызылдајыб маһны дедим.

Тој мәсәләси дүзәлмиш кими иди: оғлан вар, отаг
вар, загс вар, пул вар... Галыб бирчә гыз тапмаг...

Ахшам олду. Күн батды, чыраглар јанды, шәнлик
сәсләри аләмә јайылды. Јени отагларын һәвәси илә учур-
дум. Неч јерә кедәси дејилдим. Отаглар мәнә ән бөјүк
шәнлик иди. Диварлара шәкил вуруб саһман еләјәндән
сонра чарпајыны чәкиб сәрин балконда дојунча јатмаг,
көһнә, рүтубәтли отағымдакы јухусузлуғумун әвезини
чыхмаг истәјирдим. Елә дә еләдим. Һәј-күјә бахмадан
ушаг кими һамыдан габаг јатдым.

Мәни јуху апармышды. Јухуда көрүрдүм, шаирми,
ја актјорму, нәсә олмушам, колхозчулара декламација
дејирәм. Өз-өзүмә күлүрәм ки, мән һара, бу сәнәт һара?

Јухудан дик атылдым. Көрдүм гоншу отағын балко-
нунда узун бир адам Мәчнун кими сачларыны көзүнүн
үстүнә төкүб, һејкәл кими әлини Шәргә узадыб гыш-
тырыр: «Нечин дә сән төкүлмијорсын, еј инсанын бә-
дәни, нечин, нечин?»

Мәни һејрәт көтүрдү. Кечәнин бу вахтында нә дек-
ламасија?

— Јолдаш, нијә гојмурсан јатаг?

— Пәһә! Сән јатачагсан дејә, биз сәнәтимиздән әл
чәкәк? Әчәб ишдир! Сабаһын хејир! Бир аз мэдәни ол-
маг лазымдыр.

Һирсләндим. Ағыр сөз демәк истәдим. Бир дә лә'-
нәт шејтана еләјиб, јорғаны башыма чәкдим.

Мән күман етдим ки, бу адамын тәби кәлиб, ешги
галхыб; он-он беш дәгигә баш-бејнимизи апарар, сонра
јорулар, кедәр.

Белә олмады. Достум Һамлети өтдү, Ајдындан деди.
Ондан өтдү, Огтаја, Отеллоја кечди. Гадынлыға лә'нәт-
ләр јағдырды, әлини гулағына гојуб, азан чәкди. Чин
вурду бөјнимә, јухулу, кич кими јеримдән галхыб дил-
ләндим:

— Ајә, әмиоғлу, бу нә һәрәкәтдир? Ахы биз иш ада-
мыјыг! Јухумуз кәлир. Гојсана бир саат көзүмүзә јуху
кетсин!

О ачыгланды:

— Мүфтә концерт верирәм, тәшәккүр әвезинә... Халг
он беш маната билет алыб, ешидир... Мэдәнијјәтсиз!

— Бујур, сән мэдәнијјәтли ол, анчаг сәсини кәс.

Достум мұлајим сәслә деди:

— Неч тәһәри јохдур. Сабаһ саат он икидә клубда
чыхышым вар. Өзүмү биабыр едә билмәрәм. Кәрәк
һазырлашым. Бир дә ки, мәсәлә бу кечәнин мәсәләси
дејил, мән һәр кечә беләјәм. Бу мәним сәнәтимдир. Гон-
шулар да билир. Тэээ кәлибсиниз, бир аздан сонра алы-
шарсымыз.

Горхдум ки, бу адам мәни доғрудан да өз һәрәкәт-
ләринә алышдыра, бәдәним гызды. Палтарымы кејиниб,
күчәјә чыхдым. Һәјәтин гаровулу үзүмә бахыб, әһвалы-
мы сорушду. Күлдү. Балача көзләрини фанар ишығын-
дан горујараг, дишләрини ағарда-ағарда деди:

— Һә! Кет доланкинән, хамсан һәнуз! Бачыоғлу, бу
намәрд оғлуну сән танымырсан. Буна Әнтәрзадә дејәр-
ләр. Кечәләр сәнәти будур. Бә'зән олуր ки, гызлар кә-

тирир, дәстә илә хор охујуб, једди гапы гоншулары бәд-хаб еләјир. Бәс бу көзәлликдә отаглары үч-беш минә аланда демәдинми бунун аммасы вар?

— Јох, әми, аммадан о гәдәр башым чыхмаз.

— Кәрәк башын чыха иди. Амма бөјүк аммадыр! Сәндән габаг үч-дөрдү кәлиб-кедиб. Бир-ики ај галыб, гачырлар ки: «Биз кәсб-кар саһибийик, кечә јатмасаг, ишләјә билмәрик.» Наһаг јерә данышыб, ағзыны ағрыт-ма, Әнтәрзадә белә Әнтәрзадәдир. Нечә дәфә чәримә вериб, кечә мөвзәсини тәркитмир ки, тәркитмир.

Мән адам ахтарасы олдум. Пулуму версинләр, мән ездән әл чәким. Отагларын адресини дејән кими кери чәкилирдиләр:

— Билдим, Әнтәрзадәнин гоншулуғуну дејирсән, мүф-тә верәсән, алан олмаз! Ким кәләр ора?

Ахырда әлачым кәсилди, отаглардан чыхдым.

* * *

Бир ил кечди. Бу зәрәрин вә јухусуз кечәләрин ағрысы чанымдан чыхды. Әнтәрзадәни дә унутдум.

Тәсадүфән бир хејир ишдә һаман гаровула раст кәлдим. О, Әнтәрзадә һаггында мәнә бу ашағыдакы һекајәни данышды:

— Фит верилди. Гатар һәрәкәт еләди. Әнтәрзадә Н рајонуна јола дүшдү.

Узун давадан, чәкишмә вә мүбаризәдән сонра Әнтәрзадәни мәркәздән ајырдылар. Ајырдылар, нә ајырдылар! Чаны чәсәддән ајыран кими! Бөјүк мүсибәт илә ајырдылар. Онун тәмиз, гат кәсмәз, тоз тонмаз, гумаш кими хыш-хыш хышылдајан палтарлары чиб дәсмалына дөнмүшдү. Јалвармаг, хаһиш етмәк үчүн Маариф Комиссарлығынын даланында дурмагдан, пилләкәнләри дүшүб, чыхмагдан, отуруб-галхмагдан, гәти, силинмәз әмрләри горха-горха охумагдан чаны үзүлмүшдү. Аз гала бүтүн ханымлары һејрәтә салан Әнтәрзадә инди бөјүк ресторанларын јорулмуш ашпазына охшајырды.

Рајона кетмәк хәбәрини сөјләјәндә, дејәсән, кишијә вај хәбәри вердиләр. Саралды, кичилди, богазы бичилди. Севкилиси Дарчын ханымы јаһына салды, гапы-гапы кәзиб, мәс'ул ишчиләри бир-бир дишинә вурду, олмады. Јалварды, бахмадылар. Һәдәләди, горхмадылар. Сәс-күј салды, ешитмәдиләр. Гыздырмалы олмасы һаггында вәсигә чыхартды, инанмадылар. Зәриф кағызларда әри-

зәләр јазды, рәдд етдиләр. Маариф мүфәттишлији ики ајағыны бир башмаға тојуб дејирди:

— Рајона кедәчәксән, вәссалам!

Будур, ону мәркәзин курултулу күчәләриндән, көзәл гызларындан, булвар кәзинтиләриндән, тост демәли гонаглыглардан, концерт ахшамларындан, биллиард ојунларындан ајырыб, рајона—«Һичра кушәләрә» көндәрир-ләр ки, кет орада кәндлиләрә тамаша вер..

Бу һадисә Әнтәрзадә үчүн севкилисинин хәјанәтиндән дә ағыр олду. Иллаһ да она көрә ағыр олду ки, Әнтәрзадә өзүнү мәркәз адамы сајырды. Вағзалдан о јана, шәһәр ишыгларындан о тәрәфә, семафорун далында дәр-рин бир зүлмәт олдуғуну күман едирди. Она елә кәлирди ки, савады, бачарығы олан адамлар төкүлүб шәһәрә кәлирләр. Рајон авамлар јеридир. Ким дејирсә ки: «Тәр-киадәт бә мөвчиби мәрәзәст», бош сөздүр! Әнтәрзадә кими сәлигәјә адәт едән һаны? Адамлара тохунмасын дејә, трамваја минмәзди. Синифдә скамјасыны силмәк үчүн ездән ипәк дәсмал кәтирәрди. Бармағы мүрәккәбә батмасын дејә, јазы јазмазды. Дәрсләрини һәр ахшам макиначыја диктә едиб, беш-он манат верәрди. Шапка-сыны асмаға тојмазды. Гапычыја хүсуси бир гуту вермишди. Әнтәрзадә кәлән кими, көрәрдин, гутунун ағзы автомат кими ачылды. Көзәл кәлинләр сарај тәз-јинаты ичинә гәрг олан кими, Әнтәрзадәнин мәхмәр папағы гутунун ичиндә көздән итәрди. Әнтәрзадә чәк-мәсини суткада үч кәрә силдирәрди десәләр, инанын! Бир күндә нечә дәфә чорабыны дәјишәр, палтары да о нисбәтдә. Күчәјә чыханда тәсадүфән бириси она тохун-сајды, хәстә кими әһвалы позуларды; дәрһал евә дөнүб, гәдд-гамәтини тәзәдән күзкү табағында јохлар, дүзәл-дәр, јолуна дүзәләрди.

Лакин рајон мәсәләси кишинин варлығыны сарсытды. О, нәинки сәлигә мәһарәтини, һәтта башыны да итирди. Дарчын ханымла көрүшдәки тәбәссүмләри јох олду. Узүнү булуд кими гаранлыг, гују кими дәрин бир кәдәр таплады.

Әнтәрзадә башыны вагонун пәнчәрәсинә сөјкәјиб, гәмли-гәмли бахырды. Нә данышыр, нә дә бир шеј еши-дирди. Үрәји һеч нә истәмирди. Гәлбинә ағыр дашлар асылмыш кими, өзүнү чоһ пис һисс едирди.

Хырр... Гатар дајанды. Вағзалда оркестр сәсләнди. Әнтәрзадә чехоллу чамаданы көтүрүб, гапыја чыхды.

Мусиги онда руһ жүксәклијинә сәбәб олду: «Ҷәһәннәмә,— деди, — рајон олса да, адамы јахшы гаршылајырлар. Бурада клуб, театр-филян тамам өзүмә бахачаг...»

Она елә кәлирди ки, оркестр јерли ичрайјә комитәси тәрәфиндән Энтәрзадәни гаршыламаг үчүн кәндәрилмишдир. Ајағыны пилләкәнә гојанда бәркдән өскүрдү—јә'ни ки, кәлирәм.

Ајағыны јерә гојанда «таааг» дејиб, шалварынын позулмуш гатына бахды, чамаданы сол әлине алып, сағ әлини көрүшмәк үчүн сахлады, башыны галдырыб сәламлашмаға һазырлашды.

Мусиги дурмадан чалынырды, адамлар да о тәрәфбу тәрәфә һәрәкәт едирди. Кими көрүшүр, кими өпүшүр, кими «хәбәрдар» дејирди. Әли фанарлы бир киши чәкичлә гатарын тәкәрләрини јохлајырды. Энтәрзадәјә фикир верән јох иди. О, бир аз дајанды вә көзләди ки, бу саат кәлиб дејәчәкләр: «Энтәрзадә јолдаш, јерли тәшкилатларымызын көмәјинә, кәндимизи маарифләшдирмәјә чох хош кәлибсиниз, сәфа кәтирибсиниз! Кәнд совети сизи арамсыз көзләјир. Бујурун, әјләшин машына!..»

Кәлән олмады! Адамлар вагонларын пәнчәрәсинә бахырды. Энтәрзадә фикирләшди: «Јәгин сәһв дүшмүшәм. Онлар мәни јумшаг вагондан көзләјирмишләр. Сән өләсән беләдир ки, вар». Кери дөндү, тәләсик вагона кирди. Вагондан-вагона кечиб, јумшаг вагона сохулду. Көзүнүн учу илә пәнчәрә габағында гајнашанлара бахды, үрәји дөјүндү, севинди, еһмаллыча этәкләрини чырпды, арамла, тәмкинлә вагондан дүшдү. Јенә дә һеч кәс она е'тина етмир, һеч кәс јахын кәлмирди. Мусиги өз ишиндә иди. Энтәрзадә гајнашан издиһам ичиндә һүркмүш гојун кими дөјүкүб галмышды.

* *
*

Энтәрзадә кәлиб Н кәндиндә, шаирләр демишкән, «бәргәрар» олду.

Энтәрзадә кәндә бахыб фикирләширди: «Уғурсуз тәлә көр мәни һаралара атды! Мән шәһәрдән, асфалтлы күчәләрдән, јумшаг машындан ајрылыб көр нечә јерләрә дүчар олдум! Јолдашларым, сирдашларым инди дәниз һамамларынын «мави» суларында јумурта кими гызларла кефә бахыркән, мән дә чамышлары сејр еди-

рәм. Вај бәдбәхт Энтәрзадә! Јазыг Энтәрзадә, сәнин нә бәлалы башын вармыш!»

Энтәрзадәни кәнд клубуна мүдир тә'јин етмишдиләр. Кооперативин бөјрүндә она бир мәнзил дә вермишдиләр. Онун сәһәрләри аһла ачылыр, ахшамлары вајла говушурду! Севкилиси Дарчын ханыма күндә бир тә'чили мәктуб јазырды, шикајәтләнирди, ахырда да тә'кид едирди: «Ҷаваб! Ҷаваб! Ҷаваб!»

Энтәрзадәнин разы галдығы јекәнә шеј варды: кәндә иш көрмүрдү: «Кәндчи авам чамаатды, һәрдән јығыб, бир нағыл дөшә габырғасына, «сағ ол, а гадан алым!»— дејә-дејә кетсинләр. Бурада мәним вахтым чох олачаг. Бундан истифадә едиб, сәнәтими ишләдә биләрәм».

Јағышлы бир күн иди. Батдаг дизә чыхырды. Арабалар ағыр-ағыр кедирди. Энтәрзадә үст палтары илә јатағына кириб, дам дирәкләрини сајырды. Комсомолчулардан бири кәлиб деди:

— Јолдаш клуб мүдири, ачары истәјирләр.

Энтәрзадә галхыб отурду:

— Ким истәјир?

— Чамаат чохдур! Абас киши, Халыг әми-зад орададырлар...

Энтәрзадә елә билди ки, клубдан көтүрүләси бир шеј вар, јахуд гәзет-журнал лазым олуб. Ајаға галхды, кетмәк истәди. Пәнчәрәдән бахыб, јаған јағышы көрдү, фикрини дәјишди. Динмәз-сөјләмәз ачары чыхарыб верди, өзү гајыдыб јеринә кирди.

Бир гәдәр кечмәмишди ки, клуб хидмәтчиси кәлди:

— Јолдаш Энтәрзадә, чамаат сизи көзләјир.

— Мәни нејнәјир чамаат?

— Клуб долуб. Билмирәм, анчаг бир вурчатдасындыр ки!

Энтәрзадәнин чанына горху дүшдү. Клуба кәләси «тәфтишдән» шүбһәјә дүшүб галхды, тәләм-тәләсик гапыны бағлајыб кетди..

Энтәрзадә клубда адамларын отуруб сөһбәт етдикләрини көрдү. Бир нечәси дә нәрд атыр, пиано чалырды. Комсомолчулар һараданса бәзәкли бир гәзет кәтириб, дивардан асырды.

Кәнд совети катиби Энтәрзадәни көрән кими күлүмсәди:

— Кәл дә, кәл чых, ај мүдир, көрәк ахы!

Энтәрзадә она јанашыб сорушду:

— Исмајыл, није јығылмысыңыз, хејир ола?

Исмајыл елэ билди о, зарафат елэјир:

— Јығылмышыг белэ сәниң о хәтт-халына, күл чамалына бахыб, салават чевирәк!

Энтәрзадэ гызарды, сәсини алчалдыб, бир дэ сорушмаг истәјәндэ Абас кишинин сәси ешидилди:

— Һә, балам, вахтдыр, кәтирин көрәк, тамашаны башлајын да!

Абас киши үзүнү кәнд совети катибинэ вә Энтәрзадә тутуб буну дејәндэ, чамаатдан эл чаланлар олду. Энтәрзадә иши ајры чүр көрүб, Исмајылы кәнара чагырды:

— Мән өлүм, де көрүм, није јығылмысыңыз?

Исмајыл, Энтәрзадәниң үзүнә бахыб, чиддиләшди:

— Башына сојуг дәјиб, нәдир? Чамаат тамашаја кәлиб; сән кимдән сорушурсан, бу нә демәкдир?

— Ај Исмајыл, мәни гәбрә гојасан, хәбәрим јохдур. Гардаш, мән чағырмамышам.

Исмајыл күлүмсәди:

— Чағырмаг нәјә лазымдыр? Клубун календар планы һамыја мәлумдур. Ушаг да, бөјүк дә билир ки, онунда тамаша вар. Ајын онудур, кәлибләр. Планы дүзән, чамаата тәсдигләдән клуб идарәси; сән буну билмәјәндэ, бәс ким билир?

Энтәрзадә сәрчә кими чапалады:

— Исмајыл ләлә, социализмә анд олсун, охумамышам. Бәс мән нечә еләјим?

Исмајыл чијнини чәкди:

— Билмирәм нечә еләјәчәксән! Анчаг чамааты гајтармаг олмаз. Бизим үзүмүзә түпүрәрләр. Бир дэ јырмаг мүмкүн олмаз. Тез ол бир-ики декламасијадан-заддан нә бачарырсан јадына сал, чалан ушаглары да чағыр. Кеч сәһнәјә, чамаат залы дағытды, тез ол!..

Энтәрзадә өмрүндә белә дара дүшмәмишди. Чох адамлары дарда гојмушду, чох чәтинлијә дүшмүшдү, чыхмышды, анчаг неч беләсинә раст кәлмәмишди. Пајызын сојуғунда, халг јахасыны бәрк-бәрк дүјмәләјиб отурдуғу һалда, Энтәрзадә пучур-пучур тәр төкүрдү. Гаранлыгда өзүнү ора-бура чырпырды.

Бир дэ көрдү пәрдә галхды. Нәрд сәси кәсилди. Чамаат кириди. Гапы өртүлдү.

Энтәрзадә элачсыз сәһнәјә чыхды, әлләрини гарнынын үстүндә чатаглајыб, бөјүк фачиәви ролда бөјүјән

актјорлара мәхсус бир вәзијјәт алды. Чамаат әл чалды. Энтәрзадә алгышлар алтында, лајлај динләјән ушаг кими, өзүнү раһат һисс етди. Бир саатдан бәри әл-ајаға дүшмәсинин тамамилә јерсиз олдуғуну көрдү. «Чаным, бура кәндистан јеридир. Нә десән, бунлара тәзәдир, ләззәтлидир. Бунлара нә һазырлыг! Бир ај бу сәһнәдә дурсам, јенә демәјә сөзүм чатар».

— Јолдашлар, әлбәт ки, гүсурларымыз мөвчуддур. Бағышламаныз хаһиш олунур.

Абас киши тәсәлли верди:

— Де кәлсин көрәк!

Энтәрзадә ајағынын бирини ирәли гојду, дик дуруб, мәғрур-мәғрур зала сахды. Јумруғуну бәрк дүјәрәк башлады:

— Һамлетдән парча... Еј инсанын бәдәни, нечин дә төкүлмијорсын, нечин дә парчаланмијорсын...

Абас киши әјилиб, Исмајылдан сорушду:

— Кимә гарғыјыр?

Исмајыл көзүнү сәһнәдән ајырмајараг, әли илә Абас кишини киритди:

— Гулағ ас, көрәк нә олур.

Энтәрзадә ағзыны кениш ачырды. Гантарға чәјнәјән ат кими сифәтини туршудуб, тәпијини јерә вурур, әл-голуну өлчүрдү: «Нечин, нечин?»—дејә кет-кедә өзүндән чыхырды. Чамаат буну көрүб фикирләширди: «Јәгин бу саат мараглы тамаша олар». Лакин Энтәрзадә башыны әјиб, кери чәкилди.

Кимсә јериндән дилләнди:

— Јолдаш мүдир, мусиги олачагмы?

Абас киши она чаваб верди:

— Нечә јә'ни олачаг, афишада јазылыб. Бу нә сөздүр? Олачаг һарасыдыр? Биз бураја гарғыша кәлмәмишик, кәлмишик мусигидән-заддан ешидәк. Јолдаш мүдир, башлајын. Мусиги башлајын, гарғышдан фајда чыхмаз!

Энтәрзадә бир мүддәт гуруду, дили тутулду. Бирдән дилләнди:

— Јолдашлар, чалғычыларымыз кәлиб чыхмадығындан...

Залдан бир оғлан тојмады ки, Энтәрзадә сөзүнү гуртарсын:

— Јолдаш мүдир, биз кәлмишик.

Бу сөзү дејән, гучағында торбалы тар олан, јара-

шыглы бир оғлан иди. Оун «кәлмишик» сөзүнә курулту илә әл чалдылар. О, сәһнәјә кечди. Чалмаг үчүн стула отуранда, Әнтәрзадә кәлкә кими титрәјиб кетди, пәрәһнин далында көздән итди.

Јарашыглы оғлан әтрафына бахды, е'лан верән јох иди, өзү мә'лумат верди:

— Сизин хаһишинизә көрә: «Һәјәт».

Сөзүнү дејиб, тары бағрына басды. Бармаглары ары кими пәрделәри кәзди. Гулағы илә симләрдән төкүлән һәјәт нәғмәсини динләјир, көксүнү габардан һәјәчаны, руһуну охшајан севинчи, үзүнү ишыгландыран тәбәс-сүмү илә чаваб верирди.

Әнтәрзадә пәнчәрәјә сөјкәһиб, мат-мәәттәл галды: «Тиканлы чәпәрләрин, палчыглы күчәләрин, балача дах-маларын ичиндә, ади палтарда, садә симада көрүнән кәнчләр ичиндә сәнәтин һәвәскарлары јох, саһибләри вар имиш.» Артыг нә тар ешидилирди, нә јарашыглы оғлан, нә дә сәһнә нәзәрдә иди. Јалһыз әлчатмаз бир истә'дады мәһарәтлә нүмајиш етдирән ишыглы вә һәссас бир гәлб көрүнүрдү.

Јарашыглы оғлан ајаға галһанда, зал да ајаға дурду. Зәриф, инчә мусигијә гаршы гулаглары сарсыдан алгыш башланды.

* *
*

Бу һазырлыгсыз мүсамирәдән сонра Әнтәрзадә кәнд-лиләрин көзүндән даһа да дүшдү; һәлә кишини дилә-дишә дә салдылар. Абас киши һәр јетәнә дејирди: «Клуб мүдиринин гарғышына кәләсән, белә адам!»

Тәһсилинә, кечә мәшгләринә, вәрдишләринә бахма-јараг, Әнтәрзадәһин декламасијалары һеч кәси чәлб ет-мирди. О бу барәдә Исмајыла шикајәтләһәндә, о да дејирди:

— Доғру дејирләр! Чох сүн'и башлады. Декла-масијанын да тәһәри вар. Јердән-көјдән дәм вурмағын ча-маат үчүн һеч бир мә'насы јохдур. Кәндли һәјәтпәрәст адамдыр. О үрәјәјатан тамаша истәјир.

Әнтәрзадә јанылдығыны аһлады. Инанды ки: «Кәнд-ләрдә муғамат биләнләр, јахшы сәси оһанлар вардыр. Мән наһаг бурада сәнәт мәсәләсинә әл атырам. Јахшы-сы будур ки, бунлары шәһәрдән кәтирдим мә'луматла марагһландырым».

Бу фикир Әнтәрзадәһин бејһинә батды. Севинә-севи-нә гәзетләри габағына төкүб, мә'рузә һазырлады. Мә'-рузәһи бир дә она көрә һәвәслә һазырлајырды ки, бир нечә күн иди рајондан кәндә бир бағча мүдирәси кәл-мишиди. Јахшыча бир гызды. Оун гаршысында мә'рузә еләмәк—мәркәздә данышмаг кими бир шејдир...

Бағча мүдирәси кәләндән бәри Әнтәрзадә үст-ба-шына фикир вермәјә, ики ајдан бәри унутдуғу вәрдиш-ләрини хатырламаға башламышды. Күнләр кечди. Ән-тәрзадәһин «мәдәһијјәт барәсиндә» мә'рузә күнү чатды.

Јенә һәмин клуб, јенә гаранлыг бир кечә, лакин ја-ғышсыз, ајазлы бир кечә иди.

Чамаат клуба топлашды. Програм үзрә Әнтәрзадә мә'рузә етмәли, сонра бәһии һиссә башһанмалы иди.

Чамаат бәһии һиссә үчүн ахышыб кәлмишиди. Ән-тәрзадә анчаг мә'рузәјә һазырлашмышды, чамааты да бура оун үчүн јығмышды. Бәһии һиссәдә нә олачағы-ны, һәтта белә бир һиссәјә еһтијач һисс оһунуб-оһунма-јачағыны дүшүнмәмишиди. Оун шәхси рә'јинә көрә белә мә'рузә бу кәнддә ешидилмәмишиди. Чамаат буну еши-дәндә ағзы ачыла галачаг, јербәјәрдән галхыб дејәчәк-ләр: «Јолдаш клуб мүдири, гаһан аһым, о сөјләдијин чүмләһи зәһмәт чәк, бир дә де, дәфтәримә јазым». Бә'-зисини дә, мәсәләһ, Абас киши кимиләрини һејрәт көтү-рәчәк, дизинә чырпыб дејәчәк: «Вај сәһин аһан-аһан јарымасын, киши, көр нә авамлыгда галмышыг ки, белә-белә шејләрдән хәбәримиз јохдур!» Бағча мүдирәси де-јәчәк: «Шәһәрдә бизи беш ил охутдулар, бу сөзләрин һеч бирини өјрәдә билмәдиләр. Маладес клуб мүдири-нә!» Беләликлә, мә'рузә кечә јарысына гәдәр чәкәчәк. Чамаат әл чәкмәјиб, суалы суал үстүндән верәчәк. Ахырда маариф шә'бәси мүдири мә'рузәһијә бир стәкан ширин чај кәтирдәчәк, чамаатын ағзыны сахлајыб дејә-чәк: «Јолдашлар, бәсдир суаллар! Бу гајәт мараглы вә гијмәтли мә'рузәһи сиз бир дә гојачағыг. Мүмкүн ет-сәк, рајон ичраијјә комитәси илә данышыб, рајон мигја-сында гојачағыг ки, һәр бир кәндли тамам көз ачыб, мәдәһијјәти клуб мүдиримиз кими затларын сајәсиндә билсин. Мәнчә бәсдир суаллар. Мә'рузәһини јормајын». Белә вәзијјәтдә әлбәттә ки, бәһии һиссәјә јер ола бил-мәз. Оһса, оһса, клуб мүдирини тәбрик үчүн комсомол нүмајәндәсинә, пионер нүмајәндәсинә, гадынлар нүмајәһ-

дәсинә (ки, ибарәт олмуш ола кәндә јеничә кәлмиш бағча мүдирәсиндән) сөз вермәк олар...

Энтәрзадә бүтүн бу мүлаһизәләри нәзәрдә тутуб, бәдди һиссәјә һазырлыг кәрмәмишди. Охучулар дарыхыб соруша биләр ки, де кәрәк, бу маратлы мә'рузә башланды, ја јох? Башланды нәдир, Энтәрзадә трибунанын далында өзүнү јыртды, төкдү!..

О, материалсыз натигләр кими башламады, ај нә билим: «Үзр истәјирәм, нөгсанымы бағышлајын, филан...» Белә сөһбәтләрә Энтәрзадәнин мә'рузәсиндә јер ола билмәзди. О, бирдән-бирә башлады:

— Јолдашлар!

Бу сөзү елә бәркдән деди ки, аз јашлы ушаглар горхду, гочалар сәксәнди, орта јашлылар өзүнү јығышдырды. Көзүнү габаг сырада отуран бағча мүдирәсинин јанағындакы «мискин халлара» дикәрәк, «мәдәнијјәт барәсиндәки» мә'рузәсини битирди:

— Јолдашлар! Мән... сөзүмү... гуртарыб.... дејә биләрәм ки... мәдәнијјәт ишләримиз... чәһаләт ишләримиз... маариф ишләримиз... бисавад ишләримиз... одур ки, бу кәндә ишләримиз...

Абас киши әлини галдырды:

— Ишләримиз нә олсун, јолдаш, ахы, ону де!

Исмајыл она сәс верди:

— Јолдаш Энтәрзадә, бизи әлә салмысан, өзүнү?

Чамаат күјләшди:

— Бу нечә мә'рузәдир, вахтымызы алырсыныз? Белә мәдәнијјәт Энтәрзадәнин башына дәјсин!

— Клубун ишини нә корладылар, фәләк!

Энтәрзадә әлиндәки кағыз-куғузу чибинә долдурур, јерә дүшәнләрини кәтүрүб голтуг чибинә гојурду ки, салондакы күј ону ајылтды: дөнүб салона баханда, Исмајылын трибунаја чыхдығыны көрдү. Исмајыл чамааты сацит едиб деди:

— Јолдашлар, бизә ајдын олду ки, Энтәрзадә бир клуб ишчиси дејил, халисчә бир фырылдагчыдыр. Онда күнаһ јохдур. Биз елә дәмдәмәкинин әлинә кағыз вериб, бураја кәндәрән маариф шә'бәси илә данышарыг. Индиликдә клубу идарә ишини Јусиф јолдаша тапшырырыг.

Абас киши күлүб, ајаға галхды:

— Энтәрзадәни өзүм јола салачағам. Достам о киши илә...

Энтәрзадә билди ки, бу «абырла» мәркәзә гајытмаг мүмкүн олмајачаг. Мәркәзин курултулу күчәләрини, булвар кәзинтиләрини, көпүклү пивәсини, тост демәли гонаглыгларыны, әтирли Дарчын ханымыны тамамилә унутду. Башындакы «мәдәнијјәти» сатмаг үчүн мүнәсиб бир јер ахтармаг фикринә дүшдү. Лакин белә бир јер тапа билмәјәчәјини јәгин етмишди. Анчаг чох кеч иди...

1933

АҖАЗ

1

Һәләлик дарыхмајын, мән Әкбәрин чаванлығындан данышмаг истәјирәм.

О, бәзәкли, тәнтәнәли, курултулу сарајларда күн кечирмәмишди. Јериши илә нишанлајан, кирпији илә ох-лајан, бахышы илә хумарланан, назы илә чанлар алан ханымлары көрмәмишди. Сүфрәси бәрг вуран шәраб мәч-лисләриндә сағлыг демәмишди. Чәбһәләрдә дөјүшмә-миш, вурушмаларда икидләрлә гаршылашмамыш, һәм-лә, зәрбә дадмамышды.

Әкбәр елм адамы, китаб дүшкүнү дә дејилди. Ишдә, һәјатда көзә чарпан бир табилијјәти дә јох иди. Нати-гәси зәиф иди. Бә'зи мүнәндисләр кими беш кәлмәни бир-биринә чалајыб, ичиндән мә'на чыхармағы бачар-мазды.

Јолдаш охучу, дејәсән үрәјинә јатмады? Додаглары-ны бүзүб, ајаға галхмаг истәјирсән...

Кәнчәсәнсә, јәгин дүшүнүрсән: «Әзизим, белә типлә-рин әдәбијјатда нә иши? Бунун сәнәтә лајиг бир хасиј-јәти јохдур. Бир адам ки, үрәјиндә гыз јарасы көрмәјә, бир тәбәссүм үчүн һөнкүр-һөнкүр ағламаја, ешг бадәси нуш етмәјә, дүнјанын, варлығын ијини бир тикмәли јайлыгдан алмаја, бир гәмзәдә мин бир мә'на охумаја».

Јашлысанса, дүнјанын јалныз истисини јох, сојуғуну да дадыбсанса, дејәчәксән: «Мүбаризә көрмәјән, сәја-һәтә кетмәјән, биликсиз, тәчрүбәсиз адамдан нә ибрәт алмаг олар?»

Әкбәр сиз дејән адамлардан олмаса да, өзүнә көрә ибрәтли һәјат јолу вар. Онун чаванлығы кәл кими сак-ит кечмәмишди. Онун көзү бәнна шакирдлијиндә ачыл-ды. Илләрлә уста Муртузун јанбында сәнәт өјрәнәрди.

Бир дә көрәрдин сәһәр ачылмамыш уста Муртуз адам көндәриб тапшырарды:

— Әкбәр, дурма кәл!

Әкбәр дәрһал анларды ки, иш вар. Палчыг тәкнәси-ни вә чијнини ағрытмасын дејә, тикдирдији көһнә арха-лығы көтүрүб, чумарды. Устасы көрәрдин, филан тачи-рин, бәјин, мирзәнин, ахундун евини тикмәји бојнуна көтүрмүшдүр. Фәһләләр јер газар, евин бүнөврәсини го-јар, уста таразла өлчәр, ип узадар, башлајыб дивары галдырарды. Әкбәр торпаг кәтирәр, палчыг тутар, даш дашыјарды. Фәһләләрин һамысындан чох ишләрди. Күн муздунун исә јарысыны аларды, чүнки уста Муртуз онун-ла габагчадан шәртләшмишди: уста она бәнналыг өјрә-дирди, о да муздунун јарысыны устадан алмырды. Буну да она көрә едәрди ки, сәнәт өјрәнсин, әли чөрәјә ча-тандан сонра раһатча отурсун, аз ишләјиб чох истира-һәт еләсин, чохлу чај ичсин, бу ағыр, јухусуз күнләрин јорғунлуғуну, әзабыны чанындан чыхарсын.

Чәлд ишләдијинә көрә уста Муртузун Әкбәрдән хо-шу кәләрди:

— Шакирд дејил, икидир, икид! Тикинтинин фәнди-ни өјрәнсә, ишин чәмини тапса, усталарын әлини тахта-ја бағлајачаг! Паһ, инсан да белә ишчил олар? Әждаһа қимидир!

Бир ил, дава дүшән или тачирләрин кәһнакәли иди. Һансы баггалы диндирсән, алахана-балаханадан дәм вурарды. Шәһәрин дар күчәләри, сых һәјәтләри, гаран-лыг дамлары онлары тә'мин етмирди. Кәнарлара, јон-чалыг, диррик јерләринә чәкилирдиләр. Пулун күчүнә беш ај әрзиндә кома-кома евләр тикилди. Бәннанын иш күнү аз гала бир гызыла чыхмышды.

Бунлар уста Муртузун үрәјинә јатырды. О чох иш-ләјир, чох да газанырды. Сутканын он алты саатыны дамда-диварда кечирирди.

Әкбәрин гочаглығы инди көзә чарпырды. Күнүн јан-дырычы истисиндә, тәкнә чијниндә тәр төкә-төкә нәрди-вана гырғы кими дырмандығыны көрәнләр дајаныб, тамаша едирдиләр. Онун устаја кәрпич атмасына, һәт-та палчыг долу тәкнәни, баратаны «ја мәдәл!» — дејиб, јухары тулламасына һәмәшәт кәлнәни Чамаат әли-ни әлине вуруб, һәр еликчә үзүмләри басышырды. Тәк-нәни даһа чох долдур-лат-лат еттиришәтирды. Өзү дә ирәли јеријиб, тәкнәни илтәдә дурурду.

Бунун бөжүк мәнасы варды. Башыны ашағы салыб, диварын дибиндә дурмагла демәк истәјирди: «Башымы верәрәм! Дүз атмамышамса, гој дүшүб, башымы парчаласын».

Уста Мургуз һәрден бир кишинин һәјәтиндә ишләди. Бәнна-фәһләнин хөрәјини дә иш саһиби верәрди. Нәдәнсә, гадынлар фәһләләрдән кизләнмәзди. Әкбәр бундан әсәбиләширди: «Нечә јә'ни? Биз киши дејилик?»

Әлипашанын һәјәтиндә ишләјәндә Әкбәр бир ев гул-лугчусу көрдү. Каш ки, һеч көрмәјә иди! Киши дурдугу јердә позулуб һалдан кетди.

Нә олар гыз көрәндә? Адам гыз да көрәр, гызла данышар да, зарафатлашар да, шәһәр јериндә гол-гола вериб, кәзәр дә...

Әкбәр буну билирди. Гоншу гызы Билгејислә о гәдәр гум-гум, кизләнпач ојнамыш, о гәдәр әл-әлә вериб кәпәнәк тутмаға, гуш јувасы ахтармаға кетмишди ки...

Анчаг һеч бу күнә дүшмәмишди!

Инди, нәдәнсә, көзү гуллуғчу гыза саташан кими бир тәһәр олду. Дејәсән көзүнә ишыг, үзүнә гырмызы, көн-лүнә хәјалат кәлди.

Бир дә бахды.

«Көзүн ајдын!»

Гыз көј көјнәк кејмишди; гујудан су чәкиб, ведрәләрә төкүрдү, һәрден, үзүнү өртән телини кәнар етмәк үчүн башыны кери атырды; гара вә ајыг көзләри илә арабир јухарыја, тикинтидә чалышанлара бахырды.

Әкбәрин көзү гызын көзләринә саташанда дүнја бир-биринә дәјди. Көјүн булудлары ағ әтәјини саллајыб, јери өртдү. Ани бир күләк јеничә тикилмиш јарымчыг еви галдырыб, једди кәрә фырлатды. Әкбәрин тәпәсинә чахды. Әкбәр бу зәрбәнин нә сәсини ешитди, нә ағрысыны дујду. Она елә кәлди ки, зәрбә өз тә'сирини ичәри верди. Онуң кәнч вә мөһтәрис гәлби овланмыш гартал кими чырпыныб, көксүнә вәлвәлә салды; аз галды јериндән голуб көјүн бошлуғуна учсун...

— Әдә, Әкбәр, башымы јардын, нә хәбәрди!

Уста Муртузун сәси Әкбәри хәјалатдан ајылтды. Башыны галдыранда көјдән кәрпич јағдығыны, устанын гачыб, диварын башында јандығыны көрдү. Өзү һисс етмәдән кәрпичләри бир-биринә ашынча елә тулламышды ки, уста һәр күб гачыш диварын бир кәнарында дуруб бағырмышды:

— Әдә, Әкбәр, башымы јардын, нә хәбәрди?

— ...

— Әкбәр, сәнә нә олуб?

Әкбәр утанды. Динмәди.. Башыны ашағы салыб ишләди.

2

Әкбәр бир сәһәр јериндән галханда гыза әмәлли-башлы бәнд олдуғуну һисс етди. Әл-голу бошалмыш, дизи тагәтдән дүшмүш, көнлү јаз сулары кими буланмышды. Өзүндә бир әскиклик дүјурду. Санки ону бу евә, илләрчә јашадығы бу тәнһа вә мәһрәм кушәјә мүвәгәти бурахмышдылар. Вахт битдији үчүн намәлум бир адам гапыны кәсиб, ону бајыра чыхармаг истәјирди. Буна севинмәлими иди, ја ағламалымы иди? Көјкөјнәк гызын бахышлары Әкбәрин кәләчәк һәјатындан пәрдәләри галдырмышды.

О, ачыг һаванын гыздырычы күнәшини, баһарын әтирли сәһнәләрини, јурдсузлуғун ағыр күнләриними көзләјирди? Нә гәдәр фикирләшдисә, буну ајдын едә билмәди.

Тәләсик әл-үзүнү јујуб, тикинтијә гачды. Һәлә һеч кәс кәлмәмишди. Чырманыб, палчыг һазырлады. Иши бәһанә едиб, һәјәтдә о јан-бу јана кетди, мәһбубәсини көзалты ахтармаға башлады.

Уста кәлди. Һамы өз ишинә давам етди. Гыз јенә һәјәтдә көрүндү. Әкбәрин көзүндә аләм бир-биринә дәјди. Үрәји дәјүндү, башы кичәлләнди. Гызын јахына кәләчәјини, бәлкә дә онлара чај һазырлајачағыны күман етди. Нә чүр олдуса, көзү јенә гызын шәвә кими гара, јаз көјләри кими ајдын көзләринә саташды.

О, көһнә кишиләрә инанырды. Онлар: «Гәлбдән-гәлбә јол вар»,—дејирләр. Гыз, Әкбәрин гәлбиндән хәбәрдар олмасајды, устаны вә башга фәһләләри гојуб, дүз Әкбәрин көзүнүн ичинә бахмазды... Әкбәр ајаға галхыб, көкүл долусу иштаһа илә бахмаг истәјәндә, гыз үзүнү чевирди. Исланмыш бир халчаны башына алыб, һәјәтдән чыхды, көздән итди. Әкбәри бир ушаг күскүнлүјү бүрүдү. Бир аһ чәкди. Көзүнү гапы-бачадан јығыб, кәрпич атмаға башлады.

— Бәрк!

— Әкбәр, бәрк ат!

— Бир аз бәрк ат, Әкбәр!

Уста Муртуз һејрәтиндән гајыдыб, ашағы бахды.

— Бәрк ат ки, чатсын да!

— Быјј! Оғлум, сәнә нә олду бирдән-бирә? Јохса кефин харабдыр? Нахошсан, һә?

Әкбәрин кәрпичләри икинчи гата, устанын әлине чатмырды. О, нә гәдәр күчәнир, ајағыны уча јерә гојуб, атырдыса, кәрпич кетмирди, әлиндән чыхан кәрпич гәлп фишәнк кими гајыдыб, таппылты илә јерә дүшүрдү. Уста Муртуз дајанды:

— Хәстәсән, бала, кет јат,—деди.—Јорғаны башына чәк, бир мөһкәм тәрлә!

* *

*

Әкбәр доғрудан хәстәләнди. Уста Муртуз кәлиб, ону јатагда көрәндә, тәсәлли олсун дејә, һај-күј салды:

— Сәнин нәјинди јатасан, а гырышмал? Дур, әл-үзү-нү ју, ејнин ачылсын, јатдыгча ағырлашарсан. Рәнкин лап дурулуб.

Уста Муртуз хәстәнин үрәјини ачмаг үчүн ширин сөһбәтләр еләди, мәзһекә деди. Кәтирдији гырмызы алмадан сојуб, она верди.

Хәстәнин үзүнә бир шеј демәсә дә, фикирләшди ки: «Евсиз-адамсыз оғландыр, бахан олмаз, хәстәлији бәркијәр. Әлипашаја дејим, буна шорбадан-заддан һазырлатсын.»

Әкбәр мүтәккәјә архаланыб, пәнчәрәдән бахырды, фикир-хәјалатыны дағымтаг үчүн, ја бир јерә јығмаг үчүн папиросу папироса чалајырды.

Ајаз—Әлипашанын ев гуллуғчусу, һәмин о көјкөјнәк гыз—әлиндә бир габ хәрәк гәфилдән ичәри кирди.

Әкбәрин һушу башындан чыхды. «Илаһи, јуху көрүрәм, ја бу ашкардыр?»—дејә өзүнү тохтатды. Јериндә дик отурду вә гызын пул кими гызармыш јанағларына бахыб күч-бәлә илә дилини тәрпәдә билди:

— Нә зәһмәт чәкирсиниз?

— Хошдур!

Ајаз бу чавабы дејәндә, Әкбәр севинчиндән аз галды сычрајыб, ајаға галхсын. Күлүмсәди, Ајазын чавабыны хәјалында дәнә-дәнә тәкрар едиб фәрәһләнди: «Демәк, мәним зәһмәтими чәкмәк онун хошуна кәлир...»—дејә дүшүндү.

Әкбәр һа фикирләшди, Ајаза лајиг вә мүнәсиб хош бир чаваб тапмады. Аралыгда давам едән сүкутдан

утанды. Өмрүндә илк дәфә наил олдуғу белә әзиз бир көрүшдә сүкутла өтән дәгигәләрә һејфсиләнди. Гыздан сорушду:

— Көзәл гыз, сәнин адын нәдир?

Бу суалын јерсизлијини өзү дә анлады. Лакин әлачсызлығындан сорушду.

Ајаз она дуз, гашыг верди. Дәсмалы гатлајыб, кетмәјә һазырлашды. Пәнчәрәјә баха-баха деди:

— Гәшәнк оғлан, һава ајаздыр.

— Ајбәниз гыз, адыны бәјан елә!

— Начаг оғлан, мәрәмини ач сөјлә!

— Гоһағым гыз, мәни сағалт, амандыр!

— Еллим оғлан, јатма дур!

Онларын сөһбәти ашыг дејишмәси кими олду. Әкбәр гызын мөһрибанлығыны вә мејлини көрүб, ајаға галхды, ону күчә гапысына гәдәр јола салды. Далынча узун мүддәт баха-баха галды. Гыз чоһдан көздән итмишди, лакин Әкбәр онун изинә бахырды.

Сабаһы күн Әкбәрин кәрпичләри јенә көјәрчин кими көјүн јухары гатларына галхырды. Усталар, фәһләләр дә руһланыб, ахшам гаранлығына гәдәр ишләдиләр.

Уста Муртуз елчи дүшдү. Әлипаша шәрт гојду:

— Ишләсин, тикинтини битирсин, ишинә, мәрифәтинә бахарыг. Бирдән-бирә мән нә дејим! Чох да гуллуғчу гыздыр, ахы мәним чәрәјим илә пәрвәриш тапыб.

Әкбәр ики ај бәрк ишләди. Әлипашанын бүтүн бужруғларыны јеринә јетирди. Онун көзүнә «иш көрән, мәрифәтли» көрүнмәк үчүн тикинтинин фәһлә ишини дә бојнуна алды. Әлипаша, онун үчүн муздла ишләјән ики фәһләни ишдән чыхартды. Уста Муртуза деди:

— Әлинин алтында Әкбәр кими әждаһа вар. Сәнә фәһлә нә лазымдыр? Ишлә, гочум, гуртар!

Уста Муртуз бир күн Әкбәрдән муштулуғ тутду:

— Әлипаша разы олду. Гыз сәниндир. Тәдарүк көр!

Бу хәбәрдән Әкбәрин үрәји даға дөндү. Голуна јени гүввәт кәлди.

Күнләр дә кет-кедә гызыр, ағыр ишдә чалышмаг чәтинләширди. Бир күн Әкбәр фикирләшә-фикирләшә палчыг ајаглајыб јетирмәкдә иди. Уста һара исә кетмишди. Ханым ејвандан бахырды; дөрд јашлы оғлу да әлиндә чубуг һәјәтдә ағач ат чапырды.

Ушаг палчыға јахынлашды, сөјүд чубуғу илә Әкбә-

рин чылпаг балдырына чэкди. Экбэр уфулдады. Ушаг күлүб, анасына бахды. Анасы оғлунун шүчаэтинден ганадланыб, учмаг истәди вә ишарә еләди:

— Бир дә! Оғлум, бир дә вур! Баласы бир дә вурсун, көрүм!

Экбэр ушаға ачыгланды:

— Еләмә! Еләмә, а бала, гылчамы ағрыдыр ахы!

Ушағы голундан тутуб, һәјәтин о башына апарды. Гајыдыб палчыға кирди. Ушаг гачыб кәлди. Күлә-күлә палчығын әтрафында һәрләнди, фүрсәт ахтарды вә гәфилдән вурду.

Экбәр јухары, ејванын мәнәччәринә сөјкәниб, сачларыны саллајан вә һәјәтә тамаша еләјән ханыма бахды.

— Ханым,—деди,—ушағы чағырын, ајағы палчыға батар!

Бу сөзү о гәдәр нәзакәт вә еһтијатла деди ки, сәси боғуг чыхды. Бу сөздә мә'рифәтинә хәләл кәтирәчәк һеч бир шеј олмадығына инанды. Лакин, нәдәнсә, ханым чаваб вермәди, ушағы да чағырмады, дишләрини ағардараг дурду. Экбәр фикирләшди: «Мә'рифәт дејилән шеј бунлара дөзмәкдән ибарәтдирсә, бу, өлүмдән дә чәтиндир. Мән дејәсән дөзә билмәјәчәјәм. Ағадыр, хозејиндир, гәбул. Даһа мәним чаныма дағ басмаға нә һаггы вар?»

Ушаг онун балдырына тутарлы бир чубуг чәкиб, күлә-күләгачды. Экбәрин балдыры бәрк көјнәди. Экбәр истәди иши, ачлығы вә һәтта чанындан әзиз тутдуғу севкилисини дә ајаглајыб кечсин, чаныны бу көрпә ушағын әлиндән гуртарсын. Лакин чүр'әт етмәди. Әлипашанын зәһми чанына чөкдү, сәбр еләмәји мәсләһәт көрдү.

Ушаг бир дә јахынлашанда дилә тутду, чубуғуну әлиндән алыб, атмаға чалышды. Ханым ејвандан гышгырды:

— Ишин олмасын!

Экбәр мүлајим чаваб верди:

— Ханым, ушаға сојуг дәјәр, чағырын евә!

Ханым динмәди.

Экбәр палчығыны ајагламагда давам етди. Бир дөврә вуруб баша чыхмамаш, ушағын чубуғу сол гылчасыны јандырды. Бу дәфә Экбәрин јалныз гылчасы јох, бүтүн әсәбләри јанды. О, палчыглы ајағы илә ушағын синәсиндән елә чырпды ки, ушаг—гартал чајнағындан дүшән довшан кими јерә дәјди, һәрәкәтсиз галды. Ханым гышгырыб, өзүнү ушағынын үстүнә атды. Күј гопду, адам-

лар төкүлдү. Экбәр палчыгдан чыхыб, ајагларыны тәмизләди, бир кәнарда дајанды, говулмаг әмрини көзләди. Ушағы овутмаға апардылар. Ханым устаны да Экбәрә гатыб сөјдү.

— Тез ол,—деди,—бу саат көзүмдән рәдд ол!

Экбәр ајаггабысыны кејиниб, кетмәк истәјәндә, Әлипаша кәлди, мане олду:

— Ишини ишлә,—деди.

Үзүнү ханыма тутуб, јумшагча деди:

— Нә олар, ушаг дөјүләр дә, ағлар да, киријәр дә!

— Нечә нә олар? Баламы өлдүрүрдү...

Әлипаша ону сакит еләмәјә чалышды:

— Сәниң ишин олмасын. Кет отур јериндә!

Экбәр өмрүндә биринчи дәфә иди ки, белә һәјрәтли бир ишә раст кәлмишди. О дүшүнүрдү: «Ола билмәз! Әлипаша мәни нијә дөјдүрүб, дама басдырмады?» О деди: «Ушаг дөјүләр дә, ағлар да, киријәр дә...»

Әлипашаның бу һәрәкәтинә Экбәр узун мүддәт инанмады, инандыгдан сонра исә она һөрмәти артды. Онун хасијәтинә «әһсән»,—дејиб чан-диллә иши гуртармаға чалышды.

Иш гуртарды. Әлипашанын һүзуруна адам көндәриб, адахлысыны апармаг фикрини билдирәндә, о е'тираз етмәди:

— Мән һәмишә хејир иш тәрәфдары олмушам. Әјалыдыр, кәтирсин борчларыны версин, апарсын. Мәним бир сөзүм јохдур.

— Нә борч?

Бу сөздән мат галан Экбәр тәкрар еләди:

— Нә борч?

Әлипаша гызы бөјүтмәјинә мин манат мөхарич истәјирди. Гызын әрә кетмәјини ешидиб, мүбарәкбадлығына кәлмиш гонағлары јола салмаг үчүн дә дүз беш јүз алтмыш једди манат хәрч чәклијини дејирди. Сонра әләвә едирди:

— Нәчиб оғлан олар, бизим зәһмәтимизә, аталыг еһтирамымыза мүгабил бир хәләтдән-заддан да тәдарүк едәр. Зарафат дејил, евләнир, ај парчасы кими гыз алыр. Еви олур, даһа јурдәсузлугдан чыхыр. Бу јахшылығы она һеч ким еләмәз...

Экбәрин нә јалвармасы, нә васитәси, нә вә'ди Әлипашанын бир гәпијинә әвәз ола билмәди. Әлипаша бу барәдә васитәчи олаңлары аз гала сөјүб говурду.

Ахырда Аяз өзү Элипашаја жалварды:

— Аға,—деди,—мәнә аталыг һаггы гојуб, чөрәк верибсән... Мән дә хәчаләтиндән чыхарам. Биз борчлу олаг, сән дә...

Аяз өз тәмәннасыны демәјә утанырды. Элипашаја мәсәлә ајдынды. О деди:

— Инди ки, сән хашиш едирсән, гыз пулуну кечәрәм. Амма габагча сән дә мәним кичик бир хашишимә бојун әјәчәксән.

— Аға, көзүм үстә, бујурун!

— Бир сөз дејәчәјәм сәнә. Ахшам данышарыг.

— Чох разыјам, елә инди бујурун. Мән һазырам.

— Јох, елә мәсәләдир ки, сонра данышсаг јахшыдыр.

— ...

Аяз мәсәләни—Элипашанын үрәјиндәкини анламышды. О, кечә горхудан өзүнү хәстәлијә вуруб, бачылығы Күлзарын јанында галды. Кечә сәһәрә гәдәр кизли-кизли ағлады.

Сәһәр суја кедәндә Әкбәри орада дуран көрдү. Әкбәр Элипашанын мәрһәмәти һаггында хәбәр сорушмаға кәлмишиди. Аязын үзүнә бахан кими ағладығыны һисс етди. Көјрәлди, о да ағламаг истәди. Өзүнү тохтадыб сорушду:

— Сәнә нә олуб? Нијә ағлајыбсан? Де көрүм нијә?

Әкбәрин суалы Аязы даһа да көјрәлтди. Күјүмү јерә гојуб, дизләрини гучаглады, һөнкүр-һөнкүр ағламаг истәди. Утанды, ајаға галхды, кәһризбашы илә јухарыја, бағчаја сары кетди, Әкбәр дә онун далынча дүшдү.

Далда бир јердә дајандылар. Аяз Әкбәрә нә дедисә, Әкбәр әввәл кағыз кими ағарды, сонра пул кими гызарды, бәдәни аловланды...

Һәмин кечә Әкбәрлә Аяз әл-әлә вериб, шәһәрдән гачды.

3

Сәрин бир пајыз ахшамында Әкбәр сәфәрдән гајыдыб, Аязын гучағында ушаг көрдү. Астанада дајанды, севинчиндән нә едәчәјини билмәди. Кәлин ананы—һәлә додағындан илк өпүшүн истиси сојумамыш, гәлбиндән илк тәбәссүмүн нарынчы алову сөнмәмиш, илк бахышын һәсрәти кетмәмиш Аязы тәбрик етсинми? Сабаһкы гара күнләрин, ағзыны әждаһа кими ачмыш еһтијачын дәһшәтләрини дүшүнүб ағласынмы?

Севинсин!

Һејван да баласына бахыб фәрәһләнир. Лакин инсан мүстәсна үлви бир мәхлуғдур. Ушаг ики гәлбин бир мәһәббәти, ики кечмишин бир кәләчәјидир. Сүфрәси ушаг шылтағы, ушаг һәвәси, өвлад сәси илә шәнләнмәјән аиләнин кәдәри дағлардан ағыр, зәһәрләрдән ачыдыр. Ону тәнһалығын гара вә ити дишләри мејит кими кәмирәр. Өлүм дә онлары гулдур кими чалыб апарар.

Бунлары дүшүнәрәк, оғлуну бағрына басан ата, өвладынын гырмызы, балача, јумшаг јанагларыны өпүб, башдан ајаға гәдәр сүздү. Нәдәнсә о, аталар сајағы, ушағын гаш-көзүнә, сифәтинә диггәт едиб, өзүндән бир әламәт көрмәди. Көзү, ушағын әскијә бүкүлмүш, сојугдан көјәрмиш бәдәнинә саташды. Ајағына бахды. Боғазындан тутан еһтијач вә јохсуллуғун әзабыны бир даһа дәриндән дүјдү. Гаршысына бөјүк һәдијјә илә чыхан Ајаза бош әлләрини көстәрмәјә хәчаләт чәкди.

Әкбәри кәдәр басды: будур, ај күнәши, кечә күндүзү, сојуг истини говуб апарыр, ушаг ајаг алыб күчәјә чыхыр, дил ачыб, атасындан палтар, ајаггабы, јемәк, әјләнчә шејләри истәјир. Ата исә тәгсирини бојнуна алмыш чинајәткар кими сусур, сусур...

Аяз анламышды. Әринә бахыб, о да хәчаләтиндән боғулур, она даһа бир ач гарын кәтирдији үчүн өзүнү бөјүк күнаһкар сајырды. Баласына, сонра да Әкбәрә бахыб ағлады. Әкбәр дә Ајаза бахыб ағлады. Үркдүмү, бир шејми һисс етди, нәсә, көрпә дә гышгырды. Ушаг узаг кечмишләрдән, хәјали кәләчәкләрдән гопан сызылты илә хәчаләттилијиними билдирди? Атасына тәсәллими верирди? Дәрдләринә шәрикми олурду? Јохса јалана, һијләјә, бәдбәхтлијә ачылмајан дили илә кәләчәкдән, һәлә ата-анасына мәлүм олмајан бөјүк вә ағ күнләрдән мүждәми верирди?

4

Күн о күн олду ки, Әкбәр кәрпич заводунда һәмишәлик ишә көтүрүлдү. Директорун әмрини аланда севинчиндән идарәдә дајана билмәди. Гапыја чыхыб јахасыны ачды. Баһар күнортасынын илыг вә дуру һавасыны булаг сују кими ичди, бөјүк бир раһатлыг һисс етди.

Доғрудур, бу сон илләрин һадисәләри Әкбәр дејән кими кечиб кедирди. Бу баһар чох адамлары, гыш чичәјини күнәшә чыхаран кими, ишыглы һәјата чыхарыб,

чан верди, себиндирди. Лакин о неч вахт бу күнкү гәдәр себиниб, ешгә кәлмәмишди, өзүндә белә чәлдлик, чәсарәт вә мөһкәмлик һисс етмәмишди.

Инди о, бир истеһсалат очағынын һәмишәлик ишчиси, ишчи аиләсинин бәрабәр бир үзвү олмушду. Ону ишсизлик, аилә хәчаләти, сојуг гыш кечәләри, истираһәтсиз јај күнләри көзләмирди. О даһа гапы-гапы дүшүб, «ајыбаласы» (кәрпич) кәсмәјәчәкди, әлипашаларын тикилисиндә гарын чөрәјинә тәр төкмәјәчәкди, гылчасы көјнәмәјәчәкди, адахлысы ағыр сөз ешитмәјәчәкди.

Ингилаб онун чаныны, ганыны, инсанлыг һүгугуну, һәтта намусуну белә оғруларын әлиндән алмышды, чанавардан салдыран кими салдырмышды. Алдығы маашла аиләсини тә'мин едәчәк, орта күзәран илә үч ушағыны бөјүдүб, бәсләјә биләчәкди. Илләрдән бәри чәјнәнән һәјатыны исидәчәк, шәнләндирәчәкди. Ушаглар бөјүјүб, һәрәси бир ишин гулпундан јапышандан сонра Әкбәр тамам раһат нәфәс алачагды, еһтијачын дашыны атачагды.

Бир күн ишдән чыханда директор ону чағырды:

— Әјләш! Ишләрин нечә кедир?

Әкбәрә елә кәлди ки, директор көрәсән инчимишди, ишдәнми наразыдыр, ја вәзифә тапшырачаг, нәдир...

— Нијә, пис дејил,—дејә о, чаваб верди.

Онун жарымчыг чавабы директора хош кәлмәди:

— Буруналты данышма! Де көрүм нәјин чатмыр, нијә бикефсән?

Әкбәр чашды, фикирләшмәмиш, һазырлашмамыш чаваб вермәкдә чәтинлик чәксә дә, киримәди:

— Бикеф дејиләм.

— Бәс нијә созалырсан?

— Дуруб сәнә «даснычорс» ојнамајачағам ки? Јорғун аламам, индичә чыхырам ишдән.

— Кет наһарыны је, динчәл, ахшам јаныма кәл!

Никаранлыг илә кечән бир нечә саатда Әкбәрин үрәјинә нәләр кәлмәди? Директорун нә үчүн чағырдығыны билә билмәди. Интизары кет-кедә артырды.

— Билирсән нә вар?

— Нә вар?

— Нечә ушағын вар?

— Вар бир үч-дөрдү. Нечә бәјәм?

— Бурада бағча дүзәлдирик. Фәһлә ушагларыны јы-

ғыб тәрбијә верәчәјик. Һәр хәрчи биздәндир. Мүәллими, јери, чарпајысы, јемәји, ичмәји...

— Мән верә билмәјәчәјәм.

— Нијә? Нијә кәрәк верә билмәјәсән? Сәбәб нәдир?

Директор, Әкбәрин е'тиразына тәәччүб едиб, тә'кид илә сорушду, Әкбәр дә сојугганлылыгла чаваб верди:

— Чүнки маашым чатмыр.

— Сәндән пул истәјән кимдир?

— Ајын башында чыхмајачагсынызмы?

— Ким?

— Бәс нечә?

— Бош данышма, ағзымда сөз дејирәм, хәрчи һөкүмәтдәндир.

— Елә шеј олмаз! Бәс хәрчи сиздәндирсә, бизи нијә чағырырсыныз?

— Чағырырыг, бүтүн аталары чағырырыг ки, өвладларыны версинләр.

— Инди кедим кәтирим?

— Инди јох, бағча дүзәләндән сонра.

— Үчүнү дә көтүрәрсинизми?

— Ајаг тутанын һамысыны! Сиз кәрәк арвадлары да баша саласыныз.

— Она сөз вермирәм.

— Бурада бир чәтин иш јохдур ки.

— Јох, јолдаш директор, кимин арвадыны дејирсән. кәтир баша салым, анчаг мәним арвадымы баша салмаг чәтиндир.

Әкбәр бағчанын пулсуз олачағына неч инана билмирди: «Ушағын һөкүмәтә нә хејри вар? Ушағы нә үчүн бәсләсинләр? Јох, һөкүмәт кәлир-чыхарыны јахшы билир. Сабаһ, бириси күн көрәчәксән будур, маашлардан тутдулар...»

Һәр ај о, мааш аланда, бағчада тәрбијә алан ушагларыны јадына салыр, онлара пул чыхачагларыны күман едирди. һесабдар исә аз гала јүз, јүз әлли манат да артыг верирди. «Бу, фәһләнин палтар пулудур. Бу дәфә мұкафатын да вар»,—дејирди.

Ајлар, илләр кечди, Әкбәрдән бағча һаггы тутмадылар.

Бир күн заводда ичлас варды. Өзкә јердән дә фәһләләр кәлмишдиләр. Директор һагг-һесаб вермәк үчүн пилләкәнли күрсүнүн үстүнә чыхды. Деди... деди... Заводда көрүлән ишләри сајды. Бағча мәсәләсинә кәлиб

чатанда ЭКбэрин үрэҗи тып-тып елэди: «Деҗэчэк: ЭКбэр филаң гэдэр борчлудур».

Директор исэ елэ демэди, белэ сөҗлэди:

— Фэһлэ ушағлары үчүн гырх нэфэрлик бир бағча дүзэлтмишик. Эввэллэр фэһлэлэрин бэзиси горхуб, ушағыны вермирди. Елэ билирдилэр онлардан пул чыхачағыг. Һалбуки идарэ бағча үчүн илдэ дөрд мин беш жүз манат пул бурахыр.

— Аздыр, чох аздыр!—деҗэ мэркэздэн кэлэн бир чешмэкли оғлан дөзэ билмэҗиб, җериндэн сэслэнди.

О, мэр'узэдэн сонра чыхыб директору бэрк тэнгид елэди:

— Мэн бахмышам, о бағча илэ аз мэшғул олурсунуз. Јолдашлар, һөкумэтимиз гэнаэт деҗир, анчаг гэнаэтин җери вар. Фэһлэ ушағынын тэрбиҗесинэ эсиркэмэк гэнаэт деҗил, хэҗанэтдир. Бэли, хэҗанэтдир! Јолдаш директор анламалыдыр ки, завод фэһлэлэриндир. Мэн тэклиф едирэм: заводун һесабына ушағлара хүсуси бағча бинасы тикилсин. Һэҗэти, бағы, оҗун отағы, һамамы, мэтбэхи дэ ичиндэ. Орада һэр чүр оҗун шеҗлэри олсун. Шөһөрдэн ики-үч нэфэр җахшы тэрбиҗэчи чағырылсын. Ушағлар бизим кэлэчэҗимиздир, үмидимиздир.

Бунлары ешидэндэ ЭКбэри һеҗрэт көтүрдү. Өмрүндэ икинчи дэфэ иди ки, о бу гэдэр тээччүб едирди. Тээччүб етсэ дэ, тамамилэ инанды; Совет һөкумэтинин, бөҗүклэрэ олан кими, кичиклэрэ дэ ата гаҗғысы бэслэдиҗини җэҗин етди. Ихтиҗарсыз тэбэссүм едэн додағлары тэрпэнди: «Совет һөкумэти дедими, елэҗэчэк. Буна нэ сөз!»

5

Сон күнлэр көҗдэ бөҗүк бир һадисэ олду. Сөһөр чамаат җериндэн галхыб, һаваны күкүрд рэнкли көрдү. Күнэшин үзүнэ лэкэ кэлирди. Лэкэ кет-кедэ бөҗүҗүр, күнэшин үзүнү өртүрдү. Халг эл-аҗаға дүшдү. Күнэш, гэлблөрдэн гопан һэҗэчаны, җашамаг арзусуну дүҗмуш кими, гүдрэтли элини үзүнэ чэкди, лэкэлэри тэмизлэди. Дүнҗада эн бөҗүк вэ эн мүгэддэс олан вэзифэсинэ давам етди.

Һэмин күн җердэ дэ бөҗүк вэ һеҗрэтли бир һадисэ олду. Ахшам ЭКбэр бир хэбэр ешитди:

— Ушағлы аилэлэрэ ики миндэн тутмуш беш минэ гэдэр пул бағышлаҗырлар. Гэрар чыхыб!

Буну ЭКбэрэ илк дэфэ деҗэн гоншусу монҗор Мөһөр олмушду.

ЭКбэрин сэккиз ушағы варды. Икиси бөҗүк иди, узаг шөһөрлөрдэ охуҗурду. Бөҗүк гызы трамваҗ сүрэн иди. Он дөрд җаша гэдэр олан кичиклэр мэктэблэрин мүхтэлиф синифлэриндэ охуҗурдулар.

ЭКбэр ишдэн гаҗыданда ушағлары күчэдэ, пиллэкэн үстүндэ даҗаныб, ону көзлэҗэн көрәрди. Ону көрэн кими габағына жүҗүрүшөрдилэр. О, ушағларын һэрэсинэ бир шеҗ вермэклэ севиндирэр, өзү исэ һамыдан артыг шадланарды. Онлар онун этэҗиндэн тутуб, голларындан салландыгча о хошһалланар, җорғунлуғу бэдэниндэн чыхарды.

Һэмишэки кими бу күн дэ ушағлары башына җығыб, пиллэкэнлөрдэн дүшүрдү. Монҗор Мөһөр она раст кэлиб, җухарыдакы хэбэри деҗэндэ, ЭКбэр зарафат саҗыб өтдү.

Һаһардан сонра гапыҗа чыханда Мөһөр ЭКбэри тэбрик етди:

— Демэк ики мин манаты алырсан!

— Нэ ики мин?

— Сэнэ демэдим, һөкумэтин гэрары вар. Једди ушағы олан күлфэтэ мүкафат верирлэр.

ЭКбэр башы илэ рэдд ишарэси етди:

— Сөздүр!

— Гэзетдэ вар, нэ деҗирсэн? Бизэ иш вахты дедилэр! Гэрар вар.

— Гэрар?

— Бэли, гэрар! Гэрар вар! Гэзет башдан-аҗаға бундан җазыр. Аборт елэҗенэ дэ чөримэ кэлир.

ЭКбэр оғлуну сэслэди, бир аббасы верди:

— Гаҗ,—деди,—Таһир, ордан бир «Јени јол» ал кэтир.

ЭКбэр алдығы гэзетин һэр маддэсини охудугча даҗаныб фикирлөширди. Чох ушағлы күлфэтлэрин мөсэлэсинэ чатанда элини элине чалыб, аҗаға галхды:

— Паһ, паһ, көзүнэ дөнүм, а һөкумэт!

Өмрүндэ унуда билмэҗэчэҗи үчүнчү һеҗрэтини соҗутмаг үчүн гэзетин о җерини бир дэ охуду, сонра аҗаға галхды. Евинэ кирди, севинчиндэн ушаг кими Аҗазы гучаглаҗыб өпдү.

— Ики мин манат! Аҗ арвад, бирдэн ики мин тапсан, нөҗэ верэрсэн?

— Лағ-лағ данышма! Гоҗ көрүм, чаҗник дашды.

— Нөҗэ верэрсэн, арвад?..

— Сән ики мини кәтир, хәрчләмәјә јер тапылар! Өзүмә бир гол сааты аларам, ушагларын да һәрәсинә бир дәст палтар. Тәки пул олсун.

— Пул вар. Пул олачаг. һөкумәт гәрар чыхарыб, илдә ики мин пул верәчәк.

— Мүкафат вар сәнә, һә?

— Мәнә јох, бу дәфә сәнә!

— Мәним нәјимә мүкафат олачаг? Әлимдән нә кәлир?

— Ај һај! Әлиндән нә кәлир? Сәнин әлиндән чох иш кәлир, һејиф ки, гәдрини билмирсән!

— Нә иш?

— Доғмаг иши!

Ајаз зарафат сајыб, јахасыны гуртармаг истәди. Әкбәр бурахмады:

— Сән өл, дүзүнү дејирәм. Једди ушағын варса, ики мин, он үч ушағын варса, беш мин пул бағышлајырлар.

Гадынын үзүндәки инанмазлыг бир дәгигәдә һәвәс вә севинчә чеврилди.

— Әкбәр, сән мәним чаным, доғрудан елә бир шеј вар? Керчәк сөзүндүр?

— Ағзымда сөз дејирәм, һөкумәтин гәрары вар. Өзүм охумушам. Бизим һөкумәтин сөзү бир олар: дејиб—еләјәчәк.

Ајаз инанмышды. Севинчиндән ушагларыны гуцаглајыр, алынларындан өпүрдү.

Әкбәр евдән чыхды, фикриндә тутмушду: доста, таныша раст кәлсә, дајандырачаг, бу шад хәбәри чатдырмаг үчүн гәзетләрдән сөз ачачаг, сәһбәти кәтириб, мүкафат мәсәләсинә чыхарачагды.

Шәһәр бағына кирәндә шәнлик сәси ону алды. Јүзләрлә ушаг мејданчада гачышыб-ојнашыр, јыхылыб-галхыр, күлүб-гышгырырды. Бу кичик бојлу, зәриф үзлү, мүхтәлиф палтарлы балалар баһарын лаләли, бәнөвшәли чәмәнлијини андырырды. Бөјүкләр исә кәнарда әјләшиб, гәзет охујурду. Онлар гәзети әлдән-әлә көтүрүр, данышырдылар.

Әкбәр көјләрин бөјүк һадисәсини јадына салды. О, сәһәр һамы көјә бахыб, гаралан күнәшә һејфсиләнирди. Инди һамы јерләрин бөјүк һадисәсини гәзетдә охујур, фәрәһләнирди.

Әкбәр бу үмуми севинч ичиндә һәр ушаг сәсиндә мәналы бир нәғмә дујурду. Үрәјиндә исә јени-јени арзулар доғурду.

ПЕШМАНЧЫЛЫГ

1

Колхоз сәдри Сәфәр, шәһәрдән јеничә кәлмишди. Алы кишинин евиндә галырды. Сәһәр һамыдан тез галхыб, јујунар, идман едәр, галошу ајағына алыб һәјәтдә кәзинәр, һава аларды. Онун тәбиәтә хүсуси бир ешги вар иди. Күнүн чыхмасыны вә батмасыны сејр етмәји севәрди. Сәһәр ачыланда су дашынын үстүнә чыхар, ојанан кәндин гарышыг һәјат сәсләрини динләрди. Дағларын архасындан бојланан, мис мөчмәји кими гызаран күнәшә бахар, бахдыгча үрәји ачыларды.

Бу күн, алагаранлыгда үч нәфәр гара чадралы, голтуғу бохчалы гадынын кәнддән чыхыб, гарға кими јанларыны баса-баса кетдијини көрдү. «Көрәсән бу сојугда нә вачиб иш үчүн кедирләр?»—дејә фикирләшди.

Алы кишинин арвады чај кәтирәндә јашмағыны галдырыб, Сәфәрдән сорушду:

— Гардаш Сәфәр, дејирләр Шәмкирдә имам зүһур еләјиб.

— Нечә јә'ни имам?

— Он икинчи имам.

— Кимдир?

— Одур арвадлар зијарәтә кедирләр. Мәхлуг төкүлүб чөлләрә...

Сәфәр фикирләшди ки, колхозун дүшмәнләри ишин бу ағыр вахтында һәр шејдән фајдаланмаға чалышырлар. Көрәсән нә шајиәдир?..

Алы киши илә арх үстүнә кәдәндә артел үзвләриндән Маһмудоғлунун ишә чыхмадығыны билдиләр. Комсомолчулардан бириси онларын зијарәтә кетдијини хәбәр верди. Сәфәр кәндә гајыдыб јохламаг истәди. Јолун ја-

рысында салават сәси ешитди. Дәрһал анлады ки, зәвар вар.

Нәзир шејләри илә долу вә үстүндә адам отурмуш ики араба кәлирди. Габагкында бухара папаглы бир киши тәкәрин үстүнә галхыб «Ja Мәһәммәд!»—чағырдыгча, о бириләри сәс верир, салават чәкирдиләр. Сәфәр атыны арабанын габагына сүрүб, диггәтлә бахды. Бир нечә нәфәр Күнләр кәндиндән иди. Чавушлуг еләјәни танымады.

— Нара белә?

— Зијарәтә!

Үзүнү Маһмудоғлуна тутду:

— Сән гаңачаглы бир кишисән ахы!?

Маһмудоғлу, Сәфәрин хатирини истәрди. Гызарыб галды:

— Јолдаш Сәфәр, бир мән дејиләм һа! Одур лап колхоза јазыланлар кедир. Әкбәрими дејим, Сәкинәними дејим, чоху!

Сәфәр онлары инандырмаға чалышды:

— Сөз ешидин, кәндли гардашлар! Бу бир фырылдагдыр. Моллалар, голчомаглар, мүчавирләр сизи алдадыб ишдән гојмаг, чибинизи сојмаг үчүн кәләк гурмушлар. Әмоғлу Әкбәр дә көзү үчүн кедиб. Гајыдын, бирчә күн көзләјин: о, чәр көзүнү сағалдыб кәлсә, мән дә зијарәтә кедәрәм. Јох, әкәр кор-пешман гајытса, онда отурарсыныз јериниздә, ишдән авара олмазсыныз, нәзир пуллары да чибиниздә галар.

Бә'зиләри гајытмаг истәди. Кими Сәфәрин хатиринә гајытмаг, сонра хәлвәти јолдан кетмәк истәди. Маһмудоғлу арабадан дүшдү:

— Гајыдын! Јолдаш Сәфәр, сәнин сөзүн јерә дүшүнчә, дүшмәнин көзү төкүлсүн. Инанан гој кетсин.

Гарадағлыдан кәлмиш језнәси дә она бахыб гајытды.

Сәфәр јол узуну онлара нәсихәт еләди. Ахшам, деди, мәктәбдә бу барәдә мә'рузә олачаг, кәләрсиниз.

2

«Мә'рузә олачаг, кәләрсиниз...» Бу вә'дәјә кәндлиләр әһәмијјәт верирдими, вермирдими? Нәлә бәлли дејилди. Лакин Сәфәрин өзү вә'дәсиндән о гәдәр разы дејилди. Бәлкә дә нә иш көрмәк лазым олдуғуну мүәјјән етмәдијини јахшы дүшүнүб-дашынмадығы үчүн бу сөзү демиш-

ди. О, јол узуну фикирләширди: мә'рузә, јалныз мә'рузә илә кифәјәтләнмәк олмаз. Дүшмәнин һижләсини кәндлијә көстәрмәк лазымдыр. Кәндлинин авамлығындан истифадә етмәк истәјән дүшмәнин јолуну кәсмәк, маскасыны јыртмаг лазымдыр. Халгы бу дүшмәнләрә таршы галдырмаг лазымдыр...

Өмрү боју көрдүјү бу көһнә кәндләр бир-биринә чаланыб Сәфәрин көзү өнүндә сүфрә кими ачылды: бөјүк евләр, тәк гылчалы чардаглар, гыр тутмуш һасарлар, кағызлар, хамырлы пәнчәрәләр, лахлајан дарвазалар, палчыглы сүрүшкән јоллар, чындырлы пирләр гарға јувалары, ачлыг, фәлакәт!.. Мүлкәдарларын гојуб кетдији кәнд бундаң ибарәт иди. Бахдыгча инсанын үрәјинә гаранлыг чөкүрдү. «Тәбибләри бәдкүман гојан илләр хәстәсини», тарих јолунда јасланыб сызлајан гоча бир диләнчини хатырлајырды...

Көһнә кәндиң көлкә кими ағыр, пәришан көркәми—өлү тәбиәти, ағыр һәјаты бу фикирләри Сәфәрин тулағына пычылдајырды.

Сәфәрин бөјүк арзуларла чырпынан гәлби исә башга шеј дејирди. О, көзүнү тәбиәтдән көтүрдү, үрәјиндән кәлән сәсләри динләди. Үрәјинин дәринләриндә ишыгланан кениш бир дүнја—гүссәли сүкуту позан бир һәрәкат дүјдү. Бу һәрәкат ағыр, тәмкинли вә јарадан инсанларын јүрүшү иди. Онлар аһәнклә јеријирдиләр. Аддымларын сәси ешидилирди. Бу сәс, гулагларда зәрбә кими сәсләнир, мис кими чинкилдәјирди. Бу сәсин әмри вә ешгилә руһлајан Сәфәр кәндиң тамам дәјишиб јени јола дүшмәси үчүн ишләмәк истәјирди. Она елә кәлирди ки, гәлбиндәки јени јүксәк вә мәс'уд һәјат планлары күнү сабаһ һәгигәт олачаг, күнү сабаһ бар верәчәкдир. Нәмин сәс Сәфәрә нә дејирди. Сәфәр бу сәси, көнлүнә јатан, руһуну охшајан вә көзләрини күлдүрән илһамыны динләмәк үчүн јаваш јериди, башыны ашағы дикди: орадан, о гызыл далғалы һәрәкатын ичиндән топан сәсләр бир-биринә гарышмышды. Сәсләр санки онун тулағына долур, ону чәтин күнләрин мүбаризәсинә чағырырды. «Тәләс, јолда галарсан...» Сәфәр көзүнү ачыб өзүнү кәнддә көрдү.

3

— Имам зүһур еләјиб.

Бу хәбәрлә маһала, бүтүн кәндләрә бир шүбһә јајылмышды. Илк дәфә молла, азанчылар вә онларын ардын-

ча гоча арвадлар, Совет һөкүмәтиндән «килејли» кәнд-лиләр имамын зијарәтинә чыхдылар.

Гајыданларын демәјинә көрә, Битдилидә зүһур елә-јән имам, индијәчән кәлиб-кетмиш имамларын, һәтта пејғәмбәрләрин әлини тахтаја бағлајыб. Бир сөзү ики дејил. Көзүнүн учу илә ишарә едиб: «Дағыл!»—десә, једди јери, једди көјү бир-биринин үстүнә төкәр, бир бәшәр саламат галмаз. Имам бу гүдрәтини көстәрмир, көстәрмәк дә истәмир. Чүнки һәлә јер үзүндә «аллаһ» ады чәкән вар; һәлә һамы болшевик олмамыш. Һәлә оруч-намаз билән вар!..

Дүнја хали дејил. Һәлә пинәчи Мәшәдиһмәд кими кечәдә 7 рүк'әт гәза намазы гылан, Аста хала кими суткада језидә 33 тәсбиһ лә'нәт охујан, Бухахлы кими тәк сәбир кәләндә јолундан дөнәнләр вар. Николај јүз-лүкләрини Мирзәкәрим кими сандыгда сахлајыб-әзиз-ләјән, бахдыгча аһ чәкән вар. Јер үзүндә һәлә Ағаәләскәрин хакы ешшәји вә өзү кими әмәли сәләһ мәхлуғ вар.

Бу ешшәк—аллаһын фағыр мәхлуғу, јолда бир комсомолчу көрән кими фынхырыб үзүнү јана чевирәр, «мәл'унларын» үзүнә бахмагла өзүнү күнаһа батырмаг истәмәзди. Ағаәләскәр нәслиндә көрмәдији белә фазил-лији ешшәјиндә көрәндә онун габағына кечиб, үзүндән, көзүндән өпдү вә онун дәркаһ гапысында салланан јекә башына анд ичди ки, өзү дә комсомолчуларын үзүнә бах-масын. О, ешшәји илә өзү арасында гојдуғу бу шәрти, әһди-пејманы тәсдигләтмәк үчүн үзүнү көјләрә чевирди вә әлләрини галдырыб, «сидг-дил» илә аллаһындан истәди:

— Пәрвәрдикара, гијамәтин күнүндә мәни бу күнаһсыз, хошбәхт мәхлуғдан ајырма! Бу дүнјада бу мәнә хидмәт едиб, о дүнјада да мән һәгири буна хадим вер. Бу дүнјада мәним ағырлығымы бу чәкиб, о дүнјада да бунун ағырлығыны мәним белимә јүклә. Та ки, бунун хејир-дуасынын сәјәсиндә мән дә бир парча фејз алым...

Бәс дүнјада белә-белә мәхлуғ вар... Јер үзүнү долду-ран милјонларча динсиз, имансыз болшевикләр—колхозчулар, комсомолчулар, инженерләр, мүәллимләр вар-са, Ағаәләскәр кими вә онун фазил улағы кими мө'мин мәхлуғ да вар.

Дејиләнләрә көрә, имам илк күндән өз гүдрәтини инанмајанлара көстәрмишди: зијарәтә шапкалы кәлән-

ләрин «башы ағрыды, чатлајаны да олду. Әлиндә китабы оланларын бир јаны гапгара јаныб күл олду». Имама күләнләрин ағзы әјилди, ораг кими әјилди, дили даш кими бәркиди. Инаныб кәлән кор, шил, кар, ушағы гал-мајан, әриндән бошанан, арвадындан күсән, кишилији олмајан.. һамысы һәкимсиз, ресептсиз, аптексиз, дәр-мансыз бир-бир нөвбә илә давасыны алды, шәфасыны тапды, кери гајытды. Зијарәтчиләрин илк дәстәси белә «мүвәффәғијјәтлә» гајыдандан сонра кәндләрә һај дүшдү.

Араба гошан, ат јәһәрләјән, гатар билетинә нөвбәјә дуран ким, чарығыны ајағына чәкиб, итләрдән горунмаг үчүн әлинә ағач алан ким (бунлар сонрадан анладылар ки, ағач көтүрмәк наһаг јерә имиш. Зијарәтә кедәнләрә итләр һүрмүр, чанаварлар јахын кәлмирди), палчыглы јоллар илә пијада дәһмәрләјән ким...

Күнләр кәнди јол үстә иди. Дәстә-дәстә адамлар кәлиб өтдүкчә кәнддәкиләрин руһу атданырды. Әмоғлу Әкбәр әһвалаты ешидән кими һазырлашды. Һамыдан тез ишә дүшдү. Сәфәрдән, колхоз һеј'әтиндән еһтијат етсә дә, үрәји дөјүнүр, ағанын гәзәбиндән горхуб тит-рәјирди.

Сәһәр јериндән галхды. Сачда гыздырдығы чөрәји гатыға батырыб јејир, фикирләширди: «Бу нә олан иш-дир көрәсән, илаһи? Имам да зүһур едәрми?.. Бу имам Мәккәни, Мәдинәни гојуб, Битдилијә нијә кәлиб чыхыб?»

Бу шүбһә онун үрәјиндән хәфиф бир күләк кими өтәндә бәдәни әсди, көзү өнүндә гаранлыг көрүб, «әс-тәғфур!»—деди. Сонра:—Сәнин гүдрәтинә шаккакә лә'нәт, — дејә гәлбиндәки шүбһәләри силиб атмаг истәди. Зијарәти өзүнә вачиб сәјыб, чарығыны кејди. Арвадыны ојатмаг истәди. Сәһәр артел үзвләри арх тәмизләмәјә кедәси идиләр. Бригадир чохдан гапысыны дөјүб ојатмыш, өтмүшдү. Әкбәр јериндә донмушду: «Зијарәтә, имамдан шәфа истәмәјә, чаш көзүнү сағалт-мағамы кетсин, јахуд лапатканы көтүрүб, архларын чанына дүшсүн?..».

Сәфәрин дүнән ахшамкы сөһбәти габағында дуруб, «олмаз!»—дејирди. Бунлары хатырлајанда онун зијарәтә, имама, мө'чүзә бәсләдији үмид вә хәјаллар учуб кедирди. Үрәјиндә мә'налы бир бошлуғ һисс едир, һәр-рәкәтләрини сусталдырды.

Гапы чырылдады. Бухахлы ичәри кирди. О, мәһрәм аиләдә имиш кими, Әкбәрин гулагына тәрәф әжилиб, пычылты илә сорушду:

— Хәбәрин јохдур ки, Шүкүр имама күллә атдығы јердә чатлајыб өлүб...

— Нә дејирсән эши!

— Сән өләсән! Индичә бу саат кәнд бир-биринә дә-јиб. Бир киши галмады. Намы јола дүзәлди. Алы киши өзү дә кетди.

— Бәс архлары ким...

— Еһ, рәһмәтлик оғлу! Нә архбазлыгдыр! Гијамәт гопур. Нәзрәт колхоз ады чәкәни гаралдыб күлә дөндәрир. Мән кетдим, јығышдыр ушаглары, һајды!.. Јубанма!

Әкбәрин чанындакы горху даһа да шиддәтләнди. Өзүнү итирди. Бу кечикмәсинә агадан гәзәб чәкәчәјини хәјалына кәтирдикчә гызарыр, дил-додагы гурујур, төвбә дә дејә билмирди.

— Маја, Маја, галх! Имама кедирик!

Нечә күн зијарәт үстүндә киши илә дава еләјән Маја севинчәк ајага галхды. Әри кетмәсә дә, о өзү һазырлашырды. Ағасына нәзир үчүн «назик» дә биширмишди.

— Дејәсән имана кәлмисән, һә? Ағамы јухуда көрмүшәм. Пул да көтүр!

— Пулу нејнирсән?

— Нечә нејнирсән, ағамын түрбәсинә сүртәчәјәм, бәрәкәтә кәлсин.

Кишинин бејнинә батды. Мајанын тәдбириндән разы галды. Беш күн әввәл ипәк алмаг үчүн кәнд тәсәрүфат банкындан борч көтүрдүјү ики јүз әлли манаты дәсмала бағлајыб, чибинә гојду.

Әкбәр, савады чох олсун дејә, пијада јолланды. Чәпәрләр арасына чатанда доггазда сәс вар иди. О, дивара галхыб бојланды. Алы кишинин әлиндә дәфтәрчә кәндлиләр илә данышдығыны көрдү. Онларын нә үчүн имама кетмәдикләринә тәәччүб етди. Чәпәрләрдән дүзлүјә чыханда комсомолчу Мүслүмүн күнчәдә дурдуғуну вә әлиндә гәләм нә исә јаздығыны көрдү.

Әкбәр ону көрәндә горхду вә адамларда бу гәдәр сәрт үрәк олмагына тәәччүб еләди. «Нә олур-олсун, даһа мәнимки кечди», — дејә јөнәлди. Вағзал јолуна чыханда гоншу кәндлиләрдән бирисинин арабасында отурдулар.

Араба гоча, јаваш, лакин ишләк кишиләр кими башашағы; дәмирјолуну ашыб торпаглы јолдан чыхды. Битдилијә јахынлашанда Әкбәр ајры аләм көрдү: «Јох, бу, чындырлары салланан, гапы-пәнчәрәси дүјүн-дүјүн олан кәрамәтсиз пирләрә, ичи ојуг гоз ағачларынын сөнмүш очагларына бәнзәмир. Бу гәдәр адамын кәлмәсиндә јәгин ки, бир һикмәт вар. Өзү дә тәкчә гары-гоча јох, көр нечә дә охумуш, абырлы, әмәлли-башлы адамлар кәлиб!..»

О, арабадан, атдан, мәфтилтәкәр фајтонлардан төкүләнләрә бахды. Иمامын кәрамәти һаггында шүбһәсинә дөнә-дөнә әстәғфур етди. Илләрдән бәри үрәк вердији, әвәзиндә һеч бир шеј ала билмәдији пирләр, нәзирләр, нијазлара гаршы доған вә күн-күндән бөјүјән, нәһајәт клубда, дәрнәкдә бәркијән шүбһәсини, инди бир сахсы габ кими јерә вуруб сындырды.

Маја дүзләри долдуран, гајнашан чамааты көрүб, салават чевирди. Үзүнү имама тутуб, көзләрини сыхды.

Пирин күнбәзи балача, һәм дә рәнксиз, јарашыгсыз тикилдији үчүн тојуг һининә охшајырды. Мајаја бир тә'сир етмәди ки, көзүндән јаш кәлсин. Бир тәрәфдән дә сојуг, һәрдәнбир јарпаг кими үзә дәјән јағышлы күләк онун сүмүкләрини гурутмушду. О, арабанын ичиндә јумаг кими кичилмишди.

Арабадан төкүләндә Әкбәр јер-јурда шапка гырығы, һәтта көһнә шапкалар, тоггалар, китаблар, дәфтәрләр көрдү.

Бир хурчун нәзир Әкбәрин чијниндә, бир голтуг бағлама да Мајанын гучагында, боз чадранын алтында, онлар зијарәткаһын јанында чамаата гарышдылар. Әкбәр габагда кедир, чијни илә јол ачырды. Адамлар арасында сары, узунсаггал ләмсәләри көрәндә тәәччүб етди. Чалышды ки, онларын јаш палтарына сүртүнмәсин. Бу фикир башындан кечиб-кетмәмишди ки, бирдән учабој ләмсә өзүнү онун үстүнә јыхды. Нарын вә шәһли саггалыны туғ сүпүркәси кими Әкбәрин үзүнә чәкди, кишини зијарәт чагында мур-мундар еләди. Әмоғлу дирсәјини галдырды, ләмсә үзр истәјән нәзәри илә она бахды:

— Елоғлу, бахышдамаға!..

Бир чалмалы сејид бунлара бахырды. Әмоғлунун

икраһыны дујду вә голундан тутду, ләмсәнин јанында баша салды:

— Ај мө'мин, о да зијарәтә кәлиб. Һәзрәт өзү бујур: кафир дә мәним гапыма кәлди, бағышланыр, пак олур. Архајын ол, пакдыр. Нечә адамсыныз?

— Икичә нәфәрик, ев адамы илә кәлмишәм.

— Зијарәтиниз гәбул олсун! Илтимаси дуа. Аға мәтләбинизи версин. Кедәк сизә бир јер дејим. Имамын лап голтуғунун јанында јер билирәм. Адам да јохдур. Хәлвәт јердир, ағанын да кәрамәти о тәрәфәдир.

Бирдән салават чәкдиләр. Синә вуранларын, сојугда күрәјини ачыб зәнчир илә гаралданларын гышгырығы учалды. Чалмалы сејидин сон сөзләри ешидилмәди. Эмоғлу бу күј-кәләкдән лап өзүнү итирмишди. О, Мајанын әлиндән тутуб, чалмалы сејидин архасынча кедирди. Чалмалы сејид күнбәзин алчаг, дар, меһрабвары гапысындан сүрүшүб, эмоғлуну ичәри чәкди, дүмсүкләди:

— Әризәни вер!

Әкбәр утана-утана:

— Әризәм јохдур, — деди.

— Пәһә... бу олмады! Кәлин!

Чалмалы сејид онлары тәкрар күнбәзин үстүнә чыхартды. Әкбәри о ки, вар данлады:

— Рәһмәтлик оғлу, бу јаша кәлмисән билмирсән зијарәтин гајдасы нәдир? «Мүсәлманам», — демәјә сәнин һаггын јохдур!

Чибиндән бир гәләмдан чыхартды. Узун бир кағызы әлинә алыб, дизинә сөјкәди:

— Бујур, — деди, — мәтләбини јазым!

Әкбәр көзүнү кәстәрди. Бир дә гарныны гучаглајыб:

— Бу зәһримарын да, — деди, — санчысы вар, једими әритмир.

Чалмалы сејид, Әкбәрин адыны, атасынын адыны сорушду.

— Бәс фамилијам? — дејә Әкбәр тәәччүблә суал верди.

— Имама нә фамилија?

Дилинин учуну бурнуна гәдәр узадыб, гәләми чырылдатды:

— «Бу әризәни јазырам гурбан олдуғум пириң үстүнә, верир ағаја Әкбәр Кәрбәлајынамаз оғлу, ол барәдән өтрү ки, Ағасы Әбүлфәзлаббас ағасындан үрәјиниң

мәтләбини истәјир. Дәхи ја Әбүлфәзлаббас, адува фәда олум, сәндән имдад истәјирәм!

Бисавад олмағына көрә әвәзинә гол јаздым. Сејид Мирзәгасым Мирзәгулуоғлу Шәбстәри.»

О, тәләсик әризәни гатлајыб Әкбәрә верди:

— Зијарәтә башлајанда ағанын мүбарәк гәбриңә атарсан, — деди.

Әкбәр гајытмаг истәјәндә, сејид ону тутду:

— Нәзини вер!

Әкбәр голтуғундан бир чәнкә пул чыхартды, бир червон верди. Чалмалы сејид алмады.

— Аздыр! — деди. — Бирини дә вер. Бу, әризәнин пулу. Бәс бәләдчилик, бәс нәзир?

Әкбәр сорушду:

— Һамысы нечә еләјир?

— Вер, икисини дә вер.

Әкбәр ачыглы-ачыглы ики червон да сајды:

— Нә үзлү адамсан, әши сән!

Чалмалы сејид пулуну чибинә гојуб, габаға дүшдү:

— Ди кәлин далымча!

Онлары тәкрар күнбәзин ичинә апарды.

Эмоғлунун сағ тәрәфиндә Маја, сол тәрәфиндә чалмалы сејид дурмушду. О, чиј кәрпичдән тикилмиш, саманлы палчыг илә суванмыш, һәлә сувағы јахшы гурумамыш, јасты бир гәбирин габағында иди. Гапыдан бир-бирини басыб кирәнләри башы арахчынлы, бели гуршаглы алчагбој бир киши низама дүзүрдү:

— Бир-бир, бир-бир, еј мө'мини-худа, тәләсмә!

Адамлар бир-биринин далынча, чәркә илә саманлы сувағы өпә-өпә мөзарын башына доланырдылар. Мөзарын ортасында дајаз тәндир кими ачыглыг вар иди. Ораја һәр тәрәфдән мал-дөвләт јағырды.

Эмоғлу Әкбәр кирәндә ортада бир ағ калағажы көрмүшдү. Әризәни дә онун үстүнә атды. Бир тирмә шал калағажынын үстүнә дүшдү. Сонра илан кими гывырылыб дүшән күмүш гадын тоггасы, бир көз гырпымында ипәк парчалар, сәлигә илә тохунмуш халчалар, чораб, тикмәли көјнәк, вәзнәли чуха, зәрли чәнамазлар, јүссүр тәсбиһләр, күмүш шамданлар онун алтында итиб кетди. Санки һәрарәтдән һәр шеј гајнајыб-габарды. Шејләр дашыб төкүләси олду.

Арахчынлы киши:

— Ја Әли! — дејә гармағы тәндирин ичинә салды.

Чөмчө кими бир гарышдырыб чыхаранда, гармагдан чохлу гијмәтли шејләр салланырды. Һәвәс кәтирән, тамаһ ојадан зәрли-зивәрли, бәрли-бәзәкли, чәкидән јүн-күл, гијмәтдән ағыр шејләр бир ан ичиндә арахчынлы кишинин гармағында гејбә чәкилди. Јенә газана мал-дөвләт јағырды. Эмоғлу Әкбәр Мајанын бөјрүнү дүм-сүкләди вә көзүнүн учу илә ишарә еләди. О, хурчуну чијниндән ашыртды.

Маја өз әринин һәр ишарәсиндә бир гуран сөз оху-јурду. Анлады ки, Эмоғлу дејир: «Нә дурмусан, бу зәһирмарлары нәзир габына тулла!»

Маја тәләсиб голтуғундан чыхардығы боғчаны гәбрин үстүнә силкәләди. Онун далынча Эмоғлу үрәјинин мәтләбини јадына салыб, хурчуну бошалтды. Хурчундан төкүлән јумру, сары, үзү хаш-хашлы назикләр дығырланыб ичәри төкүлдү. Чалмалы сејид бирини көјдә тутуб, дишинә чәкди. Назијин бири дығырланыб јерә дүшәндә, арахчынлы киши кери бахды. Чалмалы сејидин шишән ордуна көзүнү ағартды:

— Тфу сәнин һәјасыз үзүнә! Мәл'ун!

Эмоғлу бир шеј баша дүшмәди. Арахчынлы кишинин башы јенә нәзирләрә гарышды. Бир дә көрдүләр гәбрин үстүндә бујнузлары илбиз кими гыврылан, јекәғујруг, көк бир гоч дурур. Гоч өмрүндә көрмәдији вә дүшмәдији бу мәнзәрәдә өзүнү итирмишди. О әввәл белә хәјал еләјирди ки, чамаат ичинә ону дөјүшдүрмәјә апарырлар. Дөјүшмәк онун һеч хошуна кәлмәзди. Чүнки һәр дөјүшдән сонра бир һәфтә башағрысы чәкирди. Лакин әлачы кәсилирди. О дөјүшмәјәндә јем-јонча вермирдиләр. Ону јијәси Һүсејнгулу галдырыб мөзарын үстүнә гојанда, елә билди ахырдыр. Гаршысындакы чухура баханда јемәли шеј көрмәди. Адамларын һај-күјү, вәзијәтин гәрибәлији ону тәәччүбә салды. Һејван бир ағыз бәркдән мәләди.

Арахчынлы киши Һүсејнгулуја чығырды:

— Ај јекәпәр ганмаз, Һејваны мүбарәк јерә кәтир-мәзләр. Пирә миндирмәзләр.

Һүсејнгулу һазырчаваб иди:

— Ганмаз чәнабындыр. Аллаһын Һејваны кечә-күндүз јатмајыб, өзү гача-гача зијарәтә кәлиб...

Арахчынлы мачал вермәди ки, о сөзүнү битирсин. Бүтүн тәәччүбү илә сорушду:

— Бәс белә?

— Ағаја анд олсун, өзү кәлиб.

Арахчынлы киши дашын үстүнә галхыб гышгырды вә көјә бир овуч «Хорасан торпағы» сәпди:

— Шаккакә лә'нәт! Аллаһын Һејваны зијарәтә кәлиб, мүсәлманлар! Ај чамаат!

Чалмалы сејид дә сәс верди:

— Ибрәт, ибрәт!..

Гоч издиһамдан горхмуш кими, бу дәфә ики ағыз мәләди, ағзыны јерә сүртдү, саман чөпләрини гурдала-јыб, от ахтаранда салават учалды, арахчынлы киши дизләринә чырпыб гышгырды:

— Бир бахын! Худағәндә, шәккакә лә'нәт! Аға, атам-анам сәнә гурбан!..

Бир дә көрдүләр гочун үстүнә јашыл өртү чәкилди.

— Јетишди! Киши, мәтләбин јетишди!

— Чәкилин, түкүнә гурбан олдуғума јол верин!

— Хош бу Һејванын һалына!

— Јијәси хошбәхтдир.

— Дамазлығыны тутун!

— Кәрамәтинә гурбан, ај аға!

Бу сөзләр ичиндә Һүсејнгулу гочу мөзарын үстүндән дүшүртдү. Салават сәси аз галды күнбәзи партлат-сын. Гапылардан чамаат күллә кими ичәри долду. Ара гарышды. Гочун түкүнү дидмәјә башладылар. Кими түкү чаш көзүнә, кими пәлтәк дилинә, кар гулағына сүртүр, кими дә чибинә гојуб, ифлич анасына апарырды. Маја кимиләри дә түкү көбәјинә сүртүб, ағадан ушағ истәјирди.

Гоч әтрафында күј-һарај гопанда Эмоғлу Әкбәр салават чәкир, бу кәрамәти тәсәввүрә кәтирмәк истәјирди. Адамлар ону баса-баса гапыдан чыхарасы олдулар. О, сонра баша дүшдү ки, көзүнү вә санчысыны јахшы еләмәк үчүн гәбрә сүртмәли имиш... Башыны әјиб үзүнү дајады, көзүнә чөп дүшдүјүнү күман етди. Овуш-дурду. Бәрк санчы һисс едиб, јерә чөкдү, ајағ алтында шил-күт олмагдан горхуб, өзүнү чөлә атды.

Маја да чыхды. Бәләдчи — чалмалы сејид јох олду. Эмоғлу көзүнү һа бәрәлтди көрсүн, шәфа тапыб ја јох... Бир шеј һисс етмәди. Әлини чибинә атанда санчысы ја-дыннан чыхды. Пул голтуг чибиндән јох олмушду. Хурчун да јох иди. Эмоғлу бүтүн чибләрини чевириб, астарына бахды. Сојулдуғуну билиб, додағыны дишләди:

— Апардылар! Валлаһ, апардылар!

— Нәји?

— Вар-јох кетди. Арвад, чалмалы сејид һара гачды? Һајана кетди?

Маја ешидән кими анлады ки, чалмалы сејид онун көвдәсини нә үчүн әлләшдирирмиш...

— Вај, доруз оғлу, чәддин белинә гумбара салсын!

5

Әкбәр Мајаны ағ бир дашын јанында гојуб, өзүнү верди ичәриләрә. Чалмалы сејидә раст кәлдији јерләри бир-биринә вурду. Һәр јетәнә онун заһири әламәтләрини дејиб сорушду. Дејирдиләр:

— Бир белә адам көрдүм, валлаһ гапыдан чыханда чох ити кедирди. Елә билдим шеји-зады итиб нәдир?

Әмоғлу чох пәришан иди. Бир тәрәфдән дә санчы ону карыхдырырды. Бу һалда көһнә бостан гоншусу Көнбә Гараја раст кәлди.

Гара киши әл вермәмиш, Әкбәр сорушду:

— Белә бир адам танымырсан?

— Нәдән сары сорушдун?

— Зијарәтә кәләндә јаныма дүшдү ки, бәләдчијәм. Вар-јохуму чырпыб апарыб...

Көнбә Гара әлини әлине чалды, гәһгәһә чәкиб күлдү:

— Вај сәнин! Ај јазыг, сән о намәрд оғлунун фе'линә һардан дүшдүн? Әдә, о, хәспушдур. Күндә бир чилдә кирир, аләми сојур. Бизим кәнддән дә Горчуоғлунун бир тоғлусуну көз көрә-көрә једи. Вај сәнин! Сән дә инандын ки, сејид өвлади-пејғәмбәрди, һә?..

Сонра Көнбә Гара Әмоғлунун гулағына пычылдады:

— Ахы сән бураларда нә кәзирсән, касыблығына кетсәнә!

— Нә билим, башына дөнүм, мән дејирәм бура имамдыр.

О, көз еләјиб, сон сөзүнү јавашча, лакин үрәкдән деди:

—...Имамдыр, ај онун имам кәлләсинә чахыр төкүм! Билмирсән бу намәрдләри? Фырылдагдыр, фырылдаг!

Рәһим, Әкбәрин чухасыны чәкиб сорушду:

— Ешитдим шејин кедиб?

— Шеј нәдир, вар-јохум!

— Бәс көзүн нечәдир?

— Бу көзүм тамам тутулуб; кәләндән санчым бәр-кијиб; ичимдә дејәсән араба сүрүрләр. Лап өлдүјүмдүр.

Мәни бура көндәрән Бухахлы арвад олду. Ганчығын фе'линә ујдум. Гој бир кәндә гајыдым. О кафтары ис-латмасам, мәндән јаман адам јохдур.

Әкбәри дәрәд алмышды ки: «Бир дә Сәфәрин үзүнә нечә бахачағам». Пешманчылығындан гызармышды. Арвадыны да диндирмирди. Гајыдыб «Имам» күнбәзинә бир дә бахды. Ичиндәки нифрәти сахлаја билмәди. «Тфу» — дејә үз дөндәриб кетмәк истәди. Һај-күј ешит-ди. Бир кәндлинин учадан сәси ешидилирди: «Котан са-лыб трактор илә сүпүрмәк лазымдыр ки, изи-тозу галма-сын!» О јандан бир дәстә адам кими исә аралыға салыб кәтирирди.

— Нә вар?

— Кимдир?

Мә'лум олду ки, имама кәлән нәзирләри, пуллары јығышдырыб, сәрһәддән гачан Чивли Мәшәдиһүсејни тутублар. Һәрифин, «Имам» чавушунун чибиндән «мү-сават» партијасынын дәфтәри чыхыб.

Кәдәнләр јејинләјир, нә исә демәјә һазырлашырды-лар. Чамаат сел кими онларын габағына ахды. Қомсо-молчу кејимли бир оғлан үзүнү чамаата тутуб, Чивли Мәшәдиһүсејни көстәрди:

— Будур сизә имамлыг еләјән, адамлары алдадыб чибини кәсән, колхоз јолуна тикан төкән, гојун дәриси-нә бүрүнмүш чанавар будур! Ај чамаат, јени һәјат дүш-мәни, бах, бу һәрифдир, таныјын!

Чамаат чахнашды:

— Нијә өлдүрмүрсүнүз о ити?

— Иланын башыны әзин!

— Чәкил кәнара көрүм!

Әкбәр, кәлтәни Чивли Мәшәдиһүсејнин кәлләсинә чырпмаг истәјәндә, Мүслүм гојмады:

— Нә гајырырсан?

— Гојсана бир көрәк!..

1936

СӨЈҮД КӨЛКӘСИ

Дүнјада һәрәнин бир һәвәси, бир адәти олар. Бостанчы Салман әминин дә адәти белә иди: үрәји јандығы адама әлиндән кәләни әсиркәмәзди.

Бир күн бостанын ғырағында јол ағзында дајаныб нәји исә лүшүнүрдү. Күнорта јеринә галхмыш күнәш дүз онун ачыг башына дөјүр, тунч кими ғырмызы алны ишым-ишым ишылдајырды. О, нәдәнсә бирдән-бирә әли илә көзүнү күнәшдән горуду, хәјалына нә кәлдисә дөнүб јерә бахды, бир шеј итирмиш кими, јолун о јан-бу јанына кедиб-кәлди; чарыглы ајағы илә бәрк торпағы ешәләди дә.

Онун сәһәриси, һәлә күн галхмамыш Салман әми һәмин јөрдә бир чухур газыды. Чох чәкмәди кәтирдији ири бир сөјүд гәләмини басдырды, кәнарларына да бир аз тикан дүздү ки, мал-гара тохунмасын.

* *
*

Салман әми күнорта ләкләрин арасында ишләјәндә. күрәјинә дәјән исти јәј күнәшиндән тәнкишәндә, дәјәсинә гајыдыб динчәләрди. Јолун ортасында белә бир көлкәлијә еһтијач һисс едәндә, дәјәсэн, сакит бир сәс ичәридән она тапшырырды: «Бурада бир ағач әк!»

Дашлыча азы кәнддән беш верст кәнарда, бағ-бағат јолларынын ајрычында бир јер иди. Әтраф әкин јери иди. Анчаг, нәдәнсә, бир көлкәлик јох иди. Салман әминин бостан јеринә јахын Саз булагы дәјилән балача бир булаг да вар иди. Јолчулар јәј күнү бу булагдан ичмәмиш, әл-үзүнү јумамыш өтмәздиләр. Ди кәл ки, күнүн истисиндән јәјынмаға, бир һовур отуруб нәфәс дәрмәјә даш көлкәси дә јох иди.

Салман әми буна көрә јол ағзында бир сөјүд ағачы әкди, беш ил ондан јахшыча муғажат олуб бөјүтдү.

Чаван вә тәнһа ағач гол-будаг атдығы кими, чохдан көк бурахыб, ришәсини суја јетирмишди. Булаг сујундан ичир, сәһәр күнәшиндән ишыг, истилик алыр, илдәнилә чанланыр, бөјүјүр, јашыл будагларыны јасәмән салхымлары кими јолчуларын башына саллајыр, көлкәси илә чөлүн һавасыны сәринләдир, кәлиб-кәдәни саламлајырды. Лап кәнардан өтән, будагдан хәбәрсиз јолчулар да сөјүд көлкәсиндә сәринләнмәјә кедирдиләр. Салман киши буну көрәндә үрәји бөјүјүр, көнлү ачылып, хәләф өвлад бөјүтмүш аталар кими хошһал олурду.

— Кәрәк, — дәјирди, — јохлајам, көрәм бу ағачын гәдрини билән вармы, кәлиб-кәдән нә дәјир?

Бу мәгсәдлә көлкәликдә адам олан заман, сајмаз-јана кәлиб дајанмаг, дәјиләнләри ешитмәк истәјирди.

Бу дәфә ики атлы кәлиб, сөјүд алтында дүшдү. Салман әми әлиндә бел, мәрзи селләмәк бәһанәсилә јол ағзына јанашыб, атлылара гулаг верди. Атлылар, кәјимләриндән мүәллимә, ја һәкимә охшајырдылар. Нә исә, охумуш адам идиләр. Атлары кола бағладылар. Күлүшә-күлүшә булаға ениб, су ичдиләр. Сонра ағыр-ағыр галхыб, көлкәликдә, көј от үстүндә дирсәкләндиләр.

Салман әми севинди, чүнки онларын чох архајын вә сөһбәт истәјән адам олдуғлары билинирди. Атлыларын бири чибиндән гуту чыхарыб, папирос бүкдү; о бириси, нисбәтән алчагбој оғлан, чохдан башланмыш, өзү дә мүбәһисәли бир сөһбәти тәзәләди:

— Сәһвин вар, сән адам таныја билмирсән.

Папирос чәкән дә сојугганлы чаваб верди:

— Мән бир бахышда билирәм бу нә јуванын гушудур. Ширин дилә алданмырам.

Атлылар кимин барәсиндәсә дәјиширдиләр. О деди, бу данды; бу деди, о рәдд еләди. Онларын сөһбәтиндән бир мәтләб чыхмадығыны көрән бостанчы мә'јус вә пешман өз дәјәсинә гајытды.

Икинчи күн Салман әми көлкәликдә узанан бир шәһәрлини динләјирди. Шәһәрли, көрүнүр ки, пијадалыг көрмәдијиндән, јол јорғуну олдуғундан сәссиз, һәрәкәтсиз узанмышды. Бир хејли дајанандан сонра, Салман әми чыхыб кетмәк истәјирди ки, шәһәрли дилләнди:

— Нечә сөздү, ај дајы?

Салман киши бу үзә дөндү:

— Нә сөз, а бачыоғлу?

Шәһәрли галхыб отурду:

— Бу ағачы экәни дежирәм еј; дежирәм түнбәтүн оғлу зәһмәт чәкиб әкирсән, мејвә ағачы әксәнә; бир тут ағачы, ја армуд ағачы әксәјдин әлин топал олмазды ки...

Шәһәрлинин сөзү Салман әмини бәрк тутду. Киши һеч бир чаваб вермәјиб, башыны ашағы салды, гајыдыб дәјәсинә кәлди.

Үчүнчү күн көлкәликдә бир кәл арабасы әјләнди. Арабачы әлиндә бычаг, сөјүд ағачына дырманды.

Салман әми јүјүрүб, јахын кәлди. Арабачынын самы гајырмаг үчүн ағач ахтардығыны билиб, сакит олду.

— Ај елоғлу, — деди, — бәлкә бу ағач бурада әкил-мәјәјди, самыны һарадан алачагдын?

Салман киши бу ишарә илә јахшы сөз ешитмәк истәјирди. Арабачы башы ашағы будағын габығыны јонталаја-јонталаја е'тинасыз деди:

— Залым оғлу, бунун јериндә гарағачдан, чинардан бир мөһкәм шеј әкә билмәздими? Сөјүдүн самыја нә давамы олачаг. Әлачсызлыгдан јонурам. Билирәм ки, һәдәрди...

Салман әми она да чаваб вермәди.

Дөрдүнчү күн һаванын лап бүркү вахтында ки, нә-фәс алмаг олмурду, бир дәстә бичинчи Саз булағына төкүлдү. Онлар јахын тарлаларын бириндә ишләјирдиләр. Сөјүд көлкәсиндә һаһар еләмәјә кәлмишдиләр. Јетирән кими хурчуну ачыб, сүфрә сәрдиләр, торбадан сүзмә чыхартдылар, булагдан су көтүрүб, ајран еләдиләр — чөрәк, соған, хијар доғрадылар. Ағач гашыглары әлләринә алыб, иштаһа илә једиләр.

Салман әми истәди онлары бостан тәрәвезинә гонаг еләсин. Сонра фикирләшди ки, кәнарда дајаныб, динләмәк лазымдыр: кәрәк бунлар хејир иши көрүрләр, ја јох?

Бичинчиләр сүфрәни јығдылар, әлләрини башлары алтына чатаглајыб, сөјүд көлкәсиндә узандылар.

— Рәһмәт ичиндә оласан, ај ағач экән киши!

Салман әми диггәт јетирәндә, лап кәнарда узанан гарасачлы оғланын данышығыны сечди. Бир башгасы онун сөзүнә гүввәт верди:

— Бу дүзүн ортасында сөјүд көлкәси дүнјалара дәјәр. Вар олсун буну экән әлләр!

Салман әми өзүнү сахлаја билмәди. Мәрзин дибиндән галхыб, көлкәлијә тәрәф јериди вә дилләнди:

— Вар олсун гәдрбилән икидләр!

Бичинчиләр ағач экән кишини таныдылар. Гарасачлы оғлан дикәлиб отурду:

— Әми, бу саат сәнә рәһмәт охудум, бағышла мәни!

— Нә олар, оғул, рәһмәт диријә дә лазымдыр. Сиз ки, мәним әмәјими билир, һагг-сајымы дејирсиниз, бундан јахшы рәһмәт олмаз!

Салман әми бир әлини тоггасына кечиртди, бир әлинин шәһадәт бармағы илә сөјүд көлкәсини көстәриб, үрәк сөзүнү деди:

— Бурада чохлары отуруб, чохлары кәлиб-кедиб, чохлары да ағач экәнин ата-бабасыны сөјүб, кедиб. Бу гулағымла ешитмишәм, динләмишәм, чүнки онлар өз мән-фәәтләрини күдүрдүләр. Дүнјада, бачыоғлу, һәр сифәт-дә инсан вар. Мән билирдим ки, бу көлкәнин гәдрини биләнләр, мәнә «Сағ ол!»—дејәнләр олачаг! Дүнја хали дејил. Инди будур, сизин раһатландығынызы көрәндә, сөһбәтинизи ешидәндә бүтүн ағрылар чанымдан чыхыр. Өзүмү анаданкәлмә билирәм, дүнјада борчуму өдәмиш олурам...

Бичинчиләрдән бири Салман әминин сөзүнү кәсди:

— Зәр гәдрини зәркәр биләр, әми, биз өзүмүз дә зәһмәт адамыјыг.

— Оғул, мәним зәннимчә, дүнјада хејир иш көрмәјән адам бир һеч мәгамындадыр. Нијә ки, ит дә башыны доландырар. Биз инсанларын кәрәк дүнјада изи галсын, јахшы иши, әл јериси галсын.

Салман әми үзүнү ашағыја чевирди, гучагламаг истәр кими, голларыны ачды:

— Будур еј, үзү ашағы көрүрсүнүз, һамысы бағды, бостанды. Аталар, бабалар әкибләр, тәр төкүб бечәрибләр, хејрини биз көрүрүк. Биз дә кәрәк экәк, јетирәк ки, хејрини балалар көрсүн. Јохса һамы анчаг јемәк гејдинә галса, онча илдә дүнја хараба галар.

Бичинчиләр бир ағыздан Салман әминин сөзүнү тәсдиг еләдиләр. Онлар галхыб кедәндә сөјүд ағачы чаван, јашыл тәмиз јарпаглы будагларыны далға кими тәрпәдир, ипәк кими зәриф, хышылтылы сәси илә Салман әминин фикринә санки: «Бәли, бәли», — дејирди.

1937

ЭМƏЛИ САЛЕҺ

1

Миник гатары узаглашды. Стансијанын чәпәрли, бағчалы һәјәтләринә тәкрар ахшам сүкуту енди.

Анчаг дәмирјолунун сағында, ашағылара — Рәмә дүзүнә кедән јолда нәсә галмагал ешидилирди. Күчәнин ортасында, лап батдаг ичиндә дајанан ики адам, дејәсән савашырды. Онларын јанында бир гузу да вар иди. Гузу савашан адамларын әлиндән гуртармаг үчүн каһ ашағы, каһ јухары гачырды. Анчаг ону гојмурдулар. Бириси бојнундан тутуб, о бирисинин габағына итәләјир, о бириси дә кери гајтарырды. Бу һејван топ кими атылыб-тутулмагдан кичәлмишди. Кәнардан бахан күман едәрди ки, гузуну бунларын бири сатыб, алан адам исә пешман олуб, саһибинә гајтарыр, саһибидә гәбул етмәк истәмир.

— Апармарам!

— Адам оғлусан, ахы!

— Јох, валлаһ!

— Сән мәни нә һесаб еләјирсән?

— Гој дурсун, дәјмә!

— Сән өләсән, алмарам!

— Бир дә һагг-салам еләмәјәк дејирсән?

— Мәни гәбрә гојасан, јох!

— Ај чаным!

— Бәсди.

— ...

— Гызыл ола көтүрмәрәм, дедим!

— Өтүрдүм чөлә һа!

— Мал сәнин, мәсләһәт сәнин!

Савашанларын бири боз пенчәк кејинмиш, әскәр шалварына долаг сарымыш, башы ачыг, гывраг, узун оғлан иди. Бу, стансијанын монтјору Гара Әмраһ иди.

Икинчиси, голсуз күрк вә дәри папаг кејмиш, орта бојлу, чопур, үзү батыг, арыг бир киши иди. Бу да Әмраһын гоншусу, тахта заводунун дүлкәри Саһман оғлу Салеһ иди.

Инди көрәк бунлар, бу ики гоншу нијә савашырлар? Гузу нә гузу иди вә ону нә еләмәк истәјирдиләр? Ону да билмәк лазымдыр ки, Әмраһ бу кәндә тәзә кәлмишдир. Әслән ағдашлыдыр. Әввәлләр, лап чаван вахтында јахын кәндләрә мәктуб, гәзет дашыјар, евләрә хош хәбәр апарарды. Ордуда ону охудуб радист еләдиләр. Давада сол гылчасындан шикәстлик аландан сонра гајытды. Көһнә сәнәтиндән әл чәкмәли олду. Бураја, һәммин бу балача стансијаја ишә кәндәрилди. Чох чәкмәдән бир ләзки гызы илә тапышыб севишди, евләнди, ев-ешик саһибин олду.

Гоншулуғуна Әмраһ кими «салим, өз түкүнүн үстүндә» олан бир адамын көчдүјүнү көрән Салеһ киши чох севинмиш, мүбарәкбадлыг еләмишди.

2

Бир кечә шамдан сонра Салеһ киши гапыда гәлјаныны түстүләдәрәк, ајдынлыг сәмаја, булуддан булуда јуварланараг, ушаг кими каһ тутулуб, каһ ачылан ајыи сејринә тамаша едирди. Гоншусунун тәләсик өтдүјүнү көрдү.

— Бу вахт һара белә, Әмраһ!

— Әзиз гонағымыз кәлиб, шәһәрдән. Көрүм әт тапараммы?

Салеһ киши ону сахлады:

— Бура гајыт!

— Нечә?

— Әт үчүн кедирсәнсә, бәри гајыт!

Салеһ киши ичәри дөнүб оғлуну сәсләди:

— Әлиш!

Әлиш чәлд гапыја чыхды.

— Гач о гара гузуну төвләдән бәри чыхарт!

Әмраһ разылыг едиб гара гузуну кәсди, гонагларыны јола салды. Әмраһын стансијада олмаса да, кәнддә колхозчу атасынын евиндә өзүнә көрә тәсәррүфаты, күзәрәни јахшы иди. Бурада, дәмирјолунда да бир-ики гојун сахламаг фикриндә иди.

Беш күн чәкмәди ки, атасы ики гузу кәтирди. Әмраһ гузуларын көкүнү—гашга вә еркәк гузуну—гара гузуја әвәз олараг, гоншусуна — Салех кишијә көндәрди.

Салех киши һәјәтдә јад бир гузунун отладығыны көрүб сорушду. Арвад әһвалаты данышды:

— Әмраһ көндәриб!

— Нијә көндәриб?

— Борчуну верир дә!

Салех киши буну. ешидәндә бир гәдәр дурухду, сонра нәзәрини гузудан ајырмадан арвадыны данлады:

— Нијә алдын, а гыз!

— Һәјәтә өтүрдү, кетди!

— Сән дә апарыб гапысына өтүрә билмирдин!..

Салех киши гузунун белиндән јапышыб, динмәз-сөјләмәз күчәјә чыхартды. Гоншулар күчәдә габаглашдылар. Салам-кәламы да килеј-күзар илә башладылар:

— А сағ олмуш!

— Ај сәни пир оласан көрүм!..

Салех гузуну Әмраһ тәрәфә, Әмраһ Салех тәрәфә говурду. Гашга гузу исә, өмрүндә биринчи дәфә дүшдү-јү ики «инад» адамын арасында өзүнү итирмишди. Онунла нә етмәк истәдикләрини анлаја билмирди. Мәлә-јәрәк, каһ ашағы, каһ јухары вурнухур, гуртулуб гачмаг истәјирди. Гоншуларын исә инчиклик сәси доғрудан савашан адамларын галмагалыны кечмишди.

— Апармарам!

— Нечә јә'ни?..

— Гызыл ола, көтүрмәрәм!

— Өз малындыр!

— Сән мәни адам јеринә гојмурсан?

— Белә дә гоншулуғ олар!..

Әмраһ бачара билмәди. Салех киши гашга гузуну кәтириб лап онун евинә өтүрдү вә өзү дә әрк илә ләзки гызына ачыгланды:

— Гузудан муғажат ол, а гыз!

Мәктәбләр ачылан күнләр Әлиш атасына дәрс китаблары сифариш верирди: чоғрафија, тарих, ана дили, һесаб... Алтынчыда бизә онбир китаб лазымдыр...

Әмраһ буну ешитмишди вә ишыг ләвазиматы үчүн рајона кәләндә китаб мағазасына кирмиш, Әлиш үчүн мәктәб тәдарүкү көрмүшдү.

Ләзки гызы китаблары, дәфтәрләри апарыб гучаг илә Салех кишинин евинә төкәндә Әлиш севинмиш, анасы һејрәт етмиш, Салех киши исә бир тәһәр олмушду:

— Бу нә зәһмәтдир, бу нә хәчаләтдир Әмраһ верир! Чаным, мән өзүм алардым. Пулу нечә тутуб?

Ләзки гызы һеч бир шеј ешитмәк истәмәјән кими, евдән чыхмаға тәләсди.

— Пул-мул вермәјиб... бағышлајыблар...

Әлиш тәзә чилдли, шәкилли китабларын бирини көтүрүб, бирини гојур, бирини икинчисиндән көјчәк көрүр, севинчиндән билмирди нә еләсин, чилдләрә нечә кағыз чәксин.

Салех киши деди:

— Арвад, белә олмаз. Әмраһ бизи борчлу еләди. Бу јахшылығын габағында көрәсән нә еләјәк?

Арвад она тәскинлик верди:

— Иш дүшәр, сән дә әвәзини верәрсән! Аллаһ она оғул версин, ушағы чох севиндирди.

Салех киши јахшылығ итирән адам дејилди, фүрсәт ахтарырды. Анчаг Әмраһын она нә иши дүшәчәкди?

Бу фикир илә истираһәт күнү күчәдә кәзинирди. Көзү Әмраһын һәјәт гапысына саташды. Бу, гапы дејилди, чәпәрин ортасында бир-биринә чатагланмыш бир нечә ағач иди.

— Аһа! Бу кишијә бир ә'ла гапы лазымдыр!

Узун мүддәт ахтардығы мүшкүл бир иши һәлл етмиш кими, севинчәк евә гачыб, аршыны көтүрдү. Әмраһын гапы-чәрчивәсини өлчүб. кетди.

3

Тахта заводунда Салехин хүсуси хәтир-һөрмәти вар иди: О бу пешәдә сүмүк сындырмыш, ишинә мәс'ул јанашан, сәлигәли, гочаман усталардан иди. Бајрам олмазды онун адына мүкафат јазылмасын, тәдбир олмазды. Салех киши мәсләһәтә чағырылмасын, мәчлис олмазды ады чәкилмәсин.

Бир күн тәнәффүс заманы директорун јанына кедиб деди:

— Сиздән бир хаһишим вар!

Директор ајаға галхыб, устаја јер көстәрди:

— Әјләш, Салех әми! Нә гуллуг?

— Мәнә бир гапы лазым олуб, ики-үч дәнә тахта алмаг үчүн изин истәјирәм! Лап о јаначаға кедәнләрдән!..

Директорун әмри илә нарјад јазыб, Салех кишијә тахта вердиләр. Салех киши өз һәјәтиндә ики күнүн ичиндә ики тајлы көзәл бир гапы гајырыб, үзүнә гәһвәји рәнк чәкди, күн габағына гојуб гурутду.

Онун адәти иди: сәлигәли ишләрин һамысына мөһүр вурарды. Бу мөһрү о һәлә лап чаван вахтындан харрат ишиндә чалышанда күмүшдән төкдүрмүшдү. Хәмир табагларынын күнчүнә, күрсүләрә, тар, каман ағачына, хәрәк чөмчәләринин әлчәјинә вурарды.

«Јадикар»,— дејә мөһрүнү одда гыздырды, гапынын баш тәрәфинә басды: «Әмәли Салех».

Гәсдән көзләди. Әмраһ евдә олмајан заман кәтириб гапыны јеринә салды. Ләзки гызы разылыг еләмәјә сөз тапмыр, гаровул кими дајанан тәзә вә уча гапынын һәр тајыны сәсләдәрәк, тез-тез ичәри кечиб, ешијә чыхырды.

Әмраһ ишдән кәләндә чашыб галды. Өз гапысыны танымады. Бир нечә аддым өтүб ашағы кечмишди ки, көрдү: «Јох, һәјәт бизимкидир... бәс бу гапы?»

Ләзки гызы әринин габағына чыхды:

— Өз гапына кәлирсән, кәл!

— Буну ким дикәлдиб?

— Тап көрүм, кимин ишидир?

Әмраһ гапынын о јан-бу јанына көз кәздирди. Дәстәји тутуб силкәләди. Јухарыдакы јумру јазыја диггәт едиб охуду: «Әмәли Салех».

— Салех әми?

— Өзкә ким кәтирәчәк! Дејир ки, дәвәчи илә дост оланын дарвазасы кен кәрәк!

Бир мүддәт әввәл Салех кишинин арвадына дедији сөzlәри инди Әмраһ ләзки гызына дејирди:

— Арвад, белә олмаз! Салех бизи борчлу еләди! Бу гапыны кәрәк өзүмүз чохдан дүзәлдәјдик!

Ләзки гызы санки әринин бу суалына әввәлчәдән чаваб һазырламышды:

— Гоншудур, гапына саһман еләди, сағлыг олар, сән дә онун евинә бир саһман еләјәрсән! Һәр јерә ишыг кәтирән сән дејилсән?..

Дејәсән Әмраһын фикриндән кечирди ки, гоншусунун ејваны чырагбан олсун. Ишыг кечән хәтләрә көз кәздирир, фүрсәт ахтарырды ки, Салех хәбәр тутмасын!

1940

МӘРЧАН НӘНӘ

Мәрчан нәнә оғлу, кәлини вә үч јашлы нәвәси илә бу шәһәрә јажлаға, динчәлмәјә кәлмишди. Јерләрини әмәлли-башлы раһатламамыш дава дүшдү. Оғлу ордуја кетди, аиләсинә «һәләлик неч јерә тәрпәшмәмәји» мәсләһәт көрдү.

Даванын илк күнләриндә Мәрчан нәнә чох тәшвишдә иди. Сонралар чамаатын, хусусилә гонум-гоншунун мөһкәмлијини көрүб, бир аз тохтады. О да кәлини кими гәзетләри изләмәјә, чәбһә хәбәрләри илә јашамаға башлады. Күнүн бириндә ев саһиби, уча вә чантараг гадын Марија пилләкән ајағында кәлине нә исә чох сөzlәр деди.

Мәрчан нәнә русча билмәсә дә, сөһбәтин чидди олдуғуну кәнардан һисс едирди. Кәлин евә дөнән кими хәбәр алды:

— Нә дејир?

— Дејир кәрәк нобат илә дамда дурасыныз.

— Нијә?

— Бәлкә, дејир, дүшмән бомба төкдү.

Мәрчан нәнә кәлинин сөзүнү баша дүшмәди:

— Бомба төкүләндә, гызым, зирзәмијә гачарлар, даһа дама чыхмаг нијә? Бәлкә урусча дејиб, сән јахшы баша дүшмәмисән? Јери кет, өјрән көрәк нә дејир?

Кәлин Мәрчан нәнәјә аңлатды ки, һава сигналы оланда дамда көзләмәк лазымдыр. Мәрчан нәнә сорушду.

— Нәји көзләмәк?

— Бомба дүшсә, сөндүрмәк үчүн.

Кәлинин сөзү Мәрчан нәнәни тәәччүбләндирди. О, бомбанын нә олдуғуну билирди. Көрмәсә дә, бу һагда чох ешитмишди. Билирди ки, бомба партлајан, адамы өлдүрән шејдир. Аңчаг бомбаны сөндүрмәк, өзү дә бир

арвад хејлағынын әли илә сөндүрмәк мүмкүн олдуғуну ешитмәмишди, ешитсә дә, инанмазды.

Кәлин тапшырыг алыб, әлиндә бел вә гум торбасы олдуғу һалда дама чыханда, Мәрчан нәнәјә елә кәлирди ки, бу саат көјләр шаггылдајачаг, шәһәрә одлар јағачаг, балача нәвәси анасыз галачагдыр...

Кәлинин далынча дама чыхмаг, она нәсиһәт едиб ашағы ендирмәк истәди. Нәрдиванын икинчи пилләсиндә көзүнү гоншу дамларә сары кәздирди. Нәр јердә адамлар дурдуғуну сечди. Пилләкәндән ениб ејванда дајанды. Әлләрини галдырыб дуа еләди.

— Јарәбби, өзүн бомбадан сахла!

Мәрчан нәнә бу сөзү демишди-демәмишди, бирдән фит верилди. Һава һәјәчаны е'лан олунду. Гадынлар, ушаглар мұһафизә јерләринә гачдылар. Мәрчан нәнә дә ваһимә, горху, тәлаш ичиндә нәвәсини көтүрүб зирзәмијә кетди. Анчаг јары чаны кәлинин јанында галды.

Сабаһысы күн Мәрчан нәнәнин кәлини, дејәсән, тамам башга адам олмушду. О, ев дамына дүшән үч јанғын бомбасындан икисинин үстүнү торпаглајыб сөндүрмүш, бирини вуруб күчәјә салмышды. Бүтүн бина јанғындан хилас едилмишди.

Һәјәтдәкиләр кәлинин башына јығылыб данышырдылар. Мәрчан нәнә исә еһтијат илә дама чыхыр, сөндүрүлмүш бомбаны өз көзү илә көрмәк истәјирди. «Бадымчана охшајан бу узун, саплаглы дәмири» әввәл башмаг тајы илә гурдалады. Зәрәрсиз олдуғуну јәгин едәндә әлинә алыб, о јан-бу јанына диггәтлә бахды:

— Һә, — деди, — сәнин ки, чанын бир овуч торпаг имиш, нә гијамәт гопартмышдын, ај кафирин малы!

Кәлин өз һүнәри илә Мәрчан нәнәнин көзүндә бөјүдүјү гәдәр бомбанын горхусу азалды.

Бу дәфә нөвбә кәләндә Мәрчан нәнә кәлини бурахмаг истәмәди.

— Сән, — деди, — ушағын јанында гал. Инди мән нобат чәкәрәм.

Кәлин разы олмады:

— Гоча арвадын нә иши, көрән мәнә нә дејәр... Сән кет раһатлығына.

Мәрчан нәнә нә гәдәр тә'кид еләдисә, гојмадылар нөвбәтчи дурсун.

Гаранлыг дүшәндә, Мәрчан нәнә нә фикирләшдисә, ушағы бомбадан мұһафизә јеринә апарды. Орада, је-

рин алтында әмәлли-башлы концерт дәм-дәскаһы дүзәлтмишдиләр. Бир тәрәфдә ојун шејләри дүзүлмүшдү. Башда да бағча «мүәллими» кими јарашыглы бир гадын хырда ушаглары башына јығыб нағыл данышырды. Мәрчан нәнә нәвәсини гојуб гајыданда ев идарәсинин ишчиси сорушду:

— Һара, нијә әјләшмирсән?

— Бала, — деди, — евдән никаранам, бирдән фит-зал чалынар.

* *
*

Һава һәјәчаны сигналы вериләндә евдәкиләр мә'лум гајда үзрә зирзәмијә кетдиләр. Мәрчан нәнә дама чыхмаг истәди. Анчаг билирди ки, кәлинин ачығы тутачаг. Ону да билирди ки, бомба сөндүрмәк истәјәнин әлиндә кәрәк белдән, күрәкдән бир шеј олсун. Евин ичиндә вурнухду, ејванда әлини о јана-бу јана сүртдү. Хакәндаз әлинә кечән кими нәрдивана дырмашды. Сакит вә булудлу бир кечә иди. Анчаг булудлар алтындан ајын ишығы һисс олунурду. Фашист тәјјарәләри, дејәсән, булудлуғу фүрсәт билиб, тәләсик, чамаат јатмамыш учуб кәлмишди. Мәрчан нәнә онларын мотор курултусуну сечмәсә дә, атдыглары бомбаны сәсиндән таныјырды. Бомба јерә чатанадәк фит верә-верә кәлирди. Мәрчан нәнә пилләкәнин башына чатмамыш, бомба фитини ешитди вә ағыз долусу чаваб верди:

— Зәһримар! Зәһримарын јекәси!

Мәрчан нәнә бу сөзү елә деди вә хакәндазы әлиндә елә шах тутуб дама атылды ки, көрән дејәрди о, өмрү боју јығдығы гәзәб илә ән горхулу бир дүшмән үстүнә атылыр вә бу саат ону парча-парча едәчәкдир.

Доғрудан да Мәрчан нәнәнин гәзәби нәһәјәтсиз иди. Мұһарибәнин әввәлиндә үрәјиндә доған горху инди гаты бир һиддәтә чеврилмишди. Фашист тәјјарәчиләринин кәлиши бу һиддәти даһа да аловландырды. Динч вә көзәл шәһәрә, сәадәтлә күн кечирән аиләләрә, меһрибан чамаата, аналара, өвладлара бахыр, чанавар кими кечә гаранлығында басғын едән фашистләри хатырлајыр, үрәјиндә дејирди: «Ај кәлән јолларын кәсилсин, ај учан ганадын гырылсын, көзүн кор олсун, нијә гојмурсан, нијә халгы динч гојмурсан?..»

Сонралар Мәрчан нәнә гарғышын, наләнин дә горху

кими хејирсиз, һатта зијанлы олдуғуну анламышды. Гезабини сөз илә ифадә етмәзди. Дизинә чырпар, додағыны кәмирәрди...

Дамда һеч кәси көрмәди. Гоншу дамдан кәлән сәсләрә тәрәф јериди. Ораја бомба дүшмүшдү, нөвбәтчиләр су дашыјырдылар. Кәлини Мәрчаны көрәндә ваһимәләнди:

— Нијә кәлмисән, ана, јохса?

Мәрчан нәнә деди:

— Ушаглар ојнајыр, никаран олма. Гәралым кәлмәди. Дедим бәлкә көмәјим дәјә.

Нөвбәтчиләр ону раһатланмаға көндәрдиәр. Мәрчан нәнә гајытса да, үрәксиз гајыдырды. Бу горхулу кечәдә һамынын бир аилә кими әл-әлә вериб дүшмән илә вурушдуғу кечәдә өз әлиндән бир «хејирли иш кәлмәдијинә» дарыхырды.

Дамдан енәндән сонра гапыда дајанмышды. Бурнуна јаныг ији кәлди. Ев-ешијә диггәт еләди. Гапыја чыхды. Гыр ији дөнкәдән кәлирди. Дөнкә, балача бағын јанында кәнар бир јер иди. Мәрчан нәнә јахынлашанда, асфалтын алышдығыны, лампа пилтәси кими аловландығыны көрүб һарај чәкди.

— Ај нобатчылар, кәлин, бағ јанды!

Сөзүһү һамы анласын дејә ики дәфә дә русча деди:

— Бачар, бачар, издес!

Туманынын әтәкләрини әлләринә јығыб һәјәтә, су даһынча гачды. Адамлар һәр тәрәфдән көмәјә кәлиб асфалты көлмәчәјә дөндәрдиләр, јанғындан әсәр галмады. Бөјүкләрдән ким идисә Мәрчан нәнәнин әлини сыхыб: «Маладес, мамаша!» — дејәндә, Мәрчан нәнәнин үрәји севинчлә дөјүндү. Әлиндән «хејирли бир иш кәлдијинә» нечә севиндисә, додаглары титрәди. Русча дејә билмәдијинә тәәссүф етди. Кәлинин голундан тутду ки: «буну баша сал!»

Мәрчан нәнә «бөјүјүн» габағында дајанды. Јумруғу илә синәсинә елә бәрк дөјдү ки, тахта кими сәсләнди:

— Биз, гафгазски! Бабај-мабај билмәз!

Мәрчан нәнә әлләрини көјә, дүшмән тәјјарәләри кәлән тәрәфә, сонра да јерә, бомба сөндүрүлән асфалта тутуб деди:

— Ону, фашист издес копај! Басдырачағам!

«Бөјүк», Мәрчан нәнәни чох јахшы баша дүшүрдү. Дилини билмәсә дә, баша дүшүрдү. Онун сәмимијәти,

табиилији, онун саф ана, сәдагәтли вәтәндаш үрәји һамыја — бөјүјә дә, кичијә дә ајдын иди. Украинаја динчәлмәјә, нәвәсинә гуллуг етмәјә кәлән, мүһарибә күнләриндә шәһәри мүдафиә едән дөјүшчүләр сырасында ишләјән, Вәтәнә гуллуг едән гадынын хатири һамынын јанында әзиздир!

1942

БАДАМ АҒАЧЛАРЫ

Эдаләт! Яшыдларыңла кәлин-кәлин оҗ-намалы вахтыңда сәни чөлләрә саланлары, вәтәнини, ханиманыны, шәрәфини тапдаҗанлары таныҗырсаңмы, гызым?

1

Ағарзанын евиндән таппатап сәси кәлирди. Дүнәндән бәри евин ортасында, тәндир башында салынмыш тәлисин үстүндә бадам дөҗүрдүләр. Бу ил бадамын мәһсул или иди. Ағачын бириндән 7—8 батманачан бадам дәррилмишди. Евдәкиләр бадам сындырыр, ич һазырлаҗырдылар. Деҗирләр шәһәрдә ич җахшы пула кедир, баҗрам-габағыдыр. Ағарза бир жүк ич апарачаг, бир азыны тахыла дәҗишәчәк, бир азына да ушагларә әҗин-баш алачаг.

Алты җашлы Эдаләт дә иш көрүр, көмәк едирди. Атасынын сындырыб төкдүҗү бадам ичини габыгдан тәмизләҗиб нимчәҗә җығырды. Һәрдән, атасындан хәлвәт, бирини ағзына атыр вә бирдән јеҗә билмирди. Оғурлуғ шеҗи җемәк нә чәтин олур! Бадам Эдаләтин ағзында бөҗүҗүрдү. Сүфрәдә җығылан ағлы-сарылы, тәмиз, әтирли бадам ичинә бахыб һәсрәт чәкир, бунлары доҗунча јеҗәнләрин ким олдуғуну дүшүнүр вә атасына суал верирди:

- Ата, бунлары һара апарачагсан?
- Базара, шәһәрә апарачағам, гызым.
- Кимә сатырсаң орда?
- Мүштәриҗә.
- Мүштәри кимдир?
- О да бир адамдыр да, гызым.
- Җахшы адамдырмы?

— Җахшысы да вар, писи дә вар!
— Јох, ата, пис адама вермә, һеҗифдир, җахшы адама вер!

Ағарзаны мараг көтүрдү. «Ушағын җашындан бөҗүк данышмағына бахырсаңмы?»—деҗә дүшүндү.

— Гызым, — деди, — мүфтә вермирәм ки, пулуна миннәт! Ким чох версә, она сатырам.

Эдаләт етиразында давам едирди:

— Јох! Пис адам чох пул версә дә, сатма! Бадамы она вермә, һеҗифдир! Пис адама гисмәт олмасын, ата!

Эдаләтин дедикләри ушаг сөзү олса да, бир һәгигәт-дән хәбәр верирди. Ағарза бадам ичинин балачаларындан үч-дөрд дәнә көтүрүб, Эдаләтин овчуна гоҗду, сонра мүлаҗим, меһрибан бир диллә тәсәлли верди:

— Гызым, бизә пул лазымдыр. Аллаһ гоҗса мәһсулун алычысы олса, бу дәфә әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хумсу, зәкаты чыхандан сонра, тахылдан артыг галса, гәдәк алачағам. Бачарсам сәнә дә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг, лап онун өзүндән алачағам ки, баҗрамда кеҗәсән!

Даланда аҗаг сәси ешидилди, дәрһал евин гапысы зәрблә ачылды. Ағарзанын гоншусу Әличан, күллә дәҗмиш гуш кими, өзүнү ичәри атды:

— Аҗ рәһмәтлик оғлу, нә отурмусан, бадамлығы кәсдиләр!—деҗә һәҗәчанла хәбәр верди.

Ағарза сағ әлиндә даш, сол овчунда бадам олдуғу һалда чөмәлдиҗи җердән дик галхды вә:

— О нә сөздүр, Әличан? — деҗә сорушду.

— Сәнә деҗирәм бадамлығы кәсирләр.

— Сәфиһ-сәфиһ данышма, елә шеҗ олмаз!

— Бу саат орадан кәлирәм, кәсирләр.

Ағарза гоншусунун үзүндәки чиддиҗәти, бахышларындакы ваһимәни дуҗуб, чарығыны аҗағына чәкди.

— Ахы ким кәсир, нә деҗиб кәсир?

— Әмәлә төкүбләр, одур, кәндхудадан соруш!

— Кәндхуданын нә һаггы вар. өз әлимлә әкиб-бечәрдиҗим ағачы кәсә, бәҗәм мән она бағча сатмышам? Кәл отур!

— Аҗ сағ олмуш, отурасы вахтдыр? Мән дә җончалығын һаҗындаҗам. Ону да сүрәчәкләр. Мүшавирин җанына кетмәк истәҗирәм. Көрүм нә чарә тапарам.

Әличан гапыдан чыхмаг истәҗәндә Ағарза кәмәрини бағлаҗыб, онун далынча тәләсди. Итә раст кәләчәҗини

дүшүнүб, эл ағачы көтүрмөк истәди, бир дә фикирлөшди ки: «Әрбабын адамлары буну көрүб бир аз да бирслә-нәрләр. Јахшысы будур әлијалын кет!»

Ағарза өзүнү бадамлыға о заман јетирди ки, мүша-вирин адамлары даш һасары учуруб чаја төкүрдүләр. Һасар ағзында кәсилиб атылмыш ағачлары көрөндә елә бил Ағарзанын голуну гәләм еләдиләр, гычларыны пејләдиләр. Вүчуду од тутуб јанды, ган башына вурду. Бүтүн көјшән дәјирман дашы кими онун башына доланды. Һавахт чајдан һоппаныб, бирисинин јахасындан јапышдығыны өзү дә билмәди.

— Нијә дағыдырсан, а бајгуш?—дејә гышгырды.— Бу дивары чәкәнәчән мәним күрәјим габар олуб, нијә сөкүрсән?

Алнындан тәр даман ортабој солдат дартыныб онун әлиндән чыхмаг истәјир вә дил-ағыз еләјирди:

— Бошла јахамы, бујруг гулујам! Мәндән нә јапыш-мысан?

Ағарза ону кәнара итәләјиб гышгырды:

— Чыхын мәним бағчамдан!

Хаки пенчәк кејинмиш бир американ забити она јанашыб, әлини тапанчасынын дәстәјинә гојду, еһмал сәслә, лакин һәдәли әда илә деди:

— Бу көјшәнләри сизин ағаларыныз бизә сатыблар. «Маршалл планы» үзрә биз бураја көмәјә кәлмишик. Шикајәтинизи әрбабыныза еләјин, ишә мане олма-ын!

2

Сон заманларда гоча вә издиһамлы шәһәрин дар, гаранлыг вә долашыг күчәләриндә учабој, узунгол, үз-көзүнү түк басмыш, гашгабаглы, әли ағачлы, ајағы чарыглы бир кәндлинин сәкидән-сәкијә аддымладығыны көрәнләр чох иди. Кәнардан кәлдији, набәләд адам олдуғу, нә иш үчүн исә гапылар кәзмәјә мәчбур бир мүсафир олдуғу илк бахышдан мәлум иди. Күман кәлдијинә о, әл бојда бир кағыз көстәрир, үнван сорушур, дәрдини демәк истәјир, баш әјиб јолуна давам едирди. Јорулса, тагәтдән дүшсә дә, јағыша, күләјә, вахт-би-вахта бахмадан күчәләри аддымлајырды.

Бу мүсафирин ким олдуғуну охучулар јахшы билир-ләр. Кәнддә үмиди үзүлән Ағарза бунунла үчүнчү дәфә

иди ки, шәһәр күчәләриндә кәзә-кәзә бадамлығынын һаггыны мүдафиә едән адам ахтарырды. Кәндлиләри Мирзәмәммәдә бир «тутарлы» әризә јаздырыб, әрбабын һүзуруна апарды. Уча, һасарлы бир һәјәтин гапысыны еһтијатла тыггылдатды. Чаван бир оғлан чыхыб онун үзүнә бахды. Ағарза салам вериб сөзүнү деди:

— Бизим әрбабын еви бурадырмы? Кәмәрли кәнди-дән кәлмишәм. Ағаја әрзим вар.

Чаван оғлан гајыдыб кетди, бир аз кечмәмиш га-пыны ачдылар. Ағарза: «Бисмиллаһ!»—дејиб, ичәри да-хил олду. Һовуздан су кәтирән бир гары она ишарә еләди: «Аға ибадәтдәдир, көзлә!»

Ағарза даш сәкинин јанындакы сүтуна сөјкәниб да-јанды. Әввәл, әтәјинин алтында кизләтдији һәдијјә-ни јерә гојмаг истәди. Сонра дүшүндү ки: «Јох, ағанын өзү кәләндә верәрәм». Ағарза һәјрәт вә һәсрәтли көз-ләри илә әрбабын имарәтини сејр етмәмишди ки, ејва-нын башындакы гапыдан әли тәсбәһли, бели әјри, коса, арыг бир кишинин чыхдығыны, она тәрәф кәлдијини көрдү.

Ағарза, әрбабы ахунд либасында, әли тәсбәһли, ағ-зы дуалы көрөндә хејли севинди: «Аллаһ адамыдыр, — деди, — рәһми кәләчәк». Өзүнү итирмиш һалда бир ад-дым ирәлијә јериди. Лајигсиз һәдијјә сајыб кәтирдији ики бечәни, бағлы гычларындан тутуб, сәкинин кәнары-на гојандан сонра әтәкләрини силкиб дүзәлди. Әлләрини дөшүнә гојуб салам верди, баш ендирди. Голтуғундан чыхардығы әл бојда әризәни тәгдим етди, тәкрар баи әјди. Ағ арахчыны, косасаггал, гадын башмаглы, чин-дара охшајан адам исә әлиндәки јүсүр тәсбәһи чевирә-чевирә динмәз-сөјләмәз Ағарзанын әризәсинә бахырды. О каһ кағыза, каһ да гаршысында итаәткар вәзијјәтдә дуран кәндлисинә бахырды. Анчаг һеч нә демирди. О нә үчүн динмирди? Ағзындакы дуанымы битирмәк нијјә-тиндә иди? Чындыр ичиндә бахан кәндлисинин үст-ба-шынамы тамаша едүрди? Ағарзанын һалынамы ачыјыр-ды, ја да шикајәтчини диггәтлә ешитмәкми истәјирди? Әрбабын сүкуту Ағарзаја бир гәдәр дә чүр'әт верди. О, башына кәләни — америкалы мүшавирдән көрдүјү зүл-мү данышмаг истәјирди ки, әрбаб кағызы гатлајыб са-һибинә гајтарды. Онун батыг сәси ешидилди:

— Киши, нәјә кәлмисән?

— Аға, шикајәтим вар!

— Кәндәкиләри, мүбашири гојуб бу әкин-тикин вахтында бура нијә кәлмисән?

— Аға, мәнә зүлм еләјәнин бири дә мүбашир өзүдүр.

— Нә олуб, јенә шикајәт дәфтәрини ачмысан?

Ағарза өзүнү танытмаг истәди:

— Аға, кәнд чамааты билир, мән өмрүмдә шикајәтә кәлмәмишәм. Амма инди көр нечә әлачымы кәсилиб ки, сизә башағрысы верирәм. Аға, мәним өз әлимлә әкиб-бечәрдијим бадамлығы кәсирләр. Сизә пәнаһ кәтирмишәм!

Ағарза чох шејләр данышмаг истәјирди. Лакин арахчынлы киши онун сөзүнү кәсди:

— Киши, шүкүр еләмәк әвәзинә шикајәтә нијә кәлирсән?

Ағарзаны тәәччүб көтүрдү: «Бу нәдән јана данышыр? Мән нә үчүн шүкүр еләмәлијәм, нијә еләмәлијәм?»

Ағарзаја елә кәлди ки, әризә јахшы јазылмајыб. Арахчынлы киши онун дедикләриндән дә бир шеј ешитмәди. Күман етди ки: «Бәлкә кишинин көзү пис көрүр, гулағы ағыр ешидир, гочалыгдан ола биләр, бир аз гајымдан данышмаг лазымдыр».

Ағарза бир аддым да ирәли јеријиб, сөзләрини учадан тәкрар еләндә, арахчынлы киши бир аддым кери чәкилди вә сәсини учалтды.

— А киши, гышгырыға салма, кар адам јохдур бурада! Дејирәм: бадамлығы кәсирләрсә, сәнин хејринә кәсирләр.

Ағарза тәәччүбдән чијнини чәкди, она тохунан бир шеји рәдд едирмиш кими, әлләрини габаға тәрәф ачды:

— Аға, мәним чәрәк ағачымы кәсирләр, евим јыхылыр. Еви јыхылан адам нијә кәрәк шүкүр еләсин?

— Шүкүр елә ки, мүшавирләр кәлиб сәни-мәни горујурлар.

— Аға, мәни кимдән, нәдән горујурлар?

— Нечә нәдән, коммунистләрдән! Бәли, баша дүшмәлисән ки, америкалылар бизим торпагда тәјјарә мејданы тикирләр ки, сабаһ коммунистләр сәнин башына бомба төкмәсинләр.

— Аға, мән коммунистләри дава вахты кәндимиздә көрмүшәм. Онлар касыб-кусубун әлиндән тутан адамлардыр. Мән онлардан бир пислик көрмәмишәм. Бомбафилан нә сөһбәтдирил..

Ағарза буну дедијини көрдү. Арахчынлы киши ирә-

ли јериди, тәсбеһи бир кәнара атыб, ағачы Ағарзанын әлиндән алмаг, онун башына чырпмаг истәди. Ағарза әввәл әрбабын нијјәтини баша дүшмәди. Онун ағача әл атдығыны көрәндә, јатыбмыш кими ајылды. Әрбаб ағзына кәлән сөјүшү дејиб, нөкәрләрини чағырды.

— Говун бу мүртәд оғлуну! — дејә бағырды. — Итилсин, һансы чәһәннәмә кедир-кетсин! Мәним кәндимдә отурмасын! Көр нә гәләт еләјир! Тәблиғат апармағына бир бах! Ајағы чарыглынын бири! Ај чәрәк тутсун сизин кими надүрүстләри!..

Ағарза өзүнү гапыдан чөлә атды, бирбаш ону әрбаб јанына көндәрән һәмјерлиси Мирзәмәммәдин јанына кетди.

Мирзәмәммәд дә Ағарзаны данлады.

— Ај бәдбәхт оғлу, — деди, — бу јаша чатмысан, әрбабла данышмағы да бачармырсан. Әрбаб сөз көтүрмәз. Билмирсән ики јолуг чүчә илә аға јанына кетмәзләр? Сән нә һесаб еләјирсән! Һамы Мирзәмәммәд олмаз ки, сәнә мүфтә әризә јазә.

Ағарза јерлиси илә разылашмады:

— Мирзәмәммәд, ахы, достум, нә үчүн елә дејирсән? Әрбаб кәрәк өзү разы олмуја! Мән өз әлимин әмәји илә әкдијим ағачларын баһасыны истәјирәм. Бу, фитрә-сәдәгә зад дејил. Гардаш, мүшавирди, американды, инкилисди, һәр кәсди, она јер лазымдыр, ајры торпагдан көтүрсүн! Көјшән долудур. Мәним бадамлығым олмаса, бу тәјјарә јерә енә билмәз бәјәм? Ону көрүм һеч сағ енмәсин! Маһалда мејдан гуртармышды ки, мәним бир тикә бадамлығымы кәсирләр?

Ағарза достунун мәсләһәти илә тәкрар кәндә гајытды. Дејирләр мүшавирдән кағыз кәтирсән, о кағызы дәвләт банкына тәгдим етсән, зијанын бир пајыны аларсан.

Мүшавир доғрудан да она бир кағыз верди. Тәсдиг етди ки, филан маһалда, филан кәнддә Ағарза Баба оғлунун отуз бир ағачлыг бадамлығы. «Маршалл планы» әсасында кәсилиб, мүәјјән мәгсәд үчүн дүзәлди.

Ағарзанын кәнддә бу кағызы охутмадығы савадлы галмады. Орада јазыланларын һамысы ајдын иди. Һәр шеј она ајдын иди. Анчаг «Маршалл планы», «маршаллашма» дејилән сөздән бир шеј баша дүшмүрдү. Кағызы охујанлара мачал вермир, бармағыны јазынын һәмнин јеринә гојуб сорушурду:

— О нә сөздүр, гардаш? «Маршаллашма» — жә'ни ким барәсиндә жазыр? Мәнә тәәллүгү вар о сөзүн, ја јох? Жә'ни о адам кимдир, көрүм мәним ағачларымы кәсэн адамдыр, ја буна әмр верән, пул бурахан адамдыр? О кимдир ахы?

Охумушлар. гәзетдән, сијасәтдән сөһбәт салыб чох сөз дејирдиләр. Анчаг Ағарза даһа да һирсләнирди:

— Гардаш, һәр нә планы-филаны вар апарсын шаһла, вәзирлә данышсын. Мәним ағачларыма нә дәхли вар ахы! Плана дүшүр, гој мүлкәдарларын халвар-халвар јерләри дүшсүн. Мәним чанамаз бојда бадамлығымы билмирәм ким плана салыр ахы!

Мирзәмәммәд Ағарзаны баша салыб дејирди:

— Ај рәһмәтлик оғлу, бу «Маршалл планы» о јандан— Америкадан кәлир. Бир бизим вәтәнә дејил, одур, түркә дә, јунана да, әрәбә дә кәлир. Верки-төвчү кими бир шејдир. Әввәлләр Ирана вәба кәләрди, таун, чәјирткә кәләрди. Инди дә «маршаллашма» кәлир, Америка салдаты кәлир, чүрүк мал, тысбаға јумуртасы кәлир. Дүнән бир кәндлинин чиловунда бир арыг ат вар иди, үфүрсәјдин јыхыларды. Сорудум ки: «Кәндли гардаш, ат нијә бу көкә дүшүб?» Кәндли күлүб, деди: «Маршаллашыб». Белә јекә бир кәндин бағ-бағатыны кәсиб төкүрләр; сорушурсан: бу нә һәнкамәдир? Дејирләр: «маршаллашырыг». Шәһәр күчәләриндә диләнчи әлиндән кечмәк олмур. Дејирсән: чаным, бу нәдир? Дејирләр: сәсини чыхарма, «маршаллашырыг!» Кәндлиләр бир-бирини лүт, мөһтач көрәндә дејирләр: «Сән «маршаллашыб» гуртармысан!». Неч бир зәлзәлә, сел, һеч бир сәмум јели кәндләри «маршаллашма» гәдәр јаман күнә гојмамышды...

Ағарза достунун дедијиндән нәтичә чыхартды:

— Јахшы, гардаш, нә вачиб олуб? Олмаз ки, «маршаллашмајаг?» Инди ки, «маршаллашма» бизи бу көкә салыр, кәлин «маршаллашмајаг» да!

Мирзәмәммәд гәһгәһә чәкиб күлдү.

— Сән, — деди, — доғрудан да лап авам имишсән. Көрүнүр, Кәмәрли дағларынын арасындан кәнары көрмүрсән. Ај рәһмәтлик оғлу, өлүнү өз кефинә гојсан. шыллаг атыб кәфәни јыртар. Сәнин нә ихтијарын вар «маршаллашмајасан?» Сән «маршаллашмајасан», бәс бу американ забитләринин газанчы һарадан кәлсин? Једди иглим, једди дәрја баса-баса бураја әбәс јерә кечмәјиб-

ләр ахы! Јазыгсан, кет, бәлкә мүшавирдән бир кағыз ала билдин, бәлкә јерин баһасындан бир аз вердиләр. Јенә гәнимәтдир, лә'нәт һечә!

Мүшавирин кағызына шәһәрдә күлдүләр. «Бу кағыз, — дедиләр, — сәнин бағчан һаггында јохламадыр, ајры бир шеј дејил. Неч бир иддиа үчүн сәнә әсас вермир».

— Мән ајры иддиа еләмирәм. Нөкүмәтлә һөкүмәтлик еләмирәм. Торпаг дивана лазым олуб, бујурсун мәним зијанымы версин. Бу иш ганунда вар.

— Ганунда нә вар?

— Ганунда вар ки, кәндлинин әлиндән алынач малын, ја мүлкүн баһасы верилә кәрәк.

— Кәндли вар, кәндли вар.

Банк дәфтәрдары, дазбаш, чешмәкли киши Ағарзаны даһа да һејрәтә салды.

— Нечә жә'ни, мән нечә кәндлијәм бәјәм? — дејә көзләри алачаланды.

— Нечә кәндлисән, өзүн билирсән, амма ихтијаратын әрбабдадыр.

— Әрбаб мәнән верки алыр, малијат алыр, бағчамын да саһиб дејил ки.

Дәфтәрдар кағызы Ағарзаја тәрәф узадыб, ичәри гајытды.

— Сәнин, — деди, — ишин мәһкәмәликдир. Кет орада бахсынлар, көр нә дејирләр.

Мәһкәмәдә Ағарзаны бәлкә ијирми дәфә диндириб данышдырдылар. Јазыб поздулар. Шаһид, сүбут истәдиләр. Мүшавирин иштиракы олмадан ишә бахмадылар. Чох хаһишдән, тәләбдән сонра күнүн бириндә мүшавирин вәкили кәлиб чыхды, мәһкәмәни инандырды ки, Ағарзанын бағча јери әввәлдән әрбабын олуб, кәндлинин иддиа үчүн әлиндә нә кағыз, нә сүбут вар. Она көрә дә бир шаһы тәләб етмәјә һаггы јохдур!

Ағарзаны данышмаға гојмадылар. Иддиасыны рәдд етдиләр. Вәкил чалдығы гәләбәнин ифтихары илә Ағарзанын јанындан өтүб кетмәк истәјәндә Ағарза ону сахламаг истәди.

— Бура бахын, ағаји вәкил! — дејә мүрачиәт етди.

Вәкил гулаг асады. Ағарза бәрк аддымлајыб онун чијиндән тутду, керижә чәкди:

— Сәннәнәм ахы!

Кәндлини һирсиндән гызармыш көрән вәкил өзүнү итирди. Ағарза да түнд вә кефли нәзәри илә она бахыб

дүшүндү: «Демэли, иши-күчү галды, еләми? Ди, ал кәлди!»

Ағарза буну дежиб, вәкилә елә бир силлә чәкди ки, үч дәфә фырланыб фәрјад чәкди, јыхылды. Ағарза чыхмаг истәјәндә, кимсә гапыны бәрк итәләди, гапы онун алнына тохунуб јаралады. Ағарза арадан чыхдыса да, ону тәҗиб едәнләри көрүб габагдакы дөнкәјә дөндү. Учуг бир дивардан һоппаныб кичик һәјәтә, орадан исә ағачлы бир јерә кечди. Бура хәстәхана имиш. Ағ халатлы бир һәким ону гаршылајанда, Ағарза алнынын јарасыны көстәрди. Ону сарғы отағына апардылар. Ағарзанын јарасы бағланыб гуртармышды ки, хәстәхана гапысында издиһам көрүндү. Мүдир гапыја чыхды. Горху вә тәәччүблә гапыдакылара бахды. Мүшавирин адамлары мүдирдән Ағарзаны тәләб едирдиләр.

— Аға, нә бујурусунуз? — дејә хәстәхана мүдири сорушду.

— Буранын мүдири лазымдыр! — дејә мүшавирин адамларындан бири донгулданды.

— Бујурун көрәк!

— Демэли, мүдир сизсиниз?

— Белә көрүнүр.

— Бурада кизләнен дүшмәни истәјирик.

— Аға, бура мүаличәханадыр! Фәрги јохдур, һәр кәсин олса, вәзифәси нахошлары мүаличә етмәкдир.

— Бурада јаралы вармы?

Јаралы да вар, шикәст дә вар, гыздырмалы да...

— Биз бураја гачыб кизләнен...

Вәкил сөзүнү битирмәмишди ки, Ағарза чамааты јарыб, һејкәл кими онун габағында дајанды.

— Ағаји вәкил, пис олмазды сән кедиб өз јериндә, Америкада вәкил олајдын. Бурада нә Америка торпағы вар, нә тәбәәси. Сизи бура чағыран да јохдур. Билмәк олмур дүнјанын о башындан атыла-атыла кәлиб, бурада нә сүләнирсиниз! Кәндлинин ганы сизә дә ширин кәлиб... еләми?

Ағарза һирслә ирәли чыхды. Һиддәтиндән көзләри бөјүмүш, кичкаһ дамарлары шишмиш, сифәти мис кими гызармыш һалда дишләрини гычараг, јумруғуну дүјәрәк, сөзүнү бәркдән тәқрар етди:

— Ширин кәлиб, еләми?

Ағарзанын одлу бахышлары әтрафа илдырым сачырды. Јумруғу көјә галдыранда, вәкил бу саат башына

енәчәк зәрбәнин дәһшәтиндән үркәрәк, кериләмәк истәди. Сәндәләди, өзүнү сахлаја билмәди. Голларыны кәнара ачыб, дырмашдығы уча јердән дүшән тојуг кими ләнкәр вурду. Архадан тутмасајдылар, тирләнәчәк иди. Ағарза һәрифин чәкилдијини көрдүкдә, санки зәрбәсини ендирмәјә һәдәф ахтарырды. Јумруғу илә һаваны јарды, синәсиндә јанан нифрәт, гәзәб алову илә деди:

— Зәлиләр! Әгрәбләр!

Ағарза ирәли чуманда, вәкил дә, адамлары да чәлд чәкилди, издиһам парчаланыб голу чирмәкли, сачы дағыныг кәндлијә јол верди. О бир нечә аддым атанда сонра дөнүб вәкилә бахды. Санки бахышы сүнкү иди вә бунунла да өзүнә јол ачды. Вәкилин әтрафындакылар дағылышдылар. Вәкил јолун ортасында гангал колү кими тәнһа көрүндү. Издиһам Ағарзаны бир гәһрәман кими гучағына алыб, көздән итәнәчән мүшәјнәт етди.

3

Доғрудур, кәнддә Әличан Ағарзанын ушағына. атасынын тапшырдығы балача Әдаләт өз өвлады кими бахырды; ону көздән гојмурду. Анчаг Әдаләтдән арханын ола билмирди. Чүнки Әдаләт һәр күн оғурланыб кәнд үстүнә, бадамлыға кедирди, тәзәчә пучурлајан нәһәнж ағачларын доғраныб, төкүлдүјүнә, бағча һасарынын јериндә бүнөврәләр салындығына диггәт вә үрәк ағрысы илә тамаша едирди. О бахырды, мүшавирин адамларынын нә иш көрдүкләринә диггәт јетирирди ки, атасы кәләндә данышсын. Бағчада Әдаләтин өз әли илә тохумуну басдырдығы ики јашлы бир бадам ағачы адам боју учалмышды. Гыз бу ағачы һәмишә әли илә суварыр, дибини алагдан, көвдәсини гарышгадан тәмизләјирди. Бағчанын сөкүлүб дағылдығыны көрсә дә, Әдаләт о көрпә ағача бахмагда давам едирди. О бураја кәләндә әзиз јолдашыны—кимсәсиз галмыш, гоһум-әгрәбасындан узаг дүшмүш бир јетими көрән кими гәһрләнирди. Санки көрпә ағачын јеничә пучурлајан, һәјат күнәш арзусу илә баш галдыран зәриф, зүмрүд јарпағлары Әдаләтин кәлишиндән һәрәкәтә кәлир, нә исә дидачыб демәк истәјирди. Әдаләт нә етсин? Бадамын дибинә торпаг јығсын, әтрафына чәпәр чәксин? Дағ кими диварлары вуруб дағыдан, тәпәләри дүзә чевирән бу силаһлы мүшавирләрин, курултулу машынларын габа-

гында Эдалэт нәдир ки, чәпәр дә чәкә! Неч јердә Эдалэт бурадакы гәдәр күчсүз, әләчсыз олмамышды. Санки буну көрпә ағач да һисс етмишди. Эдаләтә тәрәф әжиләрәк јалвармаг, ағламаг, архаланмагмы истәјирди, ја гыза мә'лум олмајан бир сирр демәкми истәјирди? Бәлкә дејирди: «Бу гансызлардан узаг ол!» О, демәк истәјирди ки: «Мәни апар!» Гыз ону һара апара биләрди? Эдаләт әлиндә балача бел көрпә ағачын јанына кәлир, ағ әлчәкли бир забит ону истәһза илә гаршылајыр, ағача ишарә едирди: «Гызым, бу сәниндирми?» Эдаләт чаваб вермәмиш, забит фин бычағы илә ағачы кәсиб Эдаләтә тәрәф узадырды! Ағач кәсиләндә Эдаләтдән одлу һычгырыг чыхырды. Өзүнү дәһшәт алмыш, көзләри бөјүмүш ушаг јериндәчә донуб галыр вә билмирди ки, нә етсин. Әлчәкли забит «сәһвини» анлајыбмыш кими, ағачы бөјрү үстә тутур, шәрг адәти илә икиәлли, пешкәш тәгдим едән кими, бир вәзијјәт алыр вә:

— Бујурун!—дејирди.

Эдаләт чанавара туш кәлмиш гузу кими, начар нәзәрләрлә ашағыдан јухары забитә бахырды. Забит бадам шивини әлинә алыб, гызын чылпаг балдырларына дөјүр, гышгырырды:

— Һајды, мејмун баласы!

Ушаг ағлајыб гачанда әлчәкли забит гәһгәһә чәкиб дурур, тәпијини јерә вуруб ушағы һәдәләјир, баханлар күлүшүрдүләр.

4

Эдаләт көзләриндән алмаз јашлар төкәрәк, башы ашағы дәрәјә гачырды. Јеничә көјәрән чәмәнләри, јончалыглары ајаглајараг, коллардан, һасарлардан, архлардан өтәрәк, јаралы бир гуш кими чырпынараг гачырды. О, бирбаш шәһәрә јол алмышды, атасынын далынча кедирди. Әлиндәки бадам шивини бәрк-бәрк тутуб еһтијатла апарырды. Апарырды ки, атасына көстәрсин, бөјүкләрә шикајәт етсин.

Бу јерләр—бағчалар, көвшәнләр көрпә гызын һәмишә ојнадығы, чичәк јығдығы, сүнбүл дәстәләдији, гуш јувасы ахтардығы, гузу отардығы, чырпы топладығы јерләр иди. Инди исә, Эдаләт һеч нә дүшүнмүрдү. Чәнуба, узагда агаран гарлы дағлар архасына, шәһәр јолуна доғру үз тутараг гачырды. Анасындан галма көһнә башмаглар чохдан ајағындан чыхмышды. Сојугда каһ гы-

заран, каһ көјәрән балача ајаглары кејимиш кими, нә даш, нә тикан, нә палчыг һисс едирди. Гыз һәрдән һычгырығыны боғараг: «Ата чан!» — дејә фәрјад едир, әлиндәки ағача бахырды. Ушағы бу көкдә көрән кәндлиләр мүшавирин горхусундан она јанашмасалар да, ағачлар архасындан һајлајыр, ушағы сахламаг истәјирдиләр. Эдаләт гулаг асмыр, јолуна давам едирди.

Бүтүн үмидләри пуча чыхмыш, мүшавирин, мүбаширин, әрбабын, мәһкәмәләрин гапысындан наүмид олан, әл үзән Ағарза һәммин бу ахшам да һәммин јолла кәндә гајыдырды. О бурадан кедәндә чибиндә пул, әлиндә әризә, үрәјиндә үмид апармышды. Гајыданда исә бунларын һамысыны итирмишди. Анчаг үрәјиндән даш кими асылан вә кет-кедә ағырлашан бир интигам һисси кәтирмишди.

Гәрибәдир, үрәјини ағрыдан бу һисс она нәләр дејир, нәләр өјрәдирди? О, узун вә гајым аддымлары илә кәндә доғру јахынлашдыгча гәлби тәрпәнир вә тәрпәндикчә дә санки ондан чох сирләр сорушурду: «Сән Кәмәрлидә јенәми галачагсан? Јенәдәми мүшавирлә үзүзә кәләчәксән? Бағча јериндә дикәлән даш биналар сәнә көз дағы дејилми?» Сонра өзү өзүнә суал верирди: «Әлимдән нә кәләр? Одур, көз габағындадыр. Нечәләри һәбсдә, сүркүндә чүрүјүр. Бу кәлмә забитләр әрбаба көмәјә кәлибләр. Кәндлини сојуб таламаға кәлибләр».

Ағарза фикирләширди ки, олуб кечәни јаддан чыхарсын, дағларын дөшүнү бел, кәрки илә гаралдыб бирики батман арпа сәпмәклә күзәрән кечирсин, јеканә баласы Эдаләти бөјүдүб баша чатдырсын. Көрүрдү ки, јох, о, мүшавирин зүлмүнү һеч чүрә унуда билмәјәчәк. О көрүрдү ки, чәллад әли илә кәсилиб атылан о икид бадам ағачлары галхыб баш-баша верибләр, бир сирр кими онун гаршысында дајаныб суал едирләр, тәкидлә сорушурлар: «Бизим күнаһымыз нә иди? Бизи баһара һәсрәт гојанлардан сорғу-суал олачагмы?»

Ағарза үрәјиндә онлара чаваб верирди: «Јох, еј мәним бәрәкәтли ағачларым, сизин гатилиниздән сорғу-суал едән олмады. Мән шәһәрдә гапы галмады дөјдүм, мәһкәмә галмады дәјдим, охум даша дәјди...»

Ағарза бу сөзү мин бир нискил вә үрәк ағрысы илә дејирди. Бирдән башыны галдырыб учадан әләвә етди: «Анчаг мәним охум гуртармамышдыр. Мәним бир охум,

бөлкә дә ахырынчы охум лап һәдәфә дәјмәлидир. Шикајәтдән һарај јох имиш. Мән өз күчүмә күвәнмәлијәм!»

Онун бу сөзләрини габагда кәлән, титрәјәрәк, гор-хараг, коллара сығынараг кәлән Әдаләт ешидирди. Бирдән:

— Ата чан! — дејән Әдаләтин сәси ешидилди.

Ағарза јуху көрүрмүш кими, дөјүкүб дајанды, әтрафыны динләди. Аддым сәсләри јахынлашырды. Ушаг сәси тәкрар олунду:

— Ата чан!

— Гызым, Әдаләт!

— Ај ата!

— Чан, гызым, һардасан?

— Ата, сәни ахтарырам. Бадам ағачымы да кәсдиләр. Мәни дөјдүләр, ата!

Ушаг гаранлыгда өзүнү атасынын гучағына атды. Ағарза бадам шивини гызынын әлиндән алыб шәфәгдә она бахды, ушағын јалын ајагларыны голтуғунда сыхды. Хәчәләтдән башыны ашағы салды. Ахы о, гызына сөз вермишди: шәһәрдән белә гајытмајачаг, һәдијләри илә Әдаләти севиндирәчәкди. Нәвазишли бир сәслә гызына дедији сөзләр атанын гулағында тәкрар сәсләнди: «Гызым, аллаһ гојса, мәһсулун алычысы олса, бу дәфә әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хумсу, зәкаты чыхандан сонра, тахылдан артыг галса... сәнә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг. Лап онун өзүндән алачағам ки, бајрамда кејәсән!...»

Ағарза јолдан кәнара чәкилиб бөјүк вә сојуг бир даш үстүндә отурду. Әдаләт, мүшавирин адамларындан көрдүкләрини ағлаја-ағлаја, јаныглы диллә кәсмә-кәсмә данышды.

Көзү тәмиз јәј көјләринин дәринликләринә дикилдији һалда Ағарза Әдаләтин мә'сум, мәзлум сәсини бир фәрјад кими ешидирди. Ешидир, анчаг чаваб вермирди. О билмирди ушағына нә илә вә нечә тәсәлли версин. Онун көзү шималда парлајан вә кур ишығы илә диггәтләри чәкән гызыл улдуза дикилмишди. Ата шәһадәт бармағы илә көстәрәрәк, Әдаләтә тәсәлли верирди:

— Көрүрсән, гызым! Биз о улдузун далынча кетмәлијик, онун ишығы вә күчү бизә дә ничат верәчәкдир. Галх кедәк!

Ата-бала әл-әлә вериб гаранлыг чәлләрдән парлаг шимал улдузуна доғру јол алдылар.

1953

ӘСКИНАСЫН ТАРИХИ

Халча тачири Фәрзиханов евә кирән кими арвадыны сәсләди:

— Сәлтәнәт ханым, јығышдыр сев-ешији, кедирик.

— Һара кедирик?

Фәрзиханов сәсини бир аз да учалтды:

— Јебропалара, нә чохду дүнјада әмин-аман јерләр.

Сәлтәнәт ханым донмуш кими дајаныб әринә бахырды. Әри дә ону инандырырды:

— Дүнәнәчән болшевикләр фабрик-заводу алырдылар, инди дә евләри кәзирләр, көзә дәјәни әлдән гојмурлар... Әмрүм узуну чалышыб газандығымы өз әлимлә таваришләрә верә билмәрәм. Чәлд ол, бу саат мәнзили гијмәт еләмәјә адам кәләчәк. Чәлд ол, саһмана сал, сатыб-совуб кедәк!

Сәлтәнәт ханым әринин нијјәтләриндән хәбәрдар идисә дә, гурујуб галмышды:

— Ај киши, дејирсән, амма мәним һеч үрәјим кәлмир. Јенә вәтән јахшыдыр.

— А гыз, вәтәни атмырыг һа! Һарданса бу од, јаловду кәлиб, биз дә дүшмүшүк. Дүнја белә кетмәјәчәк ки! Бир мүддәт кәнар јерләрдә далдаланарыг, ара сакитләшәр, гајыдыб ев-ешијимизә кәләрик. Чәлд ол!

Фәрзиханов вар-јохуну сатыб әскинас еләди, Батум јолу илә «Јебропалара» — Совет Иттифагы илә һәмсәрһәд шәһәрләрин биринә кетди. Сәлтәнәт ханым хаһиш етди ки, гүрбәт гүрбәтди, кедәк Фирәнкистана, Парисә, филана!

Фәрзиханов разы олмады:

— Чох узаг кетмәк нәјә лазымдыр? Беш күнлүјә кәлмишик дә, гонаг кими. Сабаһ-бири күн болшевикләр тәрк оландан сонра гајыдачагсан ахы, узаг нә лазым! Бир әтәк пул нијә төкәсән!

Бу нијјәтлә дә Фәрзиханов сандыг долусу јығдығы әскинасы үфүрә-үфүрә сәлигә илә сахлајырды. Һәрдән бир көјкөз јүзлүк чыхарыб сәрраф јанына апарыр, хырдаламаг истәјирди. Сәррафлар јары гијмәтинә истәјәндә Фәрзиханов мезәмметә башлајырды:

— А филанкәс, инсаф јахшы шејдир. Ә'лаһәзрәт императорун әскинасыны белә көздән салмаг тачирә јарашмаз, ахы! Шүкүр, биз болшевик дејилик, фәһлә дејилик, салдат дејилик. Биз өз пулумузун, валјутамызын гәдрини биләк кәрәк. Дүнја белә кетмәз! Дүздүр, императору өлдүрүбләр, анчаг өлкә дурур, онун саһибни ишләри белә гојмаз!..

Фәрзихановун мөв'изәсинә бахан ким иди! Сәррафларын бири о бириндән инсафсыз көрүнүрдү. Чар дөврүнүн банк кағызлары күндән јанан хәзәл кими күнүкүндән һечә дөнүрдү.

Инкилис һөкүмәти лорд Керзонун әли илә Совет һөкүмәтинә нота верәндә Фәрзихановун севинчдән чиңәји чытлајырды:

— Елә олар һа, дүнја башына дејил! Таваришләрин ахыр-ухуруду! Даһа кечмиш ола! Сабаһ јарымдүнја кәмиләр кәлиб Одесдә, Батумда дајананда, узагвуран топлар курулдајанда көрүм болшевикләрин һарајына ким кәләчәк!

Һәмин күнләр Фәрзиханов әскинасларыны сандыгдан чыхарыб ипәк кими үтүләјир, чин-чин бүкүб бағлајырды: «Николајын пулуна сөз јохдур. Үч јүз иллик падашаһлыг еләјән бир императорун пулу да батармы?»

Анчаг һәмишә олдуғу кими бу бајрам да узун сүрмәди. Керзондан бир шеј чыхмадығыны көрәндә Фәрзиханов јенә сәррафларын гапысыны дөјмәли олду.

— А филанкәс, бир аз әскинасым галыб, кәрәкин ола бәлкә?

— Маната бир гәпик!

— Нә дејирсән, әши, зарафат еләјирсән нәди?

— Бир гәпик!

— А киши, бу нә сөздү, бәјәм император һөкүмәти өз мөһрүндән әл чәкиб? Бәјәм банкларда бу пулун да е'тибары батыб?

— Сорушмамышам. Император һөкүмәтини өзүн тап соруш, әкәр тапа билсән, соруш!

Фәрзиханов мүсаһибинин үзүнә нифрәтлә бахыб, дүз гајытды: «Бәјәм дүнја башынады, Керенски, одур,

Парисдә кур-кур курулдамыр? Јаралананлар сәрһәддә гошун јығмыр? Дүнја башлы-башынады бәјәм? О бојда өлкә лүтгомлара галачаг?..»

Һитлер Совет өлкәсинә һүчүм едәндә Фәрзиханов јенә бајрам либасы кејди. Әскинасларыны бир дә сајыб јохладыгдан сонра арвадына деди:

— Јох, даһа вәтәнә кетмәјимизин вахты чатыб. Сәлтәнәт ханым, сән дарыхырдын, амма мән кәләчәји көрән адамам. Нә јахшы ки, сәнин сөзүнә бахыб бунлары дәјәр-дәјмәзинә хырдаламадым. Инди лап Бақыны өзүндә мән Николај кағызыны гызыла дәјишим, сән тамаша елә!

— А киши, Бақы һара, бура һара!

— Ушаг олма, Һитлер, оду, баса-баса јеријир, биз дә онун далынча интигам алмаға кедирик. Кефини көк елә!

1945-чи илдә мүһарибә Советләрин гәләбәси илә гуртаранда Фәрзиханов јорған-дөшәјә дүшмүшдү. Сәлтәнәт ханым дава-дәрман алса да, кишисинин мүаличәсини ајры шејдә көрүрдү:

— А киши, сәни азара салан бу әскинасларды, наһаг јерә бунлары сахлајырсан!

Сахламајым, бәс нә еләјим?

— Јандыр!

— Дилин гурусун, ај арвад, нечә дә үрәјин кәлир о сөзү дејирсән! Онданса дејнән бир јоллуг өзүнү дәннзә ат да!

— Өзүнү нијә атырсан! Әскинаслары атсан, чанын динчәләр!

— Нә елә чаны истәјирәм, нә дә елә динчәлмәји!

Бу дәфә Фәрзиханов сәрраф јанына әскинас апаранда көзләмәдијини көрдү:

— Киши, башына һава кәлиб нәди! Чамаат бу кағызлары сүпүрүб күллүјә төкәндә, сән ипәк дәсмала бүкүрсән?

Фәрзиханов көрдү ки, адамлар ону һојду-һојдуја көтүрәчәк, динмәз-сөјләмәз евинә гајытды. Сәлтәнәт ханым ишин агибәтиндән хәбәрдар иди. Әриндән бир шеј сорушмурду. Сөз исә Фәрзихановун үрәјини дәлирдди:

— Сәлтәнәт, ај Сәлтәнәт!

— Нә дејирсән?

— Дејирәм бәс нә тәһәр еләјәк! Бурда галаг — нечә галаг, галмајаг -- нечә галмајаг!

— Зәһримарлары рәдд еләдин, ја еләмәдин?
— Бәјәм саһиб дуран вар!
— Сәнә демәдим ат чаја кетсин!
— Атмағына атым. Бәс далысы нечә олсун?
— Мән дејирәм бир әризе јаз, Совет консулханасына
апар!

— А гыз, бизи һеч гапыдан ичәри бурахмазлар.

— Декинән гәләт еләмишәм, анламамышам.

— Инанмазлар.

Инанмасалар да, сәни јемәјәчәкләр ки! Декинән вә-
тәнә кетмәјә рүсхәт истәјирәм.

— Дејәчәкләр часуслуға кедирсән.

— О ачы дил ки, сәндә вар, нә дәсәләр јарашар. Мән
әризе вермишәм, рүсхәт алачағам.

Фәрзиханов бу хәбәрдән дик атылды, арвадында бу
шүчаәти хәјалына кәтирмәзди:

— Гыз, бәјәм мәнсиз кетмәк истәјирсән?

— Сән сонра кәләрсән. Атамын гәбри јадыма дүшүб,
бу күнләрдә, ичазәм чыхан кими кедәчәјәм.

— Ај Сәлтәнәт, ај гыз, бәс мәни гојуб кедирсән?

— Сән дә кәләрсән. Бәсдир мән сәнин учундан өм-
рүмү гүрбәтдә чүрүтдүм. Даһа бәсдир!

Фәрзиханов гулагларына инанмады. Сәлтәнәтә диг-
гәтлә бахырды ки, көрсүн бу, һәмишә онун сөзүнә гулаг
асан Сәмәд гызы Сәлтәнәтдир, ја ајры адамдыр!

1953

ИКИ ФЕРМЕР

I

Дашлы күчә ағзында, бағчалы һәјәтләрин габағын-
да, чај кәнарында гәһвәји машын дајанды. Бајагдан бә-
ри мешә ичи, долама јамач јолларла кәлән, дағлара сәс
салан машыны кәнд ушағлары эһатә етдиләр. Онлар
машындан чыхан, бу јерин чамаатына охшамајан әнти-
гә кејимли, енли шлјапалы адамлара диггәтлә бахыр-
дылар. Машындакыларын бири көк, при көвдәли, ағ-
бәниз, гырмызы јанағлы, гызыл дишли, әјриәтәк костјум-
лу, учабој бир киши иди. Морул немсәләринә охшајан
бу адам гырмызы гајышлы портфелини әлине алып, ја-
нындакы шлјапалы гадына нә исә деди, хырда, гамашан
көзләри илә кәнд ушағларына бахды. Ушағлар она, сон-
ра да бир-биринә бахыб, күлүшмәк истәдиләрсә дә,
өзләрини сахладылар. Машындан чыхан үчүнчү, гара-
шын адам ушағлара јанашыб, салам верди вә сорушду:

— Ушағлар, арычылыг фермасы һансыдыр?

Чантасыны далына бағламыш 10—12 јашлы бир мәк-
тәбли ирәли јеријиб, бармағы илә көстәрди:

— Тинин башындакы һәјәт.

— Бу ағ диварлымы?

— Бәли, һәммин чачхалы дарваза!

— Гарашын оғлан јанындакылара инкилис дилиндә
нә исә деди, учабој киши гадынын голундан тутду, фер-
маја тәрәф јолландылар.

Ферманын һәјәтиндә исә бу күн башга бир һәнкамә
вар иди. Ферма мүдири Салман киши сәһәр күн чыхан-
дан оғлу Вилајәтин әлине сусәпән вә чалғы вериб, һә-
јәти сулатмыш, сүпүртдүрмүшдү. Өзү дә голу чирмәкли,
белиндә дөшлүк, башыачыг ары пәтәкләринини башына

доланыр, тэзэ сәбәтләри тәмизләйиб, кәнарларына гән-даб пүскүрүр, јан-јана дүзүрдү. Сармашыг, нилуфәр, сөјүдкүлү чичәкләри әкилмиш сахсы күлданлары јаш дәсмалла силәрәк, даһа да јахына, пәтәкләрин лап га-бағына дүзүр, чичәк јарпагларына диггәт јетириб, бә-зисини јүнкүлчә тәрпәдир, бә'зисини бәрк үфүрүрдү. Салман кишинин гонаг көзләдији мә'лум олдуғу кими, гәһвәји машында кедәнләрин дә гонаг олдуғу ајдын иди. Анчаг бунларын бир-бириндән хәбәри јох иди. Салман киши көзләјирди, анчаг башга гонаг көзләјирди.

Салман киши Габагтәпә кәндинин, тәкчә Габагтәпә кәндинин јох, бүтүн Дәстәфур рајонунун мәшһур ары-чыларындан иди. Сон 7 ил әрзиндә, јә'ни Салман киши-јә мүдирлик е'тибар олунадан бәри бу ферманын шөһ-рәти артырды. Нитлерчиләр Совет өлкәсинә басгын елә-јәндә Салман кишинин фермасында чалышан үч ары-чынын икиси ордуја кетмәли олду. Салман кишинин тәк чалдығыны көрән колхоз сәдри ону јанына чағырыб деди:

— Көрүрәм, тәк галмысан, гоча кишисән, сәнә кө-мәкчи лазымдыр, кими мәсләһәт билирсән?

Салман киши әввәлчәдән бу сөһбәтә һазыр кими, дәрһал чаваб верди:

— Кими истәјә биләрәм? Көрмүрәмми колхоза адам лазымдыр! Бу нәһәнк тәсәррүфат — әкин, бичин аддым-башы дил ачыб адам истәмирми? Буну көрә-көрә мән бир дә сәндән нә үз илә адам истәјим? Арвады чағыры-рам, һәрдән дә Вилајәт әлимдән тутур. Сиз һәлә ки, мәндән никаран олмајын. Арылары бәсләјәчәјәм, мәһ-сулу да бачардыгча әскилмәјә гојмајачағам!

Салман киши һөрмәтлә дедикләрини гејрәтлә дә елә-ди. Мүһарибәннин гызғын вә чәтин илләриндә истираһә-ти, јухуну өзүнә һарам едиб, вар күчүнү ары пәтәклә-ринә хидмәтә верди. 80 пәтәјин һәр бирини елә диггәтлә бәсләјир, арыларын һәјатыны елә һәвәслә изләјирди ки, кәндлиләр кишинин һәр арыны тәк-тәкликдә таны-дығыны дејиб һејрәт едирдиләр. Салман киши арыла-рын сәсиндән, учушундан онларын вәзијјәтини, еһтија-чыны дујурду. Јазбашы арылар тәзәчә фәалијјәтә чыханда бал мәһсулунун нечә кәләчәјини тә'јин едир, хәбәр верирди.

Салман киши ики ил әрзиндә пәтәкләрин сајыны ики гат, бал мәһсулуну исә үч гат артырды. Вахтилә бал

мәһсулуну садә чәрәз сајан Габагтәпә колхозунда бал мәһсулу ағаранты мәһсулу илә јан-јана иш көрмәјә, колхоз планында сајылмаға башлады. Габагтәпә фер-масына Москвадакы Кәнд Тәсәррүфат Сәркисиндә јер вердиләр. Салман кишинин өз мәһсулундан, тәчрүбәсин-дән данышмаг үчүн ики ај гышы сәрасәр шәһәрдән шә-һәрә, рајондан рајона чағырдылар, радио габағына чыхартдылар. Салман кишинин бу илки ишини исә һеч бир илә тај тутмаг олмаз. О, совет торпагларынын нит-лерчиләрдән тәмизләнмәси хәбәрини алар-алмаз, Гызыл Орду дөјүшчүләринә јазбашы пландан әләвә 30 пуд ар-тыг бал вермәји өһдәсинә көтүрмүшдү. Бундан әләвә ордудан гајыдан арычы јолдашы Мәммәд Мәммәдели оғлуну да фермада ишә чағырмышды:

— Гардашымсан, — демишди, — елә ишләјәк ки, вә'-дәбашы борчлу галмајаг!

* *
*

Һәлә мартын ахырларында мешәдә гар әријиб гур-таран заман кол дибләриндә бәнөвшә јарпаглары көјә-рәндә, арылар ојанар-ојанмаз Салман киши ферма һәјә-тини дарышлыг сајмышды: 200-дән артыг арынын фәа-лијјәти үчүн бурада нәинки јер јох иди, һәтта көјәрти, күл-чичәк дә аз иди. Арыларын вахты, гүввәти јол кет-мәјә сәрф олунамасын, чичәк илә пәтәк арасында мәсафә аз олсун дејә, Салман киши пәтәкләрин јарысыны ме-шәјә көчүртдү, орада ағач доғрајыб, сәлигәли бир отаг тикди, Мәммәдә деди:

— Кәрәк биримиз бура көчәк, башына гојмаг олмаз!

Мәммәд разылыг верди вә көчүб арыларын јанында отурду. Арылары мешәјә көчүрмәкдә Салман кишинин башга бир мөгсәди дә вар иди, ону Мәммәд дә билмә-миш дејилди. Шам мешәсиндә јашајан арынын мәһсулу мүәличә үчүн даһа јарарлы олур. Салман киши бал мәһсулунун чохунун хәстәханалара, чәһһәдән кәлән ја-ралы дөјүшчүләрә верилдијини билирди вә бу мәһсулу мүәличә тә'сирини һәкимләрдән аз тә'рифләмирди.

Бу күн арычылыг фермасындакы һәнкамәни, гејри-адилији доғрудан да гонаг көзләјән аиләләрин севинчи илә мүгајисә етмәк олар. Бунлар бир-биринә чох ох-шајыр.

Гонаг чүрбәчүр олур. Сөһбәт кәнардан евә кәлән

гонаг һаггында јох, евин өз ичиндән евә кәлән гонаг барәсиндәдир.

Дејәчәксиниз бу нечә гонагдыр?

Бир ил әввәл бөјүк тәнтәнә вә шадјаналыгла тој еләмиш чаван бир айләни тәсәввүрә кәтирин. Бурада оғланын да, гызын да ата-анасы вар, әзиз достлары, јолдашлары вар. Күнүн бириндә бүтүн бу гоһум, дост вә јолдашларын диггәти доғум евинә дикилир, орадан кәлмәли олан бир хәбәри һамы арамсызлыгла көзләјир. Бир дә көрүрсән ичәридән бир көрпәнин ипәк кими һазик, јумшаг сәси ешидилди. Дәрһал ағ кејимли, гара, гыврым сачлы һәким гыз ејвана чыхыб, кәләнләри муштулуғлады:

— Көзүңүз ајдын олсун, оғлан гонағымыз сағ-саламат кәлиб чыхды; һамыңыза саламы вар!

Салман кишинин гонағы да евин ичиндән кәлән гонагдыр, анчаг бир гәдәр бундан ајрылыр. Доғрудур. Салман киши дә өвлад саһибидир, анчаг һәлә нә оғлуну евләндирмиш, нә гызыны әрә вермишдир. Бөјүк оғлу Қировабад Кәнд Тәсәррүфат Институтунун бағчылы факултәсиндә охујур, гызы мусиги техникумунда пиано чалыр, кичик оғлу Вилајәт исә алтынчы синифдәдир. Дәрсдән сонра фермада атасына көмәк едир.

Салман кишинин көзләдији гонаг, даһа доғрусу, гонаглар ары пәтәкләриндән кәләчәкди. Ики-үч күн иди ки, онун арамы јох иди, һәр сәһәр-ахшам бир-бир пәтәкләри кәзәрәк, гулағыны сәбәтә гојуб ичәрисини, јени баһар мүждәси илә һаваланага уғулту салан кичик, тәмиз вә фајдалы мәхлуғун сәсини динләјир вә үрәјиндә дејирди: «Бу күн-сабаһды!»

Бу күн исә бир нечә пәтәјә диггәт јетирәндә «сабаһ»-демәјә дили кәлмәди: «Бечә һазырдыр!» дејиб көјә бахды. Үфүгдән бојланан сәһәр күнәшинин ачыг баһар сәмасыны күнәш кими парлатдығыны, орадан исә каинатта нур әләдијини көрүб, даһа да севинди: «Бәли, әсил вахтдыр һа!»

Салман киши костјумуну чыхарыб јана атмышды. Јашына јарашмајан бир чәлдлик вә зирәкликлә ферма һәјәтиндә о јан-бу јана гачыр, иш көрүр, сәлигә-саһман еләјир, оғлуна тапшырыг верирди.

Чох чәкмәди ки, нишанланан пәтәкләрдә көзләнен һәмһәмә гопду. Пәтәк гајнар газан кими сәсләнмәјә, гызышмаға үз гојду. Сәбәтләр санки бу саат парчала-

начагды. Бирдән бухар кими харичә һүчүм чәкән бечә арылар кәнч вә һәмаһәнк сәсләри илә һәјәти башына алмаға, каһ көјүн дәрин гатларына, каһ да куја булул кими һавада дөнүб долашмаға, ағыр түстү кими бурулмаға башладылар. Салман киши ширәли сәбәтдән икпәлли јапышараг, каһ о јана, каһ да бу јана кедир, бөјүјән көзләри илә һавада фырланан бечәләрә бахыр, санки ишарә едиб чағырырды. Бечәләр саһибләриними, һәр јана һәјат, фәрәһ вә әтир јајан баһарымы, јеми, јахуд үфүгдән јүксәлән күнәшими саламлајараг, бир нечә дәфә чөвлан вурдулар. Гол-будағы илә һәјәти өртән тут ағачынын ишылдајан јарпагларына сәпәмәндиләр. Сонра баш будаглар бир-биринин үстүнә јығышдылар. Ағачын будаглары долуја тутулмуш кими, кышылдады вә бир гәдәр силкәләнди. Арыларын чоху галкыб јенидән гонду, гаралан будаглар салланага, сакит вәзијәт алды. Бечә гонан будаглар јашыл ағача јох, гәрибә бир маддә илә өртүлмүш тинкә, гарагачдан кәсилмиш чумаға охшајырды. Мүтәмади сурәтдә ганад чалаң, тәрпәшән, тәбии бир нараһатлыгла бир-биринин үстүндә јер ахтаран, сәсләнән бала арыларын ганадлары күнәш шүасында күмүш кими бәрг вурдуғу будаг бә'зән бухара дәрисинә, бә'зән дә зәр нәгшләрлә өртүлү бир силаһа охшајырды. Һәјәти исә гәрибә вә хош бир мусиги сәси башына алмышды. Санки күн ишығына, баһар һавасына чыхан бу тәмиз вә зәһмәтсәвән бечәләр севинчләрини бир-биринә демәк үчүн һеј сәсләнирдиләр. Сәсләр бир-бириндән ајрылмыр, бир-биринә мүлһәг олуб, хош вә үмуми бир аһәнкә чеврилди. Бечәнин бу вәзијәтини тамаша етмәкдән дојмаг олмурду.

Салман киши алтдан јухары бу мәнзәрәјә бахыб, көрпәсини атыб-тутан аталарын севинчинә охшар бир шадлыгла күлүмсәјирди. Анчаг онун севинчиндә бир гајғы вә тәләш әләмәти дујмаг да чәтин дејилди. О, јахшы билирди ки, бу көзәл тамаша узун сүрә билмәз... арылар галха биләрләр. Һәлә бечәләр һавада фырлананда Вилајәти тут ағачына чыхармышды. Дајаныб көзләјирди. Атасы ширәли сәбәти јавашча ары гонаг будаглар јахынлашдыранда, Вилајәт һәмнин будаға тәлик вурачаг, арылары јериндән тәрпәдәчәк, сәбәтә төкәчәкди.

Ишин бу мөгамында күчәдә гәһвәји машын дајанмышды. Вилајәт бајагдан бәри ағач башындан кәлән-

лэри вэ онлар илэ сөһбэт едэн ушаглары көрүрдү. Онларын фермаја жөнөлдүжини көрөндө тээччүб етмиш, диггэтини топласа да, танымамышды. Атасына демэк истэјирди ки, Салман киши ғышгырды:

— Адэ, јатмысан нэди, вурсана!

Вилајет нэзэрини күчэдэн ајырыб, ишинэ мөшғул олду, будаглары тэпиклэмэјэ башлады.

Бу һалда бир ушаг һэјэтэ гачыб, Салман кишини сөслэди:

— Эми, сизи гапыда чағырырлар.

Салман киши башыны галдырмады:

— Декинэн иши вар!

Ушаг кетди. Онун далынча гарадын оғлан кэлди:

— Салман дајы, — деди, — саламэлејкүм! Бэрэкэтли олсун!

Салман киши онун саламыны алыб, ишарэ илэ күрсү көстәрди:

— Әјләш, һәмид!

Гарашын оғлан бир мүддэт кишинин бечэ тутулмуш сөбөтлэри саһмана салмасына тамаша елэди, сонра јахынлашыб, нэ исэ деди. Салман киши оғлуну чағырды. Чөлд отаға кетди, ики дэгигэ чөкмэди ки, кејиниб чыхды. Гарашын оғланла дарвазаја кэлиб, гонаглары гаршылады.

Учабој адам Америка Бирләшмиш Штатларынын Филадельфија шөһериндэн кэлмиш мөшһур фермер Арнолд Чеферсон иди. О, өз вөтөниндэ арычылыг тэсэррүфатындан милјонлар көтүрэн бир фермер иди. Һэлэ 1929-чу илдэ Азэрбајчандан јени чинс ары апармаг үчүн тэшөббүс еләмишди. Инди исэ өзү шөхсөн Габагтөпэ арыларынын мүһити илэ таныш олмаг, бунлардан бир нечэ пэтэк апармаг нијјэтиндэ иди.

Чеферсон Америка кэнд тэсэррүфат мүтэхэссислэри илэ бирликдэ Москваја, орадан да Бакыја кэлмишди. Назирлик өз агрономларындан бирини она гошмушду ки, Чеферсону апарыб ферма илэ таныш етсин. Чеферсона да елэ бу лазым иди. О, белэ хөјал еләјирди ки, узагдан-узаға ичрасы мүмкүн олмајан, ја чөтин олан алыш-вериши инди ары саһиби илэ үз-үзэ тез һөлл еләјөчөкдир. Чеферсонун үрэјини долдуран севинчин сөбөби бу иди. Буна көрө дэ Чеферсонун чөһрөсинэ чөкөн интизар көлкөси сөнүб кетмөкдэ иди. Онун еңли, долу, этли, һәр сөһәр сөлигэ илэ гырхылан үзүнү бајрам күн-

ләринэ мөхсус бир тэбэссүм тез-тез ишыгландырырды. Белэ дэгигэлөрдэ Чеферсонлар — әр-арвад бир-биринин үзүнэ бахыр, бир-бирини мөмнун, сүкутла јахшы баша дүшүр, һеч нэ демирдиләр.

О һеч вахт күман етмөзди ки, коммунистләр бир капиталисти белэ гонагпэрэстлик илэ гаршылајачаглар. Күман етмөзди ки, коммунистләр ону чох һэсрэтини чөкдији јерэ, Габагтөпэ кими ә'ла ары јеринэ бураха-чаглар.

Машындан дүшөндө, ферма һөјөтинэ јанашыб, сьраланмыш ары пэтэклэрини көрөндэ Чеферсонун севинчинин һэдди-һесабы јох иди. Ханымыны голтуглајыб ирэли кедэн фермер јерлилэрин бечэ тутмаг илэ мөшғул олдуғуну көрүб, лап өзүнү итирди, ханымыны бурахиб, һэјэт гапысына тэрөф јејинлэди.

Гарашын оғлан Салман кишини Чеферсона тэгдим етди. Чеферсон көзүнү ары пэтэклэриндэн чөтинликлэ ајырагаг, портфелини сол элинэ алыб, Салман кишијэ әл узатды. Салман киши ханымла да таныш олуб, суаллы нэзэрлэрлэ онлара бахды, сонра үзүнү гарашын оғлана тутуб деди:

— Бујурун евэ кедәк!

Гарашын оғлан Чеферсона мүрачиөтлэ нэ сорушдуса, Чеферсон Салман кишијэ сары дөндү. Вачиб, бир аз да хөлвөт бир сөз демэк истэјирмиш кими, бир гэдәр дэ ирэли јеријиб дајанды.

Инди онлар габаг-габаға дајаныб, бир-биринин үзүнэ бахырдылар. Һәр икиси фермер адланса, һәр икиси бир ихтисас саһиби олса, бир-биринэ нэ гэдәр јахын дајанса да, әслиндэ бир-бириндэн чох узаг вэ кәнар идиләр.

Салман киши гонағы ичәри чағырды:

— Бујурун һэјэтә!

Чеферсон бечөлэри саһманламагла мөшғул олан адамлары, өзүнэ јер тапмајыб һэјөтдэ чөвлан вуран вэ учалан, сөс салан арылары көрүб, чөлд машины гајытды, плашыны чијнинэ салды, көзлүјүнү, әлчөјини тахиб ирэли јериди, Салман кишијэ мүрачиөтлэ сорушду:

— Бу ишдэ чохданмы... — Чеферсон суалыны дэјишди, үзүнү гарашын оғлана тутду: — Бунлар инкилисчэ даныша билирми?

Салман киши суалы баша дүшүб, чөлд чаваб верди:

— Хејр, биз ана дилиндэ данышырыг.

— Бу ишдэ чохданмы ишләјирсиниз?

— Вар бир он-он беш ил!
— Арычылыг сәнәтини јалныз тәчрүбә илә өјрәнмисиниз, ја китаб-зад охуја билирсиниз?

Салман киши башы илә «јох» ишарәси верди:

— Бизим арычылар арасында савадсыз тапылмаз!

— Еләми?

— Бәли!

— Буну сизми јазмысыныз?

— Елә көрүнүр!

Чеферсон һејрәтиндән јериндә донду, бир китаба, бир Салман кишијә бахды:

— Сиз һарада тәһсил көрмүсүнүз?

— Мән бурада, рајондача јашлылар мәктәбини гуртармышам. Сонра Кәнд Тәсәррүфат Институтунун гијаб-и шәбәсиндә охумушам.

— Ишләјә-ишләјә?

— Бәли, бир бармағым балда олуб, бир бармағым дәфтәр-китабда!

II

Бири дүнјанын о башындан кәлмиш, бири исә күчлү ајаглары илә өз торпағында мөһкәм дајанмыш ики фермер габаг-габаға дурурду. Көј вә һәрис көзләрилә һәр јердә олдуғу кими бурада да газанч ахтаран башыны галдырыб, көрдүјү гоз ағачына, зоғал, әзкил ағачына, күл колларына бахыб суал верирди:

— Һәр ағачдан нә гәдәр јығырсыныз? Гоз бурада нечәјә кедир? Нә үчүн ағачлыглар һасарланмамышдыр?..

— Чәнаб Чеферсон, биздә бу ағачлар ел малы сајылыр. Мәһсулуну да јолдан өтән, ушаг, бөјүк јејир. Күлү сатмаг биздә ајыбдыр. Күл бир елә не-мәтдир ки, ону бизләрдә һеч кәс һеч кәсдән әсиркәмәз.

Чеферсон мүсаһибинин сөзләринә инанмаса да онун тичарәт-газанч һаггында бир кәлмә дә данышмамағына тәәччүб едирди. Чинс ары апармаг нијјәтини Салман кишијә дејәндә, гијмәт сорушанда, Салман киши күлдү:

— Онун малијаты бир шеј дејил ки... гонағымызсыныз. бир пәтәк ары верәрик апарарсыныз. Пул сәһбәти артыгдыр...

Ферма ишчиләринин Салман киши илә јолдаш кими рәфтарыны көрәндә дә Чеферсон ејни дәрәчәдә тәәччүб

едирди: «Башындан јумруг, күрәјиндән гамчы әскик оlanda әмәлә нечә ишләјир, нә ишләјир!»

О билмирди һејрәтини нә илә ифадә етсин:

— Фермаңызда чалышанлар сизин ишинизә чан јандырылармы?

Салман киши папирос гутусуну ачыб, мүсаһибинә тәклиф етди, бирини дә дишләри арасына алыб, кибрит јандырды вә чаваб верди:

— Чәнаб Чеферсон, ферма тәкчә мәним дејил, ишчиләрин өзләрининдир. Бүтүн торпаг, әмлак кими ферма-нын вар-дөвләти дә колхозчуларын өзүнүндүр. Онлар өз ишләринә нечә чан јандырмаја биләрләр? Әксинә, онлар јарышырлар. Бири о бирисиндән бир аддым кери дурмағы шәнинә шикәстлик сајыр.

Гонаг гаршысындакы јумрусифәт, сакит вә хош бахышлы кишини санки лазымынча дујуб дәрк етмәк үчүн диггәтлә бахыр, ону башдан-ајаға сүзүрдү. Салман киши мәғрур дурушу, дағлары, чајлары, үфүгләри ашыб кедән, һәр шејә нүфуз едән, һәр шеји гаврајан нәзәрләрилә гонағын көзүндә даһа да бөјүјүрдү.

— Чәнаб Чеферсон — дејирди, — биздә адамлар бир-биринин рәгиби дејил, бир-биринин јолдашыдыр. Бу јолдаш сөзү бөјүк сөздүр! Бу сөзү бизә Ленин, Горки өјрәтмишдир. Биз алым-сатым илә мәшғул олмуруг. Бизим коллектив өзүнү тәмин едәндән сонра артыг мәһсулуну дөвләтә верир ки, о да башга коллективләрә көндәрсин, һәмчинин башга коллективләр дә о чүр! Биз бу чүр доланырыг. Бизим һамымызы Совет һөкүмәти ана кими өз гучағында бөјүтмүшдүр, һәр ишини бизә тапшырмышдыр. Биздә ајры чүр мүнәсибәтләр јохдур.

Чеферсон Салман кишинин сөзләрини диггәтлә ешитсә дә, бурадан чохла ары ала билмәјәчәјини, бу сәфәр-дән истәдији газанчы көтүрә билмәјәчәјини дүшүнүр, сусурду. Салман киши бир аз учадан дедији сөзләрлә ону хәјалларындан ајырды:

— Анчаг гонагдан хаһишим будур ки, биздән апарачағы чинс арылар илә јахшы рәфтар етсин.

1954

СУБАЛЛЫГ ФЭЛСЭФЭСИ

Мирзэ Чавад мүсаһибинин сөзүнү лага гојду:

— Билдик. Фэзилэт мә'лум олду. Сәнин дост дедијин нә имиш, нә кара имиш, бәлли олду...

Мирзэ ани бир сүкутдан сонра кинајәли сөзләрини ачды:

— А сағ олмуш, онун нәјинә сән адам дејирсән? Өзү дә дост ад гојмусан: шәраб ичмәз, гумар мәчлиси танымаз, өз арвадындан сувај да өзкәсинә бахмаз — филиан... Даһа бунун нә адамлығы олду! Декинән малынмағмунун бири, дилсиз-ағызсыз бир һејван нахошлајыр да! Јә'ни о өлсә, нә олачаг ки! Фәләјин чәрхи чөврүләчәк?!

— Чавад дадаш, хаһиш еләјирәм кишинин далынча биһөрмәт данышмајасан, абырлы адамды, бир сүрү дә күлфәти вар.

Мирзэ Чавад долу бир араг стәканыны булаг сују кими гуртагурт башына чәкди. Гашгабағыны туршутду, көзүнү далбадал јумуб ачды, бир парча соғаны һирс илә чејнәди, стол дәсмалыны бүрмәләди, нечә дәфә додагларына басыб көтүрдү. Ағыз-бурнундан галхан түсү-думан ичиндә вачиб сөһбәти тәзәләди:

— Мирзэ Кәмтәр, сән лап гәрибә адаммышсан!

Мирзэ Кәмтәр дә санки мүсаһибиндән кери галмамаг үчүн, стәканында галан арағы ичәри атды, анчаг өзүнү тох тутду, сифәтинә тәҗир вермәдән деди:

— Һәлә бу беш илдә мәним гәрибә, ја гејри-гәрибә адам олдуғуму дәрк еләмәмисән?

— Јох еј, доғрудан гәрибә адамсан! Бир јандан мәним кими субај-солуг илә чур олурсан, отуруб-дурусан, о бири јандан да нәдир о нахош кишинин детјаслисинә кедирсән, саатларла отурусан, билмирәм нечә отурусан.

— Нејләјим, танышдыр, јазығым кәлир.

— Ону јорған-дөшәјә салан елә һәмин бир сүрү ушагдыр да! Буна һәким нә чарә еләсин, дәрман нејнәсин!

— Ушағы чөлә ата билмәз ки! Бу нә сөздү!

— Еви ушаг илә нијә долдурурду ки, нијә дә инди өһдәсиндән кәлмәјә? Чарә ахтарајды!..

Мирзэ Чавады өскүрәк тутду. Онсуз да пөртмүш сифәти даһа да гызарды вә сонра гаралды. Бир хејли өскүрәндән, әјилиб-галхандан, өзүнү тохтадандан сонра папирос јандырды. Дөнүб, сајмазјана әтрафа көз кәздирди. Ресторанда сакитлик иди. Һәр кәс өз ишиндә иди. Ајыг адам да, дејәсән, аз иди. Аралығы сакит көрдүјүндәнми вә ја Мирзэ Кәмтәрин сөзүнә һирсләндијүндәнми Мирзэ Чавад сәсини учалдыб сорушду:

— Ә, мәнә бах, ушагдан адама нә хејир? Ушағын бири сән. Атана нә хејрин, ја мәним анама нә мәнфәтим? Әслинә бахсан бизимкиләрин дә әгли олмајыб. Јохса пишик кими төрәдиб-төкмәздиләр. Анам, инди дә јадымдадыр, кизләтдији алмаја, гаха әл дәјдијини биләндә чинләнәр, ушаглары бир-биринә гатар, гарғыш көјә чыхарды: «Әлин гурусун! Көрүм сәни ган әндәрәсәи гах көтүрән, һеч саламат јемәјәсән! Көрүм сәнин нөјүслү гарнына шиш батсын! Өлмүшләр, нечә јарыдан кечирибләр торбаны! Ај елмүшләр, сабаһ гонаг кәләндә мән башыма нә даш салым, нә чаваб верим!»

— Һамы бизим кими бишүүр олмаз ки.

— Ушағын лап јахшысындан әлһәзәр! Әгилли адам нијә евләнир ки, нијә дә башына әнкәл ачсын. Бизим кими!

— Бәс бәшәријјәт артмасын?

— Гој авамларын, дүнјада ағыз ләззәти, кеф билмәјәнләрин һесабына нә гәдәр истәјир артсын! Мән ки, евләнмәрәм. Ағыллы адам да башыны бир јерә бағлајар?!

— Елә одур ки, нәсилләр чырлашыр да!

Мирзэ Чавад, достунун ону «ағыллы» адамлар зүмрәсинә гәбул етмәјиндән доған бир шеј јадына дүшүбмүш кими, Мирзэ Кәмтәрин голундан тутуб силкәләди:

— Ә, бир гулаг ас! Бәһлули Данәндә ешитмисән?

— Нијә ешитмәмишәм, әгилли адам олуб!

— Ај сағ ол!..

Мирзэ Чавад сөзүнүн јеринә дүшдүјүнә севинди,

ајаға галхыб күрсүнү мүсаһибинә даһа да јахын чәкди, јенидән отурду, достунун үзүнә чәпәки баха-баха мәналы-мәналы данышды:

— Бәһлули Данәндәни евләндирдиләр. Әлбәт ки, өзүндән хәбәрсиз еләмишдиләр. О заман да о, билирсәндә, мүсәлманлыг гајдасы илә, дәм-дәскаһла кәлин кәтирдиләр. Елә ки, кәлини кәтирдиләр евә, Бәһлул гулағыны дајады кәлинин көбәјинә, доктор кими гулаг асды. Дуруб башмагларыны кејинди, папағыны вә әсасыны көтүрүб гапыдан чыхды. Анасы тәшвишә дүшдү, дизинә дөјдү ки, ај аман, гојмајын, оғлума нә олду! Бәһлул деди: кәлинин гарнындан сәсләр кәлир. Бири дејир: ата, мәнә палтар; бири ағлајыр ки, мәнә башмаг ал, бири дејир: ата, мәним папағым јохдур; бири чөрәк истәјир; о бириси дејир: мәнә отаг! һамысы әлини ачыб: «вер, кәтир!..» дејир. Мән касыб адамам, бунларын өһдәсиндән кәлә билмәрәм. Кетдим! Худаһафиз!.. О кедән кетди, һеч далысына да бахмады!

Инди, бура бах, Кәмтәр дадаш, Бәһлул кими әгилли адам белә дејәндә, евләнмәк нәди, зад нәди!

— Һансы театрды дејир ки, бу дүнја беш күндү, беши дә гара. Ахмаг о адамды ки, өзүндән сонра бир шеј гојуб кедә. Пулун вар, вер кефә-ишрәтә, кәз, долан, өләндә дә десинләр арзусу галмады!

Мирзә Чавад санки Мирзә Кәмтәрин тәслим олмағына севинмишди. Өзүнүн вә достунун сөзләриндән вәчдә кәлмиш кими, сөһбәтә јекун вурду:

— Бәс нәди, а киши! Арвад нәди, ушаг нәди, аилә нәди, ишин-күчүн гуртарыб? Арвад јахшы олсајды, аллаһ о бојда көјләрдә тәк отурмазды, өзүнә бир кәлин јарадарды. Өзү дә лап көјчәјини! Ондан бөјүк адам кимдир, ондан да варлы кимдир? Гәрәз, аталар јахшы дејиб: субајлыг—солтанлыг! Гој чағырым, араг кәтирсин!

— Сағ ол, мән лап дәмдәјәм, сәни билмирәм.

— Елә исә дур! Өзүнү јорулмуш биләндә, јолдашыны өлмүш бил! Лап кечәни јары еләдик, дур! Нә јахшы ки, субајыг! Арвад нә сәни евә гојарды, нә мәни...

Достлар күлүшүб, ајаға галхдылар.

* *
*

Бу әһвалат ијирми беш ил бундан габаг јәј кечәсиндә булвара јахын ресторандардан бириндә баш вермишди.

Мирзә Чавад о заман ичтимаи тәминат идарәсиндә һесабдарлыг ишиндә чалышырды. Ахшамлар исә нәглијат техникумунун тәсәррүфатына көмәк едирди. Бу онун бир-ици саат вахтыны алса да, бүдчәсинин «активинә» јахшы тәсир бағышлајырды. Ахшамлар да вахты бош иди.

Бош дејәнләрә Мирзә Чавадын ачығы тутурду: «Нечә јәни бош? Мәним ән долу вахтым елә идарәдән, чөткәдән кәнар вахтымдыр. Сағ олсунлар, танышлар нә чоһ, вахты бош, һәдәр кечирмәјә һеч гојарлар! Күндә биринә, елә олур икисинә вәдәли олурам!»

Онун сөзүнә инанмаг лазымдыр, чүнки доғрудан да о, мәшғул олурду. Ону һәмишә ресторанда, гонаглыгларда, ад күнләриндә көрәрдиниз, өзү дә тәк јох! Гызлар илә кәләр, гызлар илә дә кедәрди.

— Чавад гардаш, о сачлы гыз ким иди?

— Бизим танышдыр.

— Чавад јолдаш, дүнән ахшам гапыда бир гадын хејлағы сизи сорушурду, лап ајры чүр сорушурду.

— Јох, елә-белә идарә ишчиләримиздән иди.

Чавады тојлар, адгојмалар, доғумлар шәнлијиндә дә көрмәк оларды. Оралара да таныш гызлар илә кәләрди. Көрәнләр күман едирдиләр ки, бәјәндији, севдији гыз илә кәзир, јәгин евләнәчәкдир. Анчаг бу нијјәтләр өзүнү доғрултмады. Чавадын бир-бирини әвәз едән танышларынын һеч бири, көрүнүр, онун зөвгүнү тәмин етмәди. Сон заманларда евләнмәк һаггында нә өзү, нә дә танышлары данышырды.

Чавад өз ишиндә иди...

Доғрудур, онун нә арвады, нә дә ана-бачысы варды. Амма евилләрин чоһу онун кими тәмиз кејинмәзди. Һәлә индијәчән онун үзүнү түклү, көјнәјини үтүсүз, костјумуну ләкәли көрән олмамашды. Һәр күн гапыдан чыханда дејәрдин бу адам тоја-бајрама һазырлашыб.

Бүтүн бу сөһбәтләр, дедијимиз кими, ијирми беш ил бундан әввәлә аиддир.

— Бәс инди нечә, јохса Чавады күлфәт басыб?

— Тәки Чавады күлфәт баса иди! Дәрд будур ки, онун һеч өвлады јохдур, нәинки өвлады, һеч аиләси јохдур!

— Нечә олуб ки, индијәчән, 50—55 јашачан евләнмәјиб?—Бу суалы чоһ адам верир, анчаг һеч кәс мүјјән чаваб ала билмир. Өзүндән сорушанда Чавадын синә-

синдэн елә сојуг аһлар гопур ки, дејәрсән дүнјанын дәрдини үстүнә төкдүләр. Билинмир бу нә сирдир. Бири дејир: нанәчибә раст кәлиб, бири дејир: илк ешгин уғурсузлуғундан өмүрлүк күсүб; бир өзкәси дејир: нахошдур, чаны саф дејил. Нә билим, бә’зиси дә дејир: мане олан вар, јазыға чаду еләјибләр...

Дејиләнләрин һансы нә дәрәчәдә дүз вә ја әјридир, буну кимсә билмир.

Нә исә, Чавадын ишиндән баш ачмаг чох чәтиндир. Һөрмәтли охучуларә мә’лум олмамыш дејил ки, чаванлыг инсанын өмрүндә чох көзәл вә бәлкә дә әвәсиз бир не’мәтдир. Әвәсиздир, анчаг тәәсүф ки, һәмишәлик не’мәт дејил. Чаванлыг инсан өмрүндә бир баһар кими ачылыр, пардагланыр, күл-чичәк ачыр, өз вахтыны тез кечирир, сонра да үмүмән баһарлар кими солмаға, позулмаға башлајыр, тәнәззүлә кедир. Башга баһарлар солса да, нә ејби вар! Көзләјирсән ки, пајыз, гыш өтәчәк, баһар тәкрат кәләчәкдир. Өмрүн баһары, тәәсүф ки, чох-чох тәәсүф ки, белә дејил. Өмрүн баһары бир инсанын һәјатында бир дәфә олур; тәк бирчә дәфә! Кәнчлик һәр бир кәс үчүн бир дәфә олур. Тәбиәт бу не’мәти һеч кәсә артыг вермәјиб: тәк бирчә дәфә! Өмрүн баһары өтдү, һавалары сојуду, бүлбүлләри сусду, јарпаглары солду, чајлары донмаға башлады, иш битди.

Тарихдә чох бөјүк вә гүдрәтли адамлар кәлиб-кедиб. Шаһлар, сәркәрдәләр кәлиб-кедиб ки, бир әмри илә милјонлары һәрәкәтә кәтириб. Алимләр кәлиб-кедиб ки, тәбиәтин, чәмијјәтин олмазын сирләрини ачыб, ганунларыны ашкар еләјиб. Анчаг бәшәријјәт тарихи һәлә кәнчлијини тәкрат јашајан, өмрүнүн баһарыны јенидән тәкрат едән бир адам јаратмајыб вә јаратмасына һәлә ки, үмид, еһтимал јохдур. Фәләјин анасы елә бир гүдрәт саһибә доғмајыб!

Кәнчлијин диалектикасы, мүрәккәблији будур ки, инсан башдан да, гәлбдән дә чох гызғын, һәрарәтли олур. Нә гәдәр десән мәғрур вә чылғын олур...

Һәмин күнләрдә Чавадын көһнә курс јолдашларындан бири—Муртуз оғлу Әләскәр евләнмишди. Бу хејир хәбәри јахын адам билиб, Чавада да демишди. Чавада да, Мирзә Кәмтәр дә бир дилучу мүбарәкбадлыг еләјәндән сонра әлләрини ағызларына басыб, пығһапыг күлүшдүләр, башладылар Әләскәри доламаға:

— Тәзә бәјин бығлары кәрәк ајры чүр вурулсун!

— Гыз нә чәһиз кәтириб, Әләскәр?

— Әләскәр, арвадан ичазә алыб кәлмисән, ја јох?

— Ә, нә әгл илә ајағына бухов вурмусан, а бәдбәхт! Сабаһ-бири-күн аллаһ еләмәмиш, ушағын-задын олду, онда нејләјәчәксән, күл кими чаванлығына јазығын кәлмир?

Әләскәр стол јолдашларынын данлағына мә’руз галмамаг, һәм дә сәрт чаваб вериб гангаралыг салмамаг үчүн тез ајрылыб кетди.

Дүздүр, субајлар онун далынча бахыб дојунча күлдүләр, амма даһа бир дә ону өз столларынын башында вә ја өзләрини онун сүфрәси башында көрмәдиләр.

Нә исә, мәтләбдән узаг дүшмәјәк!

«Субајлыг—солтанлыгдыр! Арвад нәди, ушаг нәди, амлә нәди, ишин-күчүн гуртарыб? Әгилли олан да башыны хәтаја салар?»

Нә гәдәр чаван иди, башы исти, көзү ганлы, чиби пуллу иди, Чавад әзбәрләдији шүарларла јашады. Пис дә јашамады. Амма кәнчлик кечәндән, гочалыг кәләндән, бәдәндә тәрәвәт итәндән, чүрбәчүр ағрылар тапыландан, көз гараландан, баш ағарандан, дәрәд чохаландан, тагәт азаландан сонра елә бил онун исти башына сојуг су төкүб гәфләтдән ајылтдылар:

— Еј дили-гафил, әлли јашын вар! Бәс һаны сәнин арвадын, ушағын? Һаны сәнин аилән, исти очағын, абад ханиманын? Чыраг јандыранын һаны бәс, һаны? Һараларда кечирдин әзиз өмрү, нәјин, кимин јолунда?

• Әлбәттә ки, Чавад бу дәһшәтли суаллара мүәјјән чаваб тапа билмирди, тапа билмәјәчәк иди дә. Инди даһа ресторан јолдашы Мирзә Кәмтәр дә јох иди. О, һансы рајонда исә бир дејишмә заманы јараланыб хәстәханаја дүшмүш, орадан саламат чыхмамышды. Өлдүјүнү дә Чавад санаторијадан—Кисловодскдан гајыдан-дан сонра билмишди, башсағлығы вермәјә адам да тапамышды.

Мирзә Кәмтәрин ресторанда бошалан јериндән башга нәји, кими галыб? Чавад ким илә отурсун, ким илә бадә вурсун?

Инди ресторана кирәндә Чавадын һеч үзүнә бахан олмур. Әввәлләр пулу көјә совурарды. Инди мүмкүн гәдәр учуз јердә, мүмкүн гәдәр танынмаз, далда ашханаларда јејир. Хәрәк кәтирәнләр дә, дејәсән, ону сәјмырлар. Доғрудур, пулсуз јемир. Амма, дејәсән, ағ өн-

лүклү чаван гызлар онун вердијини неч пул һесаb елэ-мирлэр.

Идарэдэ дэ Чавадын даһа о нөврағы галмајыб. Вах-тилэ ичэри кирэндэ чөткэсинин шаггашаггындан дурмаг олмазды. Милјонун һагг-һесабыны ики дэғигэјэ јербэјер елэр, гулағынын дибиндэки карандаш илэ гејдэ кө-түрәрди. Кэнар идарэлэрин мүфэттишлэри чалпашыг дүшэн һесаbлары Чавадын јанына кэтириб јалварар-дылар:

— Јолдаш Чавад, бу мәблэг чыхмыр ахы, балансын дәрди нэди? Бах көрәк!

Инди кишинин көзүндэ ишыг да галмајыб: ики чеш-мәји үст-үстдән тахыр, бармаглары кағыз тутанда әсир, рэгәмлэри тәрс охујур—чөткәни гарышдырыр, беши үч охујур:

— Клара ханым, бағышлајын, зәһмәт олмаса, јарым дэғигәлијэ бир бура зәһмәт чәкин!

Әввәлләр исә о, белә дејәрди:

— Клара, кәл!

Клара тәпәси үстдә кәләрди. Инди нәзакәтин бүтүн инчәликләринә рәәјәт едәрәк, чағырса да, Клара дөнүб көзүнүн учу илэ дэ бахмыр, «мәшғулам!»—дејир.

— Һај намәрд дүнја! Сән Чавад, гыз чағырајдын, о да дејәјди мәшғулам?! Чархын сәнсүн, фәләк! Һај на-мәрд дүнја, тәкәрин сынсын, моторун сәнсүн көрүм!

Чавад гәләми јерә гојуб, көзүнү пәнчәрэдән кәнара, шәһәр бағынын сәрин күләкдән титрәшән јасәмән ағач-ларына чевирир. Нәзәрләриндән чох гадынлар кәлиб кечир. Һамысы да Чавада бахыр. Бири күлүр, бири ој-најыр, бири маһны охујур, бири сөјүш сөјүр, бири чым-хырыр.

«Филан ханым, бура бах бир!.. Ај филан гыз, сөз де-јирәм! Дејәсән неч бунлар ешитмирләр, ја мәнәл гој-мурлар. Ахы бунлар мәним јахын танышларымдыр. Бунларла нә гәдәр вахт кечирмишәм! Пуд илэ шәраб ичмишәм, кило илэ дуз јемишәм, сәһәри дирикөзлү ачмышам. Ахы бунлара мәним пислијим ки, дәјмәјиб. Бирини бәјәнмәдим ки, көдәкдир; бирини алмадым ки, узундур; бири мәни бәјәнмәди, о бирисинин дили ачы иди; бири илэ көрүшәндә, тез иди, бир башгасынын ид-диасыны көтүрмәдим. Киши һачан евләнсә, кеч дејил. Пејғәмбәр өзү Хәдичәни 40 јашында алмады? Һәлә тез-дир. Ишини көр!.. Ај доланды, илләр өтдү, ахырда ев-

ләнмәк фикрини тамам атдым. Бир нәсли бајкот еләдим. Бунлар да мәни бајкот еләдиләр...»

Чавадын шикајәтә һаггы вар; чүнки фәләк дэ онун-ла дүз кәлмәди, һәлә лап әксинә чыхды. Онун гуллуг јериндә елэ ишләр олду ки, Чавадын фикирләрини алт-үст еләди.

Чохушаглы аналара доғум пулу, мүкафат кәсилмәји вә бу ишләрин һагг-һесаb дәфтәрләринин мәнз Чавадын әлиндән кәлиб-кетмәји гәрибә иди. Чавад баша дүшә билмирди ки, бунлар, бу гәрарлар нә үчүндүр?.. Һөкү-мәт ушаг доғанлары нијә белә әзиз тутур? Чавад чох фикирләшди, белә тапды ки, евләнән олмур, адам аза-лыр, она көрә һөкүмәт белә тәдбир көрүр. Бу барэдә зәннини јәгин еләмәмиш јени бир тәдбир чыхды: субај-лара верки тәјин олунду. Чавад аз галды өзүндән чых-сын. Дејәсән ганунчулар онун үрәјиндәкиләри билир, онун ачығына белә фәрманлар верирләр.

Чавадын инди ән мүнтәзир күнләри бајрам күнләри-дир. Онун һушу өзүндә олмур. Бу шәнликләр Чавада ағыр кәлир; чүнки кәнчлик күнләринин сәфасыны даһа чох јада салырды. Белә күнләрдә о, јерә-көјә сығмазды. Мағазадан мағазаја кирәр, јанындакы рәфигәләринин зөвгү, мәсләһәтилә ән ләззәтли шәјләрдән истәдији гә-дәр алыб машына гојар, евә јолланарды. Ахшамлар Ча-вадын мәнзилиндән гопан шаггылтыја чохлары гибтә едәрди.

Бәс иди?

Мајын бириндә Чавад нүмајишә кетмәди; чүнки да-һа онда аддымламаг тагәти галмајыб. Доғрудур, јашы 60-а чатмајыб, амма көрәнләр она 60-дан да чох јаш верәр. Үзү гырышыб, көзләри кичилиб, башы ағарыб, бел әјилиб, јериши јавашыјыб, өзү дэ диниб-данышмаз олуб. Анчаг, нечә дејәрләр, алову сәнмәјиб. Чамаат кими о да бајрам еләмәк, чох шәјләри унутмаг, бир чох шәјләри дэ јада салмаг истәјир.

Бәлкә бу күнкү үмуми шәнлији, чалыб-чағыранла-ры, әлван кејиниб күчәләри, бағлары долдуран чама-аты көрдүјү, өзүнүн дэ бунлардан бири олдуғуну, вахтилә онларын һамысындан артыг кәздијини ха-тырладығы үчүн үрәји тәрпәнир, һәрәкәтә кәлир?..

Чавад кејиниб күчәјә чыханда дәстә-дәстә ушагла-рын шар ојнатдығыны, велосипед сүрдүјүнү, топ вур-дуғуну, әл-әлә вериб, беләдән-белә кетдијини көрәндә

жарасы тэзэлэнди. Үзүнү дөндөриб Мирзэ Көмтөркилэ тэрэф кетди. Мирзэ Көмтөрүн чохдан рәһмәтә кетдијини, һәмин мәнзилдә ајры адамлар олдуғуну хатырлајыб, тез гајытды. Һафизәсинин бу дәрәчә позулдуғуну күман етмәди. Гајытды, анчаг һара кетмәли олдуғуну мүәјјән едә билмәди: ресторана кетсин, орада јер тапмаг чәтиндир. Тапса да, габаг-габаға отурмалы ким вар? Евә кетсин, күнүн бу вахтында бајгуш кими гапаныб, тәк сојуг отагда отурмагмы олар? Јенә танышлардан бирини тапмаг кәрәк!

Чавад бу фикирләр ичиндә бир дә көзүнү ачанда өзүнү саһил күчәсиндә көрдү. Адамлар саға-сола елә чәлд вә сүр'әтлә кедирдиләр ки, дејәрсән бунларын јағы дашыр. Санки Чавадын ачығына һамынын да јанында ушаг: ја балача, ја бөјүк, ја оғлан, ја гыз ушағы! Чохдан таныдығы вә илләрдән бәри үзүнү дөндөрмәдији бир гапы санки ону чағырды. Бу киласлы һәјәт Әләскәрин һәјәти иди. Онун атасы сағлығында Чавал бура чох кәләрди, чох да хош күнләр кечирәрдиләр. Һәтта Әләскәрин атасы она да, оғлуна да, дөстларына да сифаришли бир чәкмә тикмишди. О чәкмәнин јумшаг, мөһкәм, күн кими ишылдајан күмүшү үзү, јеријәндә чырылтысы инди дә Чавадын јадындадыр. Анчаг ону нә гәдәр кејди, һара атды, о, јадында дејил. Әләскәр евләнәнәнән сонра әлагәләр кәсилмишди.

Чавад киласлы һәјәтә јахынлашанда тәзәчә чичәк-ләнмиш ағачларын алтында стул гојулдуғуну, мәчлис гурулдуғуну көрдү. Һәјәтдә гыз ушағы, диварын јанында дајанмыш бир машын да көрүнүрдү. Чаван бир оғлан дирәкдә ишыг хәттини дүзәлдирди. Бир мәктәбли ушаг јолдашларынын шәклини чәкирди. Апарат габағында дуранларын бири күлә-күлә гармонуну бүкүб-ачыр, баһар маһнысы чалырды.

— Чәмил, елә олсун ки, охумағым да шәклә дүшсүн еј! Консертин шәкли!

Дөшү өнлүклү бир гадын да һәјәтдән кечән архын кәнарында самовар саһманлајыр, көмүр алышдырырды.

Чавад һејкәл кими јериндәчә донуб галмышды.

Һәмин бу мүбарәк бајрам ахшамында, бүтүн евләрдән шәнлик, севинч сәсләри учалдығы бир заманда Чавадын донуг нәзәрләри бир нөгтәјә дикилмишди. Вахтилә истәһзаја тутдуғу Әләскәрин аилә һәјәти инди она ән бөјүк сәадәт көрүнүрдү. Инди, анчаг инди өмрү-

нүн әзиз күнләрини «сәрбәстликдә» јох, мәһз тәнһалыгда итирдијини дәрк едирди.

Үфүгләрә јајылан мусиги сәсләри, әтрафы бүрүјән бајрам ишыглары, ушагларын саф, тәмиз, булаг сују кими думдуру маһны сәдасы санки ону гәфләт јухусундан ајылдыр, итирдији тәнһа вә хумар күнләри бир фачиә кими көз өнүнә кәтирди: «Һаны сәнин аилән, һаны сәнин өвладың, ушағың?»

Чавад өзү дә һисс етмәдән ики аддым јериди. Матрос кејимли бир оғлан ону гаршылады:

— Әми, евә бујурун!

Ушағын сәсинә евдән гапыја тәрэф кәлән бир гадын танымадығы, јериши-дурушунда бир гәрибәлик дүјдуғу гонаға диггәт етди:

— Кимдир, ичәри бујурсунлар!

Гадын јахынлашанда Чавад дилә кәлди:

— Сәлтәнәт ханым, сиз мәни танымырсыңыз, мән сизи јахшы таныјрам. Мән сизин бу ағ күнләринизә гибтә еләјирәм. Сәлтәнәт ханым, Әләскәр јәгин јаддан чыхарыб, дејәрсиниз Чавад кәлмишди, салам кәтирмишди, јадына дүшәр!

Чавад буну деди, баш әјди, тәһлүкәли бир шеј дүјмуш кими, чәлд аддымларла узаглашды.

Сәлтәнәт һа фикирләшди ки, белә бир ад — «Чавад» һачанса, кимдәнсә ешитмишдир, анчаг хатырлаја билмәди.

Чавад ағыр дүшүнчәләр, пешманлыглар ичиндә узаглашды, гаранлыглара гарышды. «Субајлыг—сонсузлуг!.. Аһ, намәрд дүнја!»

Инди онун «фәлсәфәси» белә сәсләнирди.

1956

НАВА БУРОСУ

Рәшид тикинти техникумуну тәзәчә тәһвил алмышды. Биринчи күн мұәллимләри башына жығды, тәдрис, тәчрүбә планлары илә таныш олду; икинчи күн тәсәррүфат ишчиләрилә сөһбәт еләди, јатагханалары јохлады; үчүнчү күн синифләрин, кабинетләрин, директор отағынын сәлигә-саһманына фикир верди:

— Гүрбәт хала, бир бура зәһмәт чәк!

Бөјүк дәһлиздә күлданларын јанында һансы бир тәләбә иләсә ширин-ширин данышан хидмәтчи гадын тәзә директорун ишарәсинә гуш кими гача-гача кәлди:

— Нә бујурурсунуз? Мән һазыр!

Директор Гүрбәт халанын голундан тутуб кабинетдәки бөјүк, ишыглы пәнчәрәләрин габағына апарды, күн истисиндән саралмыш парусин пәрдәни галдырды, шәһадәт бармағы илә санки мараглы бир шеј кәстәрди:

— Дејәсән бу пәнчәрәјә гышдан бәри әл дәјмәјиб, ахы! Тозу, ләкәни, лап јухарыда һөрүмчәк торуну көрүрсүнүзмү, хала?..

Гүрбәт хала әл-ајаға дүшүб, силки далынча гачмаг истәјәндә директор бурахмады:

— Дајан, бу да чил-чырағын лампочкалары!.. Кәлиб-кедән, көрән бизә нә дејәр, ај хала, диггәт јетирин!

Ики дәгигә чәкмәди ки, китабхана нәрдиваны, сабунлу су илә долу ведрә, јашлы-гурулу силкиләр һазыр олду. Гүрбәт хала кәдәк халатынын этәкләрини белинә вуруб, голларыны чирмәди, шүшәләрә сығал вермәклә мәшғул олду.

Рәшид тәсәррүфат мүдиринә тапшырыглар верди:

— Хәјбәр әми, мән чох идарәләрдә ишләмишәм, бу сајаг дөшәмә көрмәмишәм. Дүнән тикилмиш бир бинанын дөшәмәси белә олмаз. Тахталарын арасындағ аз

гала карандаш кечир, ајаг гојанда чыр-чыр чырылдајыр, көрүрсүнүзмү?

Тәсәррүфат мүдири бу барәдә чохдан акт бағладығыны, шәһәр советинә көндәрдијини данышмаг истәјәндә, директор гулаг асмады, сөзүндә давам етди:

— Иншаат конторунда данышанларын ағзына чуллу довшан сығышмыр. Бу да көрдүкләри иш! Бир мүнәндис чағыр, сон синиф тәләбәләринә тапшыр, гој отағы саһмана салсынлар...

Чох кечмәди ки, мәктәб һәкими Рәшидин јанына кәлди:

— Јолдаш директор, бизә әмр олунуб, тәләбәләр кәрәк бу һәфтә мұәјинәдән кечә. Хаһиш едирәм тапшырыг верәсиниз.

— Әмри көндәрин, таныш олум!

Һәким әлиндәки говлуғу ачды, хышылдајан узун бир сығара кағызы чыхарыб Рәшидин габағына гојду.

Гүрбәт хала нәрдиванда дајаныб шүшәләри силмәкдә давам едирди.

* *
*

Директорун гәбул күнүндә Рәшид бир аз тездән кәлди ки, охунасы, јазыласы кағызлары әлдән чыхарсын, гәбул вахтыначан дәфтәрхана ишләриндән тамам азад олуб, кәләнләри диггәтлә ешитсин.

Анчаг, дејәсән, башга идарә башчылары даһа тез кәлирләр. Папағыны асыб стол далына кечмәмиш сүкут позулду. Отағы сәс көтүрдү. Јаз сәһәринин сәрин, тәмиз һавасында телефон елә чинкилдәди ки, елә бил мис тижана чашны төкүрләр: «чырыннигг».

— Бәли?

Иншаат конторунун мүдири Ағарза Рәшид илә узагдан-узаға таныш иди. Танышынын директорлуғуну ағызучу тәбрик едәндән сонра килејләнди:

— Орда, техникумда, — деди, — Рәшид мұәллим, ешитмишәм бизим ишләр тәһлил олунур. Пис олмаз ки, шикајәтләринизи үзүмүзә дејәсиниз. Биз дә нөгсанымызы биләк. Нәинки далда данышмаг, сөз јаймаг, филан...

Рәшид һа фикирләшди ки, контор һаггында һачан, кимин јанында сөһбәт олуб, хатырлаја билмәди. Ағарзаны баша салмагла мәшғул икән тәсәррүфат мүдири ичәри кирди. Рәшид хатырлады ки, «дүнән дөшәмәләр

һаггында мән бу кишијә тапшырыг вермишәм». Сорунда, тәсәррүфат мүдири анд-аман еләди:

— Нә Ағарзаны таныјырам, нә дә бурадакы сөһбәти дилимә кәтирмишәм.

Директорун кабинетиндә олан сөһбәти бир нечә күн сонра филармонијанын кассасында данышырдылар. Рәшид Краснодар театрынын тамашаларына билет алмаға кәләндә өз гулағы илә ешитмишди ки, техникумун тәләбәләринә һәким бахачаг; тәләбәләр дөшәмә дүзәлдәчәкләр; филан мүәллим дә Губадлыдан бир гыз кәтириб...

Рәшид ашкар көрүрдү ки, мәктәбдә оланлары, отуруб-дурдуғуну әтрафда данышырлар. «Кимдир бу хәбәрчи?» — дејә о дүшүнүрдү.

Тәсәррүфат мүдири дејирди:

— Бу хәбәрләрин һамысы һава бүросундандыр.

— Нечә һава бүросу?

— Бәли, бизим һава бүросу һәр шеји хәбәр верир.

Рәшид тәсәррүфат мүдиринин зарафат еләдијини күман едиб өтдү. Ишин ахырында, евә кетмәк истәјәндә Гүрбәт хала директорун габағыны кәсди:

— Рәшид гардаш, көзүн ајдын, Иззәтин оғлу олуб. Ај парчасы кими бир јахшы ушагды. Аллаһ сахласын. Дүнән дә бизим ашпазын гызына Нахчывандан елчи кәлиб. Јазыг Әкбәр лап дарыхыб.

— Әкбәр кимдир?

— Бағбанын оғлу! Өзү үчүнчүнү гуртарыр бу ил. Гыз илә чохран алышыб-веришмишди, бу јандан да Нахчыван елчиси. Билмирәм нечә олачаг, чаванды, јазыгды, өзү дә нечә илдир палтар-пүшәк алмагдан чибини бошалдыб. Дәдәси һәлә хәбәр тутмајыб...

Гадын дил төкә-төкә Рәшиди гапыјачан јола салдыса да, сөзүнү гуртара билмәди.

— Бәли, оғланын дәдәси һәлә хәбәр тутмајыб. Вај елчинин һалына! Тамашады, хәбәр тутанда гијамәт гопардачаг, билирсән нечә атмаралды?.. Вај елчинин һалына!..

— Гүрбәт хала, бу хәбәрләри сән һарадан билирсән?

— Нечә һарадан, сәһәрдән ахшамачан бурда ләб-бејк дејирәм, нечә ола ки, билмәјәм? Буну да билмәсәм, нәјә лазымам!?

— Ишин-задын нечәди?

— Нә ишим олачаг, јолаш директор! Ики отаг, бир

дә дәһлиз мәнә бахыр. Бир саатда сүпүрәрәм гәшәнк-гәшәнк, отурарам јеримдә. Кәлән-кәдән дә көзүмүн габағында.

Рәшид көрдү ки, доғрудан да бурада хүсуси һава бүросу вар, өзү дә тәкчә техникума јох, бүтүн рајона «хидмәт» едән һава бүросу.

Башга шәһәрләрдә һава бүросунун бөјүк апараты, дәстә илә ишчиләри, гурулу идарәси олур. Бурада исә бүтүн апарат Гүрбәт халадан ибарәтдир. Радиодан, гәзетләрдән дә чох гол-будағы вар. Ким ким илә кәзир? Һарада тој, ја гонаглыгдыр? Кими гуллугдан чыхардыр, кими ишә көтүрүрләр? Әһмәд Мәммәд илә һачандан, нијә күсүлүдүр? Абасын оғлу Диличана нијә тез-тез кедир-кәлир? Кәдәндә машина нә долур, кәләндә нә бошалыр, һарада вә нечә бошалыр?.. Бунларын һамысыны Гүрбәт хала дајаныб нөгтәбәнөгтә десин, сән дә јохла! Көрәрсән шәһәрин «һавасыны» нечә дүрүст көрүр, көстәрир...

— Гүрбәт халанын дәскаһы вар имиш!

Тәсәррүфат мүдирини күлмәк тутду:

— Бәс мән нәји дејирәм! О бизим һава бүромуздур!

Һәрәнин бир шејә тәәшшүгү олур: бири кәјмәк, бири кәзмәк, бири јемәк, бири театр, рәгс истәјир. Гүрбәт халанын исә анчаг бирчә шејә тәәшшүгү вар: данышмаг! Дејәчәксиниз данышмаг истәјән адам башгаларына диггәтлә гулаг асмаз! Ахы Гүрбәт халанын гулаг асмағы да данышмаға һазырлыг үчүндүр. Билсә ки, ешитдикләрини даныша билмәјәчәк, бир дәгигә дә гулаг асмаз!

Бир дәфә јерли комитә, ишчиләри јығыб гапыны өртдү. Мәктәбдә олуб-кечән бир мәсәлә һаггында директорун әмрини охуду. Тапшырды ки: «Сөһбәт бурадан гыраға чыхмасын һа!» Ичласдан сонра һәрә өз ишинә кетди. Амма Гүрбәт хала, илан вурмуш кими, икигәт бүкүлдү, үрәјини тута-тута кәзди. Бу күн бурада оланлары о демәсә, данышмаса, нә отура биләчәк, нә дә јата биләчәкди. Сөз бир ағыр гурғушун олуб онун үрәјиндән асылмышды. Ичиндә данышырды, амма ағырлыг азалмырды, даһа да артырды. Елә бил асылан дашы тәрпәдир, үрәјинин ипләрини аз гала гырырдылар: «Јох, дөзәммәрәм! Сөз, гарнымы дәләчәк!»

Гүрбәт хала о күн нә силә, нә сүпүрә билди. Санчы чәкән һамиләләр кими гыврылды, өзүнү јердән-јерә вурду. Адам көрән кими дил ачыб ешитдикләрини демәк

истәјәндә јерли комитә сәдри кәлиб дурду көзүнүн га-
бағында: «Сөһбәт бурадан ғыраға чыхмасын һа!» «Ај
залым оғлу, белә ишин вар, мәни нијә чағырырсан, нијә
дејирсән, нијә дә гадаған еләјирсән?!»

Гүрбәт хала гарғыш едә-едә евә кирир, һәјәтә чы-
хыр, отуруб-дурур, дуруб-отурурду; сөзләр үрәјиндән
гопуб дилинин учуна кәлир, орада илишиб галырды...

Дезә билмәди. Ахырда мәрбәхә кедиб тәндирин ду-
вағыны көтүрдү. Башыны тәндирә салды, пычылтылы
бир сәслә ешитдикләрини деди, дувағы тәзәлән өртүб
чыхды. Раһат бир нәфәс алды:

— Шүкүр сәнә халыг!..

Гүрбәт халанын данышмагдан артыг ешитмәк мәнә-
рәти вар иди. Адамлар ағзыны ачмамыш биләрди ки,
нә дејәчәк, нечә дејәчәкләр. Ики адамы бир јердә кө-
рәндә, вачиб иши дә олса, јүјүрүб кәләр, бир бәһанә
илә гурдаланарды. Сөһбәтдә тәзә бир шеј дүјдүмү, оң
көрмүш кими, севинәр, ишини-күчүнү бурахыб дәрһал
гапы-гапы кәзәр, ләззәтлә данышарды. Һәр данышанда
дә сөһбәтә ајры бир мәзә, ајры бир әдвә гатарды. Һәт-
та елә ғызышарды ки, ешитдији адамын үзүнә һәммин
сөһбәти елә данышарды ки, хәбәр кәтирәнин өзү һејран
галарды: «Јох, бунлар мән дејәнләр дејил, көрүнүр да-
һа мө'тәбәр јердән ешидиб...»

Гүрбәт халанын исә мө'тәбәр, ја гејри-мө'тәбәр мән-
бәји јох иди. Онун үчүн тәфавүт еләмәзди. Сөз олсун,
кимдән кәлир кәлсин, тәки сөз олсун!

— Сиз дә дөзүрсүнүз?

Директорун бир аз да ачыглы суалына тәсәррүфат
мүдири нә чаваб верәчәјини билмәди. Әлләрини јана
ачыб чијинләрини чәкди:

— Тәк гадындыр, адамсыз. Өзү дә адәт еләјиб. Ата-
лар јахшы дејибләр ки: «Тәрки-адәт бә мөвчиби-мәрә-
зәст!» Нечә дәфә данламышыг. Арвад дилини сахлаја
билмир. Һәтта адам јанында еһтијат еләдији сөзләри,
ахшам кедиб тәндирә данышыр.

— Тәркидә билмирсиниз?

— Өләр, тәркитмәз!

— Мән она тәркидәрәм.

— Бәлкә чәза тәдбири көрәчәксиниз?

— Чәза јох, ајры тәдбир!

— Ишдән говачагсыныз?

— Әксинә, она иш тапшырачағам!

— Нә иш?

Рәшид Гүрбәт халаны јанына чағырыб әјләшдирди:

— Нә вар, нә јох?

— Чох сөз вар, рүсхәт вер, данышым.

— Сонра!

— Гој, дејим, тәзә хәбәрләрди, һејифди...

— Мәним сәнә вачиб сөзүм вар. Бојун гачырмасан?

— Бачардыгча баш үстә!

— Бачардығын ишдир.

Рәшид стол јешијинин көзүндән бир кағыз чыхарыб
она верди:

— Мәтбуат күчәсини таныјырсан?

Гадын дурду көзүнү дөјмәјә:

— Нә күчәсини?

— Бурада, тиндән өтәндә мәрбәә вар һа? Гәзет-зад
чап еләјирләр, еј?

— Бәли, гәзетхана!

— Ај сағ ол! Бу кағызы апар орада Мурадова вер.
Сәнә бир бағлама гәзет верәчәк, кәтир дәһлиздә гој,
бир-бир тәләбәләрә сат! Бири 20 гәпикдән! Ешитдин?

— Баш үстә!

— Дајан! Сәһәр тәмизлик ишини гуртаран кими,
сәккизин јарысында кет, ал, кәтир кәл! Сатдын, апар
пулларыны вер, тәзәсини кәтир. Билдин? Демишәм ора
стол да гојачағлар!

— Тәзә гуллугду?

— Бәли, сәнә тәзә гуллуг тапшырырам, әләвә мааш
да верәчәјәм! Ди дурма!

Гүрбәт хала кағызы алыб көтүрүлдү. Биринчи күн
чоҳ дарыхды, чүнки башы елә гарышды ки, нә кәлиб-
кәдәни, нә дә данышанлары чинәданына јыға билди.
Көзләри алачаланды. Анчаг тәләбәләр ону әһатә етди-
ләр. Кәтирдији гәзетләри сатды. Пуллары сәлигә илә
сајыб директорун јанына кәтирмәк истәди. Јадына дүш-
дү ки, гәзетханаја чатачаг. Чәлд ораја гачды. Мурадов
ону көрән кими чағырды:

— Нечәди, гәзет сатылды?

— Алдылар. Бу да пуллары! Јүз һәштад гәзетди, көр
пулу дүздүмү?

Мурадов пуллары алды, дөрд манатыны Гүрбәт ха-
лаја гајтарды.

— Бу сәнин!

— Директора верим?

— Сәнә верирәм, директорлуг бир иш јохдур. Нә гәдәр чох сатсан, о гәдәр фаиз алачагсан. Ди көтүр бу журналлары да! Тәзә, мараглы шејләр вар. Тәләбәләрә верәрсән. Бирини ики манатдан. Үстүндә јазылып, ди көтүр, јубанма, тәләбәләрин дәрсдән чыхмағына аз галыб!

Гүрбәт хала әввәлчә дөрд манаты голтуг чибинә гојду, сонра шәкилли журналлары кәндирлә бағлајыб, чијнинә алды, мәктәбә кәтирди...

Журналлар да кетди. Тәләбәләр Гүрбәт халанын стол далында дајаныб гәзет-журнал сатдығыны көрәндә сифариш вермәјә башладылар:

— Гүрбәт хала, ораја, чапханаја кедирсән, нијә спорт гәзети кәтирмирсән? Нијә радио програмы кәтирмирсән?

— А бала, ону јаз кағызын гулағына, мәнә вер!

Гадын сифаришләри мәтбәәјә јетирдикчә јүкү артыр, «тичарәти» чохалырды, «һава бүросунун» исә мәлуматы азалырды. Даһа Гүрбәт халанын она-буна гулаг асмаға, ешитдикләрини бәзәјиб-дүзәјиб данышмаға мачалы јох иди. Фикри-зикри гәзет, журнал, һесаб-китаб иди. Ахшам евә кәләндә даһа сүпүркә, силки јох, гәзет илә кәлир, хөрәјини јејәндән сонра һөччәләјәрәк гәзетләрин ири һәрфли јерләрини охумаға чалышырды.

Чох чәкмәди ки, Гүрбәт хала директорун јанына хаһишә кетди ки, ону сүпүркәчиликдән азад еләсин: «Гәзет иши мәни басыб. Жүндә беш јүзүнү бирдән сатырам!»

Тәсәррүфат мүдири Нахчывандан кәлән елчиләрин агибәтини күлә-күлә сорушанда, Гүрбәт хала әлини товлады:

— Әши, көрмүрсән әлимдә ишим вар! Елчи нәди, зад нәди?

— Бәс биз мәлуматы һарадан алаг, һаваны нәдән биләк?

Гүрбәт хала гуру, ишкүзар әли илә гәзет бүкүмүнә бәрк шапалаг вурду:

— Бурдан еј, бурдан! Билмәлинин һамысы бурдады! Кишинин машын сүрмәјинә, арвадын хөрәк биширмәјинә, ушағын јол кечмәсинәчән һамысы јазылып!

ИНСАНЛЫГ ФӘЛСӘФӘСИ

1

Бә'зи адамын ады һеч өзүнә јарашмыр. Амма бу гызын адыны, дејәсән, сонрадан гәддинә, гамәтинә, мәләһәтинә бахыб гојублар: Ағча! Губанын ағ алмасы!

Һеч танымајан, билмәјән бир адам да раст кәлсә, јәгин ки, өзкә ад демәз, буну дејәр: Ағча!

Ағча јарашыглы бир гыз иди, тамашасындан дојмаздын. Һәмишә дик вә дүз бахан ири, ала көзләр, ағ сифәти даирәләјән гара телләр, гулач сачлар, шумал, көјәрчини кәрдән, сакит јериш...

Башынын ипәк јалығы ағ, дөшүнүн санчағы, донунун дүмәси, чәкмәсинин готазы да ағ; садәчә ағ јох, бир нөв баһары, мај шәнликләрини андыран тәрәвәтли ағ! Чохлары гызы мәктәб һәјәтиндә, нүмајиш сырасында, тарла дүшәркәләриндә, күчә-бачада көрәндә, бахабаха галырды. Ағчанын ән ачығы кәлән дә бу иди:

— Нијә бахырсан, хала, бујнуз-зад чыхартмамышам ки!

— Гызым, сәнә бахмырам, јараданын гүдрәтинә һејранам!

— Бәсди сән аллаһ!

— Аллаһ јаман көздән сахласын!

Бәлкә дә буна көрә, дилә-дишә дүшмәкдән еһтијат еләдији үчүн Ағча Бахышын илк ишарәсини рәдд етмәди, она көнүл верди.

Октјабр бајрамында иншаатчылар клубундакы көрүшдән, мәктәб мә'зунларынын икинчи бурахылышы ахшамындан сонра Бахыш бураја трест рәиси илә кәлмишди ки, мәктәб гуртаранлары тикинтидә ишә чағырсын. Ағчаја мәктуб јазмаға мәчбур олду. Мәчбур олду дејирик, чүнки доғрусу будур: һеч евләнмәк хәјалында

дежилди. Чох гызлары таныыб хошласа да, белә фикрә дүшмәмишди. Амма Ағчаны көрөндә өзүнү итирди. Бир күн, ики күн лап кефли кими кәзди. Күман еләди ки, өтүб кедәр, көрдү јох, кедәнә охшамыр. Охланыб, өзү дә јаман јердән охланыб. Дәрдини кимә десин, кими көндәрсин? Фәһлә адам, ана јох, бачы јох, өзү утанчаг, ачылышмамыш. Бирдән-бирә дурдуғу јердә адамын башына бу иш кәлсин!..

Нә исә, һа фикирләшди, көрдү ки, мәсәләни ачмагдан савајы чарә јохдур. Өзү дә үзбәүз јох, гијаби, мәктуб илә! Бахыш һеч бир заман савадын гәдрини индики гәдәр билмәмишди. Қағыз һазырлады. Чох јазды, чох позду, ахырда севдијинә белә бир мәктуб көндәрди:

«Мәни ордудан тәрхис едәндә үрәк зәифлијини сәбәб гојмушдулар. Јүрүшләрдә, јохушларда тәнкнәфәс олурдум. Күман етмишдим ки, бундан сонра мәним гәлбим илә анчаг һәкимләр мараглана биләрләр. Амма көрүшүмүздән белә мәлум олду ки, јох, орада һәјат гајнајыр вә јени бир ишыг јаныр. Ону сиз јандырмысыныз. Үмидварам ки, һәмин ишығы сөндүрмәји һеч бир заман рәва көрмәзиниз!

Еһтирамла, Бахыш».

2

Кәлин кәлдији илк күндән Ағча Бахыш илә шәртләшмишди: ушаг бағчасында гуллуға кирәчәк, фәһлә балаларына тәрбијә верәчәк, сонра да али тәһсил алачаг.

Тој дәскаһы, мөһрибан аилә һәјаты башланан күнүн сәһәрисини Ағча 2 нөмрәли ушаг бағчасына мүрәббижә тәјин олунду. Ағчанын арзуладығы бағчанын балача һәјәтиндә һовуз тикилмиш, чәркә илә әрик, ијдә, бадам ағачлары басдырылмыш, тәнәкләр баш-баша вермиш, гызыл күлләр нечә јердән чалаг еләнмиш, тәзә бинанын ејваны, гапы-пәнчәрәси гәшәнк рәнкләнмиш, дирәкдән чилчыраг асылмышды. Оғланлы, гызыл көрпә ушаглар гушлар кими сәс-сәсә вермишдиләр.

Ағча јеничә ајаг басдығы бу көрпәләр свини өзүнүн һәјат вә әмәк очағы сајмышды. Күндә нечә дәфә ушаглары бир-бир диндирмәсә, ағачлары суламаса, һовузун сујуну тәзәләмәсә, отагларын сәлигәсини јохламаса, гәрары кәлмәзди. Биринин дүјмәсини тикир, биринә шә-

кил чәкир, бир башгасына һесаб өјрәдир, нағыл данышырды. Чүчәли тојуг кими көрпәләри башына јығыб чүрбәчүр маһнылар охујур, онлара ојунлар өјрәдир, чәркәләрә дүзүрдү. Иш көрөндә, галын һөрүкләри күрәјиндән сүрүшүр, көзүнүн габағыны кәсир, бә'зән һовуз сујуна батырды.

Гыз, сачыны чәлд дүјүнләјиб далына атанда, бир дәфә мүдирә күлә-күлә демишди:

— Гызым, онлар сәнә кәндир дејил ки, не'мәтин гәдрини бил! Онун һәсрәтини чәкәнләр вар!

Ағча сонра һөрүкләрини бир ипәк тор ичинә јығыб күрәјинә атарды. Бојуну тәрләтсә, дарыхдырса да, мүдирәнин сөзүнү јаддан чыхармазды.

Аилә һәјатынын дадлы мејвәси, ај парчасы кими бир оғлан ушағы да муштулуг шәнлији илә кәлиб чыхды. Кәнч аиләдә көрпә сәси саф мусиги кими ешидилмәјә башлады.

Бәнна Бахышла Ағчанын күнү, дирлији хош кечмәкдә иди.

Аиләдән, күзәрәндән сөһбәт дүшәндә, һәрә бир арзудан дејәндә, Бахыш да күсәнә-күсәнә өз сәадәтиндән данышарды:

— Гардаш, бизим зәманәдә инсанын чаны сағ олсун, јахшы да өмүр-күн јолдашын олсун, галан һәр шеј өтүшәр. Ағча илә габаг-габаға отуранда, кәлмә вериб кәлмә аланда, бир дә Надин гығылтысыны ешидәндә, елә билирәм бүтүн јорғунлуғум кетди. Дејәсән, һеч ағыр дашлары дивара дүзән, сәһәрдән ахшама беләдән-белә мизан чәкән, семент вуран, фәһләләр илә чәнә дөјән мән дејиләммиш. Инсана көнүл һәмдәми һәр шејдән фәрзидир. Чан дејиб чан ешидәсән, бир-биринин башына анд ичәсән. Мәһәббәт дә, һәјат да, ләззәт дә будур. Идарәдә дә адамын кефи саз, үрәји ишыглы олур. Һәјат јолдашы, мөһрибан аилә ишдә дә адама бир архадыр.

Бахыш тамамилә һаглы иди. Ағчанын јолдашлығы, бағчадакы гуллуғу, аилә гајғысы бу тә'рифә тамамилә лајиг иди.

Гадын вар һәмишә фикри-зикри концертләрдә, бу театрда, о тамашада, кәзмәкдә, сејрәнканда, бајыр-бағчада олар. Евинин ишини јүкләмәјә дә гуллуғчу ахтарар. Әринин ишдән кәлмәји јадына дүшәндә, гачыб рәсторандан бир бошгаб сојуг котлетдән-мотлетдән алыб

кәтирәр, габағына атар, сонра почталјон кими гапыдан јох олар...

Белә евин мейманханадан нә фәрғи!

Јох, Бахышын аиләси һара, бу сөһбәтләр һара!

Ағча гуллуғуну икинчи нөвбәјә, һаһардан сонраја салмышды. Сәһәр јериндән галхан кими биринчи иши әринә јемәк вермәк, ону јола салмагды. Ушағы једириб, кејиндириб һаваја чыхармаг, сонра һаһар тәдарүкүнә дүшмәк.

Ағча әрзагын тәзәсини, јахшысыны, һәм дә баһалысыны аларды. Һанда бир шеји бәјәнмәз, дәнә-дәнә сечәрди ки, Бахышын хошуна кәлсин. Оун һазырладығы сүфрә зәнкинлији илә олмаса да, сәлигәси, саһманы илә һәмишә сечиләрди. Стол үстүндә һәр шеј пар-пар парылдарды. Дејәрдин бунлара әл вурмаг һејифди, һансы гәзетә, һансы сәркијә кетмәк үчүн шәкил чәкиләчәк.

Бахыш ишдән кеч кәләндә Ағчанын көзү гапыда галарды. Тез-тез һәјәтә чыхыб евә кирәрди. Трамвај зәнки чынгылдајан кими үрәјиндә дејирди: «Бахышы кәтирир».

Ушаг да бөјүмүшдү. Ата-бала габаг-габаға отуруб, Ағчанын биширдији хәрәји иштаһла јејәндә, гашығы гојуб чәнкәли, чәнкәли гојуб стәканы, стәканы гојуб қағыз дәсмалы көтүрәндә, «әлләрин вар олсун!»—дејә тәшәккүр едәндә, Ағчанын үрәк раһатлығына сөз ола билмәзди.

Көрәрдин ахшам, ширин сөһбәт вахты Бахыш бир қағыз бағламаны орталыға кәтирир, ана-балаја кәстәриб сорушурду:

— Ким биләр бу нәдир?

Бири конфет, бири чәкмә, бири дәсмал, бири чораб, бири әтир дејәрди.

— Билмәдиниз!

Надир тәләсик бағламаны атасындан алмаг истәјәндә, бир дә көрәрди ата гутудан бир спутник чыхарыб стол үстүнә гојду. Көјә үз гојан спутник әввәл марш чалмаға, сонра да фит вермәјә башларды. Надин севинчинин һәдди олмәзды...

Дејирләр хаин, чәп бир көз бүтүн хошбәхт аиләләрин пәнчәрәсиндән бахыр, ичәријә сохулмаға фүрсәт ахтарыр. Бизим таныдығымыз евдә бу етигада инананлар, бәлкә дә, јохдур. Амма ханымлардан узаг олсун,

Бахышын евинә бирдән-бирә әсән ачы рузкары, үрәјим ағрыса да, демәјә мәчбурам.

Ағчанын башына елә бир иш кәлди ки, аилә сәадәти алт-үст олду.

Бахыш јағлы машын кими чох ишләк адам иди. Ағры, јорғунлуг, зәифлик она кар салмазды. Он беш илин әрзиндә онун ишдән галдығыны көрән олмамышды. Ады һәмишә мә'рузәләрдә, шәкли лөһәләрдә, иши дилләрдә иди. Һеч кимин күманы кәлмәзди ки, бу зирәк кишијә дә хәстәлик јахын дүшәр.

Бә'зән күрәк санчысындан, үрәк ағрысындан шикајәт еләсә дә, Ағчанын сөзүнә бахмаз, ишә кедәр, ичәнич мәртәбәдә дивар гојар, таван өртәрди. Ишдән гајыдан кими далбадал рәнкли чај ичәр, бир-ики саат узаныб динчәләндән сонра дуруб гәзет охујар, радио ешидәрди.

Ағча әринин һәким чағырмаға каһыллыг етмәсинә бир нөв алышмышды, инанмышды ки, баш ағрысы, күрәк ағрысы... бунлар ишләк адамларда сојугдан, һавадан, күләкдән олан, тез кечиб кедән шејләрдир. Бу «ади» шејләрдән белә мүдһиш бир фәләкәт баш верә билләчәјини Ағча һеч хәјалына кәтирмәзди. Елә бир фәләкәт ки, нә һәким, нә дост, нә идарә, ел-күн, нә гурулу ев-ешик, нә бәсләнән ширин арзулар гаршы дура билди!

Өлүм гара гартал ганадыны бу көзәл, бу мунис ханман үстүндә кәрәндә, ити чајнағлары илә Бахышын гәлбини парчалајанда, санки һәр шеј битди!

Ағчанын илләр боју бәсләдији арзу вә үмидләр елә сарсылды, тамашасына дурдуғу фүсункар гајалығлар кими бирдән-бирә елә учулуб төкүлдү ки, дүңја вә атам башына фырланды.

Бахышын вәфатындан хәбәр тутанлар ахышыб кәлдиләр, идарә галмады баш сағлығы јазмасын, машын галмады дәфи мәрәсиминә чыхмасын, адам галмады бу адлы-санлы устаја јаныб һејфсиләнмәсини.

Оркестр кәтирдиләр, чаһ-чәләл илә көтүрдүләр, шәклини чәкдиләр, нитг дедиләр, гәзетләрә јаздылар, ушаға кәсәмәт кәсдиләр.

Мәрһумун једдиси, ајы, гырхы кечди. Ағчанын үзү күлмәди. Нечә күлә биләрди! Үрәк севкилисини, дағ кими кишисини итирән чаван кәлинин әлләри гојунда галмышды. Гадында рәнк-руф дәјишди. Бәдән туфана тутулмуш күлзар кими гурујуб солду. Бүтүн о көзәллик, мәләһәт учуб кетди. Шәкил кими кәлиндән бир

дәри, бир сүмүк, бир дә гују сују кими дәринә енмиш көзләр галды.

Һаны гәзетләр, телефонлар, радиоларда Бахышын чәкилән ады, һөрмәти! Һаны сәһәр-ахшам исти нәфәси илә «сағ ол» дежиб евдән чыхмағы, шәст илә «салам» дежиб гапыдан кирмәји, бүкүлү базарлығыны стол үстүнә гојуб мүбарәк демәји, ушағы гучаглајыб мин бир дил илә охшамағы, чибиндән чүрбәчүр һәдијјәләр чыхармағы, рәнкли шәкилли китаблар кәстәрмәји? Һаны ахшамлар севкилисинин голундан тутуб бир мәчлисә, бир чәмијјәтә, тоја, тәвәллүдә, көрүшә кетмәји? Һаны евинин сәадәти, шәнлији? Дејәрсән, дәјирманын сују совулуб, ишыг һәмишәлик сөнүб. Отагларда гу вурсан, гулаг тутулур. Диварлардан сүкут, сојуглуг сезилир...

Бахышын танышларындан бири, ара-сыра мәрһумун гапысыны ачан, әрк илә јејән-ичән көдәк, көвдәли киши башсағлығына кәләндә, Афчаны кәнара чағырды. Кизли сөз дејән кими, сәсини алчалтды:

— Афча ханым, һеч фикир-зад чәкмә. Аллах рәһмәт еләсин. Дүнјанын ишидир. Бир јандан бағлајан фәләк, бир јандан ачар. Өзүн билмәмиш олмасан ки, мән јеңә субајам. Сәни өзүм никаһ еләјәчәјәм, ушаг да ки...

— Тфу сәнин мурдар сифәтинә! Сән бу евдә нә гәдәр чәрәк јемисән, ај хаин! Тфу алчаг үзүнә сәнин, тфу!...

Көдәк киши даш дәјмиш көпәк кими зинкилдәјәрәк, јох олду.

Афчаны—бу балача һәјәтдә тә'нәјә, тәһгирә уғрајан чаван ананы гәһәр тутду. Она елә кәлирди ки, Бахышын матәми онун бүтүн вүчудуну гурутмуш, көзүндә бир дамла да јаш гојмамышдыр. Анчаг дүшмән сөзүнүн, ачы тә'нәнин јарасы санки инди онун көврәк гәлбини јенидән ганатмышды. Көзләриндән јаш јох, гызыл ганлар ахырды. Јанагларындан дамла јох, ағыр, исти гургушун дәнәләри төкүлүрдү.

Гоншулар, гоһумлар тәкратар јығылды, чох тәсәллиләр дејилди. Қимсә билмәди ки, нә олмушдур.

3

Трестдән кәләнләр олмаса, Афча бәлкә дә, киримәзди. Үч нәфәр абырлы-тәмкинли киши гапынын рәзәсини тәрпәтди, салам вериб ичәри кирәндә, Надир гачыб анасына хәбәр еләди. Афча дәрһал көзүнүн јашыны снлиб

ејвана чыхды. Кәләнләр Бахышын достлары идиләр. Бири јолдаш Чуварлы, бири дә уста Михајлов иди. Үчүнчүсүнү Афча таныја билмәди. Чуварлы һал-әһвал сорушандан сонра бәнианын шәклини әлиңә алыб хејли бахды.

— Афча ханым,—деди,—фотограф кәләчәк, бу шәклин үзүнү чыхардачаг, бөјүтмәк истәјирик. Бахын, бәлкә, ајры шәкли мәсләһәт билирсиниз. Дејәрсиниз чәкәр, нечә нүсхә лазымдыр.

Трестин көһнә устасы Михајлов да әлиндәки бағламаны кәнара гојуб әјләшди. Афчанын кефини, Надин дәрсини сорушду.

Гонаглар чох отурмадылар, бир стәкан чај ичдиләр. Нәсә һимләшдиләр, һәјәт-бачаны кәздиләр, бахдылар. Михајлов бајагкы гәзет бағламасыны әлиңә алды, Афчаја үз тутду:

— Гызым,—деди,—сән һеч демә ки, Бахыш јохду. Нә гәдәр биз варыг, Бахыш да вар. Онун кими сәдагәтли јолдаш, һанда бир уста һеч вахт јаддан чыхмаз. Кечән ај тәләбәләрә јатагхана тикирдик, бинаны он беш күн тез вердик. Тәһвилә назир дә кәлмишди. Мүзакирә олду, бәјәндиләр. Бригадаја ики ајлыг мүкафат јаздылар. Рәисимиз е'лан еләјәндә, устасындан фәһләсинә гәдәр һамы бир ағыздан деди:

— Бу мүкафат Бахыш Бахышовун аиләсининдир. О киши чаныны тикинтидә гојуб, инди будур, онун пулу-ну, нечә милди, кәтирмишәм, гол чәкиб көтүрүн!

Михајлов даныша-даныша бир дәстә јүзлүјү күзкүнүн габағына гојду, үстүнү гәзет илә өртдү. О, сөзүнү гуртармамыш чаван, учабој оғлан—трестин һәмкарлар комитәсинин тәзә сәдри сөзә башлады:

— Афча бачы, рәһмәтлијин ишини ешидән күндән парткомда да, тресткомда да сөһбәт олуб, Надирә мәктәби гуртарана гәдәр тәгаүд кәсилир, данышмышыг. Сизә дә...

Бу јердә трестком сәдринин дили кәлмәди. Афчанын чаванлығына көрә тәгаүдә дүшмәмәсини демәк истәјирди ки, дили кәлмәди. «Нә лазым, бәлкә һеч сорушмајачаг, сорушса, дејәрәм...»—дејә дүшүндү. Сонра тез әләвә етди:

— Инди одур, ики нөмрәли бағча узаг олса, о биринә кечирә биләрик. Мүрәббијә јери вар. Мәсләһәтинизә бахын, үрәјиниз истәсә, ора кечә биләрсиниз, бахын.

Ағча разылығыны билдирди, Надири Чуварлы жол-
даша тапшырды:

— Көзүңүз үстүндө олсун, бир сәнәт өрәнсин.

Чуварлы ананы архајын етди ки, Надири трестә кәти-
рәчәк, һәм ишләмәјинә, һәм дә охумағына көз гојачаг.

Ағча күман етмәзди ки, ән ағыр дәгигәләриндә гүв-
вәтли, гүдрәтли инсан әлләри онун голларыннан тутуб
галдырачаг, дизинә тагәт, гаралан көзләринә ишыг ве-
рәчәк. Сәһәрдән ахшама башлары гарышыг олан, бөјүк
планлар төкән, биналар тикән, Москвада белә јүз ида-
рә илә бағлы олан, нечә јүз фәһләнин ишинә әнчам чә-
кән бир трестдә Бахыш Бахышовун—сырадан чыхмыш
бир кишинин адыны бу гәдәр әзиз тутарлар.

Бајрам олмазды Бахышын евинә дәвәтнамәләр кәл-
мәсин, албом олмазды шәкли вурулмасын, гәзет олмаз-
ды ады чәкилмәсин, хејир иш олмазды Ағча башда
олмасын, тәзә ил олмазды Надин пајы көндәрилмә-
син, сәјаһәт олмазды ушағы апармасынлар.

Трест гадынлары Ағчасыз бир гонаглыг кечирмәз,
бир тамашаја кетмәздиләр. Евләр тәмир олунанда,
ишыг, су, газ, собалар јохланаңда, илк дәфә Ағчанын
евинә уста кәләрдә. Истираһәт евинә путјовка пајланаң-
да, Ағча сијаһыдан дүшмәзди...

Ағча бүтүн бунлары јахшы баша дүшүрдү, көрүрдү
ки, Бахыш јалныз айләсиндә дејил, иш мәгамында јол-
дашлар ичәрисиндә дә сәдагәти вә ләјагәтилә мәшһур-
дур. Көрүрдү ки, исти бир гајғы ону һәмишә, һәр тәрәф-
дән әһәтә едир, гол-ганадыннан тутараг һәјатын сүр-
әтли ахынында апарыр, дәстәдән, мүһитдән ајрылмаға
гојмур. Бу һәјатын өзү дә белә бир кедишә мүсаид вә
мүнасибдир: Өзүнүн бағчада ишә, оғлунун мәктәбдә
дәрсә алудәликлә вахт кечирдијини, күндән-күнә гүв-
вәтләнен сүрәтли кәләчәк мејлини ашкар көрүрдү.

4

Бу евдә гәрибә бир аләм варды. Ишыглы пәнчәрә-
нин габағында зәр һашијәли чәрчивәдә гыврымсач, кү-
ләш, сағлам, синәси ачыг бир бәннанын шәкли дајаң-
мышды. Јох, бу шәкил дејилди. Елә дә шәкил олармы?
Күчлү бир икид дајаңмышды. Санки Бахыш өз отағына
көз гојуб һәр шејә бахыр, севкилисинин дә, оғлунуң да.
дурушуна, отурушуна, диниб-данышмағына диггәт јети-
рди. Дејәсән, бу саат стол үстүндән һоппаныб боғаз-

лы чәкмәләрини кејәчәк, дөшәмәдә кәзинәчәк, Ағчаны
да, Надири дә данлајыб дејәчәк ки, нијә кејиниб кон-
сертә кетмирсиниз, мән бурадајам, нијә дарыхырсыныз?
Ишиниздә олун!

Санки бу икидин ајыг вә ити бахышлары кәңч аилә-
дә һәр шеји бирләшдиридди. Ишләјән дә, охујан да
һәр ан башда әјләшәнин нәзәриндә иди. Узун илләр еј-
ни марағыны, диггәтини сахлајан гыврымсач оғлан сан-
ки евиндәкиләрдән дә буну тәләб едирди. Санки сакит,
сәссиз, давамлы, мәналы, меһрибан нәзәрилә дејирди:
«Мән бурадајам, нијә дарыхырсыныз? Ишиниздә олун!»

Гыврымсач оғланын нәзәрләриндәки бу мәна ушаға
да, бөјүжә дә ејни дәрәчә ајдын вә мүһүм иди. Онлар
һәр сәһәр өпүшүб ајрыланда, һәр ахшам өпүшүб көрү-
шәндә, Бахышдан бу сөзләри тәкрат-тәкрат ешидирди-
ләр: «Мән бурадајам! Сиз ишиниздә олун!»

Лакин бунлар тәкрат дејилди. Һәр күн башга бир
мәна, башга риггәт, башга бир һәрарәтлә сәсләнирдди.
Бунлар ана-баланын өпүшләриндәки һәрарәт вә тәрәвәт
гәдәр тәзә вә ширин иди, һәмин өпүшләр гәдәр онлары
бирләшдиридди.

Бирләшдиридди дејирик. Гыврымсач оғланын нәзәр-
ләриндә бирләшдирән гәдәр ајыран бир гүввә дә вар
иди. Ағча да, Надир дә һәр дәфә јухары баша нәзәр са-
ланда, бу ајрылығы дујамамыш дејилдиләр. Ана оғлуну,
оғул исә анасыны дүшүнүрдү.

Оғул өз анасыны Бахышын сағлығындакы гәдәр шән
вә гајғысыз, ана да баласыны аталы вахтындакы гәдәр
бәхтијар көрмәк истәјирди. Һәр икисинин чидди-чәһди
бу иди.

Көрәрдин, анасы ушағынын кәсәмәт пулуну јығыб
она магнитофон алмаг истәјир. Ушаг исә һәмин пулдан
кизлинчә көтүрүб анасынын сумкасына гојур, она јени
палто пулу дүзәлдир. Хәрчләмәјә кәләндә, бәзи аилә-
ләрдәки ихтилаф бурада да олурду. Анчаг бурада мәз-
мун ајры иди: оғул анасыны, ана да оғлуну вачиб са-
јырды.

— Атамын јохлуғуну дост-дүшмән билмәсин. Јахшы
кејип, ана!

— Тај-тушдан кери галма, билмәсинләр ки, габагда
атан јохдур! Һәлә ки, мән варам, оғул!

Надир «Шәрәф лөвһәсинин» јанындан кечәндә, ата-
сынын шәклини орада көрмәди. Ағыр бир кәдәр илә

буну анасына деди. Ағча, Михајлова билдирди. Михајлов деди:

— Сабаһ ахшам Надири дә көтүрүн, трестә кәлин! Дә'вәтнамә көндәрәчәкләр! Һәлә-һәлбәт!

Ағча, кишисинин шәклини клубда адлы-санлы ишчиләр чәркәсиндә көрәндә, разылығыны билдирди.

Чуварлы деди:

— Ағча ханым, Бахышын шәклиндән никаран олма. Мән көзләјирәм ки, бу күн-сабаһ Надин өзүнү мәшһурлашдыраг. Надир ФЗУ-ја кедир. Инди чаванлар орадан бој атырлар!

Бајрам ахшамы, рајкомдан да кәләнләр вар иди.

Клуб ағзыначан долу иди. Чуварлы мә'рузә еләјирди. Трестин кечмишиндән, кәләчәк планларындан, габагчыл усталардан дејирди...

Ағча 5-чи сырада, оғлунун јанында отурмушду, даһа доврису, Надир онун јанына кәлмишди.

— Ана, мән һәмишә сәннән отурачағам!

Бу севинчли ахшамда, бүтүн ишчиләрин төкүлүб кәлдији мәчлисдә ана-баланын јанашы отуруб ширин сөһбәт еләмәји дә мә'налы иди. Букүнкү ишләр барәсиндәки мә'рузәдә Бахышын ады чәкилмәјәчәјини бир нөв һисс етдирмәмәк үчүн Надир анасыны мәшғул етмәк, данышдырмаг истәјирди. Ағча исә онун голуну тутуб дејирди:

— Гулаг ас! Дајан!

Көрүнүр, бу инчә мәтләб мә'рузәчинин, Чуварлы јолдашын да нәзәриндә иди. Сөһбәти һәрләди, фырлады. о јерә көтирди:

— Биз кәрәк трестимизин, отуз илдән бәри иншаат илә мәшғул олан, шәһәр тикән нәһәнк идарәмизин тарихини јазаг. Горки өзү дејиб, белә тарих вачибдир, јолдашлар! Ингилабымызын һәр бајрамыны еләјәндә, бахыб көрүрсән ки, белә тарих чох вачибдир. Бунсуз бизи јахшы таныјан олмаз. Одур, күндә бизә харичи гонаглар кәлир. Һәлә дахили демирәм. Һәр кәлән дә дәфтәрини ачыб сәлигә илә јазмаг истәјир: һачандан, кимдән, нәдән, нә чүрә!.. Јахшы, нечә ола биләр ки, мән бу шәһәрин иншаат тарихиндән дејәм, Бахыш Бахышов кими шәрәфли бир устанын ишини унудам, үсулуну демәјәм, шәклини көстәрмәјәм...

Бу јердә бүтүн залдакылар әл чалдылар. Чохлары да дөнүб бешинчи сыраја, јанашы әјләшән ана-балаја

бахдылар. Бахдылар, даһа да бәркдән әл чалдылар. Чохунун севинчдән көзү јашарды. Адамлар јалныз Бахышын әзиз хатирәсинә јох, һәм дә күл кими балалар бәсләјән ананын вәтәндаш ләјагәтинә әл чалырдылар.

Ағча һәјәчандан гызармыш, башыны ашағы салмышды, оғлунун әлини сыхырды. Надир дә әтрафына бахыб башыны тәрпәдир, разылыг ишарәси верирди.

Чуварлы данышдыгча, бу сәлигәли шәһәрин бүтүн чәтин тарихи, хош мәнзәрәси, сабаһкы дөвраны Ағчанын нәзәриндән кечирди.

Чуварлы јолдашын сөзү сөздүр. Көрәрсән, ики күн чәкмәјәчәк ки, әли гәләмлиләр кәләчәк, биналара бахачаг, дәфтәрләри ачачаг, адамлары диндирәчәк, шәрәф лөвһәләрини јохлајачаг, тарих јазачаглар. Бу сыраланмыш уча ағ евләрин чохунда Бахышов Бахышын адыны көрәчәк, јазачаглар. Лап тәзә биналара баханда да Бахышы јад едәчәкләр:

— Бу да Бахышовун ишидир. Анчаг ата Бахышов ајры, оғул ајры.

— Һансы јахшы тикиб?

— Атанын ата јери вар, оғулун оғул!

— Икиси дә бир әсрин оғлу, бир нәсил дејилми?

— Бәли, тикәнләр, гуранлар нәсли!

— Бизим нәсил!

ТӨВБЭЛЭТМЭ

1

Һикмэт салам вериб ичәри кирәндә рәис ајаға галхды, стол архасындан кечиб көрүшдү, хошкәлдин еләди:

— Сиздән нә әчәб, Һикмәт ханым, мәнә айд гуллуғ!

— Гул саһиб и оласыңыз, Шамил гардаш, бағышла-
йын. сизә зәһмәт вермәжә мәчбур олмушам.

— Нә зәһмәт, борчумузду, бујурун! Нечә доланыр-
сыңыз, Гәдир нечәди, ушаг кәзирми? Чохданды сизи
көрмүрәм, нә вар, нә јох?..

Шамилин бу меһрибан суалларындан Һикмәти гә-
һәр тутду. Гыз күман етди ки, шикајәтиндән рәисин
хәбәри вардыр. Бәлкә дә Һикмәтин һалына ачыдығы,
јандығы үчүн бу гәдәр көјрәлмиш, мүләјим олмушду.

Шофер Гәдирин Һикмәт илә ики ил әввәл евләндији-
ни трест рәиси билирди. Онлара јени мәнзил ордерини
дә өзү вермишди. Нечә ај әввәл гоншулардан ешит-
мишди ки, Гәдир аиләдә өзүнү јакшы апармыр, Һикмәти
инчидир. Ешитмишди, бу сөһбәтә о гәдәр мәна вермә-
миш, күман етмишди ки, аилә һәјатында өтәри инчик-
лик, килеј-күзар олан вә тез дә өтүб кечән шејдир. «Әр-
арвадын савашы—јаз күнүнүн јағышы».

Инди, будур, Һикмәтин трестә кәлмәји, өзү дә зәнк-
сиз, хаһишсиз үмуми гәјда илә гәбул саатларында кәл-
мәји көстәрирди ки, шүбһәсиз, бир чәтинлик вар.

Үзүнү Һикмәтә тутуб сорушду:

— Бујурун, гулаг асырам, мәнә айд...

Һикмәт заманынын утанчаг, исмәтли-һәјалы гызла-
рындан бири иди. Гәдир илә тапышыб бирләшмәк дә
бир тәсадүф учундан, трестә чаван фәһләләр чәлб едән
комиссијанын јаз гәбулуида олмушду.

Мәһәббәт, тој, тәдарүк, ев-ешик дәскаһында Һикмәт
јаваш-јаваш әринин бәд хасијјәтинә бәләд олмаға баш-
ламышды. Даһа доғрусу, Гәдир инди нишанлы күнлә-
риндә танынаң нәзакәтли, һәссас, үзүјола Гәдир дејил-
ди. Инди о, һәмкарлары арасында шәраб ичмәкдә, ички
мәчлисләринин «әдәб-әрканыны» билмәкдә сечилирди.
Дуруб-отурур, шәрабы «көвсәр сујуна» бәнзәдир, чүр-
бәчүр мәзијјәтләриндән данышыр, мисал чәкир, арағы,
конјакы һансы мезәләр, һансы хәрәкләрлә, күнүн нә
вахтында, кимләр илә, нечә ичмәјин гәјдасындан, фәј-
дасындан елә ширин-ширин данышырды ки, елә бил бир
овчу өз һүнәрләриндән дәм вурур. Бәзи танышлары да
ону бу мәһарәтинә көрә саја салыр, вахт-бивахт мәчлис-
ләрә чағырырдылар. Һикмәт әввәлләр диниб данышса,
паразылығыны билдирсә дә, Гәдир үз-көзүнү туршу-
дарды:

— А гыз,—дејәрди,—мән кишијәм ахы! Киши араг
ичәр дә, дүнја-зад көрмәмисән? Арвад нәди, киши иши-
нә гарышды нәди?..

Һикмәт исә буна дөзмүр, доғрусу, дөзә билмирди.
Әр-арвад ихтилафы нәинки сөнмүр, даһа да аловланыр-
ды. Бир-бириндән түнд, кәсәрли спирт Гәдирин һүлгу-
мундан ахдыгча, пулуну, бағырсагларыны, чијәрләрини,
һәтта јеничә гурдуғу кәнч аилә мүнасибәтләринин һәлә
бәркимәмиш ипәк бағларыны, мәһәббәтин пак, мүгәд-
дәс, бакир, доғма һиссләрини дә јандырыб күлә дөндә-
рир, көјә совурурду. Гәдир алдығы маашын чохуну
араға, сарымсаға, туршулара, колбас дүрмәјинә, компа-
нијаја, орда-бурда гонаглыға сәрф едирди. Спиртли ич-
киләрин инсан вүчудунда нә кими сарсынты-дағынты,
нечә кимјәви тәбәддулат јаратдығыны билмәк үчүн
лексијалардан, китабчалардан чох, шофер Гәдирин гы-
зармыш үзүндән, тулугланмыш көз гапагларындан, кү-
ләндә гара дишләриндән, хырылтылы сәсиндән, мүса-
һибләрини бездирән фысылтысындан, ағзындан кәлән
«әтир» ијиндән билмәк олурду.

Хүсусән Һикмәтин ушағы оландан, мүвәггәти ишдән
чыхыб ушағына бахмаға башлајандан сонра Гәдир евдә
тапылмыш, ахшамына ајыг бахмырды. Маашын алын-
мағы илә јох олмағы бир олурду. Әлинә пул кәлән күн-
ләр Гәдир һәм евдә тапылмыш, диндирәндә ган-гада илә
чаваб верирди: «Хәта еләмәдик евләндик. Гојмазсан бу
ишыглы дүнјада јашајар?»

Әлбәттә ки, Гәдир «ишыглы дүнја» шәраба, «јашамаг» да гуртагурт шүшәләрдән стәкана, финчана төкүлән арағын чәрәянына дејирди. Бу сәс она һәр һансы бир муғам вә маһныдан шириң иди. Галан һер шеј: идарә, иш, аилә, ушаг онун үчүн бир нөв «гаранлыг дүнја» һесаб олунурду.

Өзүндән чох кичик, зәиф, утанчаг, ушаглы бир кәлин олан Һикмәтин сөzlәри дә, нәсиһәtlәри вә јалварышлары да, Сә'ди демишкән, күнбәзә вурулан гоз кими нәтичәсиз иди. Көр киши һара чатмышды ки, бир кәлмә сөз дејәндә пул кими гызаран, утанан, идарә гапысы танымајан Һикмәт инди әзмини чәзм еләјиб, трест рәисинин јанына шикајәтә, дәрдини демәјә кәлмишди.

Һикмәт рәисдән хаһиш едирди ки, һеч олмаса мөвачиби әринә бирдән вермәсинләр, аиләниң хәрчини чыхсынлар, ја онун «башына бир ағыл гојсунлар».

Шамил, Һикмәти һөрмәtlә гаршыладығы кими, мөһкәм вә'дә илә дә јола салды.

Һикмәт кедәндән сонра кишини фикир көтүрдү: «Бу нә мәишәтдир ки, дүнән-сраға күн аилә гуран бир фәһләнини әмәјини, сағламлығыны, сәадәтини, абрыны араг сели јујуб апарыр?.. Бу бәдбәхт оғлуну гудурдан нәдир? Бу нә зәифликдир ки, коллектив дә Гәдирин һәрәкәтинә сојугганлыдыр, дөзүр, тәдбир көрмүр, чаван кәлинин көз јашлары төкмәсинә лагејд бахыр?.. Бу нәдир, нә ишдир?»

2

Гапыда һәнирти ешидәндә Һикмәт чәлд ејвана гачды. Әрини ашағыда, лап биринчи пилләдә јахасы вә башы ачыг, сифәти гызармыш, башы мәнәччәрә сөјкәнәкли көрәндә башыны булады: «Ајын он дөрдү, мааш күнү...»

— А күлбаш, орда нијә дајанмысан?

Гәдир күч илә башыны мәнәччәрдән ајырды, думанлы, буланыг көзләрини јухарыја, сәс кәлән тәрәфә һәрләјәрәк, көһнә, зәдәли пластинка кими хырылдады:

— Дајан... дајанмамышам. Кә... кә... кәлирәм...

Бүтүн вүчудунун тагәтини дизинә топлајыб аддым атмаг истәјәндә ағыр шејләрлә долдурулмуш, ағзы бағлы чувал кими јумбаланды.

Һикмәт көмәјә кәлди:

— Јенә һарда вурмусан, а бәдбәхт оғлу?

Гәдир ики әлини көјә галдырагаг, санки јалварды:

— Јапыш!

Һикмәт әрини голтуглајыб, ајаға галдырмаг истәди:

— О зәһримарда нә көрмүсән ахы!..

— Сорушма! Данышма!

— Һарда зәһәрләмисән?

— Һеч һарда!

Шофер бир дә сәндәләјиб јыхылаанда Һикмәт тутмады:

— Күчәдә-бәрәдә өләчәксән, һеч олмаса бир балана јазығын кәлсин!

— Бала мәндән артыгды?..

— Нејнәмисән пуллары?

— Дајан!..

Һикмәт әлини әринин чибинә салыб бир нечә 25-лик чыхартды. Маашдан көрүнән бу иди.

— Һаны јарым ајлыг мааш?

— Јә'ни мәнә дүшмүр? Киши дејиләм?..

Кәнардан гоншуларың тамаша еләмәјини көрәндә Һикмәти гәһәр тутду, өзүнү бәдбәхт гызлардан сәјды, билмәди нә еләсин. Бир ан әли голтуғунда дајанды. Көрдү ки, өзүнү сахлаја билмәјәчәк, ағламағыны билән олмасын дејә, ичәри кирди, гапыны өртдү, ики әли илә үзүнү тутуб, чарпајынын үстүнә јыхылды.

Инсан олан башгасынын гәлбинә тохунмағы гәбаһәт биләр, хәчаләт чәкәр. Бүтүн шәрабхорлар кими Гәдирдә дә бу ләјагәти көзләмәк әбәс иди. Һикмәтин гәһәрләнмәји, изтираб чәкмәји, һычгырыг вуруб ағламағы пәинки онун вечинә кәлмәди, әксинә, севиндирди. Думанлы бејиндә арашдырыб көрдү ки, Һикмәт ичәри кетди. Бир аз да зирәкләшиб пилләкәнләри аддым-аддым чыхды, евин гапысыны итәләди...

Сән демә Һикмәт ајры чүр дүшүнүрдү. Сәбр касасы дашмыш кими, «бәсдир!»—дејә көз јашыны силиб, өзүнү гапыја јетирди, сәрхошун јолуну кәсди:

— Һара кәлирсән? Дајан!

Гәдир ичәри кирмәјә чан атыр, Һикмәт гојмурду.

— Чәкил бир!

— Гојмајачағам!

— Өз евимә...

— Бу сәнин евин дејил. Ев-ешик саһиби белә гәләт-ләр еләмәз.

Гәдир әзәләли голлары, бәрк дирсәји илә күч вурурду; анчаг әсдији үчүн саға-сола сүрүшүр, јыхылырды.

— Аллаһу әкбәрі

— Аллаһу әкбәрә инанан, чакыр күпәсинә кирмәз.

Гәдир үзүнү гоншуларга тутуб шаһид чәкирди:

— Көрүрсүнүз нә шәр атыр! Мәним чакырдан зәһ-
ләм кедир, алмаз кими арағы көр нәјә тај тутур!..

Пилләкәндә әлбәјаха вурүшма узун чәкди: Гәдир гапыја чумду, һикмәт гајтарды; Гәдир һәдәләди, һик-
мәт горхмады; Гәдир јумруг ишләтди, һикмәт чаваб вер-
ди; Гәдир јалварды, һикмәт јумшалмады. Ахырда сәр-
хош кери гајытды. Пилләкән ајағында диз үстә чөкүб
тагәтсиз галды: «Бу нә иш иди дүшдүм!? Мән јекәликдә
киши арвадын әлиндә галмышам...»

Һава гаралмагда, булудлар кәсифләшмәкдә иди. Гә-
һәрләнмиш ушаг кими бирдән јағыш төкдү, нә төкдү! Тә-
нәкә дамларга, һәлә јарпағыны төкмәмиш ағачларын
башына дәјән, һәр ан чоһалан, кет-кедә јағышын күчлән-
нән бир аһәнкли сәси һәр шеји ешидилмәз етмишди.
Санки булудлар да Гәдирин бу тәмиз һәјәтә вә һәјата
кәтирдији үфунәти тәмизләмәк, јујуб апармаг үчүн сел
ахыдырды.

Белә һавада шыдырғы јағышы көрәнләр гачыб е-
вләрә, биналарга долүшду. Гәдирдән башга һәјәтдә кимсә
јох иди. Гәдир дарваза алтында сојуг дивара сөјкәниб
јерә бахырды. О инди нәинки аиләдән, һәтта адам ичин-
дән говулмуш кими тәк иди. Санки бир нечә саат әввәл
ону једдинчи көјүн бир гатында учуран, бүтүн доста-
дүшмәнә мејдан охуан «думдуру», «гадасын алдығы»
араг да күчсүз иди. һикмәтин әсәби, гәти чавабларымы,
гоншуларын е'тинасыз һахышларымы, һаваја сојуглуг
кәтирән јағыш суларымы, нәсә Гәдирин вүчудуна бир
титрәјиш кәтирир, зәһниндән санки паслары, пәрдәләри
көтүрүрдү.

Дарваза јанында дајаныб өз гапысына, күндә сәр-
бәст ајаг басдығы пилләкәнинә, өтүб-кечән, ону диндир-
мәк истәмәјән гоншуларга, ушага, бөјүјә дәрин бир һәс-
рәтлә бахырды. Инди бу аләм онун көзүндә бөјүмәкдә
идеала чеврилмәкдә иди. Инди о, исти евләрин, меһри-
бан аиләләрин, һамынын, дејә-күлә сәсләнән һәр кәсин
сәадәтинә күсәнирди... һәр ан евинә, һикмәтин пәнчәрә-
синдән кәлән ишыга бахыр, дүшүнүрдү: «Нә иш иди
дүшдүм! Бурахмајачаг...»

Инди Гәдирин үмиди кәсилмишди. һикмәт ондан та-
мам үз дөндәрмишди. Анчаг үмид гоншуларга иди.

Онларын бир инсафлысы, сөзү кечәни кәлмәли, нәсинәт
еләмәли иди. «Ким кәлсин!»

Гәдир мә'јус, јалварычы бир нәзәрлә бүтүн һәјәти,
гоншуларга, биринчи, икинчи мәртәбәни кәзди. Онун иш-
ләриндән хошланан бир адам көрмәди. Кими диндир-
сәјди, һикмәтин тәрәфиндә дурачагды. Фикирләширди
ки, һеч олмаса мүвәггәти, букүнлүјә бир гоншунун евин-
дә галсын, саһаһ милис чағырыб, арвад илә шәрини кәс-
син. һансы гоншунун евиндә? Ким разы олар ки, Гәди-
рин чиркли ајағы онун астанасына дәјсин, натәмизлик
кәтирсин, үфунәтли нәфәси отага долсун?

Гәрибәдир, көзү гызанда, «аләми хинкал кими доғ-
рамаг истәјәндә» Гәдирин бејнини, гәлбини, зәһнини
чулғајан, самовар кими гајнадан, буғ верән һәрарәтдән
әсәр-әләмәт галмамышды. Јағыш суларга санки бунларга
јујуб апармышды. Кишинин бәдәни буз кими сојумуш,
күл кими сөнмүш, пајыз јарпағы кими мафраг, јүнкүл
олмушду. Баш ајазымыш, ајдынлашмышды: «Еј дилига-
фил, мән нә рүсвај олмушам! Көр нә һала галмышам
ки, гонум-гоншу да ијрәнир...»

3

Гәдир ичәри кирәндә, һилалы—јерли комитә сәдри-
ни Шамилин јанында көрәндә, үрәјиндән кечди ки:
«Партком катиби бурдады. Данламага чағырыблар». Чүнки
белә мазәммәтләри о, јалныз һикмәтдән јох, иш
јолдашларындан, коммунистләрдән, һәтта бир дәфә ис-
теһсалат мүшавирәсиндә Шамилин өзүндән дә ешитмиш-
ди. «Јәгин ки, данлајыб-данлајыб иш тапшырачаглар.
Тәкәрләр дә чоһдан кечәлләниб, бу батдагда јола чыхан
дејиләм!»

— Гәдир, сәннән бизимки тутмајачаг, 15 күн вах ве-
рирәм, кет, өзүнә һарда истәјирсән иш тап!

«Ишдән говмаг! Гәдир буну һеч күман етмәзди. Ша-
мил ону чоһдан таныјыр, белә бир гәрара нечә јол ве-
рәр, јә'ни адамдан белә үз дөндәрәрләр?..»

Шамил гуртармамыш һилал башлады:

— Аиләни, гоншуларга да тәнкә кәтирмисән, Гәдир.
Һикмәт ханым јахшы еләјир сәни евә бурахмыр.

— Мән кимә нејләмишәм?

— Ондан артыг нә еләјәчәксән! Өзүнү дә, бизи дә
рүсвај еләмисән.

— Сизә нә еләмишәм, јолдаш партком?

— Соғанын ады бирдир, сәни көрәнләр дејир: Филан трестин ишчисидир. Шофери белә оланын көр өзү нә олар?

Гәдир өзүнү жыгышдырыб, нә исә тәфсилаты илә данышмаг истәјирди, Шамил мачал вермәди:

— Гәдир, инсанын өзү өзүнә еләдији пислији аләм жығыла, еләјә билмәз. Сән елә позулмусан ки, дүзәлмәјинә һеч кәс инанмыр. Һикмәт, мәләк кими бир гадын, сәнин әлиндән зара кәлиб. Бу зәһримар шәрабда нә көрмүсән ки, һәр шеји она гурбан верирсән?

— Јолдаш начальник, Һикмәт мәни өз евимә бурахмыр, сиз дә ишдән говурсунуз?

— Бәс сән дејирсән башына да бир сығал чәксинләр?

— ...

— Билирсән, Гәдир, һеч кәс өз абыны сәнин араг нәш'әләринә гурбан вермәјәчәк! Буну бил!

— Мән нә еләмишәм?

— А киши, һәлә дилин дә вар?

Ғилал дуруб стулуну ирәли чәкди, бармаглары илә шоферин гәһәтләрини сајды:

— Ичкијә елә гуршанмысан ки, өзүндән хәбәрин јох дур, бу бир. Алдығын маашы араға вериб аиләни саја салмырсан, бу ики. Сәнә нәсиһәт верәндә ағзына нә кәлир дејирсән, бу үч. Белә һәрәкәтләри дә һүнәр сајырсаң, бу дөрд. Сәнин фикрин беләдир, кет өзүнә һәмфикир оланлар илә ишлә. Бизим трестдә сәнин кимисинә јер јохдур!

Гәдир күман еләмәзди ки, трестдә ону белә гаршылајачаглар.

— Јолдаш Шамил, өзүн билирсән ки, нечә илдир бурада...

— Мән јахшы билирәм, ишләдијини дә билирәм, баचारығыны да билирәм, әлимдән кәлән һөрмәти дә сәнә, аиләнә еләмәјә чалышмышам. Ону да көрүрәм ки, сәнин кими сәрхоша нә машын тапшырмаг олар, нә дә трест евләриндә јер вермәк олар.

— Евдән дә чыхардырсыңыз?

— Биздә ишләмәјәндән сонра нә һагг илә трест отагларыны тутачагсан?

Рәисин «нә һагг илә!» сөzlәри, бир һөкм, бир ганун кими сәсләнди.

Шамил бу сөзү бир аз да гајымдан деди, Гәдирин өзүнә бахды. Дејәсән бу Шамил, һәмийн адам дејилди.

Гәдир меһрибанлыгла диндирән, кефини сорушан, онун адыны мәнзил сијаһисинә јазыб ачар верән, машын тапшыран Шамил бу дејилди, јох!

— Јолдаш начальник, јолдаш...

Сөз Гәдирин боғазында галды. Башыны ашағы салыб, ајагларына, санки ону чиркин јоллара апаран узунбоғаз чәкмәләринә диггәтлә бахырды. Инди онун үрәјиндә ојанан вә тәлатүмә кәлән пешманчылыг һиссләриндән дејәсән һамыдан габаг Ғилал хәбәр тутмушду:

— Дүнјада, Гәдир, пулу да, дөвләти дә, вар-јоху да итирмәк олар. Бунлар һамысы сағалан јарадыр. Амма инсан ки, һөрмәтини абыны итирди, ондан ағыр итки јохдур. Коллективдә сәнин сәрхошлуғуну билмәјән јохдур. Күл кими ушағыны да араг шүшәсинә гурбан верирсән. Шамил јолдаш нечә еләсин, бунларын мүгабилиндә сәнә афәрин демәјәчәк ки! Нә фикирдәсән? Бура бизим дәдәмизиң евидир, нәдир ки, сәнин кими бир адамы... Бир дәфә кечәрләр, ики дәфә бағышлајарлар. Јох, даһа худаһафизләшмәк вахтыдыр!

Гәдир әлләрини чатаглајыб, јалварычы бир әда алды:

— Бир дә бу гәләтләри еләмәрәм, јолдаш Ғилал!

Шамил деди:

— Бу сөzlәри сәндән әввәлләр дә ешитмишик.

— Ахырынчы олсун, јолдаш Шамил. Мән белә рүс-вајичаһан олдуғуму билмәздим.

— Трест рәһсәрлији бу гәрара кәлиб.

— Јалварырам: мәнә мөһләт верин, мән дә инсанам!

— Гәдир, үз вурма! Кет ајры јердә өзүнә иш тап!

— Мәни бу хасијјәтнамә илә һара бурахарлар, јолдаш Ғилал!

— Ону габачадан дүшүнмәк лазым иди.

— Бир гәләтди, јолдаш Ғилал! Бағышлајын, јолдаш Шамил!

— Чых отагдан!

— Мән бир дә о зәһримара дилими вурсам, һәмкарлар иттифагындан говун!

— Гој коллектив сәнә зәманәт версин! Ајры јолу јохдур.

Бу сөзүн архасында Гәдир кәдәрли бир мәнзәрә көрүрдү. Бөјүк, кичик, фәһлә, мүһәндис, коммунист, битәрәф, киши, гадын, таныш, јад, гәзет, радио—һамы, һамы Гәдирин гызармыш үзүнә, тулугланмыш көз гапагларына бахыб күлүрдү:

— Зәманәт истәјән будур?..

ИЛК ҺАДИЈҖ

1

Гәшәм киши күсәнәрәк дејирди:

— Дүнјада нә хошбәхт адамлар вар!

Әлиәшрәф марагланды:

— Нәдән сары дејирсән, Гәшәм?

— Вар, доғрудан елә хошбәхтләр вар. Бири бах, бизим бу ревком Гасым.

— Әә, нә хошбәхтлијиндән дејирсән, түфәнк, гатар чийниндә, күнү ахшама, кечәни сәһәрәчән кәндләрдә га-чаг говалајыр, дојунча јухусу да јохдур, ев-ешијә һәсрәтди, онун нәјинә күсәнирсән сән?..

Гәшәм кичик, лакин парылдајан көзләрилә Әлиәшрәфин үзүнә дик-дик бахды, бәрк әлини әләм кими көјә галхызыб силкәләди вә ешитдији хәбәри учадан деди:

— Ревком Гасым Москваја кедир еј! Ленинин јанына!

Әлиәшрәф инанмады:

— Ленинин јанына?

— Бә нә, лап Ленинин һүзуруна!

Әлиәшрәф мүнүм бир хәбәр ешидәндә динмәз-сөјләмәз дајанар, санки зәһниндә көтүр-гој еләјәрди.

— Торпаг мәсәләсиндән өтрү?

— Билмирәм нәдән өтрү, амма јәгин кедир.

— Тәк кедир?

— Бүтүн маһаллардан адам кедир, бизим гәзадан Гасым!

Әлиәшрәф көрдү ки, Гәшәм һағлыдыр. Бир адам ки, Ленинин һүзуруна кедә, бөјүк бир гәзадан нүмајәндә

кедә, һәм дә бүтүн маһалларын нүмајәндәси илә кедә, әлбәттә ки, бу хошбәхтлик һәр кәсә гисмәт олмаз. Бу бөјүк сәадәтдир!

Гасым инди Әлиәшрәфин көзүндә бөјүдү, јүксәлди. Ингилаб рәһбәрләринин көрүшүнә кедән Гасым, инди даһа Әлиәшрәф илә һәр күн јохсуллар комитәсиндә сөһбәт едән, дејиб-күлән адама охшамырды. Инди онун данышығы, јериши, дурушу, отурушу кишијә тамам ажры чүр кәлирди.

— Јәгин өзү чағырыб.

— Чағырса да, чағырмаса да, киши кедир.

Әлиәшрәф фикирләшиб көрдү ки, Гасымын белә бир сәфәрә һағгы вар.

— О кетмәјәндә, а Гәшәм, ким кедәчәк? Өзү фиргәчи, өзү бу бөјүклүкдә гәзанын ревкому, өзү охумуш, гәзетдән-мәзетдән башы чыханды, һәм дә фүгәраји касибә. Ленин јолдаш өзү јахшы билир ки, кими чағырсын...

Гәшәм исә ревкомун сәадәтиндән ағыз долусу дејиб дурурду:

— Кишинин нә бәхти кәтириб! Москов кими бир јер, Ленинин идарәсиндә, рәһбәри көрмәк, рубәру данышмаг, јанында отурмаг, дәрдини демәк!..

— Ревком өз дәрдиндән габаг биз фүгәраји касибәнин дәрдини кәрәк десин. Ленин өзү сорушачаг.

— Гасым ону да дејәр, буну да дејәр, Гасым дејәнди! Русча да чисти данышыр.

— Еһ, Ленин һәр дили билир! Тәки һағг сөз де! Түкү түкдән сечир!

— Ревком һөкүмәтди, һөкүмәт ишләриндән данышачаг. Биз кәндлиләрин сөзүнү дә бөјүк рәһбәрә кәрәк әләвә чатдырсын.

— Әлбәттә ки, кәрәк чатдырсын. О чатдырмајанда, бәс ким чатдырачаг!..

— Чатдырсын ки, биз, бах, будур, мүсәлман кәндлиләри илләрди экән, бечәрән дә биз, вә'дә башында лүт галан да биз, јаз әкинчи, гыш диләнчи. Гасымын борчудур рәһбәрә чатдырсын ки, бу нәди, бәјин, ханын, газынын, коханын гапазыны мүсәлман кәндлиләринин башындан билмәррә јох еләсин. Әли габарлылара ағ күн кәтирән Ленин, гој бизим дә һарајымыза чатсын!

— Һарајына чатмасајды, мүсәват һөкүмәтини сәрникүн еләмәзди.

— Бәй-хан һөкүмәти кедиб, доғрудур. Ај Әлиәшрәф, өзүн билирсән ки, гојун чилдинә кирән гурдлар һәлә вар!

— Ону да јаваш-јаваш! Торпағы ки, бөлдүк, дүшмәнин әнди кәсиләчәк. Дарыхма, буна шура һөкүмәти дејәрләр, дарыхма!

— Гојур бөләсән! Көрмүрсән моллалар мәнбәрдә һарај салыб ки, һарамды! Өзкәнин јериндә әкин һарамды, тикин һарамды, филан, бешмәкан... Гасым кәрәк рәһбәрә бунлары десин, кәрәк бу һижләләри билдирсин рәһбәрә!..

Бир шеј јадына дүшүбмүш кими, Гәшәм мүсаһибинин голундан тутду вә кәнара чәкди:

— Әлиәшрәф, нә мәсләһәтди, мән дејирәм Гасым әлибош кетмәсин ахы: Московду, рәһбәрин јанына кедир, сечмә алмалардан бир аз, исбатлы јешикдә совгат көндәрәк! Нечә олар?

— Көндәрәк, амма горхурам һеч көтүрмәјә, башы гарышыг олачаг. Дүнјанын һәр јериндән дилгатлар кәләчәк, Гасым тәк билмәз нејләсин, карыхар, ичласа кедир ахы!

— Елә демә, Гасым зирәкди, Гасым иш биләнди. Гој апарсын, ичласдан сонра фүрсәт тапыб рәһбәрә (бир балача ағыз ширинлији кими), нечә ки, бизи кечән апрелдә, баһарда азадлыға чыхарыб, нечә ки, зүлмкарларын ағалығыны јыхыб, о бабәтдән ағыз ширинлији дејәр.

— Гој Ленин јолдаш губалыларын ишләриндән хәбәрдар олсун, тәсәррүфатымызы билсин!

— Әглә батан сөздүр, кедәк ревкома! Көрәк нә дејәрләр?

— Үст-башым саһманда дејил, сән јери, мән бу саат кәлирәм.

* *
*

Гәшәм илә Әлиәшрәфин дедикләри о күн ағызларда фәрәһли бир сөһбәт олду. Ревкомда да бу фикри бәјәндиләр. Москваја, рәһбәрин һүзуруна ләјагәтли совгат көндәрмәк үчүн кими сечмә нөвләрдән: синаби, гәндили, табаг алмасы, әтри, ағ алма, антон тәклиф едир, кими үстүндә хүсуси намә јаздырмаға, кими гәшәнк тохума сәбәтләр һазырламаға, кими луму кағызы тапмаға тә-

ләсирди. Кәндлиләрдән еләси дә вар иди ки, бу һәдијјәнин Ленинә ләјиг олмадығыны үрәјиндә, өз аләминдә дүшүнүр, јохлајырды: «Көрәсән бәјәнәр, бәјәнмәз, көтүрәр, көтүрмәз?»

Илк бахышда садә вә шүбһәсиз көрүнән бу тәклифин тәфсилатыны көрәндә Гасым Бакыја зәнк вурду, рәһбәр јолдашлардан сорушанда бәјәндиләр: «Губанын алмасы Москва үчүн ләјагәтли һәдијјә олар. Кәндлиләрин хаһишинә сәс вермәк ләзымдыр!»

Гасым 8-чи Советләр гурултајына кедән 15 нәфәр нүмајәндәнин бири иди. Јол боју һәрә бир сөһбәт салыр, кими торпагдан, кими әрзаг гытлығындан, кими фәһлә комитәләринин ишиндән, гәзетләрдәки мүбаһисәләрдән, чәнуб чәһәсиндән данышырды. Гасым исә һәр саат өз гәзасынын еһтијачларыны, кәндлиләрин рәһбәрә јетирмәли тапшырыгларыны дүшүнүр, дәфтәриндә јазыб-позурду. Дүшүнүрдү ки, көрәсән, аја, ингилабын рәһбәри јолдаш Ленин илә көрүшмәк, онун үзүнү көрмәк, сәсини ешитмәк, әлини сыхмаг, нәфәсини дујмаг, һеч олмаса саламлашмаг Гасыма мүјәссәр олачагмы?

Гыш гатарынын узун јоллардакы ағыр, јекнәсәг тәкәр сәсләри санки Гасымын һәјатындакы ән севинчли, ән јүксәк, ән әләмәтдар саатларын јахынлашдығыны хәбәр верир, һәр дәгигә бу нараһат сәрнишиндән мәналы-мәналы сорушурду: «Һазырсанмы?»

Гасым исә дүшүнүрдү: «Мән Ленини, әлбәттә, нә ичласда, нә дә ки, кабинетиндә көрә билмәрәм, онун вахты нә кәзир! Мән ичлас арасы, тәнәффүсдә кәрәк јанашам, әрзими о кишијә јетирәм... Ишди, әкәр сорушса ки, «Бәс һарадан кәлмисән?», о саат алмалары тәгдим едиб дејәрәм ки: Губа гәзасынын зәһмәткешләри сизә чохла-чохла салам көндәрирләр! Бир дә сорушса ки: «Бәс мәтләбин нәдир?», онда мән дә чамаатын тапшырығыны јетирәрәм, нечә ки вар, дил чавабы дејәрәм. Рәһбәр өзү биләр, нә мәсләһәт десә, о да онун өз ишидир!..»

Јүз дәфә бунлары фикирләшән, һәр дәфә јенидән өлчүб-бичән, јени-јени сөзләр тапыб-дүшүнән, јолдашларыјла һәр сөзү башга бир аһәнк илә мәсләһәтләшән, өз аләминдә хәјалән ичра едиб нәтичәсини јохлајан Гасым, көрүшүнү зәһниндә мүәјјән шәклә сала билдијинә севинди, әлини әлинә чалыб ајаға галхды, вагонун пәнчәрәсиндән кәнара, бөјүк Русиянын ајаз алтында сүд кими ағараң гарлы, сакит, учсуз-бучагсыз чөлләринә хеј-

ли бахды, «јахынлашырыг»,—дејә купедәки шејләрини, палтарларыны јыр-јығыш еләмәјә башлады.

Јухарыда үст-үстә гојдуғу, назик кағыз илә өртдүјү һәдијјәни еһтијатла ашағыја ендириб, гатарын дајанмағыны көзләди. «Бунлары өзүм кәрәк јанымда апарам, өзүм дә әманәти саһибинә јетирәм, еһтијатла!..»

2

Әзәмәтли, јарашыглы, һәр тәрәфи шүар вә шәкиллә бәзәнмиш бөјүк салонда—ичлас залында кимләр јох иди? Өлкәнин ән бөјүк адамлары, халг комиссарлары, вилајәт вә гәза комитәләри сәдрләри, көһнә фиргәчиләри, мүһәндисләри, фәһләләри, кәнд коммунистләри, һанда бир адлы-санлы мүтәхәссисләри...

Ленин бүтүн нүмајәндәләрин диггәтини топлајарати, кәсәрли, аловлу сөзләрлә данышырды. Залдакылар сүкут вә диггәт кәсилиб динләјирдиләр. Ленинин тә'сирли, чазибәли сәси, санки тәкчә бурада әјләшәнләрә јох, бүтүн өлкәјә, бүтүн дүнјаја хитаб едән сәси һәр кәси кәләчәјә—јүксәкләрә чағырырды. Адамлар бу күн бурада әјләшдикләрини јох, саһаһ һарда, нә хидмәтдә, нә вәзифәдә олачагларыны, чалышачагларыны, дүшүнүр, өзләрини сәфәрбәр кими тәсәввүр едирдиләр. Ленинин нитги кәнч республикада, ингилаблардан, мүһарибәләрдән, дөјүшләрдән галиб чыхан Совет өлкәсиндә бөјүкдән кичијә һәр зәһмәткешин ишини әһатә едир вә ишыгландырырды.

Ленин һәмкарлар иттифагынын бизим Вәтәндә, бизим дөвләтдә, халг һәјатында әһәмијјәти вә вәзифәләрини мүәјјән едәндә әлинә бир стәкан алыб, мисал чәкирди...

Гасым ирәли отурур, габаг чәркәдәки стуллара сөјкәнәрәк, елә бир мараг вә диггәтлә натиги динләјирди ки, бармағыны кәссәјдин хәбәр тутмазды.

Ленин һәмкарлар иттифагыны—милјонларын топландығы бу күтлә тәшкилатыны анламајанлара, јолундан аздырмаг истәјәнләрә үзүнү тутараг, кәскин чаваб верирди. Габағындакы садә су стәканыны көтүрүб мисал чәкирди: бу стәкан су габыдыр, бу һәм дә һәндәси бир чисимдир. Бундан башга һәм дә кимјәви тәркибдир. Лазым кәлсә, кәпәнәк тутмаг үчүн тордур, ја да зәрбә үчүн ишләдилә билән силаһдыр, ағырлыгдыр... Натиг стәка-

нын, садә бир чисмин нә гәдәр хүсусијјәтини сајды, нечә тәрәфдән она јанашмағы кәстәрди. Коммунистләр јанылмамаг, ајыг олмаг, һәгигәти көрүб кәстәрмәк үчүн һәјат һадисәләринә, һәр тәшкилата һәртәрәфли, дәриндән јанашмағын зәрурәтини билмәлидирләр. Һәмкарлар иттифагы мәктәбдир, һәм тәрбијә, һәм идарә мәктәби, коммунизм мәктәбидир. Бурада биз фәһләләрә коммунизм өјрәдирик...

Бир тәрәфдән бахан, һәр шеји јарымчыг көрәр, һәр тәрәфли бахмадыгча, һеч нәји дүрүст дәрк едә билмәзсән! Күнәш кими әһатә гүдрәти лазымдыр.

Гасым биринчи дәфә јени тәфәккүр үсулуну бурада ешитди. Рәһбәрин дилиндән ешитди, ону дәфтәринә јазды. Хәјалына гојду ки, гурултајдан сонра китаб мағазасына кедәчәк; Ленинин бүтүн китабларыны алачаг, һамысыны алачаг. Губа кәндлиләринин габағында сәһифә-сәһифә охујачаг. Бурада көрдүкләрини нөгтәсинәчән данышачагдыр...

Гасым салона көз кәздирир, дүнәндән бәри узун нитг, мүһакимәләр апаран, дәфтәрин бирини гојуб, о бирисини көтүрән, китабларын, философларын адыны чәкән, чешмәк тахан, алим сајылан адамларын нечә мат-мәттәл дајаныб Ленинин аловлу сөзләрини динләдијини, тәзә мәтләбләри тәләсик дәфтәринә јаздығыны көрүрдү.

Ленин бүтүн дүнјаја азадлыг кәтирән коммунист ингилабынын кечдији, һәлә кечәчәји чәтин, мүрәккәб, лакин ишыглы јоллары дејир, ешидәнләри мөһкәмлијә. мәтанәтә, бирлијә чағырырды. Орағын чәкич илә, фәһләнин кәндли илә мөһкәм иттифагына чағырырды.

Натигин курултулу алгышлар алтында хитабәт күрсүсүндән ениб кетдијини, јажлыгы илә енли алнынын тәрини силәрәк, Калининә нәсә дејиб күлүмсәдијини Гасым анбаан изләјирди.

Адәтән ағыр мүзакирә вә мүсаһисәләрдән сонра тәнәффүсә чыханда һамы өзүнү раһат, сәрбәст дујар. Амма бу ичласын тәнәффүсү Гасым үчүн даһа чох һәјәчан вә тәләш кәтирди. О, адамларын Рәјасәт һәјәти отағындан кәпара чыхдығына диггәтлә көз гојурду. Ленини көрәндә үрәјинин дөјүнтүсү артды. Өмрүндә һеч бир заман өзүнү бу һәјәчанда дујмамышды. Чохдан бәсләдији бир арзуја говушмаг мәгамында өзүнү итирән садә адамларын һәрәкәти илә ирәли јериди. Бирдән о

өзү дә билмәди ки, һансы бир чәсарәт, һансы бир мәг-сәдлә учадан чағырды:

— Салам, Владимир Илич!

Ленин кечдији јердә ајаг сахлајыб, сәс кәлән тәрә-фә дөндү, Гасымын голундан тутду:

— Сиз кимсиниз?

— Азәрбајчан кәндлиләринин нүмајәндәсијәм, Губа-дан кәлмишәм.

Бөјүк рәһбәр онун голундан тутуб, јејин аддымларла өзү илә апарды. Ленинин садә, мейрибан мүнәсибәти Гасымын кечирдији тәлашы бир анда јох еләди. Гасым сыхынтыдан, һәјәчандан хилас олду, өзүнү өз идарәсин-дә, сырави коммунист јолдашларынын јанында, иш ота-ғында дујду. Бајагдан бәри кечирдији ағыр никаранчы-лыг јүкү үзәриндән јох олду. Губа кәндлиләринин тапшырығыны рәһбәрә чатдырмаға тәләсди.

— Владимир Илич,—деди,—кәндлиләр мәнә хаһиш илә тапшырыблар ки, онларын сәмими саламыны сизә јетирим.

— Кәндлиләрин јашајышы нечәдир, торпаг алыб-лармы?

— Бәли, алыблар. Совет һөкүмәтиндән чох разыдыр-лар. Торпаг пәјламаға башламышыг. Кәндлиләр өзләри мүлкәдар торпагларыны алыб өз араларында бөлүшдү-рүрләр.

— Бу чох јахшыдыр!.. Биз мүсәлман кәндлиләринә өз дүшмәнләрини таныда билмишиксә, бүтүн Шәрги ајылда биләчәјик!

Бу сөзләри Ленин елә бир әмнијјәтлә деди ки, Га-сым фәрәһиндән билмәди нејләсин, нечә тәшәккүр десин. «Шәрги ајылда биләчәјик!»

Бу сөзләр санки Гасымын үрәјиндәки бүтүн суалла-ра ајдын бир чаваб иди. Ахы Губа кәндлиләринин мәтлә-бини рәһбәрә јетирмәк вахты чатмышды. Ленинин јанындакы адамларын көзләдијини, һәр дәгигәнин гијмә-тини дүшүнән Гасым, фүрсәти фөвт етмәди; чәлд әјилип кәтирдији гутудан ики-үч ағ-гырмызы алма кәтүрдү, Ленинә тәгдим етди:

— Владимир Илич, мән ишләдијим Губа гәзасы бағ-чылыг јеридир. 250 миндән артыг нүфусу вар. Бу ил он беш милјон пуд алма дәрмишик. Кәндлиләр мәнә тап-шырыблар ки, гәзамызын алмаларындан Сизә нүмунә јетирим. Бунларын дадына бахын, Владимир Илич.

Бунлар ади алма дејил. Бунлар бизим кәндлиләрин гоча Шәрги азад, онун милјонларла адамыны ағ күндә көрмәк арзуларынын ифадәсидир. Онлар истәјирләр ки, кәләчәк күнләримиз белә чилчырагбан олсун.

Ленин мүсаһибинин әлини сыхды, тәшәккүр еләди:

— Ингилаб бүтүн зәһмәткешләри ағ күнә чыхара-чагдыр! Мүтләг чыхарачагдыр!

Бурадача Ленин телефон дәстәјини кәтүрдү, зәнк вуруб Крупскајаны чағырды, Гасымын кәтирдији совгат алмалары ушаг евләринә кәндәрмәји хаһиш етди:

— Сизин вә өзүмүн пәјымызы кәтүрмүшәм,—деди. Сонра Гасыма тәрәф дөндү:—Ушагларын тәшәккүрүнү дә губалыг јолдашлара чатдырын!

Бу сөзләри ешидәндә Гасым динмәди, билмәди нә еләсин. Ахы нөвбәнөв алмалары о, Ленинә кәтирмишди, рәһбәрин өзү үчүн кәтирмишди.

Владимир Илич онун үрәјиндән кечәни санки көзлә-риндә охуду; јахынлашыб, әлини онун чијнинә гојду:

— Ејби јохдур, һеч нараһат олма! Сәнә кағыз верә-чәјәм ки, кәтирдијин алмаларын һамысыны өзүм јеми-шәм. Кағызы кәндлиләрә охујарсан! Һеч кәс сәнә бир сөз дејә билмәз. Архајын ол!

Гасым рәһбәрдән ајрыланда дүнјалары фәтһ етмиш әфсанәви гәһрәманлар кими севинчиндән јерә-көјә сығ-мырды. Ешитдикләрини вә көрдүкләрини губалыларә демәјә, данышмаға тәләсирди.

Лакин һәмјерлиләри она мачал вермәдиләр, һамы бир ағыздан нүмајәндәни муштулуглады:

— Јолдаш Лениндән хәбәр кәлиб. О бизә чап ма-шыны кәндәриб. Дејиб: кедин гәзет чыхардын, чамааты гәфләт јухусундан ојадын! Гафил адам азад ола бил-мәз! Һамы ајылыб, дост-дүшмәнини танымаса, Шәрг халглары әсирликдән гуртулмаз!

Гасым Губаја чатанда кәндлиләр јени машыны рев-ком отағында гојуб, о јан-бу јанына сахырдылар. Гәшәм дә, Әлиәшрәф дә бурада идиләр. Ревком онлары тәбрик едиб Ленинин саламыны дејәндә, онлар күлүмсәјәрәк, бир-биринә бахыр, нәзәрләрилә дејирдиләр: «Гардаш, бизә савад лазымдыр, савад! Рәһбәр бизи ишыглы дүн-јаја чағырыр!»

О күн ревком отағына кәләнләрин һәрәси бир ха-һиш еләјирди:

- Мэни дэ курса јаз!
- Гэзет начан чыхачаг?
- Бизэ дэ охумаг өјрэдэчэксинизми?
- Бэс нэ! Ленин дејиб, намы кэрэк охусун!
- Сағ ол, јолдаш ревком, хејирхэбэр оласан!

1960

ГОЧАЛАРЫН УШАГ СӨНБЭТИ

1

Ваһид мүэллимин јашыл тэпэдэ ишыглы, сэфалы бир еви вар. Күнэш сәһөрдөн батаначан отагларын ичиндөдир. Ахшамлар да ки, бүллур чилчыраг отаг нэди, ејвана, һэјетэ, һэтта күчөјэ дэ ишыг верир.

Бу күн һәмин ханимана јени бир ишыг элавэ олунмушдур. Элбэтте ки, бу, нэ пәнчэрэдэн, бағ-бағчадан, нэ чилчырагдан, нэ дэ нүмајишлэр, рэсм-кечидлэр, атэш-фишанлыгдан дүшөн ишыгдыр. Бу, садэчэ аилэ сээдетиндэн доған бир ишыгдыр. Бу, сәһэр ертэ доғум евиндэн телефонла алынан севинчли бир хэбэрин ишығыдыр.

Дүшүнмэк олар ки, Ваһид мүэллим эсринин мүрэккэб, кешмәкешли һэјатыны јашамыш, галхыб-енмиш, дүшүб-чыхмыш, севинчлэр, мәһрумијјэтлэр, зүлмэтлэр, ишыглар көрмүш, оғул бөјүтмүш, кэлин кәтирмиш, сач-саггал ағартмыш, дағдан ағыр бир киши бу вахтын-да белэ хэбэрлөрдөн кэрэк ки, һэјэчанланмасын.

Заһирән беләдир.

Эслиндэ һәмишэ, һәр јердэ һэјатын өзүнүн өлчүјэ, тәрәзијэ кирмәјән, асан көрүнмәјән гығылчым вә атэш-ләри вар. Бунлара балача «хэзри» нәфәси дәјдими, күлү дағыдыр, ишыглар, аловлар үзэ чыхыр...

Телефон дәстәјини әлиндән гојан кими кишијэ гуш јүнкүллүјү кәлди. Вачиб бир шеј ахтаран кими, тез-тез саға-сола фырланыб, өзү-өзүнә дејирди:

— Ај гырышмал!..

Тездән дурмаг Ваһид мүэллимин адәти иди. Галхан кими кабинетинә кечэр, чешмәји көзүнә тахар, мүталијэ мөшгул олар, китабын бирини гојуб, о бирини көтүрәди.

Бу күнкү хәбәрдән сонра кишинин отурмаға гәрәры кәлмәди. Әлләрини овушдура-овушдура отагдан-отаға кечди, севинчини бөлүшмәжә мүсаһиб ахтарды. Оғлу чохдан ишә кетмишди, арвады кәлинин јанында иди. Зәни вуруб гудасыны—Заһид кишини тәбрик еләмәк истәди. Заһид ону габаглады:

— Мән кејинмишәм, сизә дә зәнк вурачаг идим. Дура билмирәм, дејирәм кедим Зәманәтин јанына.

— Сәни кимди ораја бурахан?

— Бурахмасалар да, гапыда дајаначағам.

— Бир басабас олур ки..

— Нечә олса, сестраларнан кағыз-мағаз көндәрәрәм.

— Бәлкә биз көзләјәк, ахшамүстү..

— Јох, мән ахшама гала билмәрәм.

— Онда чыхма, көзлә машыны, елә кәлим сәни кәтүрүм.

Ваһид мүәллим тәләсик кејиниб Заһидин далымча кетди. Хәјалында гојду ки, ишди, шајәд ичәри бурахмасалар, хәстәхананын гапысында дајансын, кишини тәк гојмасын.

Ваһид мүәллим јахшы баша дүшүрдү ки, гыз атасынын гәлби көјрәкдир. Арвады чохдан вәфат едиб. Зәманәтин чох зәһмәти анчаг атанын бојнуна дүшүб. Јеканә гызын белә бир күндә башы үстүндә ана көрмәмәи нискили Ваһид мүәллимин гәлбини елә көјрәлтди ки, көзләри јашарды, Заһидин јанына кеч кетдијини, гызы јолухмагда каһыллығы өзүнә бир гәбаһәт сајды.

* *

*

Ағ һасарлы, кениш дарвазалы, гәләмә ағачлары кејүн бир гатына бојланан јарашыглы хәстәхананын гапысында адам әлиндән тәрпәшмәк олмурду. Интизарла хәстәсинин голундан тутуб кәтирәнләр, севинчлә тәзә бәләји бағрына басыб «Волга» машынына отуранлар. бир-биринә тәбрик дејиб хејир-дуа верәнләрин сәси бир-биринә гарышмышды. Бу бинада һәр күн нечә-нечә гыз вә оғлан дүнјаја кәлир, һәмишәлик ад алыб кедир. бәлкә дә анчаг ијирми илдән, евләнәнән сонра бураја баш чәкирләр...

Бәли, һәмин бу јаз күнләринин бириндә мәркәзи дөгум евиндән кәлән «ишыг» һәр ики ханиманын—Ваһидин вә Заһидин мүстәсна севинчи олду.

Бири ушағын көз-гашындан, бири бахышындан, күлүшүндән, гығылтысындан дејиб данышмагдан дојмурду: «Ајры чүр баладыр».

Бу күндән сонра пенсиячы гочаларын идарәјә, јығынчаға, саһилә, гоншуја, бағчаја күзары һәмишә Ишыгкилдән дүшәрди. Неч билинмәди ки, ушаға бу ады ким верди. Мамача каһ һарај салыб гышгыран, каһ да санки јени гәдәм гојдуғу дүнјаја мунчуг көзләрилә бахан ушағын памбыг кими јумшаг көрпә үзүндән өпүб, бирчә дәфә демишди:

— Нә ишыглы көзләрин вар, ај бачы!

Ушағын ады Ишыг галды ки, галды! Бу ад һәр ики, даһа доғрусу һәр үч евдә о гәдәр шөһрәт тапды ки, бөјүкләрин ады јалан олду.

— Сабаһ мән Ишыгкилә кедәчәјәм, абы көјнәјимә бир балача үтү чәк!

— Ишыг үчүн үч-дөрд метр памазы алмышам, көрүм анасы бәјәнәчәкми?

— Ишығын ојунчагларыны эл арабасына јығ.

Һәтта Ишығын дәрс китаблары һаггында сөһбәт башланды. Ваһид мүәллим дә, Заһид киши дә темаларыны тамам дәјишмишди: Јери олду-олмады, таныш-јад, бөјүк-кичик јанында Ишыгдан елә сөһбәт едирдиләр ки, ешидәнләр белә бир шөһрәтли адам илә таныш олмаға һәвәсијирди:

— Гырышмал үзүмә бахыб күлүр. Апардығым һәдиј-јәләрә тәшәккүр еләмәдән гапыны кәстәрир: «Кедәк!» Дејирәм һара чәкирсән мәни? Шәһәр бағыны кәстәрир ки, ду, ду, јәни «машын кәтир». Анасы да көрмәмиш кими мәнә етибар-зад еләмир, әлиндән јерә гојмур. Ај сојуг дәјәр, вај хәстәләнәр, филан, бешмәкан... Јәрәз, ишә дүшмүшүк. Кечәмиз, күндүзүмүз Ишыгнан кечир.

— Һәмишә ишыглыгда оласыңыз!

— Јәгин ки, сабаһ-бири күн пәрвазланыб мәктәпләрә, идарәләрә, шәһәрләрә кедәндә, бир дәли-долунун севдасына дүшәндә нә Ваһиди, нә Заһиди ахтарачаг. Гардаш, дүнјанын иши беләдир!

— Јох, елә демә, ахтарар, ағзы нәди ахтармасын, бизимкиләр әсилдир, бәдәсил дејил!

Заһид мүәллим нәвәси һаггында никбин иди. Өз гызыны мейрибан көрмүшдү, бәлкә дә она көрә архајын иди ки, Ишыг да бөјүјәндә һәр мәсләһәтини бабасындан алачаг!

Јајда, гызмар Бакы күнәшинин истисиндән далдаланмалы јерләрин бири, бәлкә дә бир нечәси Пиршағы бағларында уча, сых јарпаглы гочаман тут, ја гарагачын алты олур. Бу кәлкәликләрин ајры мәләһәти вар. Иллаһ да дәнизә јахын дикдир јамачларын бириндә тәмиз гума дирсәкләнир, кәјдән гопуб дүшәп күндән парпар парылдајан нәһәнк зүмрүд парчасына—мави Хәзәрә дојунча бахыр, бүтүн јорғунлугларыны унудурсан.

Кәлиң ана Зәманәт ханым да күллү сарафан әјниндә чәлд иш көрүр, һәм атасына, һәм гајынатасына армуду стәкан, чәһрајы нәлбәкиләрдә мәхмәри чај кәтирир.

Адәтән белә јердә мәктәбдән, идарәдән, гәзетдән, мәһсулдан, сәјаһәтдән, ја хәрәждән сәһбәт кедәрди. Инди ишләр дәјишиб, Ваһид мұәллим илә Заһид кишинин габаг-габаға отурдуғу јердә бирчә мөвзу вар, о да Ишығ! «Бир балача боју вар, дам долусу тоју вар!» Дејәсән аталар буну Ишығ үчүн дејибләр. Ишығын индис, јарашығы, тәрбијәси, сәһбәти барәдә, нечә дејәрләр, «китаб бағланыб», бабалар онун кәләчәји илә, тәһсили, ихтисасы, һүнәрилә мәшғулдурлар.

Ваһид мұәллим бу фикирдәдир ки, гыз ушағы, өзү дә Вәкил кими, Зәманәт кими мұасир кәңчләрин өвлады кәрәк мусиги мәктәбиндә охусун; чүнки бу саат мусиги һәр дилдә, һәр јердә инкишафдадыр. Бир азәрбајчанлы гызын бу сәнәтдә сәриштә алмасы, Үзејир кими устадын ирсини өјрәниб-өјрәтмәси өзү бөјүк хидмәтдир, валидеји үчүн фәхрдир.

Заһид киши башыны булајырды:

— Хејр,—дејирди,—мәп Зәманәти бу сәнәтә гојмушам, кифајәтдир. Ишығы һәким еләјәчәјәм, һәким! Чан һәкими! Халгың буна еһтијачы чох олур. Мусиги әкәр гулаға лазымса, һәким вүчудун һәр бир үзвүнә кәрәкдир! Өзү дә бир тәк гыз нәвәмдир, һара десәм, кәрәк сөзүмү јерә салмаја!

— Ишығ әрсәјә кәләндә, һәр кәс өзүнә һәким олачаг.

— Чамаат олаңда, Ишығ нијә олмасын!

— Ишығ сәнәткар баласыдыр, мусигишүнас олар.

— Һәкимлијин мусигијә манечилији нәдир? Ону да көтүрәр, суну да!

— Ики јана бахан, чаш олар!

— Үзејир бәј өзү һәм драматург иди, һәм бәстәкар, һәм дә көзәл мұәллим!

— Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз!

— Һәр охујан олмаз, амма гара Заһидин нәвәси олар, һөкмән олар!

Заһид киши сөзүнү елә үрәкдән дејирди ки, Ваһид мұәллим чаваб вермәкдән чәкинирди.

Аилә ихтилафлары бәлкә дә гочалары о гәдәр дүшүндүрүб мәшғул етмәзди, Ишығын өзү ајаг алыб јеријәндә бу мұбаһисәләрдә шәхсән иштирак етмәсә иди.

Ишығын Ваһид мұәллими, Заһид кишини бирләшдирән гүввәсини дејәндә, ајырмаг чәһди јадымыздан чыхмасын. Ону демәмнишдик ки, инди һәр ики бабанын чидди-чәһди тәзәчә ајаг тутуб јеријән ушағы өз евинә апармаг, өзүнә алышдырмаг иди. Ваһид мұәллим ојунчаг аланда, Заһид киши чәкили папыш алырды. Заһид киши сәмтур кәтирәндә, Ваһид мұәллим әл гармону алырды. Ваһид мұәллим ушағы саһилә апаранда, Заһид киши тәпәси үстә өзүнү јетирирди. Бири ушағын сағына, бири солуна кечир, һәр икиси белини әјиб, көрпәнин әлиндән тутур, аддымларыны јавашыдырды:

— Јаваш јеридәк, јыхылар.

— Гој гычлары ачылсын, зирәк олсун.

— Жакетини кејиндир, сојуг дәјәр.

— Гој өјрәшсин, чаны бәрк олсун!

Заһид киши, бәлкә, өзү дә еһтијат едир, ушағын сојугланмасындан горхурду. Анчаг «рәгиби» Ваһид мұәллим буну дејәндә, гәсдән разылашмаг истәмирди: «Гој чаны бәрк олсун!» Үрәјиндән олмајан бу сөзү елә-белә, боғаздан јухары дедијинә пешман олур, тез ушағын жакетини әјнинә кечирирди:

— Кедәк, анан көзләјир...

Гочалар арасында кизли дә олса, доған вә ағаран рәгабәт ихтилафынын һәлли дә Ишығын өзүнә гисмәт олду. Бу да, демәк олар ки, бир тәсадүф учундан олду.

Һәмишә бабаларынын әлиндән тутуб кәзән, каһ Заһид киши илә, каһ Ваһид мұәллим илә күн кечирән көрпә ушағын бүтүн истәкләринә дәрһал әмәл олунурду. Ојунчаг, палтар, әјләнчә, мејвә, ширни олмазды ки, Ишыға алынмасын, ди кәл ки, ушаг раһат олмур, кифајәтләнмирди. Дејәсән нәсә ахтарырды, тапа билмирди. Бир күн Ваһид мұәллим Пиршағыда нефтчиләрин ушаг бағ-

часынын јанындан кечәндә Ишыг дајанды. Ушагларын сәс-сәсә вериб ојнамасы онун хошуна кәлди:

- Баба, ушаглар!
- Ојнајырлар, гызым.
- Мәни дә гој да!
- Күн олар сән дә кәләрсән.
- Инди!

Ваһид мүәллим ушағын хатиринә дәјмәди: өзү сәки кәнарында әјләниб, Ишығы бағчаја бурахды:

— Кет бир аз ојна, көзләјирәм бурада, јери! Маһны охујурлар, сән дә оху!..

Бағча ушаглары халај гуруб һансы маһныныса охујурдулар. Ишыг да онлара гошулуб сәсләнди. Маһныны билмәсә дә, каһ сағына, каһ солуна бахыр, утана-утана ағзыны јумуб-ачырды.

Ваһид мүәллим ону күч илә ушаглардан ајырды:

— Ахшамдыр, анан никаран галар, сонра сәни кәзмәјә бурахмаз, кедәк!

Ишыг сәһәр јериндән галхан кими дејирди:

- Бағчаја!
- Гыз, бағча нәди, бабан сәни саһилә апарачаг!
- Бағчаја!
- Балыг тутмаға кедәчәјик!
- Бағчаја!

Әлач олмады. Баба ушағы о күнкү јерә апарасы олду. Ишыг бағчаја кәләндә чоходанын танышы, јолдашлары кими, һоппаныб-ојнајан ушаглара гарышды. Кимсә она бир лопатка, бир дә көј ведрә вериб гум дашытдырды. Ишыг кимсәдән кери галмады.

О күндән сонра Ишығы Заһид кишикилә, Ваһид мүәллимин бағына апармаг чәтин олду. Ишығын фикри-зикри бағчада иди: Севланын кукласы, Надириң машыны, Вагифийи көј лопаткасы, Алмазын спутники... Бағча, ушағын көзүндә бүтүн әјләнчә вә ојунчагларын, бүтүн шәнлик вә севинчләрин мөканы иди.

Ваһид мүәллим илә Заһид кишинин мүбаһисәси дә бурада кәсилди. Онлар јәгин етдиләр ки, Ишыг мусиги-јәми, һәкимлијә, мүһәндислијә, агрономлуғамы—һара кедир кетсин, нә ата-бабасынын, нә дә анасынын хәниши илә кедәчәк, өз гәлбинин сәдасына гулаг асачаг. Гәлби, һәвәси һараја чағырса, ораја кедәчәк. Гәлби дә, јәгин ки, әсринин сәдасыны чағырачаг, заманын ән уча, ән мәшһур маһныларыны охујачаг. Бабаларынын әзиз

нәвәләринә ән вачиб әмри вә арзусу хошбәхтлик вә сағламлыгдан башга бир шеј олмасын кәрәк. Гочаларын һәр икиси бу мәтләби үрәјиндә тәкран едирди:

- Дәјирман билдијини еләјәр, чаг-чаг баш ағрыдар.
- Бир илди биз дејиширик!
- Мүбаһисә һаһагдыр!
- Наһагдан да наһагдыр!
- Нагг јерини тутачаг!
- Нечә ки, тутду.
- Хошбәхт олсун!
- Хошбәхт олсунлар!

1960.

ВЭТЭН ЯРАЛАРЫ

Сэнкәримдән чыханда, үзкүчү суја атылан кими, өк хәттин атәшинә атылмышдым. Нә курулту, нә алов, нә дә, санки дәншәтләри өртмәк истәјән тоз, думан мәнә гәрибә кәлирди. Күман едирдим ки, бу атылан күлләләрин бири дә мәнәм, курултуну гопардан да мәнәм, күндүзүн боз вә кәсиф үфүгләринә бир бајраг кими ачылыб өртүлән алов да мәнәм. Дөјүш сүр'әти вә һәрарәтиндә өзүмдән хәбәрсиз кими јанырдым. Ган көзүмү өртөндә, гылчаларым һәрәкәтдән галанда көкү вурулмуш бир ағач кими јерә сәрилдим. Санки бир сәс мәнә дејирди: «Бәсдир! Бурах!» Лакин мән буну ешитмәк истәмирәм. Диггәтлә јараларымы дујмаг, өзүмә кәлмәк истәјирәм: бачармырам. Исти мајенин вүчудума ахдығыны вә ахдыгча мәни хош вә сакит бир раһатлыға апардығыны олдуғум аләмдән ајырдығыны һисс едирәм. Ајрылмаг истәмирәм. Көрмәк, ешитмәк, дүшүмәк истәјирәм. Һансы бир гүввәнин әли иләсә көзләрим өртүлүр, бајагдан бәри дәмирчи күрәси ким сәсләнән гулагларым тутулур, башымдакы ағры мәни алыб апарыр. Бирдән-бирә аләм сүкута далыр, һава гаралыр, әтрафымыздакылар әввәлчә күлләјә, сонра даша дөнүр, кет-кедә кичилир, суларда әријиб, јох олулар.

Мәндән габаг јараланмыш јолдашларым данышардылар: бириси һәсрәтләрини, бириси әзијәтләрини, бәзиси өлүм тәһлүкәсини нечә кечирдијини дејәрди. Мән бунлары хәјалыма кәтирмәдим. Бәлкә дә буна көрә бунлары кечирә дә билмәдим. Мән көзүмү ачанда, өзүмү исти, тәмиз вә сакит бир отагда, раһат јатагда көрөндәи сонра башым үстә дајанан ағ сачлы һәкимин тәбәссүмүнү, кәнч бир гызын тәримин силдијини, су ичиртмәм

истәдијини көрөндән сонра дујдум ки, һәјата гајыдырам. Дејәсән, мәни бунлар, галын китабларын мәнасы илә силаһланмыш һәкимләр, шәфгәт вә мәрһәмәтдән јоғрулмуш гызлар гајтарырлар? Һараја гајтарырлар? Мән гапандығым, тапындығым һиссиз, сүкут аләминдән гајыдырам.

Үрәјимдә бир шадлыг вар: додагларым гачды, үзүлмүш, ганыны итирмиш, дәри илә сүмүкдән ибарәт сифәтимә илк тәбәссүм ишығы дүшдү. Сонра, һарданса мәни бир дүшүнчә јахалады. Һараја гајыдырам? 15 ил өмүр кечирдијим, доғулдуғум, бөјүдүјүм, јорулдуғум, динчәлдијим, дәрд чәкдијим, севиндијим һәјата гајыдырам! Орада һәлә көрмәдијим нәләр вар?

Буну нә китабда охумушам, нә һәкимдән ешитмишәм. Амма мәнә елә кәлир ки, хәстәнин физики һәјатындан чох мәнәви һәјаты вар. Ону мөһкәм аддымлар, тагәтли ајаглар, бүкүлмәз дизләр јох, зәиф вә зәриф хәјаллар апарыр. Бу хәјаллар бәлкә дә сағламлыг заманында адамын башына јол тапмыр. Һәјатын кешмәкешләри онлара нөвбә, јол, имжан вермир. Инди исә әл-голуну бош гојуб, јатаға узанмыш бөдән тамамлә онларын, о ганадлы дүшүнчәләрин ихтијарындадыр. Дүшүнүрәм, көрүрәм ки, мән һәјата азғын бир мараг үчүн гајытмырам, ојнамаға кәлмирәм. Долу сүфрәләр башында отуруб јемәјә, гәдәһ сындырмаға, тәриф дејиб, тәриф ешитмәјә кәлмирәм. Мәхмәр стол далында табеләримин үстүнә гышгырмаға, әмрләрә, фәрманлара гырмызы мүрәккәблә гол чәкмәјә кәлмирәм. Нә гызлар, нә гајыг кәзинтиләри, нә мәһкәдән габаг башлајан, сонра да битмәјән гәһгәһәләр...

Мәндә гәрибә бир арзу динләнир: ики өмүр истәјирәм. Истәјирәм ки, илк өмрүм тәчрүбә дәрси олсун; бу мүрәккәб дүнјаны, гапалы адамлары өјрәнмәјә сәрф олунсун. Имандан чыха билсәм, мәнә икинчи, һәгиги өмүр имканы верилсин. Белә өмрүн гәдрини биләрәм. Мән јенидән бир көрпә олум, анамын, о мһрибан хилгәтин гучағына атылым, исти нәвазишләринә тутулум. Атамын сәрин торпаг астанасында имәкләјим. Сәсим кәлсин. Јыхыла-дура јеријим, ағы гарадан, ширини ачыдан, истини сојугдан сечән, гајғысыз көрпәлик күнләри башласын...

О күнләр... мәкәр хәјал онлары кәтириб јетирә биләрми?.. Гапымыздан кечән су архынын башында ојнар-

дым, сөјүд жарпагларындан эсэн хэфиф күлөклөр дараг көрмөмиш сачаг кими долашыг сачларымы үзүмэ төкөрди...

Һаны мөним тај-тушум? Ашыг атан, топ ојнајан, кизләнпач јолдашларым? Вурушуб барышдығым, атыб тутдуғум, ајрылыб бирләшдијим јашыдларым?..

Бах, бунлардан дојмамышам.

Өмрүм јүз күндүрсә, дохсан доггузуну јурдумда, торпағымда јашамышам. Дојмамышам.

Нәјини дејим? Хош саатлары, эзиз күнләри, мунис ахшамлары...

Һеч бир заман бу хатирәләр чөбһәдәки гәдәр ширин олмур. Әскәр онлары архада гојуб кәлмишдир. Онлары горумаға, онлары һәдәләјән тәһлүкәни јох етмәјә кәлмишдир.

Сәһра хәстәханасындан архаја кәндәрилмәли олдуғуму ешидиб, јолдашларымдан икиси јаныма кәлмишди. Бири мөним јашыдым, мәктәб јолдашым Нәсрәддин иди. Бизи университетдән, тәләбәликдән чағырмышдылар. Ону көрәндә һәмишә мәктәбли ушагларын китаб чантасы јадыма дүшүр. Нәсрәддинин белә јарашығлы бир чантасы вар иди. Өзү дә гајышла белинә бағларды. Бәзән онун чантасындан тутуб чәкишдирәрдик, һа дөнмәк истәрди ки, көрсүи кимдир, бачармазды. Инди Нәсрәддин бизим командирин көмәкчисидир. Командир сиррини она дејир, бәрк јерләрә ону өзү илә апарыр.

Икинчисини чөбһәдә танымышам. Колајыр кәндиндәндир. Мина арвадын оғлу Ләтифдир. Атасы чохдан өлүб. Анасы кәнддә нүмајәндә иди. Гадынлар јығынчагларында ону стол башында, ајаг үстә дуруб, ачары мүрәккәбгабына дөјән, сүкут истәјән көрәрдин. Јарашмаса да, һәмишә сәдрлик етмәк истәрди.

Ләтиф анасына охшамыр. Башы ашағы, үзүјола оғландыр. Ики јаш биздән кичик олдуғу үчүн јүнкүлајағлыг едәр. Һәр ишә кедәр, бәзән сујумузу, чөрәјимизи дә һазырлар. Јүрүшләрдә, кечә истираһәт әмри вериләндә, бир дә көрәрдин Ләтиф чәкмәсинин дабаны илә јери дөјүр. О, торпағы һамарлајыб, үч адам үчүн «јатаг» дүзәлдәрди. Әлејһгазларымызы башымызын алтына гојуб тир-тап дүшәрдик.

Бунлар мөним јаныма һәм көрүшә, һәм сифаришә кәлмишләр. Мөним нә данышмаға, нә дә әсәбләримә тохуначаг бир хәбәр алмағыма ичазә вар иди. Мән бу

сәһра хәстәханасында 7 күн әрзиндә һәкимдән башга јалныз бир шәфгәт бачысыны көрүрдүм. Јаныма кәлән, мөни диндирән олмадығына дарыхырдым. Анчаг ону да дујурдум ки, мәнә јахынлашмаг истәјәнләри шәфгәт бачысы бурахмыр. Бәзиләрини гајтарыр, бәзиләринә дә јалан сатыр ки, «хәстә јухудадыр». Бу дәфә мән чадыр өртүсүнүн далындан Нәсрәддинин үзүнү көрдүм. Дәрһал бачынын сәси кәлди:

— Јолдаш әскәрләр, хәстә јухудадыр, ојада билмәрәм.

Мән дөзмәдим:

— Ојанмышам,—дедим,—бачы, бурах кәлсин.

Буну дедим, севиндијимдән дикәлмәк, дирсәкләнмәк истәдим. Чарпајыја сарындығым, ја ағрыдан горхдугум үчүн дикәлә билмәдим. Башым, үмидсиз кими, балыша јапышыб галды.

Јолдашлар бир үзү хәтир, бир үзү зор-күч өзләрини мөним јаныма салдылар. Бачы онлара јалварырды:

— Һәким билсә, мөним атамы јандырар. Аман күнүдүр, тез кедин!

Нәсрәддин она тәсәлли верди:

— Тез, архајын ол, тез кедәчәјик.

Ләтиф деди:

— Ики-үч дәдигә, артыг јох.

Чадыра кирәндән сонра Нәсрәддин нә бачыја бачыр, нә дә онун сөзүнү ешидирди. Мөним алынмдан өпүб, зәиф әлими овчунун ичинә алмыш, илләр ајрысы кими, һәсрәтлә сөһбәтә башламышды...

Онлар јараларымдан сары мәнә тәсәлли верирдиләр:

— Күллә јарасы әти биширир, тез сағалыр. Анан дуа еләјир, јахшы өтүшмүшсән, он-он беш күнә дурачагсан.

Мәң ағрылардан шикајәт едәндә Нәсрәддин бир әлиб кими чаваб верди:

— Инанырам, сән даһа чох ағры дујарсан. Һәјатла долу адамлара, бүтүн һиссләри илә мүкәммәл һәјат кечирән адамлара һәр јара әзабдыр. Сән јорулмуш гоҗа, ја чох шејләрдән әл үзмүш бәдбин дејилсән. Гоҗа ағачларын көвдәсини јарыб ичиндә очаг галајырсан, һалына тәфавүт еләмир. Сағлам, учабојлу гоҗа ағачларынын көвдәсинә бир бычаг вурулса, о саат јашардығыны көрәрсән. Белә ағачларын һәјаты сағлам кәнчләрин һәјаты кими мүкәммәлдир, әсил һәјатдыр. Сән белә кәнчләрдәнсән. Анчаг ону да бил ки, бир нечә ај сонра

говаг ағачынын бычаг вурулан јерини мөһкәмләниши, бәркимиш көрәрсән. Сағлыг олса, сән һәм мүаличә олуначаг, һәм динчәләчәксән, һәм дә ки...

Ләтиф Нәсрәддини үрәјиндән хәбәр верди:

— Һәм дә ки, вәтәнә кедәчәксән.

Бу сөзү дејәндә онларын һәр икиси гызарды, күлүм-сәди, мәним көзләримә бахды. Мән бунун мә'насыны јахшы анлајырдым. Онлар он илләрә бәрабәр олан бир нечә ајлыг чәбһә һәјатындаң алдыглары дужу вә тәсәв-вүрләрини јахын адамларына чатдырмаг истәјирдиләр.

Бачы, Нәсрәддиниң гаршысында дајаныб, хаһиш едирди. Нәсрәддин исә көзүнү мәнән ајырмырды:

— Сәнән,—дејирди,—һеч нә истәмирәм. Бизим евә кет, мәним јазы столумун башында отур, китабларыма, кағызларыма фикир вер, көр гојуб кәлдијим кимидирми? Көр мәнә кағыз-зад јазан, итириб-ахтаган олурму? Күчәмиздән бир нечә дәфә о јан-бу јана кеч, анамын сөзүнү-сорғусуну гулағында јахшы сахла. Сәнән һәр шеј тәфсилаты илә сорушачағам... Университетә, билирәм кедәчәксән. Ушаглары бир-бир салам де. Мәним әвәзимдә бир лекторијада, сүкут ичиндә отур. Бу көрдү-јүн курултулары орада хатырла. Јәгин мәним абунә вәрәгим дурур, ону бир ал бах, көр китабханачы дејирми ки: «Бу оғлан нијә китаб көтүрмүр?»

Ләтиф Нәсрәддинә мачал вермәди:

— Өзүн билирсән дә, нә дејим. Арвад ешитсә, бирбаш јанына кәләчәк. Бу шәкли вер, дејинән никаран олмасын. Бачарсан, бир бизим мәктәбә дәј. Көр Әдил мүәллим орададырмы? Көр јенә дәрсләр гајдасындадырмы? Ушагларыны јадына салырмы? Кедән ким, галан ким? Мәним адресими директора, Әдил мүәллимә вер, бәлкә мәктуб јазан олду.

Нәсрәддин бир шеј хатырламыш кими, Ләтифә мане олду:

— Кет биздә дә бир-ики күн гал. Гој анам да огул сәси ешитсин. Јәгин һазырлыг көрәчәк. Наһардан сонра мәним тарымы ал, тозуну сил, бағрына бас, бир чаркаһ башла. Инан ки, үстүмә јүз топдан күллә јағса да, мән бурада чаркаһын сәсини ешидәчәјәм...

Ләтиф тапшырырды:

— Кәндә кәләндә көвшәнә, Дишли гаја тәрәфә чых. Дурнакөзлү булагдан овучла, мәним әвәзимә ич. Јаздыр. Отур, бир гушлары динлә. Көр онлар нә дејир:

дүнјанын бу ишләри онларын маһнысына кар еләјир, җа јох? Јашыл јамачдан дәстә туг. Лалә, бәнөвшә, нәркиз, нанә, хәтми, нилуфәр, нә десән тапарсан. Јаш јарпаглары төк дәфтәринин арасына, гурусуну бизә кәтир. Торпағын әтрини орадаң аларыг. Ах, о јерләр!.. Сәчдәсинә дүшмәк, өпүб јаламаг, үрәјими о торпаға, даша сүртмәк истәјирәм.

* * *

Анама габагчадан һеч нә јазмадым. Вағзалда дүшүб јаваш-јаваш евимизә кәлирдим. Анамы көрмәјә тәлә-сирдимсә дә, чоҳдан ајрылдығым бу күчәләри, јоллары, бу мәһрәм биналары, ағачлары, һасарлары диггәтлә нә-зәрдән кечирмәк һәвәси илә јашајырдым. Чалышырдым көрүм нә дәјишмишдир? Мәним гојуб кетдијим јерләрин нәји вә нечә дәјишмишдир? Мәнә елә кәлирди ки, һәр шеј өз гајдасындадыр. Јенә дә һаман сентјабр ахшамыдыр. Шәһәримиз мөһкәм инам вә е'тимадла өмрүнү сүрүр. Уча чинарлар, јашыл тәпәләр баш әјәрәк, чәбһәдән кәлән оғулларыны саламлајыр, чәбһәјә кедән оғулларына хејир-дуа верир.

Анамы евдә тапмадым. Ачары бир-биримизә бәләд-ләдијимиз јердән көтүрдүм, гапыны ачыб, евдә раһатландым.

Бу евдә нә тәзәлик вар?

Мәним әскәр шәклим столун үстүндәдир. Мәктублары үст-үстә сәлигә илә гојулмушдур. Санки анам бунлары һәр күн охујур. Пәнчәрәнин ағзында балача вә үзү безлә тикилмиш бир гуту вар. Јәгин етдим ки, анам јенә нәсә көндәрир, истәдим анамын чәбһә совгатыны ачым, дәјмәдим. Китаб шкафынын шүшәләри тәртәмиз силинмишди. Кәлән гәзет вә журналлар саһманла шкафын бир көзүнә јығылмышды. Анладым ки, анам бунлары мәнә сахлајыр,—охумамыш гәзети о, тәрк етмәз.

Евин һәр тәрәфиндә бир гајгы әли кәзирди. Бу, әмәк-сөвән вә зәһмәтдән һәзз алан әскәр анасынын әли иди. О һәр гәдәми огул јолунда атырды.

Бунларын һамысы мәнә ајдым иди. Ләкин анлаја билмәдим ки, анам евин ачарыны нә үчүн һәјәтдә, хәл-вәт бир јердә гојуб кедир. Гапыны өзүндән башга кимсә ачмајачаг, бәс ачары кимә е'тибар едир?

...Анам мәним бу суалыма көксүнү өтүрәрәк, чаваб верди:

— Бала,—деди,—чох вахт сәнинлә отуруб, сөһбәт еләјирдим. Сән чәбһәдә бәлкә дә атышмадасан. Мән бурада бардаш гуруб, сәни көрпә чағында көрүрәм, диндирирәм, данышырсан, ојнајырсан... Ачар орада дур-еун. Мән ону јахшы нијјәтлә гојурам. Елә билирәм евимиздәсэн. Сәнин сәфәрин уғурлу сәфәрди. Үрәјим мәнә дејир ки: «Сән ишдән гајыданачан оғлун кәләр, гапыда галар. Ачары гој кет...» көрдүн ки, нијјәтим дүз чыхды, аллаһ дүз адама нијјәтинә көрә верәр. Шүкүр ки, кәлдин чыхдын!

Анам данышдыгча мәним үрәјим кенишләнир, ифтихар хиссим аловланырды. Үрәјимдә дејирдим: «Бәшәријјәт һамысы аналар гәлби илә јашасады, дүнја башдан-баша бир чәһмәт оларды. Бунларын дүјгусу, арзусу, хејирхаһлыг вә мәрһәмәт долу үрәкләри һәмишә бизимлә, чәбһәчиләрләдир. Бу мүгәддәс гәлб саһибләринин кешиндә дурана завал јохдур!»

Вәтәнин һава вә суларынданмы, адамларымызын «чәбһәчидир»,—дејә мәнә көстәрдикләри гонагпәрәстликдәнми, көрүш севинчиндәнми, нәдәнсә, мән чох тез дирчәлдим. Өзүмү әввәлкиндән дә мөһкәм хисс етдим. Сағалдыгча, гүввәтә кәлдикчә тәкрат чәбһәјә гајытмағ арзусу мәнә аловланырды. Нәһәјәт, анам мәни јола салмалы олдуғуна инанандан сонра Нәсрәддинин дә, Ләтифин дә анасыны чағырды. Истираһәт күнү бизим евимиз сәфәр евинә охшајырды. Нәрә бир совгат бағлајыб кәтирмишди. Мән һа јалварлым ки: «Чаным, бунларын һеч биринә еһтијач јохдур, буну апармағ өзү чәтин ишир», бурахмырдылар. Чораб кәтирән, папирос алап, фәтир биширән, хөрәк һазырлајан ким... Анам мәнән хәлвәти бир гугу бағламышды.

—Бала,—дејирди,—бу, үчүнүзүн пајыдыр, ачмазсан. Јетирән кими Нәсрәддини, Ләтифи чағырарсан, ачарсыныз. Бу, үч ананын сәлигәсидир. Бир ачын, бир отуруп, бир јејип, бир кәзин, бир вурушун!

* * *

Чәбһәјә гајыданда һәрби мүтәхәссисләр мәни бөјүтмәк, башга јерә, јени вәзифәјә көндәрмәк фикриндә идиляр. Мән јолдашларымдан ајрылмајым дејә, бундан јаынлым, өз хиссәмизә кәлдим. Тәәссүф ки, јолдашларымын һеч бирини јериндә тапмадым.

Нәсрәддинин ики күн әввәл јараландығыны, сәһра хәстәханасына көтүрүлдүјүнү дејирдиләрсә, Ләтиф һағында ачыг данышмырдылар. Мән дәрһал комиссарын јанына кетдим, тәләшымы көрүб, мәнә ики сәтирлик бир јазы көстәрди. Орада савадлы бир әл русча јазмышды: «Демишдим, елә дә олду: дөјүшчү өлмәјәчәкдир!» Мән јазыны охујуб, комиссарын үзүнә бахдым. Нәзәрләримлә сорушурдум. Нә сорушдуғуму комиссар билмирди:

—Һәким јазыр,—деди,—Ләтифин сағалмағына үмидимиз јох иди. Көкс гәфәсинә ики күллә, бир мина гәлпәси дәјиб, чијәринин башы зәдәләниб. Амма һәким Гијаслы үмид верирди. Инди исә Ләтифин сағалмағы мүәјјәндир.

Ики ај әввәл мәним јаныма кәлән јолдашларымы ахтарыб, көрүшмәк үчүн ичазә алдым. Ән әзиз совгаты, аналарын вердији бағламаны сәһра хәстәханасына кәлән машыпларын биринә атдым.

Әввәл Нәсрәддини тапдым. О, исти бир халат кејмиш, һәјәтдә кәзинирди. Јарасы голундан иди, һәм дә јүпкүл иди. Мәним кәлмәјим јалныз онун үчүн јох, хәстә јолдашларым үчүн дә бир бајрам олду. Шәһәримиздән, јоллардан, әкиндән, мәһсулдан суаллар верирдиләр. Нәсрәддин икиликдә сөһбәт үчүн мәни чәкиб, палаталарын кәнарына кәтирди. Торпағ үстүндә дирсәкләниб отурдуғ. Мән көрдүкләримин һамысыны нағыл етдим. Бычағы чыхарыб, бағламаны ачмағ истәдим. Нәсрәддин мане олду:

—Гојмарам,—деди.

—Јемәли шојдир, хараб ола биләр.

—Ләтифсиз ачмајачагсан.

Нәсрәддинин сөзү габағымы кәсди, бычағы гатлајыб, чәбимә гојдум.

—Елә исә дур,—деди,—дур, онун јанына кәдәк.

Нәсрәддинин учабојлу, забитәли бир һәкими вар иди. Башгалары һәким олуб ордуја кәлмишдиләр; бу адам тибб тәһсилиндән әввәл мүкәммәл һәрб аламы, бөјүк командир имиш. Рәсмийјәти чох севирди. Хәстәләр вә ја бачылар ондан бир күзәшт хаһиш етмәли оlanda үмидсиз әлләрини товлајырдылар. Буна көрә дә Нәсрәддин хаһиш етмәк истәмирди.

Мән һәкими «јумшалтмағы» боһума алдым. Көзләдим. О, отағындан чыханда рәсми вәзијјәт алыб, мөгсәдимизи сөјләдим.

— Сабаһ наһардан сонра јарым саат кедә биләр,—
дејә о, ичазә верди.

Һәким буну дејиб өтдү. Мән сабаһа гала билмәјечә-
јими демәјә исрар етмәјә мачал тапмадым.

Мән бу күн Ләтифин јанына кетдим. Ләтиф ағыр
хәстәликдән тәзә ајылырды. Рәнки-руфу галмамышды.
Мәни көрәндә севинчиндән ағлады. Мәни дә гәһәрлән-
дирди. Нараһат етмәјим дејә, тез дурдум. Бағламаны
онун јанына гојуб чыхдым.

Ләтифин сағалыб һиссәмизә гајытмағы ики ај јарым
чәкди. Бу мүддәтдә аналарың бағламасы каһ онун чар-
пајысы башында, каһ тә'чили јардым арабасында, каһ
истеһкамда галды. Лакин ачылмады. Анчаг Ләтиф кәлән-
дән сонра үч сәмими јолдаш отуруб, совгаты ачдыг. Бу-
рада албухара, кишмиш, фыңдыгдан тутмуш Ордубад
аланасына гәдәр варды. Јемәли шејләрин алтында ада-
ма бир әл дәсмәлы, бир әтирли сабун, адама бир чүт
тохунма әлчәк вар иди.

Әлчәкләри әлимизә тахдыг. Анамың сөзү мәним гу-
лағымда чинкилдәди: «Бир отурун, бир кәзин, бир вуру-
шун!»

— Ушаглар,—дедим,—бу әлчәкләрдә аналарымызың
меһрибанлыг истиси, вәтәнимизин достлуг сәдагәтинин,
бирлијинин һәрарәти вар. Әлләримизә бахыб, аналары-
мызың бизимлә, јанымызда олдуғларыны һисс едирик.
Онларың меһрибан ана нәфәси бизи бәсләмиш, бөјүт-
мүшдүр, бизи дејүшә дә, гәләбәјә дә апарачагдыр.

Ләтиф дә, Нәсрәддин дә ананың сөзләрини тәкрар
етдиләр:

— Бир кәзәк, бир вурушаг!

— Гојун,—дедим,—аналарымызың сурәти көзүмүзүң
өнүндә, сәси гулағымызда, әли үрәјимиздә олсун. Гојун
өнлар охшајычы, мәһрәм әлләрини һәмишә бизим јара-
ларымызың үстүнә чәкиб сағалтсынлар. Сағ олаг, тор-
пағымыза сохулан тәчавүзкарлары мәнв едәк! Аналары-
мығ севинсин, архајын јашасынлар. Ана Вәтән биздән
разы галсын.

1948

ИКИ АНАНЫҢ БИР ОҒЛУ

О заман бизим шәһәрдә идарәләр јерләрини тез-
тез дәјишәрди. Узун мүддәт бир бинада галан идарә
аз олурду. Белә идарәләрдән бири дә чај кәнарында, ба-
лача бағ ичиндәки ушаг бағчасы иди. Бу бағча мәним
јолумун үстүндә иди. Һәр сәһәр-ахшам бурадан өтәр-
дим. Әрик вә килас ағачларының алтында ојнашан,
гушлар кими будагдан-будаға, сәкидән-сәкијә һоппанан
ушағлара тамаша етмәкдән дојмаздым. Ушағлыгда бағ-
чада јашамадығымданмы, кечән күнләрин ширин хати-
рәсиндәнми, нәдәнсә бурадакылара гибтә едәр, саатлар-
ла тахта мәнәччәрә сөјкәниб бахардым.

Бир дәфә евә гајыданда, бағча габағында издиһам
көрдүм. Һамыда бир һәјәчан, тәәссүф гарышыг севинч
дујулурду. Адамлар бағчаја бахырдылар. Бағча һәјәти
исә издиһамдан көрүнмүрдү. Һәр кәсдән сорушдумса,
мүәјјән чаваб демәдиләр. Сәсләр кәлирди:

— Су верин!

— Анасының бәхти үздә имиш.

— Дајан бир көрәк!

Мән гапы ағзындан сәкијә чыхыб, һәјәтә бахдым.
Ики гадын отурмушду. Бири јашлы, башына ағ дәсмал
өртмүш хидмәтчи иди. О бириси, тирмә шаллы, чаван вә
јарашығлы бир кәлин иди. Дејәсән һәр икиси ағлајыр-
ды. Тирмәли кәлин лап чаван иди. Гучағында ушаг
олмасајды, она һамы он сәккиз јашлы гыз дејәрди. Һал-
буки, о, нечә бала бөјүтмүш тәчрүбәли гадынлар кими
ушағы өпүб әзизләјир, бу голундан о голуна верир, бир
тәрәфдән овутмаг истәјир, о бири тәрәфдән дә өзү ағ-
лајырды. Бағрына басыр, өпүр, һәрдән башыны галды-
рыб адамлара бахыр, ипәк дәсмалла көзүнүң јашыны
силирди. О бириси, ағ дәсмал өртмүш гадын, ушағы
кәлинин әлиндән алмаг истәјирди, ала билмирди.

Ичәридән кәлән чешмәкли бир киши һәр ики гадынын голундан тутуб галдырды. Онлар пилләкәнләрдән чыхыб отаглара кирәндән сонра, адамлар дагылышмага башладылар. Мән тәрбијәчијә јанашыб сорушдум:

— Бачы, о гадынлара нә олуб?

— Неч нә,—деди,—шүкүр аллаһа ки, хата совушду.

— Нә хата иди?

Тәрбијәчи мәним марағымы көрүб јер көстәрди. Мән пилләкән ағзындакы күрсүдә отурдум. О нә үчүнсә ашағы һәјәтә дүшдү вә тез гајытды. Санки бајаг дедикләринин ардыны данышырды:

— Шүкүр ки, хата совушду. О көрдүјүн тирмәли кәлин ушағын анасыдыр. Нечә күндүр кәнддә имиш. Бу күн гајыдыб оғлуну көрмәк үчүн бағчаја кәләндә, ушаглар јухары мәртәбәдә һаһар јејирләрмиш. Ушаг анасынын «Идрис», — дејә сәсини ешитчәк, севинчәк ејвана гачыб, мәнәччәрә дырмашанда, тәпәси үстә јерә кәлиб.

— Бир шеј олмајыб ки? Саламатдырмы?

— Нечә бир шеј олмајыб? О һүндүрлүкдә ејвандан даш сәкиләрә дүшән нечә саламат галар? Ушаг јерә дәјсә иди, о саат чаны чыхачагды. Хошбәхтлик олуб ки, Назимә арвад көрүб...

— Көјдән јерә кәлән ушағы көрмәјин бир фајдасы вармы?

— Арвадын икидлијинә бах да! Көрүб дә, ушағы өлүмдән гуртарыб да!

— Кими дединиз?

— Назимә! Бурада тәрбијәчидир. Назимә кәнарда бунлара бахырмыш, ушағын јыхылдығыны көрәндә, арвад өзүнү ирәли атыб, көјдә ону топ кими тутуб. Өзү јыхылыбса да, ушаға бир шеј олмајыб.

— Демәли саламатдыр?

— Бәли, саламатдыр, она неч нә олмајыб.

— Бәс кәлин нә үчүн ағлајырды?

— Нечә ағламасын? Ушағын дүшдүјүнү көрән кими өзүндән кедиб. Ағламазмы? Мәним үрәјим һәлә јеринә кәлмәјиб. Ушаг саламат гуртаранда, елә бил, дүңја бизим олду. Адам истәјир јахшылыг олсун, үрәкләр хош олсун!

«Назимә!» Бу ад мәнә таныш иди, анчаг мән таныдығым Назимәнин бураларда олачағыны күман етмәздим. Тәрбијәчи сөзүнү гуртарыбмыш кими, әлләрини өнлүјү-

нүн чибинә гојду вә ичәријә бахыб, јавашча мәнә ишарә еләди:

— Будур, Назимә өзү кәлир.

Мән дөнәндә көрдүм ки, одур, өзүдүр.

— Назимә, сиз һара, бура һара?—дејә сорушдум.

О күлүмсәди:

— Мәним әсил јеримдир, бурада ишләдијим аз гала беш ил олур.

— Бу күн,—дедим,—һамы сизин икидлијиниздән данышыр...

— Ушағы бир хошбәхт тәсадүф сахлады, мән дә бир сәбәб олдум.

Нечә ил әввәл, биз Озан күчәсиндә јашајанда, һәмни бу Назимә гоншумуз иди. Учабој, үзү халлы, гарајагыз. һәмишә јејин јеријән бир гадын иди. Бәзән гапымызы бәрк-бәрк дөјәр, санки вачиб иш үчүн тәләсик сәә кириб, үзүнү анама тутар, мәрһәмәт уман бир сәслә дөјәрди:

— Хејранса, дарыхырам, дарыхырам, ај бачы!

Мән тез патефону көтүрәр, ја тары әлимә алардым. Анам мәни данларды ки: «Сән өз ишинә кет!»

Сонралар билдим ки, Назимә анчаг өз евләриндә дарыхыр, анам да, башга гоншулар кими, ушагларыны онун көзүндән јајындырыр.

Гадынын дәрди нә иди?

Назимә он беш илдән артыг иди ки, әрә кетмишди. Әри саатсаз Әли арвадыны севирди; өзү башыашағы, динч вә пул газанан бир киши иди. Демәк олар ки, ики нәфәрдән ибарәт олан бу аиләнин неч заман вә неч нәдән корлуғу олмамышды. Әли евини зәманәјә лајиг гурмагдан башга, Назимәјә дә һәр чүр палтар вә зинәт шејләри алмышды. Һәр гыш ону кәндә, атасы евинә гонаг көндәрәр, һәр јајы Шимали Гафгаза, мәдән суларына мүәлицәјә апарарды. Анчаг бунларын неч бири Назимәјә тәсәлли дејилди. Чүнки Назимәнин өвлады јох иди. О, евдә отурдуғу заман дөшәнмиш, бәзәкли отағыны дәрин вә даими бир сүкут ичинә батмыш көрәрди вә бу заман билмәзди нә етсин. Өз әли, өз сәлигәси илә дүздүјү ев шејләри—чарпајыдан тутмуш сандыға, халчалардан тутмуш күмүш габлара гәдәр, һәр шеј дәрин сүкут ичиндә саһибинә бахыб, санки сорушурду:

— Бизи кимә тапшырырсан? Һаны сәнин балаларын? Илләр өтдүкчә Назимә бу һиссин ағырлығыны даһа

артыг дујурду. Бөдөннүма күзкү габагында дајаныб, башыны дарајанда, сачларындакы ағ түкләри көрөндө синәсиндән сәрин вә дәрин бир аһ гопурду. Она елә кәлирди ки, бура, бу бөзәнмиш вә һәмишә өз сәлигәсиндә галан отаг ев дејил, гочалмаг, өлүмү көзләмәк үчүн бир тәнһалыг кушәсидир. Ејвана чыхар, чичәјини тәзәчә төкүб, мејвәләрини бөјүтмәкдә олан әрик ағачы көзүнә саташарды. Дајаныб әтрафы динләјәндә, һараданса күлән, ја ојнајан ушагларынын сәси учаланда, Назимә саатларла динләмәк истәрди. Сәсләр сөнүб узаглашанда Назимә тез һәјәтдән чыхар, шәһәр күчәсинин издиһа-мына сәссизчә гарышарды.

Назимәни ушаг бағчасында хидмәтә мәчбур едән дә анчаг бу еһтијач олмушду. О бурада, ушаглар арасында бир тәрбијәчи кими кечирдији вахтда өзүнү ана кими дујур вә хошбәхт һисс едирди.

Гоһумларымыздан биринин ушагыны јохламаг үчүн бағчаја кетмишдим. Назимәни көрмәдән гајытмаг истәмәдим. Мән ону балача отагда аһыл бир киши илә отуруб сөһбәт едән көрдүм. Бу онун әри иди. Һәр икиси ајаға галхыб, мәни чағырды:

— Бујурун!

Гадын нә гәдәр исрар етдисә, ичәри кирмәдим.

— Бујурун, нә гуллуғунуз вар?

— Хошбәхт оласыңыз, сиздән хаһишим будур ки, көзүнүз бу ушағын үстүндә олсун,—дејә дил төкдүм.

— Архајын олун, мән она өз балам кими бахырам.

Назимә «бала» сөзүнү елә ширин, ејни заманда елә бир һәсрәтлә деди ки, өзү дә утанды.

Мән разылыг еләдим.

— Сизин гајғыкешлијинизи көрмүшәм,—дедим.—Сиз бахан ушаг ана гүссәси чәкмәз.

Назимә башыны ашағы салды, узун далана бахды. Мән көрдүјүм һадисәни хатырлатмаг истәјирдим.

— Ејвандан јыхылан ушағы хилас етдијиниз јадычыздадырмы?

Назимә фәрәһләнди, үзүндә тәбәссүм ојнады, көзләри парылдады.

— Оғуллуға көтүрмүшәм,—деди.—Идриси оғуллуға көтүрмүшәм. Һәр һәфтә ушағы бизә кәтирирләр.

— Нечәдир? Сизә «ана!»—дејиб јовушурму?

Бу суалдан гадынын үзүндәки тәбәссүм күләкдән сөнән бир шам кими сөндү. Симасына кәдәрли бир гаран-

лыг чөкдү, кирпичләри узун көзләрини јерә дикмиш һалда, сојуг бир аһ чәкиб, «бәли!» деди вә гапыны ачыб, әринә бахды:

— Вахтдыр һа!

— Бу саат.

Киши бу сөзү демәмишди ки, тәнәффүсүн битдијини билдирән зәнк сәси бүтүн бинаны башына алды.

Мән суалымдан пешман олдум.

— Һәр биримиз сәнә оғулуг,—дејә Назимәнин кәдәринә чаваб вермәк истәдим.

— Әлбәттә ки,—деди,—бөјүтдүкләримин һәрәси мәнә бир оғул кими әзиздир.

Зәнк сәсинә јерләриндән галхыб һәјәтә төкүлән, әл-әлә вериб ојнајан ушаглары көрән кими Назимәнин бүтүн әләмләри дағылды; үзү күлдү. Чохларынын бездији вә узаг гачдығы инадлы, шылтагчы вә аглаған ушаглары Назимә санки әфсунла әлә алып, сакит едир, јолуна гојурду. Тәрбијәчи вә хидмәтчиләр чох ушағын анасындан габаг Назимәни чағырыр, онунла данышырдылар. Евиндә вә кәнарда бәзән әсәби, гарагабаг, гарадинмәз көрүнән бу гадынын бурада, бағчада кәдәрләндијини, ја һирсләндијини көрән олмамашды. «Ушаг сәси мәним үрәјими ачыр»,—дејәрди. Мүхтәлиф јашлы, мүхтәлиф хасијјәтли, мүхтәлиф тәләбли ушагларынын бир-биринә гарышан сәс-күјү башгаларынын гулағыны гыдыгладығы һалда, Назимәјә нәш'ә верәрди. Бәзән о, ганадыны ачмыш чүчәли тојуг кими һәјәтин ортасында дајанар, әтәкләриндә салланан балаларынын сөзләринә, гышгыртылы сөһбәтләринә сакитчә гулаг асарды. Онларын нәзы илә ојнамагдан, онларын гаршысында, јери кәләндә, бир ушаг кими кичилмәкдән чәкинмәзди. О, ушағын сакит бахмасындан, дил ачыб данышмасындан, күлүм-сәмәсиндән, ојнамасындан, һәтта агламасындан бөјүк бир һәзз аларды. Бирисини разы салыб сусдурдугдан сонра, башга шылтагчыја јахынлашар, инди башга бир дил, башга бир үсулла онун көнлүнү ачмаг истәрди.

* * *

Дүнән биз дәстә илә вағзала, әскәрләри гаршыламага кетмишдик. Һәрә бир һәдијјә көтүрмүшдү. Мәним дә әлимдә бир дәстә күл вар иди. Буну кимә тәгдим едәчәјими билмирдим; чүнки кәләнләрин арасында нә

гоһумум, нә дә шәхси достум вар иди. Онларын һамысына ејни һисс вә мүнәсибәт бәсләдијим һалда, бир дестә күлү кимә верә идим?

Дүшүндүм ки: «Һансынын дөшүндә чох нишан олса, она верәчәјәм». Сонра дедим: «Јох! Көзләјәчәјәм, һансынын адамы олмаса, һансына һәдијјә дүшмәсә, күлү она верәчәјәм...» Бу да хошума кәлмәди. Әввәлчәдән белә шәј кәсдирмәјин лүзумсуз олдуғуну зәнн етдим. «Күлү мәннм әлимдән алан бир зирәк тапылмамыш олмаз»,—дедим.

Зәнк чалынды, һамымыз вағзал сәкиләриндән өтүб, јолун ғырағында дајанды. Чох чәкмәди, бајрам мәрәсимини андыран бәзәкли гатар кәлди, ағыр вә эзәмәтли һәфәси илә аләмә сәс салды, синә долусу кәксүнү өтүрүб дајанды. Пәнчәрәдән бојлананлары саламлајан муסיги вә алгыш сәсләри бир-биринә ғырышды. Һамымыз вагон гапыларына јөнәлдик. Кәләнләр әскәрләрин јерә еһмәсинә мачал вермирдиләр: гучағлашан ким, өпүшән ким, икигат олуб вар күчү илә бир-биринин әлини сыхан ким... Дәрһал әскәрләрин дөшү күл дестәләри илә долду. Дөрдүнчү вагонун пәнчәрәсиндән бојланыб кәләнләрә бахан бир әскәр мәннм көзүмә саташды. Күман етдим ки, о бурада дүшмәјәчәкдир, садәчә тамаша едир.

Бирдән онун: «Ана!»—дејә сәсләндијини вә әли илә адамлар арасында кимә исә ишарә етдијини көрдүм. Чәһрајы палтарлы, башыачыг бир гадын: «Идрис!»—дејиб, өзүнү ирәли атды. Ана-бала бир анда елә гучағлашыб, бир-биринә сарылдылар ки, һамынын нәзәри онларә тәрәф чеврилди. Узун ајрылыг, интизар вә тәһлүкәләрдән саламат вә галиб чыхыб, белә бир күндә бир-биринә говушан ана-балаја бахмаг һамыја хош иди. Адама елә кәлирди ки, бунлар, индијәчән араларында маниәләр, мәсафәләр олан бу истәклиләр артыг һеч вахт бир-бириндән ајрылмајачаглар. Мән күл дестәсини бу оғлана, һамыдан, һәр кәсдән габаг анасыны ахтарыб тапан оғула вермәји кәсдирдим. Даһа ирәли јеридим, онларын јанында мүнтәзир дајандым, ајрылмаларыны көзләдим.

Гадын оғлуну өпүб, севинчиндән ағлајырды.

Нәдәнсә бу көрүш вә бу көз јашы вахтилә ушаг бағчасында көрдүјүм мәнзәрәни јадыма сәлди. Тирмәли кәлини бүтүн садәлији вә көзәллијилә кәлиб көзүмүн габағында дајанды.

Мән күлү Идрисә тәгдим едәндә, разылыг едиб әли-

ми сыхды. Биз издиһамла вағзал гапыларына јахынлашыб, јаваш-јаваш пилләкәнләрдән еһдик. Машына отурду. Идрис анасындан сорушду:

— Атам һаны?

— Рајондадыр.

— Евдә нә вар, нә јох?

— Саламатлыгдыр, һамы сәни көзләјир, кәлдијиндән һеч кәсин хәбәри јохдур.

Санки Идрисин јадына бир шәј дүшдү:

— Назимә нәнәдән мәнә бир хәбәр!

— Саламатдыр. Һәр күн сорушур.

— Јенә бағчадамы олур? Ону јухуда көрмүшәм.

Гадынның көзүнә диггәтлә баханда, бармағымы лишләдим: «Одур, өзүдүр». Мән белә бир оғланын Назимәјә, о сонсуз гадына нәнә демәсинә севиндим. Ијирми ил әввәлки һадисә мәнә дүнәнки кимн тәзә көрүндү. О заман ипәк дәсмалла көз јашыны силән чапан кәлин, одур, тәмкинли бир әскәр анасыдыр. Онун сачларына дән дүшсә, көзләри бир гәдәр дәрниләшсә, додаглары солса да, кәнчлијиндәки мәлаһәт итмәмишдир. О заман Назимәнин ғыршысында миннәтдарлыгла көз јашлары төкән ана, инди аличәнаблыгла оғлуну илк дәфә она тәгдим едир. Идрисин бир дәфә нәнә дедији сонсуз гадынның хошбәхт етмәк истәјир. Мән бунлары хатырлајыб, ачыг ана үрәјинин гапалы аләмни дүшүпүрдүм.

— Назимә сизин нәјиниздир?—дејә сорушдум.

Идрис деди:

— Нәнәмдир!

Анасы әләвә етди:

— Ушаглыгда буна оғул дејиб.

— Јохса, ејвандан өзүнү атан ушаг...

Гадын мәннм үзүмә бахды:

— Дејәсән Идриси таныјырсыныз?

— Идриси јох, Назимә халаны таныјырам.

Идрис деди:

— Ому данышыб сизә? Дүз дејирсиниз, ејвандан өзүнү атан мән олмушам.

Мән әһвалаты данышанда, Идрис зарафата сәлди.

— Көрпәликдән, — деди, — мән ана јолунда чанымдан кечән олмушам. Гәдрими билән кәрәк!

Буну дејиб шоферә тапшырдым:

— Гардаш оғлу, онлары евә гој, ушаг бағчасына сүр, Назимә ананы көтүрәк.

Машын дајанан кими чәлд дүшдүм. Шоферлә бағча-
ја муштулуг апармаға кетдим. Назимә халанын сачы
ағармыш, гәдди бир гәдәр әжилмиш, сәси дә боју кими
алчалмышды.

— Хала,—дедим,—кәл әjlәш машина, оғлун Идрис
сәни чағырыр.

Гадын диксинмиш кими, дүзәлиб шах дурду.

— Доғруму дејирсиниз?

Шофер исрар едәндә, инанды.

— Нечә илдир ондан хәбәр јох иди.

— Инди өзү кәлиб.

Гадын аз галды ганадланыб учсун.

Биз Назимәни Идрискилә кәтирдик. Бүтүн аилә онун
ајағына галхды; ону јухары баша кечиртдиләр. Идрис
онунла узун-узады гучаглашды.

Назимә Идрисин чијинләриндән тутуб үзүнә бахыр,
санки вурушмаларда кечиртдији мачәралары онун кө-
зүндә охумаг истәјирди.

— О ағыр күнләрдә һеч јадына дүшүрдүммү?

Идрис доғма оғул кими данышырды:

— Бир күн дә јадымдан чыхмамышсыныз!

Назимә әлләрини көјә галдырыб, шүкүр едирди.

— Мәним дә оғлум вар! Мән дә әскәр бөјүтмүшәм...

Буну дејир, Идриси тәкрар гучаглајырды.

1945

МӘНИМ ДӘ ЫАГГЫМ ВАР

Кондуктор Казымы кадр шө'бәсинә чағырыб дедиләр
ки: «Сабаһдан сән гатарда мүфәттиш олачагсан!»

О, тәәччүблә сорушду:

— Нијә?

— Нечә нијә, сәнин мүһарибә дөврүндә јахшы ишлә-
дијини, намуслу бир дәмирјолчу олдугуну нәзәрә алыб,
ирәли чәкирик; јохса разы дејилсән?

— Разы дејиләм!

Кадр шө'бәси рәиси күман етмишди ки, Казым бу
хәбәрдән севинәчәк, миннәтдарлыг едәчәкдир. Онун «ра-
зы дејиләм!»—дејә е'тиразыны ешидәндә даһа чидди,
тәәччүблү бир вәзијјәт алды:

— Нијә разы дејилсән, гардаш?

Казым өз сакитлијини позмады:

— Она көрә разы дејиләм ки, мән өз вәзифәмдә гал-
маг истәјирәм вә ирәли чәкилмәјими дә һеч кәсдән ха-
ниш етмәмишәм.

— Казым, бу чавабы сәндән көзләмәздим!

— Мән елә бир сөзә...

Рәис онун сөзүнү кәсди.

— Биз сәнә јахшылыг едирик, сағ ол демәкдәнсә,
е'тираз едирсән? Кедә биләрсән! Хош кәлдин!

Казым папағыны көтүрүб отагдан чыхды:

— Сағ олу!

Казым рәисин һирсләнмәсини јерсиз көрүб, тәәссүф-
ләндисә дә, чыхыб кетди вә күман етди ки, мәсәлә бу-
нунла гуртарды.

Әслиндә исә рәисин һирси сојумады. Казымдан сон-
ра өз-өзүнә дејинди: «Адамлар нә нашүкүр олублар!
Ади бир кондуктор мәнимлә елә данышыр ки, дејирсән
һаранын бөјүјүдүр! Мәсәл вар: «Ит гурсағы јағ көтүр-
мәз...» Күнаһ мәнәдир. Ирәли чәкмәјә адам тапмышам
дә...»

Дүздүр, Казымы чагырыб данышдыран рәис иди, анчаг ону ирәли чәкмәк фикрини аҗры адам демешди. Һәтта Казыма даһа җахшы ишләр тапшырмағын фәјдалы олдуғуну сөјләмишдиләр.

Бу фикирләр Казыма һөрмәт вә җахуд үзкөрәнлик дејилди. Казым доғрудан да җухары ишә лајиг бир адам иди. 50 җашы олса да, вагонда чалышмағы өзүнә әскиклик билмәмиш, мұһарибәннин илк илиндән дәмирјолуна ишә кирмишди. Казым һәмишә чәбһәјә әскәр апаран гатарларда, чәтин, тәһлүкәли јерләрдә чалышмыш, једди дәфә бомбардмана дүшмүш, јараланмыш, һеч бир заман вәзифәсини тәрк етмәмиш, өзүнү итирмәмиш, ишидә ахсамамышды. Буна көрә комиссар да Казыма тәшәккүрнамә көндәрмишди. Казыма «Гафгазын мұдафиәси үчүн» медалы да верилмишди. О бунларын һәмәсынын мәһнасыны анлајыр, әввәлки кими сәјлә чалышырды. Буна көрә дә ону лајиг билиб, ирәли чәкилмә мәсәләсини гојмушдулар. Казымла сөһбәтдән сонра рәис онун адыны гаралады вә үрәјиндә буну да деди: «Үз вермәк лазым дејил, гудура!»

Сијаси шөбә рәиси Илјасов, Казымын адыны сијаһидә көрмәјиб, кадр шөбәсинин рәисиндән сорушдугда, о, Казым барәсиндә аҗры чүр данышды:

— Чаным, о, ловғанын биридик, — деди, — адамла данышмағы да бачармыр, гој рәдд олсун.

Илјасов отагдан чыхыб пилләкәнләри енәркән, Казымы дајанан көрдү. Онун голундан јапышанда, Казым дөндү. Илјасов әл верди:

— Нә дајанмысан, Казым дајы?

— Гәзет алмаг истәјирәм.

— Кедәк, гәзет мәнә.

Онлар җухары чыхдылар. Илјасов Казымдан киләләнди:

— Көрүнүб сләмирсән, Казым дајы?

— Вахтым јолда кечир, нечә көрүнүм. Бир дә сәнә мане олмаг истәмирәм; билирәм башын гарышыгдыр.

— Нә гәдәр гарышыг олса да, беш кәлмә сөһбәтә вахт тапылар.

Илјасов отағына кириб, Казыма јер көстәрди. Һәр икиси отурду. Илјасов, стол үстүндәки гәзетләри дәстә илә Казымын габағына гојду:

— Бујур, бах, букүнкүләрдик!

Казым бир гәзет көтүрдү, галаныны гатлајыб, јеринә гојду. Илјасов сорушду:

— Казым дајы, бир сөз десәм, јерә салмазсан ки?

— Һансы сөзүнүзү јерә салмышам ки, буну да салам?

Илјасов разылыг еләди:

— Мәним јадымдадыр, чох сағ ол, ағыр күнләрдә тәһлүкәли сәфәрин һеч бириндән бојун гачырмамсан. Биз сәндән разыјыг. Амма, дејәсән, сән биздән разы дејилсән ахы!

Казым әли илә рәдд ишарәси верди:

— Аллаһ еләмәсин! Мән дәмирјолундан чох разыјам. Мәним көзүмү ачан да сиз олмушсунуз.

Илјасов мәтләби ачды:

— Јолдашларла мәсләһәтләшәндә биз делик ки, бәсдик! Казым дајы пис ишләмәди. Инди даһа мұһарибә гуртарыб, адамларымыз гајыдыр, даһа бәсдик, о җашда кишини кондукторлугда сахламағын мәһнасы јохдур. Бачарығы, савады, тәчрүбәси... Биз истәдик ки, Казым дајы даһа җахшы, даһа раһат бир ишдә ишләсин. Бурада, әлбәттә ки, мән ирәли чәкилмәји нәзәрдә тутурам. Казым дајы, сәнин һагғын вар ки, даһа мәс'ул вә даһа артыг мәвачибли јердә ишләјәсән.

Казым разылыг еләди:

— Чох сағ олун! Достлугдан әскик олмајасынныз!

Илјасов давам етди:

— Нечә дејирсән, Казым дајы, сәнин һагғында пис нијјәт-зад еләмирик ки?

— Хејр, көрмүрәмми ки, сиз мәни истәјиб дејирсиниз!

— Җахшы, дејирләр, мұфәттишлик хошуна кәлмир, елә исә үрәјин истәјән башга бир иш де! Гәрәз, биз сәни кондукторлуг әзијјәтиндән гуртармаг истәјирик.

Казым бу еһтирама көрә разылыг еләди вә јенә фикриндә дуруб деди:

— Өз ишимдә галмаг истәјирәм.

— Баша дүшә билмирәм!

Казым тәкрат еләди:

— Бәли, һәләлик өз ишимдә галмаг истәјирәм.

— Нечә һәләлик?

— Бәли, һәләлик.

— Демәли, көзләмән вар?

Бу сөз Казымын хатиринә дәјән кими олду. Бир гәдәр динмәди, өскүрдү; гутусуну чыхарыб, бир папирос бүкдү, башыны галдырыб чаваб верди:

— Бәли вар! Нә олар, јолдаш Илјасов, көзләмәм оlanda нә олар? Јохса сиз мәни дунјадан көчмүш гоча һесаb едирсиниз?

Илјасов үзр истәди:

— Хејр, мән елә демәдим, бағышла, Қазым дајы! Мәним сөзүмү елә гәбул еләмә! Мән тамам сәмиби бир суал вердим вә доғрудан да, әкәр бу вәзифәдә галмаг мејлин бир интизарла әлагәдардырса, нә олар ки!

Қазым санки онун сөзүнү ағзындан алмаға тәләсди:

— Бәли, әлагәдардыр. Јахшы дедин. Интизарла әлагәдардыр.

— О башга мәсәлә.

Қазым нәсә демәк истәјирди. Илјасов јенә сорушду:

— Бу интизар узун чәкәчәк?

— Јох, алты ај.

Илјасов севинән кими гымышды:

— Алты ај?

— Бәли, узағы алты ај!

— Алты ај бир шеј дејил, көзләмәк олар.

— Көзләмәк оларса, даһа јахшы, хаһиш едирәм мөһләт верин.

Илјасовун үзүндә тәкрат тәбәссүм ојнады, көзләрә күлдү:

— Әлачымыз нәдир, көзләрик,—бир аз чәсарәтсизлик һисс олунаһ аһәстә сөзлә әләвә етди:—Марағлыдыр ки, Қазым дајынын нә интизары вар? Дејәсән хүсуси ишдир?

Қазым е'тираз етди:

— Јох, јолдаш Илјасов, хүсуси-зад дејил, лап үмуми ишдир.

— Нә, интизармы?

— Бәли, интизар!

Илјасов ајаға галхды:

— А сағ олмуш, үмумидирсә, бәс нијә кизләдирсән?

Қазым да ајаға галхды. Синәсиндән бир аһ гопду, көзүнү әтрафына көздирди. Санки бир шеј демәк истәјирди, лакин сүкут вә диггәт тәләб едирди. Илјасов отуруб, исрар етди:

— Әјләш, Қазым дајы! Үмуми сөзү демәјә нә вар; бујур кәлсин, ешидирәм.

Қазым утанчағлыг еләди:

— Елә бир сөз дејил.

Илјасов дарыхды:

— Де кәлсин, а киши, сән бош сөз данышмазсан, сәни јахшы таныјырам.

Қазым да күлүмсәди. Әлини стола сөјкәди, вүчудуну бир гәдәр ирәли вериб, сөзүнү деди. О, ағзыны ачанда, үзүндәки тәбәссүм јох олду. Чиддијјәт онун бүтүн симасында, гызаран рәнкиндә вә парлајан көзләриндә охунду. О, папағыны башындан чыхарыб, дизи үстә гојду вә мәтләбини белә башлады:

— Јолдаш Илјасов, мәсәл вар: «Үстүмү унлу көрүб, адыма дәјирманчы демә!» Биз дә инсаныг, бизим дә үрәјимиз вар...—Јумруғу илә синәсинин сол тәрәфинә вурду.—Үрәјин дә һөкмүнә гулағ асмалыјыг...

Қазым ја сөз тапа билмир, ја чүр'әт еләмирди ки, чүмләсини битирсин. Илјасов көмәк еләди:

— Пис олмаз, әлбәттә ки, үрәјин дә һөкмүнә гулағ асмаг јахшы олар.

Бу сөздән сонра, санки Қазым кишинин дили ачылды. О инди бир фәһлә, бир кондуктор кими, нардаранлы бағбан Қазым кими јох, китаблардан чох шеј өјрәнмиш бир мүәллим кими үрәјинин һөкмүнү нағыл еләди.

— Јолдаш Илјасов,—деди,—бурада, синәмдә дөјүнән, мәним вүчудуму сахлајан, мәнә һәјат вә һәрәкәт верән үрәк һөкм еләјир. Онун һөкмү сизин үчүн дә јад деји!:

— Әлбәттә, әлбәттә! —дејә Илјасов онун сөзүнү тәсдигләди.

— Үрәк мәнә дејир ки, еј синни кечмиш киши, беш илдир сән бу јолларда ајаг дөјүрсән, беш илдир сән вәтәндән гүрбәтә, гүрбәтдән вәтәнә јол дөјүрсән, бу јолда, бу ишдә көрдүкләрин сәнин јадындан чыха биләрми? Бунлары унутмаға сәнин ихтијарын јохдур! Ағыр күнләрдә, чаванлар силаһ алтына кириб, дава мејданларына келән күнләрдә сән һәр стансијада бир кәдәр, бир хиффәт дујурдун. Бачынын гардашыны од ичинә, өлүмдә пәнчәләшмәјә јола салырдын. Сән бу мәнзәрәләрин шаһиди олдун. Чох дәрләрә шәрик олдун. Чох истәклиләрин көз јашына көз јашы илә бахдын...

Қазым јенә дә дурухду, мүсаһибинин лап көзүнүн ичинә бахыб, сөзүнә давам етди:

— Бәли, јолдаш Илјасов, бунлар һәнгәтдир, бунлар олмушдур. Бу мәнзәрәләр мәним башымда да, үрәјимдә дә јазылмышдыр. Мән бунлара раст кәлмишәм, бунлары көзүмлә көрмүшәм, диггәтлә бахмышәм, анчаг бунлар мәним дизиби бүкмәјиб, һәмишә бир интизарла

јашамышам, габага бахмышам. Мән инанмышам, етигад еләмишәм ки, гәм-гүссә вахты кечәчәкдир. Јаман күнүн өмрү аздыр. Бах, инди, шүкүр, өзүн көрдүн ки, бизим әскәрләримиз, кенералларымыз, маршалларымыз дүнјаны нә бәладан гуртардылар...

Илјасов, Қазымын мәтләбини битмиш һесаб еләди:

— Дүз дејирсән, Қазым дајы. Бөјүк гәләбәмиздә ән кичик вәзифәдә чалышан һәр бир вәтәндашын әмәји вә пајы вар. Сән өзүн о медалы әбәс јерә дөшүнә вурмамысан.

Қазым әли илә ону сусдурду:

— Мән һәлә гуртармамышам.

— Бујур, бујур!

— Азәрбајчандан кедән әскәрләри мән апармышам.

— Билирәм!

— Јох, сөзүм онда дејил: бурадан чәбһәјә јола сәланда, мән апармышам, ајрылыг, көз јашы, тәһлүкә, филан... Сиз нечә разы оларсыныз ки, мәним дә үрәјим нечә разы олар ки, һәммин оғланлар икидиклә гајыдан күндә онлары евләринә мән кәтирмәјим, башгасы кәтирсин?—Қазым мүсаһибинин үзүнә диқ-диқ бахды.— Нечә разы оларсыныз? Аналар вар ки, мәни үзбәүз таныјырлар, онларын оғлу мәним вагонумда кедиб. Мән һәммин оғланлары бу күн Бақы вағзалында голундан туб. ана илә көрүшдүрсәм. јахшы олар, јохса бу сәәдәти өзкәсинә тапшырсам?

Илјасов ајага галхды:

— Қазым дајы, мән тәслим!

— Бир дејин көрүм буна мәним һаггым вар, ја јох?

Илјасов, Қазымын әлини сыхды вә тәсдиг етди:

— Үрәјин дејәни мән дә дејирәм. Ајрылығы сән көрмүсән, бирләшмәји дә сән көрмәлисән. Кедәни сән јола салмысан, кәләндә дә сән габага чыхмалысан. Бу сәнин һаггындыр, һеч кәсин бир сөзү ола билмәз! Ана сүдү кими һалалдыр сәнә!

О күндәи сонра Қазым нечә дәфә сәфәрә кедиб кәлди, вагон долусу әскәрләри чәбһәдән евләринә кәтирди. Дөшү нишанлы, галиб чәбһәчиләр дөјүш епизодларындан фәрәһлә данышдыгча, һәр вағзалда севинчлә гаршыландыгча, аналар икид оғулларыны бағрына басыб «бојуна гурбан!» дедикчә, Қазым санки ширин арзуларындан кам көтүрүр вә үрәкдән дејирди:

— Белә һа, бах белә!

1945

САЛАМ

Вағзал сәкисинин енли, даш пилләкәнләриндән ениб узаглашанда, көч јолунун башына чыханда Саламын үрәји дөјүндү. Бураја ири, јејин вә бәрк аддымларла јеријәрәк, әтрафындакы һәр шејә етинасyz олан учабој кәнч әскәр, атәши азалмыш машын кими јавашыды вә јеришини дөјишди. О јалныз јеришини јох, дурушуну, бахышыны, һәрәкәтини, фикир-хәјалыны да дөјишди.

Атәши... Јох, атәши азалмады. Икидләр дамарында јанан бу атәш истигамәтини дөјишди. Алов Саламын гәлбинә ахды. Әскәр синәсиндә јени, исти бир һәрәкәт дүдү. Шиддәтли вә сәрт боранлар гопараг, илыг јаз күнәшинин һәрарәти илә көпүрүб ојанан вә чоҳдан гурјуб сахладыгы биткиләрә: «Чыхын!»—дејән мәнсулар шум зәмиләри Саламын јадына дүшдү. Она елә кәлди ки, синәсиндән исти галхыр, үрәјиндәкиләр—бурадан апардыгы вә сағ-саламат гајтарыб кәтирдији бүтүн һиссләр баһар сулары кими гајнамаг, ашыб-дашмаг истәјир.

Мүһарибә мејданларында, өлүб-өлдүрмәк чағларында һөкм вә һәрәкәти илә сәнкәр јаран, сәфләр позан вә бөјүк дәстәләри тәһлүкәләрдән хилас едән топчу забит инди, өз гапыларында бир ушаг кими донуб дурмушду. Билмирди нә етсин, һарадан башласын.

Чығырыб адамлары пәнчәрә гапысына чағырсынмы, гонум-гоншусунун севинчли гышгырыгы илә күчәни долдурсунму? Утанчаглығына салыб, һеч кәсә танышлыг вермәдән, јавашча өтүб, көј гапылы һәјәтә кирсинми?

Биринчисини едә билмәјәчәкди. Бирликдә дөјүшә кәдән вә ағыр атышмаларын бириндә һәлак олан Мүрсәл онун јадындан чыхмамышды... «Ахы онун анасы да бурададыр. Нә чаваб верә биләрәм?»

159

Салам санки бу кәдәрли хатирәдән сыхылараг, башыны ашағы салды. Күчәни дүз өтүб, гапыја јанашды. Ијирми беш ил ачыб өртдүјү бу гоша, балача һәјәт гапысында бир дәјишиклик дүјдү. Лакин нәјин дәјишдијини сечә билмәди. Башыны јухары галдырды. Дивары вә гапы сәғфини өртән гол-будаглы тәнәјин гөнчә кими шах јарпагларыны көрәндә, бармағыны дишләди:

— Ах! Басдырдығым чубуг! Беш јашы вар!..

Чәлд бир һәрәкәтлә рәзәни тәрпәтди. Дарваза ачылды. Оун јанмыш, јорғун вә түк басмыш үзүнү сәрин бир күләк охшады. Начандан бәри гојуб кетдији, анчаг тез-тез јухусунда көрдүјү ағачлы, чичәкли һәјәт санки онун үзүнә күлүр, «хош кәлдин»—едирди. Салам ев гапысыны гыфыллы көрүб дајанды. Бүтүн һәјәтә, адамлар хитаб едирмиш кими, чағырды.

— Ај ушаг! Ај чамаат!

Саламын сәсинә чаваб кәлмәди. Көзләри гыфылда, үрәји дәјүнтүдә дајанан әскәрин һәјатында бу интизар санијәләри ән кәркин вә чәтин анлар иди.

«Нә олуб? Гапымыз нијә бағлансын? Анам һаны? Сәријјә... Бунлар... бәлкә... олмаја...»—дејә дүшүндү.

Салам бир дә сәсләмәк истәјирди ки, јухары мәртәбәдән һәбиб ејвана чыхды вә чығырды:

— Паһо! Ај Салам, хош көрдүк, һәмишә сән кәләсэн!

Һәбибин сәсинә арвад-ушаг һәјәтә төкүлдү, һамы гыфыллы гапыја бахыб дејирди:

— Ниса хала һаны?

— Гач муштулуға!

— Ачар кәтирин!

— Ај Салам, јухары чых, инди кәләр!

— Вағзалда олачаг.

Салам чамадан вә чантасыны көтүрүб, һәбибкилә чыхды. Евдән-ешиклән хәбәр тутду. Дедиләр: «Сағлыг, саламатлыгдыр».

Бу чаваб Саламы тәмин етмирди, даһа да никарап гојурду. Данышыглардан анасынын сағ-саламат олдуғуну, һәтта ону гаршыламаг үчүн вағзала кетдијини билдисә дә, Сәријјәнин башында бир иш олдуғуну зәни етди; чүнки гоншуларының һеч бири онун адыны чәкмәди. Һәтта һәбибин анасы чағыранда лап ашкар деди: «Ај Салам, јухары чых, инди кәләр! Демәли, бу евә бир адам, анчаг анам кәләсидир. Бәс Сәријјә?»

Саламын үрәји дөзмәди. Һәбибдән бир дә сорушду:

— Бизим евдә нә вар, нә јох?

— Сағлыг-саламатлыг!

— Ајры нә вар, нә јох?

— Ајры одур ки, нечә ајдыр әскәрләрин бурахылма-сыны ешидиб, јолуну көзләјирдик. Кәләндән дә сорушурлар, кәләндән дә. Ај Салам, бәс нијә кағыз јазмыр-дын?

Салам һәбибин чавабындан наразы галды. Башыны ашағы салды. Һәбибин јадына бирдән дүшдү:

— Сәријјә дә, машаллаһ, институту гуртарыб, рајонда ишләјир.

Сөһбәт Саламын истәдији мәтләб үстүнә кәлди. О, тез сорушду:

— Һансы рајонда?

— Доғрусу, билмирәм Сабирабаддамы, Ҷировабад-дамы...

Һәбиб анасынын үзүнә бахды. О да јәгин едә билмирди.

— Чохданмы рајондадыр?

— Бәли, кечән илдән.

Һәбибин сөһбәти Саламы мәшғул едә билмәди. Әскәр дәгигәдә бир галхыб ејвана чыхыр, гапының гыфылына бахыр вә дарыхырды:

— Кәлмәдиләрми?

Һәбибин анасы дејирди:

— Бу саат кәләр, бала! Далынча муштулуғчу көндәрмишәм...

* *
*

Һәмин бу дәгигәдә вағзал абаданлыгларының гуртарачағында, уча чинарын алтында көј кәләгајылы, әли боғчалы бир гадын дајаныб шимала, гоша симләр кими узаныб кәдән вә бирләшиб көздән итән јола бахырды. Гоша чинарын күмүш јарпагларында мешәдәки кими уғулдајан күләк гадының кәләгајысыны алыб апармаг истәјирди. Гадын кәләгајының учуну әлинә долајыб, о бири әлини алнына көлкәлик верир, лап узаглара, үфүгләрин дәринликләринә бахыр, көксүнү өтүрүрдү. Үрәјиндәки одлу бир һәсрәтлә јалварырды:

— Илаһи, һамының баласы кәлсин, мәнимки дә онларын ичиндә!

Дөрд ил эввэл, јенә белә бир јәј күнүндә ахырынчы дөфә ана-бала бурада, бу ағачын алтында көрүшүб ајрылмышдылар. О заман, дејәсән, бу ағач гывраг иди. Бу гәдәр будаг атмамыш, пардагланмамышды. Ниса арвад башыны галдырыб, јашыл будаглара диггәт јетирди.

— Ниса хала!—дејә нида учаланда, гадын өтрафына бахынды. Кери чевриләндә, Иззәтин ган-тәр ичиндә јү-јүрдүјүнү көрдү. Көрән кими һәјәчандан дизләри бүкүлдү. Чөкүб отурду.

Һәбибин анасы: «Муштулугчу көндәрмишәм»,—дејәндә, бу оғланы нәзәрдә тутду. Гадынлар, почтда чалышан Иззәти јахшы таныјырдылар. Ону көрәндә, диндирмәмиш өтмәздиләр. Һамы хош хәбәр мүгабилиндә она чүрбәчүр бәхшишләр вәд едирди.

Иззәт гадынларын вәдинә инанмырды. О, бир күн Ниса халаја демишди ки:

— Һамыныз дејирсиниз, амма елә ки, шад хәбәр кәтирирәм, чыхарыб бир үчлүклә јола салырсыныз.

Ниса хала ону архајын етмишди:

— Күн о күн олсун, ај Иззәт, көр халан сәни нечә јола салар!

Иззәт дә:

— Көрәк!—дејә өтмүшдү.

Салам кәлән күн Иззәтин истираһәт күнү иди. Гапы ағзында јолдашлары илә гарпыз кәсиб јејирди. Һәбибин анасы ону чағырыб деди:

— Оғлу кәлди, гач, һардан тапырсан тап!

Иззәт елә буну көзләјирди. Ниса халанын бураларда олмадығыны билиб, бирбаш вағзала јолланды.

Ниса хала Иззәтин бир хәбәр кәтирдијини билдији үчүн, үрәји дөзмәди, диз чөкдү, онун јахынлашмасыны көзләди.

Салам һәјәтдә: «Ај ушаг, ај чамаат»—дејә сәсләниб чаваб алмајанда, нә ағыр интизар, һәјәчанлар кечирмишдисә, инди, бир хәбәр дујан, лакиң бу хәбәрин нә олдуғуну көзләјән Ниса хала да ејни ағыр интизары чәкир, үрәји елә бәрк чырпынырды ки, бүтүн вүчуду галхыб-енирди.

Бир анда Ниса халаны тәр апарды; дизләринә сөјкәниб галхмаг, өзүнү ирәли атмаг истәдисә дә, бачармады. Иззәт онун голундан јапышды:

— Көзүн ајдың олсун! Галх, муштулугуму вер!

Ниса хала әли илә ишарә еләди:

— Де көрүм, үрәјим партлады, нә хәбәрди?

— Нә хәбәр истәјирсән, Салам евдә отуруб, сәни көзләјир.

— Сән аллаһын, дүздүмү?

— Тез ол!..

— Ај Иззәт, дүзүнү де көрүм Саламдан нә хәбәр вар?

— Дејирәм Салам евдәди.

— Сән чаван чанын, нә дејирсән?

— Инандығымыз һаггы, евдәди.

— Шикәстлији-зады нәдәнди?

— Сағ-саламатды.

Гадын ушаг кими Иззәтә јалварырды:

— Сән чанын, нә вар, мәндән кизләтмә!

Иззәт әсәбиләшди:

— Дејирәм сағ-саламатды. Сән нә тәһәр адамсан!

Бу сөздән сонра Ниса хала инанды. Көзләриндә ојнајан гығылчымлар чыраг кими јанды. Башмагларыны әлине алыб, динмәз-сөјләмәз дабан алды.

Онлар һәјәтә кирәндә, Салам ејванда дајаныб, күчә гапысына бахырды. Анасынын—илләрдән бәри ајрылдығы, доғма вә меһрибан гадынын башы көрүнәндә, тез һәјәтә енди:

— Һарадасан, ај ана, гонағы гапыдамы гојарлар?

Гадын әлләрини оғлунун уча чијинләринә атды. Асылан кими олду. Демәк истәдији сөзләр ағзында галды. Өзүндән кетди. Салам ону гучаглајыб, јыхылмага гојмады.

Ниса халанын синәсинә сәрин су сәпдиләр. Бир гәдәр чәкмәди, гадын көзүнү ачыб, Саламын үзүнә бахды, тәкпар бојнуну гучаглады.

— Илаһи, бу јухудур, нағылдыр, ашкардыр? Салам, сәнсәнми, бала? Ај көзүмүн ишығы, үрәјимин табы!..

Бунлары дејиб, Салама сувашыр, онун әлиндән, голундан, палтарындан өпүрдү.

Салам Кировабад торпаг шө'бәсинә телеграм вуруб, хаһиш етди ки, агроном Сәријјә Абдуллајеваны үч күн-лүјә евләринә бурахсынлар.

* *
*

Сәријјә кәлиб чыхмады, Салам да көзләмәди. Тә'јин-намәни алыб, јени иш јеринә јола дүшдү. Ону Киров-абад кәнд тәсәррүфат тәчрүбә стансијасына рәис тә'јин етмишдиләр. Бу иш онун үрәјиндән иди. Һәлә тәләбә икән бу стансијанын ишләриндә һәвәслә чалышмышды.

Јағышлы бир күн иди. Баш агроном ону идарәсинә апарыб, ишләрдән узун-узады данышды:

— Јолдаш рәис,—деди,—бу мұһарибә бизә чох зијан вурду. Адам чатмыр, тәчрүбәләримизин бә'зиси јарым-чыг галыб...

Салам Сәријјәни сорушмаг истәјирди. Анчаг баш агрономун һәвәслә, кет-кедә учалан аһәнклә данышы-ғындан мачал тапмырды.

Баш агроному телефона чағырдылар. О чәлд чыхыб кетди. Салам ајаға галхыб, кабинетдә вар-кәл еләмәјә, пәнчәрәдән јағыша бахмаға башлады.

Дамы дөјән јағышын күчлү, аһәнкдар вә боғуг сәси Саламын әсәбләринә мәлһәм кими хош иди. Она елә кәлирди ки, узун мүддәтли ајрылыглардан сонра бу јағышы да, бураја, бу кениш дүзләрин бәрәкәтли тар-лаларына о кәтирмишдир. «Бәли! Инди мәним мәрмиләрим будур! Мәнә јағыш вә күнәш лазымдыр!»

Салам әлини чибинә гојуб, пәнчәрә габағында дүшү-нүрдү, гапыда сәс ешитди:

— Дајан!

— Бир мачал вер!

— Сөзүм вар, јолдаш!

— Гојарсан киши бир нәфәсини дәрсин, ја јох!

Баш агроном ичәри кириб, гапыны бәрк өртдү. әввәлки сөһбәтини јадына салмаг истәјирди ки, мешин пәнчәкли, әскәр папаглы, гарашын бир оғлан ичәри кирди.

— А јолдаш рәис, ичазә верин, сөзүм вар!—деди. Сонра чаваб көзләмәдән ичәри јеријиб, һирслә сөзүнү деди:—Мән кимјачыјам, бураја тә'јин олунашам. Будур једди күндүр, јолдаш баш агроном мәнә отаг дүзәлдә билмир. Мәнә ачығыны десин, јер јохдурса, назирлијә гајыдым. Ахы мән дә ишчијәм, мән дә совет мүтәхәс-сисијәм!

Салам гарашын оғланын әсәбиләшдијини көрүб, иша-рә етди:

— Әјләшин!

Баш агроном гарашын оғлана чаваб вермәк истәјир-ди, Салам ондан сорушду:

— Дејәсэн, гапыда јенә шикајәтчи вар?

Баш агроном гапыја јантөврү бахды:

— Вар, бәли, шикајәтчи олачаг; мәнчә, онлар үчүн ајрыча гәбул саатлары...

Салам онун сөзүнү кәсди:

— Инди ешитмәк олмазмы?

— Бир агроном вар, изин истәјир, дејир ки, әрим кәлиб, үч күн бурах! Ишин бу вахтында һәр әри кәлән арвады вә һәр арвады кәлән әри бурахсаг, даһа бурада ким галар?

Салам онун сөзүнә күлүмсәдисә дә, һисс етдирмәди:

— Гој кәлсин,—деди,—бәлкә үзүрлүдүр.

Баш агроном гапыны ачыб:

— Јолдаш Абдуллајева, кәлин!—дејәндә, Саламын вүчудундан бир әсмә кечди. Башлыг өртмүш, узунбоғаз чәкмә кејмиш Сәријјә ичәри кирәндә, Салам дик ајаға галхды. Сәријјә габағында, рәисин јериндә дајанан һәрби кејимли, дөјүш нишанлы, үзү гырмызы адама диг-гәт јетирәндә, гышгырды:

— Салам!

— Сәријјә!

Онлар гучаглашыб өпүшәндә баш агроному һејрәт көтүрдү. О бир сөз демәдән башыны ашағы салды.

Салам Сәријјәдән килејләнди:

— Телеграма-зада бахмырсан, кәрәк бизи ајағына кәтирәјдин?

Сәријјә баш агроному көстәрди:

— Бунлардан соруш!

Баш агроном гызармыш, позулмуш бир һалда Сәриј-јәдән үзр истәди:

— Бағышлајын, Сәријјә ханым, белә билсәјдик... Јахшыдыр ки, изин вермәмишәм, јохса сиз о јана кедә-чәкдиниз, јолдаш Салам бу јана.

Гарашын оғлан вәзијјәти белә көрүб, ајаға галхды, чыхмаг истәди. Салам ону дајандырды.

— Јолдаш кимјакәр,—деди,—аршынмалчынын сөзү олмасын, сәнин дә ишин дүзәлди. Бу күндән јолдаш Абдуллајева (Салам бу ады елә рәсми бир аһәнклә деди

вә күләр көзлә Сәријјәнин үзүнә елә бахды ки, буну һа-
мы дүјдү) мәним отағыма көчәр, сиз дә онун бошалан
отағына көчәрсиниз!

* *
*

Күнәшли сәрин вә хош бир күн иди. Гатар-гатар
гарангушлар үфүгләри өлчәрәк, саға-сола өтүрдүләр.
Јол боју, ағыр жүклә мәһсул дашыјан машынларын, тар-
лаларда јер шумлајан тракторларын курултусу бир-би-
ринә гарышмышды. Кәһәр атыны сүрәрәк, стансија би-
наларындан узаглашан, сағ вә солдакы зәмиләри диг-
гәтлә сејр едән Саламын үрәји ајаз көјләр кими ачыг
иди. О, чохдан ајрылдыгы вә бунун үчүн дә даһа чох
мәфтуну олдуғу бу зәмиләрин, әкинләрин, су архлары-
нын, ағачларын, бәндләрин һамысына диггәт јетирир,
һамысында нә исә хош бир шеј охујурду: «Дүнәнәчән
топчу Салам, бу күн агроном Салам. Дүнәнәчән сизи
горујурдум, бу күн исә бәсләмәлијәм».

Салам атындан ениб, гара торпагдан бир хышма кө-
түрдү вә бахды. Сонра лал ахан кәһриз сујундан овуч
долусу ичди. Әл-үзүнү јуду. Тәкрар атына миниб, узагда
јер шумлајан тракторчуларын јанына чапды.

1945

ОҒУЛ

Көлкәдә битән ағачын көлкәси олмаз.

1

Тибб инстигугуну битирәнләри Сәһијјә Комиссарлы-
ғына чағырмышдылар. Комиссарлығын кадр шө'бәси
рәиси ичласы ачыб, бу илки мә'зунларын гаршысындакы
вәзифәләр һаггында сөзү халг комиссарына верди.

Комиссар, сәдрин ичласа вердији рәсми рәнки поза-
раг, әввәлчә мә'зунлардан хаһиш етди ки, јахын отур-
сунлар. Чаван һәкимләр стулларыны көтүрүб лап јахы-
на, отағын ортасында гојулмуш јашыл мәхмәрли столун
кәнарына чәкдиләр.

Комиссар әввәлчә онлары тәбрик етди, бир-бир адла-
рыны чағырыб, үзләринә бахды, бә'зи суаллар верди.
мүлајим ифадә вә мөһрибан бир сәслә сөзүнә давам едиб.
Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет һәкимләринин
фәдакарлыгларындан, сәһијјә ишинин бөјүк инсанпәр-
вәр әһәмијјәтиндән, һәкимә олан еһтијачдан, кәнддә
ишләмәјин чәтинлијиндән чохлу мисал вә изаһла
данышды.

Комиссарын нитгиндән сонра кадр шө'бәси рәиси
тә'јинат әмрини охумаг истәди. О билирди ки, мә'зунла-
ры ән чох марагландыран да будур. Бурада данышыг
да, наразылыг да, бәлкә башағрысы да олачагдыр. Әмри
охумагдан габаг белә бир мә'лумат верди:

— Јолдашлар, сизә охујачағым әмр чохдан, һәлә дөв-
ләт имтаһанлары башланандан һазырланырды. Еһтијач
чох, кадр аз! Биз чалышдыг ки, вачиб олан јерләрә мұна-
сиб намизәдләр дүшсүн. Мә'зун јолдашларын бә'зиләри
шәһәрдә, мәркәздә галмаг, сәнаје рајонларына кетмәк
истәјирләр. Амма гаршымыздакы вәзифә башгадыр. биз

бурада, элбэттэ ки, мэ'зунларын шәхси хаһишиндән даһа чох өлкәнин, чәбһәнин тәләбини нәзәрдә тутуруг.

Рәис өзүндән разы бир һалда сијаһыны әлиһә алыб, мэ'зунларын фамилијасыны, тә'јин олундуғу рајону вә кәнди охуду.

Бајаг комиссар Фридуһун адыны чағырмамышды. Фридуһун күман етмишди ки, таныдығы үчүн өтдү. Инди, кадр шө'бәси рәиси дә онун адыны чәкмәди. Фридуһун ајаға галхыб сорушду:

— Јолдаш рәис, мәним адым чыхмады.

Рәис әли илә ишарә едиб:

— Әјләш,—деди,—јолдаш Фридуһун, сән гәләмдән дүш мәзсән, тәләсмә!

Мэ'зунлар Фридуһун үзүнә бахдылар; Фридуһун башыны ашағы салды.

Мүшавирә гуртаранда, мэ'зунлар дағылышыб кедәндә, рәис Фридуһа јанашыб, јавашча пычылдады:

— Сизин һаггыһызда ајры фикримиз вар. Биз истәјирик сизи ја аспирантурада, ја комиссарлыгда сахлајаг.

Фридуһун е'тираз етди.

— Јох, јолдаш рәис, мән дә јолдашларым кими һәкимлијә, рајона кетмәк истәјирәм.

Фридуһун көрүрдү ки, мәктәбдә охудуғу кими бурада да ону атасына көрә сечир, ајырыр, хүсуси һөрмәт гојурлар. Фридуһуну әсәбиләшдирән дә бу иди.

Доғрудур о, республиканын мәшһур адамларындан, халг комиссарларындан биринин оғлу иди. Бунун бәлкә дә бир хошбәхтлик олдуғуну дүшүнүрдү. Амма Фридуһун һеч вахт вә һеч јердә атасынын көлкәсинә сығынмаг истәмирди вә өз вәтәһиндә буна еһтијач да һисс етмирди. Атасы илә—мәһз атасы илә јад едиләндә мә'јус олур, башыны ашағы салырды. Она елә кәлирди ки, ја ушаг сајыб тәһгир едирләр, ја да гаршысында елә бөјүк бир дағ дајанмыш вә онун үстүнә көлкә салмышдыр ки, бу көлкәнин сојуглуғуну һәмишә үзәриндә һисс етмәли олачагдыр. О, бу дағын көлкәһиндә дурдугча күнәш көрмәјәчәк. Сел сулары һәтта алмазларын, инчиләрин дә парылтысыны өртдүјү кими, көлкәләрдә онун шәхси истә'дадынын, сә'јинин, гүдрәтинин көрүнмәһинә мане олачагдыр.

Әтрафындакыларын, таныш, дост вә гоһумларын, һәтта јадларын да узаглардан бу дағын көлкәһинә кәлдијини көрән кәнч Фридуһун әкһинә истигамәт алыр, узаглаш-

маға, көлкәдән сәрбәст аләмә чыхыб, күнәш алмаға, өз гүдрәти илә бөјүмәјә чалышырды. Лакин адамлар, онун бә'зи таныш вә јолдашлары ону һәмишә бу адла чағырыр, бу нәсәблә таныјырдылар: «Нарком оғлу!»

Ахырда Фридуһун әсәбиләшди, ону белә чағыранлара һиддәтләһиб, сәрт чаваб верди:

— О сөзү дејән бир дә мәһи данышдырмасын!

Фридуһун бу һасијјәти бә'зиләринә гәрибә кәлирди: кимиси ону «сәфил» адландырыр, кимиси атасындан күсдүјүнү, ја атасынын она бәрк тапшырыг вердијини данышырды.

Беш ил сәрәсәр мәктәбдә Фридуһун еһтирамыны тутур, фамилијасыны адындан габаг чәкир, ону комиссијалара, бүролара, рәјасәт һеј'әтләринә, комитәләрә сечир, гәзетләрә кедән јазыларда имзасыны гојмағы унутмурдулар. Бир дөфә һәмкарлар комитәһинин сәдри Фридуһа јанашыб, балача кағыз верди:

— Вер, магазиндән бир чүт чәкмә алсынлар.

Фридуһун өз ајагларына бахды:

— Буну еһтијачы олан тәләбәләрдән биринә версәһиз јахшы олмазмы?—деди.

Комитә сәдри онун үзүнә мә'налы бахды:

— Јолдаш Фридуһун, биз мөһтачлары да көрүрүк, сизи дә. Талону һәр јетәнә јох, ә'лачыларә веририк. Комитәһин гәрары беләдир.

Фридуһун дәһлиздән кечән Имраны чағырды вә талону она вериб, комитә сәдриһин үзүнә бахыб деди:

— Имран мәндән јахшы ә'лачыдыр вә мәндән дә чох онун еһтијачы вар!

Имран талону алыб, Фридуһуна: «Сағ ол!»—деди. Комитә сәдри баха-баха галды...

Сәһијјә Комиссарлығында Фридуһун һасијјәтинә јахшы бәләд дејилдиләр. Ким билир, бәлкә сәһијјә комиссары Фридуһун тә'јини һаггында атасына зәнк едиб, мәсләһәт дә сорушмушду. Бәлкә һеч сорушмамышды, амма өзү онун оғлуна шәһәрдә мүнасиб бир јер, вәзифә ахтарырды.

Фридуһун һеч кәсә бир сөз демәјиб, кадр шө'бәси катибинин јанына кәлди вә сајмазјана сорушду:

— Бачы, мәнә дејә биләрсинизми һансы рајонда һәкимә јер вар?

Катиб сарышын бир ермәһи гызы иди. Фридуһун суалындан аһлады ки, о, рајона кетмәк истәјән һәким-

дир, өзү дө набөлөд шөһөр ушағыдыр. Гыз районларын сијаһысыны ачыб, ишарэ олунмуш јерләри ахтармаға вә тәрифлэмөјө башлады:

— Самухда вар, Дәстәфурда јеримиз вар, Зуванд, Кәдәбәј, һансыны истәсәниз, күл кими районлардыр.

Фридун ахырынчылары сорушду:

— Кәдәбәј нечә олар? Узаглығы олмасајды...

— Кәдәбәј ән сәфалы бир јердир. Узаг дејәндә, машин ајағынын алтында; нә узаг! Зәһмәт чәкин балача бир әризә јазын, тәјиннамәнизи һазырлајаг.

Қатиб, Фридунун чавабыны ешитмәк, тәјин үчүн әмр һазырламаг, Кәдәбәј сөзүнүн јанына даһа бир мүсбәт ишарә гојмаг нијјәтиндә иди. Фридун деди:

— Јахшы, бир дүшүнүм, сабаһ јаныныза кәләрәм.

Фридун комиссарлыгдан чыхан кими института кәлди. Үч ајлыг јәј тәгаүдүнү алды. Нәрби вә комсомол китабчаларыны гејд етдириб, сијаһыдан чыхды, евә гајытды. Чамаданыны һазырлады. Анасына хәбәр верди ки:

— Јолдашлардан бири мәни Кировабада тоја чағырыб.

Гуллугчу, Фридунун тәзә костјумуну сәлигә илә гатлады. Ики дәст алт палтары, ики үст көјнәји, галстук, чиб дәсмаллары, чораб-филян һазырлајыб гојду. Чамаданы да чехола салыб дүјмәләди.

* *
*

Кәдәбәј сәһијјә шө'бәси мүдири чопур, јашы аз олса да, сачына дән дүшмүш, чәјирдәјә охшајан балача көзләри илә алтдан јухары бахан, бәлкә дә чох билдији үчүн аз данышан, Сәрвәров дејилән бир оғлан иди. Фридунун кәлишинә чох севинди, лакин севинчини бүрүзә вермәди. Әввәл онун вәсигәләринә бахды, сонра куја комиссарлыгдан тәјиннамә кәтирмәдији үчүн гәбул етмәјә чәтинлик чәкдијини билдирди.

Фридун тәјиннамә ала биләчәјини дејәндә, Сәрвәров е'тимад едирмиш кими, башыны тәрпәтди:

— Нә ејби вар,—деди,—ону өзүмүз дә јазыб рәсмијәтә саларыг. Вар, јеримиз вар! Гумлу кәнд мәнәтәгәси бошдур. Оранын һәкимини ордуја апарыблар.

Фридун сорушду:

— Гумлу һа тәрәфләдир?

Сәрвәров ону пәнчәрәјә чәкли:

— Будур, ики аддым јолдур, тәпәни өтүрсән, Гумлудур. Чамааты меһрибан, һавасы дағ һавасы!—деди.

Фридун:

— Чох јахшы, верин!—деди.—Һара мәсләһәт билирсиниз әмр верин, кедәк!

Сәрвәров тез стол јешијиндән кағыз чыхарыб, әмр гаралады, өзү апарыб макиначыја верди:

— Тә'чилидир, тез ол!

Фридун пәнчәрәдән ешијә, ики дағ арасында дүшмүш, балача, лакин көзәл мис шөһәринә тамаша едирди. Отаға долан тәмиз һава сәринликдән башга сечилмәси чәтин олан хош бир әтир кәтирди. Күнәш батырды. Биналары, завод бачаларынын көлкәси тәнһа сәјјаһлар кими дағларын зирвәсинә дырмашмагда иди. Дәрәнин о тајындакы алчаг, меһрибан достлар кими бир-биринә сығынан дағлар мешәликләрлә өртүлмүшдү. Шөһәрдән ајрылан әјри-үјрү чығырлар мешәләрә галхдыгча назилер, нәһәјәт, јарпаглар арасында боз бир сап кими көрүнмәз олурду. Сых, гара мешәнин ичиндә јарпағы саралмыш, будаглары јарым чылпаг һала дүшмүш тәк-тәк ағачлар пәјыздан хәбәр верирди. Бә'зән кур јерләрдән бој атыб чох учалмыш, күнәшә јахын олдуғу үчүн баһар тәрәвәтини һәлә дә сахламыш шамлар, гарағачлар, чинарлар гочаман мешәнин саһиби—гаровулу кими мәғрур-мәғрур үфүгләрә бахырды. Гушлар нәдәнсә бу ағачлардан өтүр, мешәликдә көрүнмәз олур, јенә дә орадан галхыб ајаз көјләри өлчүрдүләр. Фридун белә бир мәнзәрәли, сәфалы, һәм дә сакит јерә кәлдијиндән үрәјиндә фәрәһ дујурду.

Сәрвәров әмри кәтириб имзалады, Фридуна вериб, әливи сыхды:

— Мүвәффәгијјәт арзу едирәм.

— Сағ олун. Пијада кедә биләрәмми?

— Әлбәттә кедә биләрсиниз. Узаг дејил, совет сәдринин јанына кедин, мәнзил-филян дүзәлдәчәк.

Фридун чамаданы көтүрүб, јолуна дүзәлди.

Кәдәбәјдән Гумлу кәндини балача, доғрудан да гумлу, чылпаг бир тәпә ајырырды. Тәпәни өтәндә дәрәләрә, дағларын әтәјинә гәдәр јәјылмыш алчаг дамлы, ачыг, бөјүк бир кәнд көрүндү.

Фридун, чијниндә күјүм суја кедән гызлардан кәнд советини сорушду. Онлар кәндин ортасына тәрәф кедән дар вә дашлы бир күчәни көстәрдиләр:

— Дүз кедин!

— Эми, инди испалком бағлы олар, кечдир.

Фридунун бу ајыг ушагдан хошу кэлди:

— Ејби јохдур, бачы,—деди,—ачарлар.

Бир кәндли, Фридунун һәким олдуғуну билиб, габағына дүшдү, ону кәнд совети катибинин евинә кәтирди. Чәпәрдән һөрүлмүш бир гапыда дајаныб, үзүнү пәнчәрә-јә тутду:

— Ај Көјүш, һәким кәлиб.

Ичәридән сәс кәлди:

— Доғум евинә апарсана!

— Бир гапыја чых!

Чијниндә күрк, әлиндә ағач олан әскәр либаслы бир чаван оғлан чыхды. Ахсаја-ахсаја ејванда јериди. Кәндли пилләкәндән галхды. Көјүшүн габағыны кәсди, архасы Фридуна тәрәф дајаныб, бир аз јавашдан деди:

— Әдә, нечә доғум еви? Киши доғмаға кәлмәјиб һа! Ачдыр, јорғундур, нијә бәс евә чағырмырсан?

Бу сөзләр Көјүшә тә'сир етди. Фридуну сәсләди:

— Јухары бујурун, јолдаш, бујурун!

Кәндли ону данламагда давам едирди:

— Зәһра сраға күндән атасыкилә кедиб. Евдә адам олсајды, мән һеч гонағы бура кәтирмәздим.

Көјүш әл вериб, Фридунла таныш олду.

2

Фридун рајонда тәләбкарлыг едиб, кәнд мәктәбинин истифадәсиз отагларындан икисини тә'мир етдирди, мүәличәхананы кенишләтди. Бә'зи чиһазларын, дәрманларын алынмасы үчүн сәһијјә шө'бәсинә сифариш верди. Әввәл мәктәб ушагларынын сәһһәтини јохламаг үчүн мүәјинә вәрәгәләри һазырлады. Нечә дөфә колхозчулары јығыб, сәһијјә тәдбирләри һаггында сөһбәт еләди. Чијнинә чанта салыб, кәндлиләрә көмәк үчүн тарлалара чыхды.

Евдә никаран галмасынлар дејә, Фридун гыса бир мәктуб јазды. Јазыб билдирди ки: «Хошум кәлән бир јердә, хошум кәлән јолдашларла ишләјирәм, мәнән никаран олмајын. Сизә мүфәссәл јазачағам».

О күнләрдә Кәдәбәј рајонуна Москвадан академик Лысенконун картоф әкиб-бечәрмәк үсулуну колхозчулар арасында јајан вә јохлајан бир комисија кәлмишди.

Комиссијанын сәдри, кәнд тәсәррүфат елмләри доктору, Тимирјазев Академијасынын профессору Суханин сојуглајыб, хәстәләнмишди. Ону Фридунун мәнтәгәсинә кәтирдиләр. Фридун хүсуси бир сә'јлә профессорун мүәличәси илә мәшғул олду. Профессор чаван һәкимин мүәличә һөкмләринә әмәл етмәкдән габаг дәрманын тәркибини, мөгсәдини сорушурду. Фридун һеч бир шеји кизләтмәдән, билдији кими изаһ едирди.

Профессор рајон хәстәханасында да јатды. Једдинчи күн она јола чыхмаг ичазәси вердиләр. Чох чәкмәди Фридуну рајона чағырдылар, рајон ичрайјә комитәсинин тәшәккүрнамәсини вердиләр.

Бир ај сонра мәркәзи гәзетләрин бириндә белә бир мәгалә чап олунду: «Дағ рајонларында зәкәмин јајылмасы, нәтичәләри вә мүәличә тәдбирләри». Мәгалә мүәллифи, тәбабәт елминә мәлум олан шејләрдән аз јазараг, бәдәнин мүгавимәт игтидарыны артырмаг тәдбирләриндән, бәдән тәрбијәсинин әһәмијјәтиндән данышыр, узаг кәндләрдә сәһијјә тәблиғатынын һәлә дә мөһдуд олдуғуну кәстәирди. «Кәнд һәкими» дејә имза атан Фридунун јазысында тәзә фактлар, рәгәмләр, чәсәрәтли һөкмләр дә вар иди.

Тәхминән һәмин күнләрдә халг сәһијјә комиссары Фридунун атасына зәнк едиб, әһваллашандан сонра сорушду:

— Фридун көрүнмүр, ону онунчу поликлиникаја баш һәкимә мүәвин вермәк истәјирәм, нечәдир?

Фридунун атасы деди:

— О ишләјир ки!

Комиссар инанмады:

— Һарада, јохса ајры бир мәс'ул ишә...

Киши она мачал вермәди:

— Хејр, ајры иш нијә. Рајонда, Кәдәбәј рајонунда кәнд һәкимидир.

— Ола билмәз!

— Јохса сиз һәкимләри танымадан ишә тә'јин едирсиниз?

Сәһијјә комиссары утанды, күчлә белә дејә билди:

— Билмирәм нечә шејдир! Ајдынлашадырмаг лазымдыр!

Телефон дәстәјини јерә гојан кими комиссар кадр шө'бәсинин рәисини чағырыб:

— Фридуну һара тә'јин етмишсиниз?—дејә сорушду.

— Неч нара, о заман сахладыг ки, шәһәрдә везифә верәк.

— Бәс сонра?

— Сонра неч кәлмәжиб. Мән елә билирәм, сиз өзүнүз онун барәсиндә сәрәнчам верибсиниз.

Комиссар ачыгланды:

— Мән сәрәнчам-зад вермәмишәм. Чаным, сиз ону кәндә кәндәрмишсиниз.

— Елә шеј олмајыб!

— Бу саат әмри тап кәтир!

* * *

Бөһтана дүшән гардашынын мәһкәмә иши үчүн Бақыја кетмиш олан Көјүш мөгсәдинә чатыб, гајыдан дан сонра бир гонаглыг еләмишди. Сүфрә башында үзүнү Фридуна тутуб дејирди:

— Јолдаш һәким, дүнјада кишиләр вар имиш, адамлар вар имиш! Комиссар... филанкәси јәгин ки, ешитмишсиниз.—Көјүш, Фридунун атасыны Фридуна тә'риф едир, сорушурду:—Көрмүсәнми ону?

— Бәли, көрмүшәм.

— Ишин дүшмәжиб?

— Хејр, дүшмәжиб.

— Гапысы лап дәркаһ гапысыдыр, о гәдәр кәлән-кәдән вар ки! Билирсән нечә адамлар кәлир! Иши чәтина дүшән һәр кәси онун гапысында көрәрсән. Киши һамыны ата кими, гардаш кими диндириб, данышдырыр. Тәки елә адамлардан бизим рајонда да чох олајды.

Фридун өзүнү күчлә күлмәкдән сахлајыб, Көјүшә: «Бәли, бәли»,—дејирди.

Гонаглыгын ширин јериндә гапы дөјүлдү. Рајон ичраијјә комитәсинин катиби ичәри кириб, Фридуна бир кағыз верди:

— РИК-дән кағыз вар!

Мәктубу Сәрвәров јазмышды: «Јолдаш Фридун, сабаһ бураја зәһмәт чәкмәнизи хаһиш едирәм. РИК сәдринин јанына кедәчәјик».

...Фридун, Сәрвәровла кабинетә кирәндә Зејналов ајаға галхыб, һәр икисинә әл верди, јер көстәрди:

— Әјләшин!—Зејналов зәнки басыб тапшырды ки:—Адам бурахма!—Фридуна тәрәф дөнүб сорушду:—Нечәсиниз?

Фридун һәр һалда мүнүм бир иш үчүн чағырылдыгыны вә бу әһвалпурсанлығын рәсмийјәт олдуғуну дүшүнүр, чаваб вермәк истәјирди ки, Зејналов гапы-пәнчәрәјә көз кәздириб, мәтләбә кечди:

— Утанчаглыг јахшы шејдир, амма өз јериндә! Јолдаш Фридун, ај сағ олмуш, көрмүшүк голчомаг оғлу, мүлкәдар оғлу өз әсил-нәсәбини кизләдәр. Сизин ки, атаныз республикада али бир шәхс, ај сәнин саггалын ағарсын, буну биздән нијә кизләдирсән? Кизлин тутурсан, нәтичәдә дә бизи...—Зејналов Сәрвәрова ишәрә едиб, ону да гатды,—...бизи утандырысан. Ахы, рајон, һәтта мәркәз сизин кимисини ахтарыр, шүкүр ки, али бир ихтисас саһиби, нијә адыны кизләдирсән?..

Фридун чаваб верди ки:

— Мән фамилијамы неч кәсдән кизләтмәмишәм. Анчаг фамилијаны учадан демәкдән дә хошум кәлмәз!

Сәрвәров деди:

— Нечә кизләтмәмисән, сәнә тә'јиннамә верән мән, сорушурам Бақыдансан, дејирсән әслим тифлисидир. Көјүш бир саат сәнә кишидән, комиссардан данышыр, бир кәлмә демирсән ки, о мәним атамдыр.

Зејналов давам етди:

— Арада бизи пис киши еләјирсиниз...

Фридун онун сөзүнү кәсди:

— Комиссар һәсәб-нәсәбдән хошланмаз, сиз дејәни неч хәјалына да кәтирмәз. Еһтирама галан јердә мән нәинки сиздән, јолдаш Сәрвәровдан вә һәр бир кәндлидән һөрмәт көрмүшәм, бу барәдә нараһат олмајын!

Зејналов әлләрини чибинә гојуб деди:

— Дүнән сәһијјә комиссары мәнән сорушанда тәәччүб еләдим. Дедим биздә елә адам ишләмир. Нә биләк ки, сизсиниз?! Сонра билмәмишәм кишијә нә чаваб верим. Инди дејәрләр үч чүт бир тәк кадрлары вар, ону да белә таныјырлар.

Фридун онлары инандырмаға чалышды:

— Мән лап лајиг олдуғум јерә тә'јин олунмушам. Буна атам да разыдыр. Мәним атам оғлуна һәгиги тәрбијә вә һәјат јолуну көстәрән адамдыр. Мән истәмишәм ки, адамлар өз әмәјим, ләјагәтимә көрә вә бу ләјагәт дәрәчәсиндә мәнә бахсынлар.

РИК сәдринин јанындан кедәндән сонра Фридун өзү өзүнә деди: «Јох, даһа бурада дајанмалы дејил».

Сәһәр рајон һәрби комиссарлығына кедиб хаһиш ст-

ди ки, мәни һәрби гуллуға көндәрин! Чәбһәжә кетмәк истәјирәм.

— Јерли тәшкилатлар етираз етмәз ки?

— Сиз мәним хаһишими әсас ала биләрсиниз. Мән көнүллүјәм, чәбһәжә кедирәм. Кимә нә дәхли!

Һәрби комиссар разы олду. Фридун һәммин ахшам јүнкүл шејләрини јығыб, гајыша бағлады. Рајонда алдығы чарпајы, стол вә бә'зи мүаличә вәсаитини фелдшеринә тапшырыб:

— Бакыја чағырыблар,—деди, видалашды.

Бакыда Фридуну нөвбәти чағырышчылара гошуб, Тбилисијә көндәрдиләр.

3

Фридун беш күн Тбилисидә ләнкијәндән сонра чәбһәжә јолланды. Анасына тә'чили бир телеграм вуруб, ону Биләчәри вағзалына чағырды. Әскәри гатар Биләчәријә чатанда Фридун атасыны, анасыны вә балача гардашыны сәкидә дајанан, пәнчәрәләрә бахан көрдү. Тез өзүнү јерә атыб чағырды:

— Ата!

Комиссарын шофери, достларындан да бир нәфәр јанында иди. Комиссар ифтихарла гаршыладығы, гучағладығы оғлунун алнындан өпдү:

— Агырышмал,—деди,—чәбһәжә кетмәк хаһишин варды, мәнә нијә демирдин бәс?

Анасы да Фридундан килејләнди:

— Бу нә јекәханалыгдыр? Дүнјанын башына мәсләһәт гојан сәнин атандыр, сән бир сорушмурсан, өз билдијинә кедирсән...

Фридуна кәтирдикләри азугәни вагона гојдулар. Комиссар ону гатары мүшајиәт едән капитана тапшырды. Өпүшүб, көрүшүб ајрылдылар.

Биринчи дәфә иди ки, Фридун атасыны—о енликүрәк, учабој, тәнумәнд адамы, чаллашмыш башындан һәр шејә дүз, ити бахан, дәрин көзләриндә кечирдији мүбаризәләрин тарихи охунан о дөвләт хадимини, атасы да Фридуну—дүнәнәчән көзү өнүндә имәкләјән, јыхыла-јыхыла јеријән ана ушағыны, симасындан үмид вә рәшадәт јаған о јарашыглы кәнчи ағлајан көрүрдү. Анчаг онларын һәр икиси гәһәрини боғур, додағыны кәмир, ағладыларыны кизләтмәјә чалышырдылар.

* *
*

Дивизија командири, лазыми дәрман вә мүаличә вәсаити вериб, бир нечә кәшфијатчы илә Фридуну дүшмән архасына, мешәләрин бириндә фашистләрлә вурушан партизан дәстәсинә көмәјә көндәрди.

Партизанлар санитар тәјјарәсини, хүсусилә һәкими мүстәсна севинчлә гаршыладылар. Фридун бурада ајлардан бәри јујунмајан, сојунмајан, сачы-саггалы бир-биринә гарышан, тәпәдән-дырнағадәк силаһланан адамлар ичиндә чалышмаға башлады. Ағачлар алтында, јералты газмаларда беш нәфәр ағыр хәстә јатырды. Фридун бүтүн бачарығы илә бу дөјүшчүләрин һәјатыны горумаға сәј едирди. Чәбһә һәјаты күнү-күндән онун ганына, вәрдишинә кечирди. О, шиддәтли бомбардманда, атышмаларда, мүһасирә тәһлүкәсиндә, топ атәши алтында, ән ағыр јорғунлуг, јухусузлугда да бәдәни кејијәнәдәк чалышырды.

Күнүн бириндә дәмирјолу тәһлүкәсиндән горхан бир алман пијада һиссәси мешәдә далдаланмаг истәди. Партизан дәстәси исә бу хәбәри алан кими дүшмәни гәфләтән јахаламағы гәт етди. Күн батана јахын пулемјот атәши илә һүчума кечән партизанлар дүшмәни пәрән-пәрән салдылар. Көмәјә кәлән дүшмән автоматчылары партизанларын архасыны кәсмәк, мөвгеләрини тапмаг истәдиләр. Фридун сол голундан јара алдыса да, дөјүшдән чәкилмәдән әл бомбалары илә пулемјоту сусдуруб јол ачды, өзүнү дүшәркәјә салды, јарасыны бағлады. Әввәлчә дәстәнин вачиб лөвазиматыны, вәсигәләри әлдән чыхартды. Сонра газмада јатан үч нәфәр хәстәни бир-бир далына алыб, мешәнин дәринләринә, коллуглар арасына сүрүјүб кизләтди.

Сәһәр дүшмән солдатлары дәстәнин көһнә мөвгејинә долушмуш, газмаја од гојмушдулар. Фридун буну, ағачларын башындан галхыб ајдын көјә дирәкләнән гара түстүдән сечмишди. О инди јарпаг вә будагларла өртүлмүш јаралы әскәрләрин гајғысыны чәкирди. Фридун әлиндә автомат, пусгуда дајаныб, дүшмәни көзләјирди. Анчаг нәдәнсә дүшмәндән бир һәнирти јох иди. Ики күн бурада хмырыны чәкмәдән дајанан Фридун үчүнчү күнүн ахшамы дәрәјә енмәјә, хәстәләрә су кә-

тирмәжә мәчбур олду. Суја чатар-чатмаз бир һәнирти дуду. Дејәсән, она дедиләр: «Адам вар!» Фридун дајандыгы јердә ағач дибинә синди. Этрафы динләди. Хышылты кәлди. Дејәсән исланмыш јарпағлары ајаглајырдылар. Бунун ардынча бир фышгырыг вә данышыг ешидилди. Фридун сүкуту позмајыб динләди. Бирдән көјдән әмр енди:

— Кимсән?

Русча дејилән бу сөз Фридуну һәм севиндирди, һәм дә шүбһәјә салды. Әмр тәкрар олунду:

— Кимсән? Вурдум!

— Сән кимсән?—Фридун буну деди вә этрафа көз кәздириб, һеч кәси көрә билмәди.

Даһа да учадан дедиләр:

— Фрис, тәслим ол, јохса өләчәксән!

— Фрис өзүнсән!

Фридунун сөзүнә күлдүләр:

— Бизимкисәнсә, чых!

Фридун гаршысында автоматлы бир әскәр көрүб, јериндән галхды. Онлар бир-биринә јахынлашанда сағ тәрәфдән бир, сол тәрәфдән дә бир әскәр јанашды. Кәшфијатчылар Фридуна көмәк едиб, јаралылары совет мөвгеләринә апардылар.

Фридуну полк гәраркаһынын гаршысында сахламышдылар. Командир ону диндирәчәкди. О, јорулмушду. Гапы ағзында узадылмыш дирәјин үстүндә отуруб папирос јандырды. Командир Әлијев адлы бир азәрбајчанлы капитан иди. Әввәлчә јаралылар бахыб, һәким мәнтәгәсинә апарылмасыны тапшырды. Фридун ирәли јеријиб, рәсми тәзим вәзијјәти алды вә билдирди ки:

— Онлары мән өзүм чәрраһијјә столуна апарачағам, чүнки вәзијјәтләрини мән јахшы билирәм.

Әлијев она јанашан вә голуна бојнундан асмыш олан јаралынын адыны сорушду. Фридун өзүнү тәгдим едәндә, Әлијев әзизини көрмүш кими, голларыны ачыб, ону гучаглады:

— Изин верин сизи тәбрик едим, Совет Иттифагы Гәһрәманы Фридун!

Онлар гучаглашдылар. Әлијев гәзети чыхарыб, Фридуна көстәрди вә әмр едиб машын чағырды, јаралыларла бәрәбәр чәбһә гәраркаһына апарды.

Фридун бир дәстә гәһрәманла Кремлдән чыханда саат беши вурурду. Бу ахшам Гәһрби Академијада Совет Иттифагы Гәһрәманларынын шәрәфинә зијафәт верилди. Фридун мәнзилинә кәләндә она бир ачыг мәктуб вердиләр. Атасы јазырды: «Гәһрәман оғлumu тәбрик едирәм. Фридун, дүнәндән Москвадајам, мүшавирәјә кәлмишәм, сәнин адресини Халг Мүдафиә Комиссарлығындан тапдым. Евдә ол, көрүшәк».

Фридун мүәјјән јерләрә зәнк етди. Атасыны тапа билмәди. Мәнзилинин јерини дејә билмәдиләр. Саат једдинин јарысынадәк көзләди. Әл бојда мәктуб јазыб, хидмәтчијә верди вә тапшырды ки:

— Мәни ахтаран олса, Гәһрби Академијада олачағам.

Фридун зијафәтә кәлмишди, анчаг фикри атасынын јанында иди. Гапычыја онун үчүн дәвәтнамә вермишди. Зијафәт залында дура билмир, һәр 10—15 дәгигәдән бир ашағы мәртәбәјә дүшүб, гапычыдан сорушурду. Бу дәфә гапыја јанашанда һәрби костјумлу, учабој бир адамын гапыдакы әскәрлә данышдығыны көрдү вә ирәли јериди. Атасыны гучаглајыб өпдү. Атасы күрәјиндә оғлунун бир голуна дудуб, диггәтлә о бири голуна бахды. Фридун дәрһал онун нәзәриндәки суалы охујуб деди:

— Бир елә шеј дејил, ишләјәчәкдир. Анчаг анам билмәсин!

Фридун атасынын голуна кириб, ичәри апарды. Командирләр бир-биринә јанашыб, набәләд кишини көстәрир, сорушур вә чаваб верирдиләр:

— Азәрбајчан гәһрәманы Фридунун атасыдыр!

Аһәстә данышан дост вә танышларын дилиндән буну ешитмәк Фридуна нә гәдәр хош иди!

Јалныз инди, илләр кечдикдән, исти ана гучағындан вә ата сәјәсиндән узаг, мүстәгил, мүбаризә вә дөјүшләрдә бишдикдән, шәхси истәдадына сөјкәниб, һәјат јолунда чәсарәтлә аддымладыгдан сонра, дәһшәтләр, фәлакәтләр, өлүмләрлә үз-үзә кәлиб, бәркијән ирадәсини имтаһанларда сынадыгдан сонра Фридун өз үзәриндә һеч бир кәлкә көрмүрдү. О инди дағын јанында дағ кими дајанмышды. Ичтимаи ифтихар күнәшинин парлаг ишығындан фејзләнир, башыны даһа да уча тутурду.

Атасы Фридуна бахыб фэхр едир, санки дејирди:

— Бу мөним оғлумдур!

Фридун да комиссара бахыб севинир, куја дејирди:

— Мөним атамдыр!

Гөһрөманлар мәчлисиде ата вә оғулун иштиракы илә шәнләнир, тәнтәнәли мусиги санки дејирди:

— Бунлар бизимдир! Бизимдир бунлар!

Шәһәрдә курулдајан вә көјләрә нур сәпән топларын салам атәшләри исә сәрһәдимиздән чох узаг јерләрдән, Фридунун дејүш јолдашларындан, онларын јени-јени һү-нәриндән аләмә хәбәр верирди.

1945

ЧИН ГЫЗЫ

Исти јәј күнләриндән бириндә, Јантсеја дөмирјолуна тәрәф енән чылпаг јамачдан ајагјалын бир гыз ушағы јејинләјирди. Онун сачлары пәришан, јахасы ачыг иди. Чијниндән мәктәбли чантасына охшајан боз бир һәмәјил ашырмышды.

Бу гыз үч күн әввәл атасы илә чәлтиқ тарласында чалышырды. Вәтән көјләринә јол тапан һава гулдурлары—Америка тәјјарәчиләри зенит топчуларынын горхусундан шәһәрә сохула билмәмиш, бу јерләри—кәнд евләрини, јоллары, тарлалары бомбаламышдылар. Сәккиз јашындан анадан јетим галмыш олан Јан-ни ата-сыны да бурада итирмишди.

О дәһшәтләри көзү илә көрәндән сонра Јан-ни евә-ешијә, кәндә јовуша билмирди. Бир аз тәрәддүддән сонра гыз атасынын тәзә гәбрини сон дәфә гучаглајыб, бирбаш шәһәрә јола дүшмүшдү.

О билирди ки, истидә бу узун јолу пијада кетмәк чәтиндир, лакин бу чәтинлик ону фикриндән дашындыра билмәмишди.

О, вачиб бир мәсәлә ардынча кедәнләр кими кедирди. Јан-нинин—он дөрд јашлы бир јетимин нә мәгсәди ола биләрди? О, шикајәтәми кедирди? Үмид бағладығы гоһумларынын далынча, јахуд иш ахтармағамы кедирди?

Гызын фикриндә бунларын һеч бири јох иди; о тамам башга мәгсәд үчүн кедирди.

— Кедәчәјәм!

Гәлбиндән кәлән бу гәтијјәтли сөз ушаглара јох, бөјүкләрә мәхсус бир ирадә вә әзмдән хәбәр верирди. Јан-нијә елә кәлирди ки, ону һеч бир гүввә бу әзминдән дөндәрә билмәз, һеч бир кәс онун јолуну кәсә билмәз,

чүнки о, мәнз бир мэгсэд үчүн, бөжүк бир мэгсэд үчүн, жалныз Лан-нијә, жалныз ушаглара јох, һәм дә бөжүкләрә, Чинин, Корейанын бүтүн әһалисинә ајдын вә әзиз олан бир мэгсэд үчүн кедирди. О, интигам алмаг үчүн кедирди.

Лан-ни ахшам гаранлығында бөжүк јола чатды. Орада чәбнәјә јолланан көнүллү дәстәләри көрәндә гыз севинчиндән аддымларыны јејинләтмәк истәди. Анчаг ајаглары она табе олмады. Кејимиш дизләри санки һиссини итирмишди. Лан-ни силаһлыларын узаглашдығыны көрүб, вар күчү илә гышгырды:

— Јолдашлар! Гардашлар!

Дәстәләрин ахырында кедән әскәр, ушағын нә исә бир мәтләби олдуғуну баша дүшдү, арабасыны сахлады. Лан-ни әлини галдырды, салам вериб деди:

— Мәни дә көтүрүн!

— Һара кедирсән, гыз?

— Сизинлә кедирәм.

— Биз дүшмән габағына, дөјүшә кедирик!—дејә әскәр чаваб верди.

— Мәнә дә силаһ верин!

Әскәр, гызын хаһишиндә вә сөзләриндә милјонларла корейалынын, чинлинин дүшмәнә—империализм тәчавүзүнә олан одлу нифрәтини дүјдү.

— Гызым,—деди,—сән мәктәбә кетмәлисән! Вәтәнимизин кәләчәк ләјагәтли вәтәндашы олмаг үчүн сән охумалысан. Сәнин силаһын гәләмдир.—Әскәр чибиндән чыхартдығы бәзәкли гәләми Лан-нијә бағышлады.—Сәнин силаһын бу олсун. Балача вәтәнпәрвәр, мүәллимин сөзләрини бунунла јазарсан!

Әскәр башы илә «һәләлик» ишарәси едиб, арабаны сүрдү. Лан-ни дәрин бир һәсрәтлә јолун кәнарына чәкилди, сүкутла кедәнләрин далынча баха-баха галды.

Гыза кәнддә демишдиләр ки, сәнә һеч кәс силаһ вермәз, чүнки сән ушагсан, белә иши бачармазсан!

О, баша дүшә билмирди ки, она нијә е’тибар едиб, силаһ вермирләр? Мәкәр о, буна лајиг вә гадир дејилдими? Мәкәр онун үрәјиндәки интигам аловуну көзләриндә охуја билмирдиләрми? О дүшүнүрдү: «Нә үчүн мәнә, һеч олмазса, бир түфәнк вермирләр? Мән атәш хәттинә нечә чумардым, атамын, һәмвәтәнләримин интигамыны нечә алардым! Кечә-күндүз јуху, раһатлыг

билмәдән ирәли кедәрдим! Јараларымы гәзәблә сағалдар, сәсим һәмишә габаг чәркәләрдән кәләрди, мән буну бачарардым!»

Кәнд гызынын арзу вә һәсрәтләриндән хәбәр тутан гоча бир һәким ону һәрби хәстәханаја хидмәтә көтүрдү.

— Бу,—деди,—Вәтән уғрунда дөјүш гәдәр мүгәддәс бир ишдир. Сән бизим јаралы дөјүшчүләрин мүәличәсинә көмәк ет! Вәтән сәндән чоһ разы галар.

Лан-ни хәстәханада шәфгәт бачысы вәзифәсиндә чанла-башла ишләсә дә, гулағы сәсдә, көзү јолда, үрәји интизарда иди. Күман едирди ки, нә гәдәр мейрибан, хошрәфтар адамлар ичиндә чалышса, нә гәдәр мүгәддәс иш көрсә дә, онун интигам алмаг арзулары бу отагларла сығмајачагдыр. О тез-тез баш һәкимдән хаһиш едиб дејирди:

— Мән раһат ола билмирәм! Мән ораја көмәјә кетмәк истәјирәм.

* *
*

Күнүн бириндә Лан-нини сүлһ тәрәфдарлары Коми-тәсинә чағырдылар. Гыз анчаг бурада, өзү кими чаванлар јығынчағында билди ки, ону Москваја, Үмумдүнја сүлһ тәрәфдарларынын конфрансына көндәрирләр. Бу хәбәри ешидәндә Лан-ни севинчиндән билмәди нә десин. Јолдашлары да севинирдиләр. О, бирбаш идарәјә, баш һәкимин јанына кетди.

Орада да гызы тәбрик етдиләр. Она јол тәдарүкү көрдүләр. Сәһијјәчи чаванлар Москваја бир мәктуб јаздылар. О мәктубда совет адамларынын, онларын бөжүк мүәллими, дүнјада сүлһүн, сәадәтин бајрагдары олан бөжүк Коммунист партијасына мәнәббәт вә миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Америка империалистләринин Асијада төрәтдикләри чинајәтләрини, Чин, Корейа халқларынын мүһарибә гызышдыранларла олан гәзәб вә нифрәтини изаһ етдиләр. Јолдашлары Лан-нинин әлини сыхыб јола саланда, һәрә бир диллә она тапшырырды:

— Москваја салам дејәрсән!

— Сән нә хошбәхтсән!

— Москвада ешитдикләрини јадында мөһкәм сахла һа! Сән кәрәк һамысыны бизә данышасан!

Гатар Москваја чатмаздан һәлә бир күн габаг Лан-ни пәнчәрә габағындан чәкилмирдиди. О, элиндәки «Правда» гәзетинин һәр сәһифәсинә бахдыгча, бармағыны ајры-ајры кәлмәләр үстүнә гојуб, мүтәрчимдән сөзләрин тәләффүзүнү, мә'насыны сорушурду.

Совет адамлары гардаш Чиндән кәлән чаван достларыны һәр јердә доғма мәнәббәт, һәрарәтли бир севинч, сәмимијјәтлә гаршылајырдылар. Лан-ни бу достларын дилиндән дүшмәјән сүлһ сөзүнү, ССРИ, Чин сөзләрини тәкрат едирди.

Москвада Чин гызынын илк ајаг басыб кәздији јер онун чоходан бәри китабларда охудуғу, радиоларда ешитдији, рәссам лөвһәләриндә көрдүјү эзәмәтли јер— Гызыл Мејдан олду. Лан-ни минләрлә совет адамларына гарышыб, бөјүк Ленинин мәгбәрәсини зијарәт етди.

Лан-ни бурада өзүнү доғма атасынын гаршысында олан кими, сәрбәст һисс етди. Нәдәнсә онун гәлби, бузу гырылмыш бир үмман кими тәрпәнди. Гызын синәси чошгун вә сакит бир һисслә долду. Бу, илләрдән бәри чәкдији һәсрәт, бәсләдији арзу, ашыб-дашан бәхтијарлыг севинчи идими?... Лан-ни үрәјини долдуран, илләрдән бәри ифадә едилмәјән гәһәрли сөзләри демәјә санки дүнјада ән мүнәсиб јери, ән мүнәсиб адамы тапмышды. Лан-ни һисс едирди ки, чохларына мүјәссәр олмајан бир имканы о анчаг инди тапмышдыр. Бәлкә буна көрә, мәнһз буна көрә одлу кәнчлик дүјғуларынын көјрәлдијини, санки гәлбинин бирдән-бирә кенишләниб ачылдығыны зәнн етди. О, көзләрини эзәмәтли, мүгәддәс мәгбәрәјә дикәрәк пычылдады:

— Ата! Узаг Чиндән—азад Чиндән бүтүн ушагларын кәнчләрин мәнәббәтини вә саламыны кәтирмишәм.

Лан-ни буну ата ағушуна атылан бир бала кими, һәјчәнли гәлбинин бүтүн һиссијјаты илә деди.

1950

ДӨЈУШЧҮНҮН ДЕДИКЛӘРИ

1

Гүдрәт үмидсиз ағыр јатагдан галхмышды. Өзүнү јенидән дүнјаја кәлмиш сајырды. Дејә-күлә данышыр, фәрәһләнирди.

— Гүдрәт,—дедим,—шүкүр, даһа лап јахшысан, даныш көрүм һарада, нечә јараланмышдын? Ешидәндә лап никаран галмышдыг.

— Билирсән, гоншу, ата-бабадан ки, дејирләр әчәл һа! Әчәл мәсәләсинә бу дәфә мән инанырам. Доғрусу о ағыр вурушмалардан чыхмағы мән өз күчүмдән билмирәм; чүнки сәнә дә мә'лумдур ки, мән габагларда әскәр олмаммышдым, һеч түфәнкин үзүнү көрмәмишдим. Горунмағы, мүһарибә сәнәтини дә билмирәм. Тәвәккүл дејиб, өзүмү дөјүш мејданына атмышдым. Чох чәтин јерләрә, ағыр шәраитә дүшдүм. Сағлығына, һамысындан сағ-саламат чыхдым.

Гүдрәт бунлары дејиб дајанды. Мән, сөзүнү гуртардығыны күман едиб сорушмағ истәјирдим, лакин о, башыны јухары галдырыб давам етди:

— Кимин күчүнә?

Гүдрәт буну, дејәсән, мәндән сорушурду. Бу суала әлбәттә ки, мән чаваб верә билмәздим. Суалы мүсаһибимә гајтардым:

— Кимин күчүнә?

— Ағлынызча нәјин күчүнә мән од-аловдан хилас олурдум?

— Јәгин ки, зирәк тәрпәширмишсиниз!

— Хејр, мәндән чох зирәкләри вар иди!

— Забитиниз јахшы имиш, ја да јахшы јолдашларыныз вар имиш!

— Даһа бир сәбәб вар!
— Онда сиз зирәһдән палтар кеймисиниз!
— Әһнимдә садәчә әскәр көһнәһи олуб, бә'зән дә шинел.

— Бәлкә сиз танк ичиндә олмусунуз?

— Һәмишә ачыгда пијада вурушмушам! Һеч бир машыным олмайыб. Мән аһры шеһдән билирәм.

Гүдрәт сөзүнү кәсиб, үзүнү ичәри отаға тутду вә сәсләнди:

— Никар! Никар!

Он яшлы гыз, утана-утана ичәри кирди вә зәриф, назик сәслә сорушду:

— Ата, чағырдын?

Гүдрәт мәнә сары дөндү:

— Буну көрүрсүнүзмү? Мәним хиласкарым будур. Өлүмдән гуртарыб!

Гүдрәт јахынлашыб, Никарын үзүндән өпдү:

— Кет, гызым, кет бизә чаһ кәтир.

— Никарын хиласкарлығы нәдән ибарәт ола биләр?

Гүдрәт мәним шүһәми рәдд етди, диггәтлә мәнә бахды, бөһүк бир мәтләбдән хәбәр верәнләр кими данышды:

— Мән адһутантлыға кечәндән сонра дәстәмиздән аһрылмышдым, ишим командири горумаг иди. Паһызын аһыр аһларында биз 20—25 күнә гәдәр сәнкәрдә, мүдафиәдә даһандыг. Һеч бир тәрәфдән һәрәкәт жох иди. Әмр көзләһирдик, күнләримиз, шәһһәдә чох хошакәлмәз олан дурһунлуг, јекнәсәглик илә кечирди. Тәзәлик ондан ибарәт олурду ки, үчдә-бешдә бир кәшфијјата кичик дәстәләр кедир, әсир тутуб кәтирир, ја јаралы гаһыдырдылар. Јенә бир кәшфијјат дәстәмиз ахшамачан гаһытмамышды, узагда атышма сәси ешитдик. Бир нечә нәфәр көмәјә кетдик. Күман едирдик ки, нәсә бизимкиләри әһатә едибләр. Дүшмән мөвгеләринә чатар-чатмаз атышма даһа да шиддәтләнди. Гумбара сәси ешидирдик. Биз дә силаһларымызы ишә салдыг. Елә илк күлләләрдән сонра үстүмүзә јағыш кими атәш ачдылар. Бир дә көрдүм голумдан тутуб мәни фырлатдылар. Дөнәндә һеч кәси көрмәдим. Амма, дејәсән, исти бир әл мәним голуму һәлә дә бурахмамышды. Дејәсән дирсәјимдән ашағы сүрүшүрдү. Мән дәрһал анладым ки, бу, гандыр. Даш далына јатыб голума баханда јараландығымы көрдүм. Гәрибәдир ки, анчаг биләндән, көрәндән сонра голумда аһры һисс етдим вә бу аһры кет-кедә

шиддәтләнди. Мәни санитар мәнтәгәсинә, орадан бир хәстәханаја, орадан башгасына, јаваш-јаваш лап архаја, бизә јахын јајлаг јерә, К. шәһәриндәки хәстәханаја кәтирдиләр. Һәкимләрин гаһысы сәјәсиндә јарам күндән-күнә јахшылашыр, аһры кәсилирди. Шүкүр ки, шикәстлик дә олмады. Инди бу голум бир балача аһыр тәрпәнир, керижә ганрылмыр. Әһәмијјәтсиз шеһдир. Сөзүм бунда дејил, хәстәханада бир һадисә олду, сизә ону демәк истәһирәм. Ағ, үчмәртәбә, јарашыглы, даш бинадыр. Дағын дөшүндә тикилиб. Габағындан чаһ аһыр, чаһын о таһы галын мешәликдир. Мешәнин ичиндә дә мәскән салыб јашајан кәндлиләр вардыр. Һәр сәһәр дуруб һәјәтә чыханда көрүрсән кәндли гадынлар әрзаг кәтириб сатырлар: јумурта, сүд, гатыг, алма, чижәләк... Доғрудур, хәстәхана мә'мурлары буна ичазә вермирләр, сатычылары көрән кими говурлар, амма кәндлиләр бахмыр, сәһәр-ахшам өзләринә фүрсәт тапырлар. Бурада мәним көһнә мәктәб јолдашым, инди исә топчу командир Нүсрәт јатырды. Һәр күн биз көрүшүб-дәрдләшир, мәктәб күнләрини хатырлаһыб, хүсуси бир ләззәт дујурдуг. Нүсрәт әввәлдән дә әсәби, бир гәдәр түндмәчаз, нечә дејәрләр, гырмызы адамдыр. Сөзү дик адамын үзүнә дејәндир. Бунун үчүн чохлары ондан инчијирди. Анчаг Нүсрәт буна мә'на вермирди, Сабирин бир сөзүнү тәкрат едирди:

«Дәһр, бир мүддәт олду мәнзилимиз,

Јашадыгча чохалды дүшмәнимиз.

Нә едәк, доғру сөјләди дилимиз!»

Нә исә белә адамдыр. Бир ахшам оларды саат 5—6. Хәстәләр истираһәт саатындан сонра јаваш-јаваш һәјәтә, һаваја чыхырдылар. Мән ашағы дүшмәјә һазырлашырдым. Нүсрәтин сәсини ешитдим. О, ашағы мәртәбәдә олурду. Өз палатасындан јухары галхыр, мәним јаныма кәлирди. Кәлирди ки, өзү дә кимин далынча, нә үчүнсә дејинирди:

— Вичдан јохдур ки, үрәк әвәзинә синәдән даш асылыб!

Бу сөзү дејә-дејә Нүсрәт отаға кирди, күрсү чәкиб отурду.

— Ај Нүсрәт,—дедим,—гој үрәкдән, көнүлдән шаһрләр, әдибләр данышсын. Сән топчу бабасаһ, вуруб-јыхмагдан, өлүб-өлдүрмәкдән данышасан кәрәк.

— Һәр шеһин,—деди,—јери вар. Мән көрдүјүмү даш

көрсә, јумшалар. Амма елә адамлар вар, һалына тәфавүт етмир.

— Нә көрмүсән, гардаш?

Нүсрәтин палата јолдашы Гурбан әлиндә бир дәстә отузлуг, ичәри кирди вә Нүсрәти инандырмаға чалышды:

— Вермир, ај рәһмәтлик оғлу! Валлаһ вермир, инандығымыз һаггы сатмыр. Јохса мәнә бир елә гуту лазымдыр. Сән демәсән дә алардым.

Нүсрәт даһа да һирсләнди, галхыб отузлуглары Гурбанын әлиндән алды вә һәјәтә јүјүрдү:

— Кәл, көрүм нечә сатмыр. Јәни истәдијини верәнән сонра нијә сатмасын...

Онлар дүшүб кетдиләр. Мән дә әл-үзүмү јүјүб кәјинмәјә мәшғул олдум. Он дәгигә чәкмәди ки, јолдашлар һејрәт ичиндә кери гајытдылар. Нүсрәт јенә Гурбаны данлајырды:

— Јәгин, гызы горхутмусан!

— Мән горхутмушдум, сәнә сатајды да! Бәс сәнә нијә вермәди?!

Нүсрәт динмәди, үзүнү мәнә тутду.

— Гүдрәт,—деди,—10—11 јашлы бир гыз ушағы әлиндә күмүш папирос гутусу сатыр. Мән чәкән дејиләм, алмаға пулум да јохдур. Елә-белә ушагдан хошум кәлир. Гаракөз, мәсум бир ушагдыр. Сорушдум, деди: «Атам чәһһәдәдир, анам хәстә јатыр. Бу гутуну сатмаға кәтирмишәм». Буну ешидән кими үрәјим дөзмәди. Пуллу ушаглара дедим алын, о гуту бәлкә үч јох, беш јүзә дәјәр. Алын, бу ушағы јола салын. Бәлкә анасынын дава-дәрмана еһтијачы вар! Она дедим, буна дедим, алан олмады. Мән дә һирсләнмишдим ки, ај филан олмамышлар, зирә-зибилә верирсиниз, хәлвәти шәраб алыб ичирсиниз. Нә олар пулунуз бир мүстәһәг јерә гисмәт оlanda!

Гурбан илә кетдим, үч јүз манаты сајдыг гызын овчуна, гутуну бағрына басыб ағлады ки:

— Сатмырам!

Дејирәм:

— Гызым, нијә ағлајырсан, нечә истәјирсән верәк, јохса горхурсан?

— Јох,—дејир,—әми, сатмырам!

Мән бу сәһбәтин далысыны ешитмәкдәнсә, бу гәрибә ушағы көрмәк истәдим.

— Нүсрәт, гыз һәјәтдәдирми?

— Орадача дуруб.

— Пулу мәнә верин, сиз ушаг илә данышмағы бачармырсыныз. Ата олмајан адам ушаг диндирмәји бачармаз!

Пулу алдым, һәр үчүмүз ашағы дүшдүк, пилләкән ајағында онлары сахладым:

— Сиз,—дедим,—кәлмәјин, гој мән тәк кедим. Сиздән онсуз да шүһәләниб.

Онлар диггәтлә һәјәтә, о јана-бу јана бахдылар. О ағачын далына, бу дамын күнчүнә, јолун үстүнә...

Гыз јоха чыхмышды. Гурбан деди:

— Гачыб!

Нүсрәт мешәни көстәрди:

— Одур еј, одур, кедир!

Мән коллар арасында пишик кими аста јеријән гаралтыны күчлә сечдим.

— Јазыг ушағы горхудуб гачыртмысыныз,—дедим.— Инсафсызлар!

Сәһәр тездән Нүсрәт гача-гача мәним јаныма кәлди:

— Сән өләсән, гыз кәлиб!

— Нечә, инди нә сатыр?

— Нә сатачаг, һәммин гуту әлиндә дајаныб!

Һәр икимиз Гурбаны тапыб, пуллары алдыг. Нүсрәт кәнарда дајаныб уча гарағачы көстәрди:

— Одур еј, ағачын алтында, су грантынын јанында дајаныб, јери! Чәлд ол!

Мән әлимдәки пулу сајдым, гатлајыб голтуг чибимә гојдум, гыза тәрәф јеридим. Нәзәрим ушагда иди. О да мәнә бахырды. Чох кетмишдим, аз кетмишдим, ону билмирәм, бир дә үрәјимин синәмдән чыхдығыны, гызын исә онун јеринә һоппандығыны көрдүм:

— Ата чан!

Даһа мән билмәдим ки, һарадајам, нәчијәм вә бу нә ишдир! Көзләримин јашыны силә-силә гызымы, һәммин бу Никары гучағымда палатаја кәтирдим, папирос гутусу да әлиндә. Нә Нүсрәт, нә Гурбан, дејә билләм бүтүн јаралылар, һәкимләр, бачылар бизим башымыза јығылдылар. Кими сорушур, кими көрүшүр, кими гыза совгат верирди. Никар исә бојнума сарылыб, бирчә буну дејирди:

— Ата чан! Ата чан!

Үч ај эввэл, шәһәрдә кәнд тәсәррүфат ишләринә адам чағыранда мәним арвадым да кетмишди.

— Јајлагдыр,—демишди,—кедәрәм, һәм һавасы хош, һәм әрзаг учуз, һәм дә јүнкүл ишләрдә ишләрәм, алма-армуд јығыб гыш үчүн рузи һазырлајарам.

Ај жарым ишләдикдән сонра јазыг арвад сојуглајыб јорған-дөшәјә дүшмүш, анчаг Никарын үмидинә галмышды...

Бир нечә күн башым аиләјә гарышды. Хәстәханадан таныш һәкимләр кәтирдим. Дәрманлар тапдым, телеграм вуруб гајнымы чағырдым. Арвад балача дирчәлән кими шәһәрә көчүрмәји она тапшырдым. Мәним бир ајағым бурада, бири чәбһәдә иди. Артыг тәмиз сағалмыш кими идим. Бу күн-сабаһ комиссија көзләјирдим.

Һәр шејдән чох мәни марагландыран папирос гутусу иди. Гуту дејәндә, һеч вәдә мән она әзиз шеј кими бахмырдым. Чаванлыгдан галма бир шеј иди. Он ил бундан габаг папиросу тәркитмишдим. Гуту да евдә атылыб галмышды. Никарын буну сатмаға кәтирмәји дә ајдын иди. Мән евдән чыханда арвада анд вериб тапшырмышдым ки, корлуг чәксән, нәјим вар, сат! Бир ушагдыр, тamarзы галмасын.

Гуту, бир гуту кими мәни марагландырмышды. Мән билмәк истәјирдим көрүм, Никар ону сатмаға кәтирмишдисә, бәс нијә сатмышды? Бәс нијә истәдији гијмәти верәнләри рәдд едирди? Анасынын демәјинә көрә гутуну бир һәфтә апарыб-кәтирди.

— Никар,—дејирәм,—гутуну истәјирдиләрми?

— Истәјирдиләр.

— Нечәјә?

— Үч жүзә!

— Сән нечәјә дејирдин?

— Анам үч жүз демишди.

— Сән мүштәриләрә нечәјә дејирдин?

— Үч жүзә!

— Бәс нијә вермирдин?

Никар ушаг дили илә бөјүкләрә јарашан бир сөзү дејирди:

— Ата, сәнин гутуну нечә өзкәләрә верәјдим?

Һәгигәтән беләдир. Никар атасынын малына саһиб-сиз кими баха билмирди. Атасынын әманәтини сахламаг

истәјирди. Она елә кәлирди ки, бу гуту кетсә, атасы бир даһа гајытмајачаг, евдә атасыны јада салан нә варса, бир-бир гуту кими јох олачагдыр. Бу исә ушағы дәншәтә кәтирди. Никар буну дујурду, она көрә һәр күн анасынын әмри илә гутуну сатмаға кәтирди, гәлбинин һөкмү, ата мәнәббәти илә тәкпар евә гајтарырды.

1957

ГАЈМАГ

Мөһбалы кишинин Мөшәди Мөһсүнлә һагг-саламы варды. Ону зәманәнин тәмиз вә доғру адамларыннан сајарды. Мөһбалы киши бир инәјинин мөһсулуну анчаг она сатарды.

Гыш кечәсинин аязында донмуш вә галынлашмыш гајмағы мис касаја төкәр, касанын ағзыны дәмалла өртәр, овчуна алыб вағзала, Мөшәди Мөһсүнүн дүканына јслланарды.

Һәр сәһәр Мөһбалы кишинин вачиб иши бу иди. Јолда бириси, шәһәрдән кәлмиш бир гајмаг тамарзысы чыхыб десәјди ки:

— Ај Мөһбалы дајы, нечә истәјирсән ал, о гајмағы мәнән еләмә! — Мөһбалы киши гулаг вермәзди. Каса долусу гызыл да версән, сөзүндән дәнмәзди вә:

— Гајмаг Мөшәди Мөһсүнүндүр! — дејәрди.

Мөһбалы киши гајмағы нечәјә сатарды? Мөшәди Мөһсүнлә нечә шәртләшиб кәсишмишиди? Биз буну билмирик.

Јәгин етмәк оларды ки, буну Мөһбалы киши өзү дә билмир. Онун билдији шеј бу иди ки, Мөшәди Мөһсүн гајмағы көрән кими күлүмсәјир. Ики бармағы арасында сыхдығы кәһрәба мүштүјүнү јерә гојуб, мүштәрисинә әл верир, әһваллашыр, касаны тәрәзинин бир көзүнә гојур, о бири көзүнә чәки дашлары јығыр. Дашлар чатышмадыгда, касанын ләнкәри јердән галханадәк соғандан, сарымсагдан, алча гурусундан, фындыгдан, гоздан... әлинә кәләни тәрәзијә атыр. Сонра гыса вә учу кетмиш карандашы илә гајмағын чәкисини дивара јазыр. Габы бошалдыб, Мөһбалы кишијә гајтарыр вә: «Хош кәлдин!» — дејир.

Мөһбалы киши нә даш-тәрәзијә, нә дә һагг-һесаба бахарды, чүнки бундан архајынды. Анчаг Мөшәди Мөһсүнүн габы нә вахт бошалдачағыны көзләрдди. Мөшәди Мөһсүн һагг-һесабы дивара гејд еләјәндә Мөһбалы киши елә зәнн едәрди ки, гајмағын пулу чырынһачырынгла кәлиб чибинә төкүлүр. О заман кәнддә кооператив дә јахшы ишләмирди. Мөһбалы киши шеји Мөшәди Мөһсүндән аларды. Гајмағы тәһвил верәр, гајыдыб кетмәк истәјәндә јадына дүшәрди ки, евә кибрит лазымдыр, арвад зәнчәфил тапшырыб... Кибрит вә зәнчәфили аларды, утана-утана сорушарды:

— Мөшәди, инди зәһмәт дә верирәм, һесабымыз нә сајаг олду?

Мөшәди Мөһсүн мүштүјүнү бир ағыз сорар, галын вә мави түстүдән јумулан көзләрини гыјар, әјилиб дивардакы сијаһыја бахар, бармагларыны ојнадар, чөткәјә вурар, чаваб верәрди:

— Демәли, бир каса да гајмаг кәлсә, әл-әлә, баш-баша чыхарыг. Ејби јохдур, кәтирәрсән бахарыг. Инди, аллаһа шүкүр, өзкәси дејилсән ки...

Мөһбалы дәрһал бојун оларды:

— Бир каса демәдин?

— Бәли, бир каса.

— Баш үстә!

* * *

Бир күн иш елә дүшдү ки, Мөһбалы киши обашдан јончалығы суламаға кедәси олду. Ахшамдан арвадына тапшырды:

— Мән суда олачағам, кәдә дуран кими гајмағы вер апарсын. Тез чатдырсын һа, киши көзләјәчәкдир!..

Сәһәр арвад гајмаг касасыны дәмала бағлајыб, сәккиз јашлы оғлу Надирә верди вә күрәјиндән вуруб һәвәсләндирди:

— Ди баламсан, гач, гач, вер! Тез гајыт, кәл, чөрәјини је! Сәнә сүд верәчәјәм.

Надир дәмалы саллаја-саллаја вағзала јолланды. Гышды, лакин күн чыхмышды. Јоллар гурумушду. Архлардан буланыг су ахырды. Јоллардан фајтон, араба, һәрдән дә бир автомобил өтүрдү. Гајмаг төкүлмәсин дејә, Надир дәнә-дәнә габа бахырды. Һәр баханда тамаһы артырды, дәмалы аралајыб, касанын гапа-

гыны көтүрүр, кәһрәба кими сары гаймагы көрөндө тамаһ күч кәтирди.

О, көзүнү ачандан мал отармаға кетмишди. Гапыларындакы инәжин јай, гыш ағыр зәһмәтини чәкмишди; чәмәнләрдән от гуртарана гәдәр ону отарарды. От олмајанда ағачлара дымашыб әрик, тут јарпағы төкәрди. Пајызда исә жемиш, гарпыз габығыны этәјинә јығыб, кәтирәрди. Сәлигә илә доғрар, үстүнә бир аз да дуз сәпәр, инәжинин габағына төкәрди. Инәји әзизләр, бәсләрди.

Нә үчүн?

Инәжин баласы үчүн, инәжин сүдү, гатығы үчүн.

Надир гаймаг жемишди, онун дадыны билирди. Лакин о, өмрүндә өз ихтијарында бир каса гаймаг көрмәмишди. Нәдәнсә, Надинин инәжинин гаймагы дүканчы Мәшәди Мөһсүнә чатырды. Евдә кимсә бу гаймаға әл вурмазды. Нәр сәһәр Надинин атасы гаймагы саһибинә— Мәшәди Мөһсүнә чатдырмамыш раһат олмазды.

Надир гаймаға бахдыгча сары инәк көзүндә даһа да бөјүјүрдү. Тамаһ күч кәтирди. Ики бармағыны салыб, гаймагдан бир лај көтүрдү, ағзына гојду. Дедикчә ләззәтли иди. Надир бир шејә мәттәл галмышды: «Белә ләззәтли шеји анам, мәнә нә үчүн вермир? Бәс атам нә үчүн буну өзү жемир, нә үчүн о, јаван чөрәји дишинә чәкир, бу чүр ләззәтли шеји Мәшәди Мөһсүнә верир?»

Надинин ушаг ағлы бу сирри ача билмирди. Фикирхәјал ичиндә вағзала чатды. Қасаны Мәшәди Мөһсүнүн габағына гојду.

Мәшәди Мөһсүнүн башы гарышыгды: шеј јығышдырырды. Надинин неч үзүнә дә бахмады. Гаймағын ағзыны ачыб бахды, Надинин габағына итәләди:

— Көтүр,—деди,—көтүр! Үзүнү жејиб, алтыны мәнә кәтирмисән? Мән буну кимә сатым? Көтүр апар! Ишим вар, мәттәл еләмә!

Буну дејиб, јенә тәләсик ишинә мәшғул олду.

Надир гаймагы көтүрүб гајытды. Јәгин етди ки, атасы билсә, ону дөјәчәкдир. Атасына нә чаваб верәчәјини үрәк дөјүнтүсү илә фикирләширди.

Ахшам Мәһбалы киши чижиндә бел, голлары дирсәјә гәдәр чырмалы, јорғун бир һалда евә гајытды. Једи, ичди, исти су илә јујунуб раһатланды. Бирдән гаймаг јадына дүшдү.

— Надир,—деди,—Мәшәди Мөһсүн бир сөз демәди?

Надир чинајәт ишләдијини билдирән бир табелик вә

интизарла дивара гысылмышды. Јавашча вә гыса чаваб верди:

— Јох!

Надинин чавабы атасыны кифәјәтләндирмәди:

— Чәкди, көтүрдүмү? Гагг-һесабыны јазанда көрдүнүмү?

Надир динмәди. Анасы она көмәк етди:

— Јох, Мәшәди Мөһсүнүн дүканыны неч тапа билмәјиб, гаймагы гајтарыб кәтириб.

Мәһбалы бир тәһәр олду:

— Нечә јәни гајтарыб? Гаймаг һаны?

Мәһбалы киши тахчада гаймагы көрөндә дөјүкүб галды. Бу иши ушағын өһдәсинә атдығына пешман олду. Қасанын ағзыны ачыб, баханда ишин һәгигәтини анлады:

— Адә, ај ит сүдү әммиш, бу гаймағын башына нә кәлиб?

Мәһбалы буну дејиб, ајаға галханда Надир ағлады. Анасына сығынды. Анасы мәсәләни ачды:

— Ишин олмасын, а киши, кәдә гаймағын үзүнү алыб. Ишин олмасын, мән о ки, вар дөјмүшәм.

Мәһбалы киши һирсини јејә билмәди. Она елә кәлди ки, Мәшәди Мөһсүнлә нечә илдән бәри сахладығы һагг-салам позулмушдур. Надир бу һәрәкәти илә узун илләрин дост-ашналығыны бир сахсы габ кими вуруб сындырмышдыр. Бу күн гаймаг олмадығындан Мәшәди Мөһсүн, ким билсин, нә гәдәр әсәбиләшмиш, өз достунун далынча нечә дејинмишди!

— Ај сәни сағ жемијәсән! Халгын малына тамаһ салмасадын, өләрдин? Мән сабаһ кишијә нә чаваб верим?..

Надир фүрсәт тапыб дәһлизә кечди, күчәјә гачды. Күчәдә неч кәс јох иди. Һава гаранлыглашмышды. Күчәнин сонунда бир сөјүд ағачы варды. Надир башыны ағачын сојуг көвдәсинә сөјкәјиб, ағламаға башлады.

Надир һәммин бу сөјүд ағачындан сары инәк үчүн нә гәдәр јарпаг төкмүшдү! Јаз күнләри ону дојурмамыш, гарныны шиширмәмиш евә гајтармазды. Инәк газан долусу сүд верәрди. Нәдәнсә сүд газана төкүләр-төкүлмәз чеврилиб өзкәнин малы олурду. Будур, һәммин инәјин гаймагы өзкәнин малыдыр. Бир бармаг једији үчүн Надири дөјүрләр, сөјүрләр..

Көрдүјү ишин пешманлығындан аловланан гәлбинн көз јашлары илә сөндүрмәк истәјирди. Гајыдыб атасы-

на јалвармаг, бир дэ өзкэ малына эл вурмајачағына анд ичмэк, күнаһыны бағышлатмаг истәјирди. Лакин, Мехбалы киши Мәшәди Мөһсүнлә көрүшәркән, һирси даһа да артачаг, достунун данлағыны ешидиб, Надири јәгин ки, көтәкләјәчәкди.

* *
*

Сабаһысы күн Мехбалы гајмаға хусуси диггәт јетирди. Бир аз артыг еләмәјә чалышды. Вахтындан әввәл көтүрүб, Мәшәди Мөһсүндән үзрхаһлыға кетди.

Мәшәди Мөһсүнүн дүканыны бағлы көрүб, тәәччүб еләди. «Јанылырам»,—дејә этрафына бахынды. Диггәт етди, кирвәнкәлик гыфылын үстүндән салланан гырмызы мөһрү көрүб анлады: «Кишинин дүканыны мөһүрләјибләр!»

Бир мүддәт дурухду. Саға кечди, сола кечди, Мәшәди Мөһсүнүн һарада олдуғуну, башына нә кәлдијини өјрәнмәк үчүн кимә јанашдыса, доғру хәбәр дејән олмады, һәрә бир чүр сөјләди:

— Малы әскик чәкиб.

— Налог вермәјиб.

— Дүканы һөкүмәтә лазымдыр.

Бу хәбәрләрә гане олмадыса да, гајытды. Неч олма са гајмағы онун евинә чатдырмағы гәт етди.

Мәшәди Мөһсүнүн еви дә гыфыллы иди. Гоншусу гаровулчу Пиринин демәјинә көрә: «Нә әнкәлли иши вардыса, кечә икән көчүб гачды».

Мехбалы киши јенә гајмағы јијәсинә чатдыра билмәди. Досту Мәшәди Мөһсүнүн фәлакәтини унудуб, гајмағын һајына галды. Әлиндәки касанын дәрди ағыр бир јүк кими онун бојнуна дүшмүшдү. Нәмишә асанлыгла, дејә-күлә тәһвил вердији өзкә малынын саһиби јоха чыхмышды. Инди о нә едә биләрди? Гајмағы узун мүддәт сахламаг мүмкүн дејилди. Күн бир чида бојда галхана гәдәр вағзалда, буфетин кәнарында јүк вагонларынын арасында, фәјтонлар дајанан мејданчада кәзинди. Гајмағын саһиби тапылмады ки, тапылмады! Чохлу фикир-хәјалдан сонра кор-пешман евә гајытды.

Касаны тахчаја гојду, фикрә кетди. Арвады кишини бикәф көрүб сорушду:

— Нә олду? Јенә алмады? Ахы нә дејиб алмыр, кәһраба кими гајмағы? Неч бир дил-ағыз еләмәдинми, ај аллаһын мағмуну?

Мехбалы киши әһвалаты арвадына деди, арвад бахды, бахды, дилләнди:

— Чәһәннәмә мөһүрләјибләр! Даһа сән нијә позулурсан?

— Нечә позулмајым ки, кишинин гајмағыны гајтарыб кәтирмишәм.

— Гајмаг кишинин һардан олду? Даш дүшсүн онун башына, неч алмасын!

Арвадын сөзү, дејәсән, Мехбалынын көзүндән пәрдәни көтүрдү. Мехбалы киши өзүнү топлајыб, бир дә фикирләшәндә көрдү ки, һәгигәтән гајмаг Мәшәди Мөһсүнүн дејил, лап онун өзүнүн малыдыр; инәк онун өзүнүндүр, инәји отаран өз оғлу, гајмағы тутан өз арвады! Инәјин јеми дә өз јончалығындан өз кәрәнтиси илә бичдији зүмрүд кими јонча!

Бәс нә тәһәр олуру ки, индијәчән бу гајмаг Мәшәди Мөһсүнүн дүканына дашынырды?

Мехбалы бу сиррин мәнасыны ахламагда чәтинлик чәкди. Башга кәндлиләрин ишини дә нәзәринә кәтирәндә ејни сирри көрдү. Доғрудан да кәндлиләрин бостан мәһсулу, ағартысы, котан мәһсулу вахты илә бу дүканылар кетмирдими? О дүканычыларын кәндли илә нә ортаглы малы варды? Кәндли памбығыны, јунуну, буғдасыны онларын габағына апармаға мөчбур иди?

Мехбалы киши инди баша дүшдү ки, Совет һөкүмәти нә үчүн алверчиләрин дүканыны мөһүрләјир, кәндлиләри алдаданлары чәзаландырыр. Галхды, касаны кәтириб ортаја гојду, сәсләнди:

— Арвад, сүфрә кәтир! Чај төк!

Арвад сүфрә ачды. Чај кәтирди. Мехбалы Надири јанына чағырды. Бир гашыг өзү көтүрдү, бирини дә оғлуна верди:

— Је, је, оғул, је! Бучаға кими авам олмушуг!

Мехбалы једикчә ағзы дада кәлирди.

— Хансы сәфәһ оғлу бундан сонра гајмаг сатар! Өзүм јејәчәјәм! Өзүм кимдән әскијәм?—дејә Мехбалы тәнтәнә илә билдирди. О, бөјүк бир шеј кәшф етмиш кими севинирди.

Надир гајмагдан көтүрдүкчә атасынын үзүнә бахырды. Тәәччүб едирди ки, киши нә үчүн һирсләнмир? Нә үчүн гајмағы јемәјә изин верир?

Анасы зәнчәфил чајынын һајында иди.

— А киши, бәс Мәшәди Мөһсүн дә жығышдырды, зәнчәфили һарадан алачагсан? — деди.

— Зәнчәфили нејнирсән?

— Санчымын дәрманыдыр! Нечә нејнирәм?

Мөһбәли киши удгунуб, чаваб верди:

— Сән һәр сәһәр бу гајмагдан дојунча је, һавахт санчылансан, мән чавабдеһ! Гој инди дә зәнчәфили Мәшәди Мөһсүн өзү јесин. Әлинә дөнүм Совет һөкүмәтинин, онун сәјәсиндә көзүмүз ачылды. Гајмағын әсил саһиби кәлиб чыхыб!

1933

ТӘЗӘ ТОЈУН НӘЗАКӘТ ГАЈДАЛАРЫ

Гардашлығым кооперативдә ишләјирди.

Анасы да мағазаларын һансындаса сатычылыға тәјин едилмишди. Вахты јох иди, көрүшә билмирдик. Бу ахшам она раст кәлдим.

— Сојуг! Е'тибарсыз!—дејә мәни чох данлады. Бәрк тапшырды ки, сабаһ Бәһлулун тојудур, кәләрсән.

Мән бојун гачыртдым:

— Вачиб ишим олачагдыр,—дедим.

— Истираһәт күнүдүр,—деди,—кимә јалан сатырсан? Иш-зад билмирәм, кәләчәксән, вәссалам!

Мән она биби дејирдим.

— Сөзүн ачығы, биби, мән тәзә тој-зад көрмәмишәм. Гајдасыны да билмирәм. Гонагларын јанында гызармаға тәһәрим јохдур.

Биби бармаглары илә ағзымы јумду:

— Кири, кири! Дүнја көр-көтүрдүр. Кәл отур, өјрән. Бәһлул да кәнд ушағы дејилми? О да сәнин кими утанчаг, мағмунун бири иди. Кетди, кәлди, кирди, чыхды. Машаллаһ олсун, инди нитг дејир. Белә бир күн сәнин үчүн дә вар. Сабаһ-бири күн, аллаһ гојса, сән дә бир һалал сүд әммиш тапыб евләнәчәксән. Хејир ишин ол-мајачагмы, тифил!

Бибимин сөзүндән чыхмаға горхдум. Сәһәр галхыб, шалвары дөшәјимин алтындан чәкдим, кејиндим. Мәктәб јолдашымын сарочкасыны алдым. Күмүш запонка ахтардым. Ушаглар тоја кетдијими билдиләр. «Бәхтәвәр»,—дејә һәрәси бир тәрәфдән көмәкләшиб, мәни јарјарашыға салмаға чалышдылар. Тамам-камал тој адамы кими јола дүшдүм.

Саат једдидә гардашлығымкилә чатдым. Вурһавурнан һазырлыг кедирди. Газан алтына одун гојан ким, су

дашыжан ким, эрзаг кәтирән ким, дүжү арыдан, тојуг жолаң, тағһатаг гәнд доғрајан ким... Биби мәни өз отағына чағырды. Бәј һамамдан гајытмамышды. Онун үчүн тәзә чај дәмләмәк истәјирдиләр, ким исә лимон доғрајырды. Биби деди:

— Сағдыш, солдышла кәләчәк!

Бибинин хошуна кәлмәдим. Бәһлулун бојун шалларындан бирини бојнума елә асды ки, сачаглары ат јалы кими дөшүмү өртдү. Чәкмәми чәкиб ајағымдан чыхартды. Бир чүт һашијәли ипәк чораб кејиндирди. Белимә сүмүклү тогга бағлады. Бир дәмир гармаглы гәләм кәтириб, дөш чибимә кечиртди, үчбучаг шәклиндә бүкүлмүш ипәк дәсмалы елә гојду ки, бир күнчү көрүндү. Шалымын сачагларыны дарады, јајлығын јанларындан саллады. Күзкүјә баханда мәнә елә кәлди ки, бир бојалы гадын телләрини ајырыб, дөшүмдә отурмушдур. Бунлары көрдүкчә мән һејрәтимдәнми, хәчаләтимдәнми динмирдим. «Адымы охумуш гојмушам, биби мәнән чох билир»,—дејә дүшүндүм. Биби бунунла кифајәтләнмәди. Һамамы ешијә чыхандан сонра јанымда отурду. Зәрли балынчлары сөјкәниб деди:

— Тифил, јазыг бала, нә көрмүсән дүнјада! Китаблар ағзынын дадыны апарыб. Гурујуб, саггыза дәнмүсән. Буна көрә дејирәм ки, кәл, кет! Биздә кефин ачылар...

Бибим һәр чүмләнни башлајанда дирсәјимә, битирәндә дизимә вурурду.

— Ди гулаг ас! Һә, инди тојдур. Беш адам ичинә чыхачагсан. Тәзә тојдур. Баша дүш нечәдир!—О, тәзә тојун нәзакәт гајдаларыны бир-бир сајды: биринчи—әснәмәк, һычгырмаг, өскүрмәк, асгырмаг, кәрнәшмәк гадағандыр; икинчи—әдәбли отур, чај ичәндә марчылдазма, хөрәјин јағы додағында ишылдамасын, күл, ама гаггылдама, јумшагча иришдин, бәсдир, даныш. анчаг гышгырма, додагалты мызылдандын, кифајәтдир. елә даныш ки, һамајя, һәр шејә, һәр вахта аид олсун: үчүнчү—һамамы илә көрүш, таныш ол, өпүшмәк дә олар. о да үздән јох, додагдан; дөрдүнчү—стәканы нәлбәкијә јаваш гој, румканы ики бармағынла тут, гашығы еһмаллы тәрпәт; бешинчи—габыны сијирмә, сүфрәни батырма, стулу чырылдазма, бурнуна әл вурма, гашынма, гурчухма; алтынчы—јаханы бағла, башыны ач!..

Бибинин сөзүнү јарымчыг гојуб галхдым. Бојун шалымы ачыб, гајытмаг истәдим:

— Һәлә ки, худаһафиз!

Голумдан тутду:

— Дајан бир, һара дурурсан?

— Биби, сән оғлунун әзиз чаны, сән вичданын, мәни бурах! Мән бачармајачағам. Разы олма ки... јухум да кәлир. Сабаһа дәрсим вар. Гој кедим. Јемишчә варам. Мүбарәк олсун! Нечә белә тојлар...

Сәсимә о бири евдән кәлдиләр. Голларымдан дартыб отуртдулар. Мән горху, изтирабла тәзә тојун башланмасыны көзләјирдим. Јалвардым ки:

— Чамаат јығылмамыш мәни зала апар. Адамлар кәләнән сонра нә лазым, утанырам...

— Бала, јохсуллуғун үзү гара олсун! Ханымнәнәкилин залыны бу күнлүјә борч алмышыг. Кишиләр һәлә чајларыны јығышдырмајыблар. Бир аз да дур. Сәни ичәри апармаг, бах, бибинин бу бојнуна!

Бәј һамамдан гајытды. Пөртмүшдү, үзүнүн әти салланмышды. Гашгабағы јернән кедирди. Өмрүндә күлүшлә ишыгланмамыш кими көрүнән тутгун сифәти бир аз да енләнмишди. Шәкил кими сусуб дурурду. Сағдышы, солдышы она бахыб, куја көз гырпымындан нә дејини анлајыр вә анладырдылар.

Онлара чај вердиләр. Бәј үст додағыны балыг әти кими нәлбәкијә салды, чајы исти-исти хортулдады. Бибинин гулағына пычылдадым:

— Дејәсән, Бәһлул да билмир.

О мәнә чаваб вермәди.

Мән тәкрат етдим:

— Гајдалары дејирәм еј... Бәһлул додағыны марчылдадыр, она көз елә!

— Баласы,—деди,—бура тој дејил ки! Өз арамызда ејби јохдур.

* * *

Мән чох утанырдым: бир күнчә отурмушдум. Гопаглар бир-бир кәлирдиләр. Аддым сәси ешидән кими үрәјим дөјүнүрдү. Тәзә тојун нәзакәт гајдаларыны јадыма салырдым. Елә бил бибим габағымда вә ја чийнимдә отуруб, гулағыма пычылдајырды: «Белә отур, елә отур!» Гопаглар ичәри кирмәмиш мән әлләримә көрүшмәјә,

саламлашмаға һазырладым. Бибимдән өйрәндикләримни үрәжимдә эзбәрләдим.

Гонаглар залдакыларла көрүшүб әйләшдиләр. Ушаг, дәлләкдән горхан кими, мән дә гонаглардан чәкинирдим. Онлар мәнә тәрәф кәләндә өз-өзүмә: «Көзлә ки, нәзакәт гәјдалары позулмасын»,—дејирдим. Анчаг көрүшәндә ајаға галхыб-галхмамағын мәнәсыны билмирдим. Бибим мәнә өйрәтмәмишди. Башгаларына бахырдым: галхан да олурду, отурдуғу јердә әлини узадыб көрүшән дә олурду. Гушбахышы бу адамлары мүгајисә етдим. Мәнә елә кәлди ки, ајаға галхыб көрүшәнләр даһа мө'тәбәр адама охшајырлар. Онлары тәглид едиб галхдым. Бир ханымын јумшаг, үзүклү вә ағ әлини овчума алыб сыхдым.

— Чох хош көрдүк! Тәбиәт сиздән разы олсун!— дедим.

Бәј ичәри кирди. Адамлар бир-биринә дәјди. Јухары башда үч нәфәрлик јер һазырламаг истәјирдиләр. Бибим кәлағајысыны јелләдәрәк кәлди, онлары кери чағырды:

— Мән нә вахт десәм, онда!..

Һазырланан јерләрдә чалғычылар отурдулар. Дәм тутдулар, нә тутдулар! Сары, Бухара папаглы бириси тары бағрына басыб, өзүндән кетди. Гавал јох иди. Башы ачыг, бојну шаллы, пенчәји чох көдәк, гулаглары дик бир оғлан шахсеј дәфини дизләри арасына алыб, мал дәјәчләјән кими дәјүрдү. Бириси дә кларнет үфүрүрдү. Онун нәфәс алмадан ики саат үфүрмәсинә һамы мат галмышды. Мүғәнни өзүндән кетмишди. • Пәнчәрәләрдән күчәјә секаһ төкүлүрдү. «Чан, ај атам баласы, чан!»—дејән сәсләр учалырды. «Атам баласы» елә бәрк дәјүрдү ки, адамын дүмбәјә рәһми кәлирди.

Столун јанлары адамла долду. Мән таныдығым бир нәфәр дә јох иди. Она көрә бир күнчдә гәрибсәјирдим. Нәзакәт гәјдаларындан горхдуғум үчүн јанымдакылары диндирмәјә дә чәсарәт етмирдим. Бир дә көрдүм бәј ири аддымларла отағы өлчүб, јухары баша кечди. Кечди, нә кечди! Үч нәфәр ајаға галхды. Сағдыша, солдыша да јер еләдиләр. Бәј јеничә отурмушду ки:

— Ханкиши!—дејә сәсләнди.

Тәдарүк отағындан оғру пишик кими ағзыны тәмизләјә-тәмизләјә башы ачыг, узунчәнә киши кәлди (тојда башыачыг адам бир о иди, бир дә мән). Бәј она әмр илә тапшырды:

— Јолдашлар мәчлиси сәнә һәвалә едирләр. Ишә башла!

— Баш үстә, ај бәј! Мәним кор көзүм үстә!—дејән Ханкиши әлләрини әтәјинә силиб, әтрафа көз кәздирди. — Һә... нијә данышмырсыңыз? Јолдашлар, домино ојнајан вар, десин. Карт кимин мејли чәкир? Мушгулат еләјәк. Тәвәггә еләјирәм, чаланлар јоруланда грамофону охудасыңыз.

Бибим о бири евдән дилләнди:

— Ојнамаг олсун, Ханкиши! Ојнат!

Адамлар күлдүләр.

Ханкиши иришә-иришә чаваб верди:

— Нә дејирик! Саһибкар дејир, кәрәк ола да! Башлајаг ојнамаға!

Бәј әлини стула вуруб, Ханкишијә ачыгланды:

— Бу нә мөһүматды еләјирсиниз? Нијә бәс арвадлар бир јанда отуруб, кишиләр о бири јанда? Бу саат гатмагарышыг лазымдыр. Мөһв олсун көһнә гәјдалар!

Бәјин сөзүнү шарпашарп алгышладылар. Ханкиши стуллара әл кәздирмәјә башлады. Һамыны нөвбә илә: бир арвад, бир киши дүздүләр. Елә арвад вар иди ки, әрсиз, елә киши вар иди ки, арвадсыз кәлмишди. Булар нәзәрә алынды. Утанчаглығындан тәк галан мән олдум. Ханкиши дүздүјү адамлара бахыб, әлини әлине чырпыр, нәш'әләнирди:

— Бах, белә һа! Мәдәни будур һа!

Оун көзү күлдү, мәни ишарә илә һамыја көстәрди:

— Бинаваја бахын! Јазыг тәк-тәнһа галыб!..

Адамлар күлүшдүләр. Мән тәрләдим. Бибим ичәридән сәсләнди:

— Оун јанында өзүм отурачағам!

Мәчлис бајрам мағазасы кими бәзәнмишди. Аллы-күллү зәриф палтар кејмиш гадынларын тулағында сырғалар, бојунларында мунчуглар, бармагларында үзүкләр пар-пар парылдајырды. Санки онлар сатылмаг үчүн дүзүлмүшдү.

Кишиләрин бурну, гадынларың бармаглары ишылдајырды. Гадынларын үзү, кишиләрин диши ағарырды. Гадынларын додағы, кишиләрин бојну гызарырды... Отағың һавасыны соруб, кларнетә долдурмаг истәјән адам да рәнкбәрәнк инсанларын әлван палтарына бәс-тәләнмиш һавалар сәпирди. Өзүндән кедән мүғәннидән көзләнилмәдән «Хоруз маһнысы» јүксәлди:

Мәним тојуғум чил-чил иди,
Ганадлары пил-пил иди.
Тојуг дејил, бүлбүл иди;
Сәни јанасан, тојуг тутан,
Одланасан, тојуг тутан!

Ханкиши бир галын-гајым арвады аралыға салды. Јанындакылар пычылдашырды ки: «21-дә кассиршадыр». Кассирша доғрудан гәшәнк ојнады. Нәр ләнкәриндә бир кәминин гәрг олмаг тәһлүкәси һисс олунурду. Дөшәмәнин тахталары чырылдајыр, шүшәләр тәрпәнир, кәнардакы стол титрәјирди. Мусиги чошанда гадын кәләфчәни дүјүн салды: Нә етдијини өзү дә билмир, атылыб-дүшүрдү. Бунларын һамысы тәзә тојун нәзакәт гајдаларыны позурду. Бибимин ичәридән гышгырығы бу арвадын рәгсини јарымчыг сахлајачағыны күман едирдим. Олмады. О, һәрдән бөјрүнә биз сохулан фил кими көјә атылырды. Һамы баш-көзүнү горумаға башладығындан, әл чалан јох иди.

Бундан сонра санки онун тамам әксинә, гәсдән бир арыг һөрүмчәји аралыға салдылар. Атлас палтар, гырмызы чәкмә кејмиш бу арыг гызын гашлары мө'тәризә, бурну суал ишарәсинә охшајырды. Јериндән галхан кими чапаламаға башлады. Онун сүрәтли, гарышыг һәрәкәтләри чан верән мәхлугу андырырды. Санки гуруја дүшмүш балыг өзүнү јердән-јерә чырпырды. Бир аз чапаладыгдан сонра стулуна јапышыб галды. Синәси галхыб-дүшүр, нәфәсини дәјирди. Бу да тәзә кассирша имиш!.. Она мајал вермәдән гара крепдешиндән чарлстон палтар кејмиш, пәһләван кими еңликүрәк бир гадын аралыға чыхды.

Ханкиши сәсләнди:

— Јолдаш јолдашы илә ојнасын!

Јухары башда мүштүкдә папирос чәкән вә јахалығы јанакы әјилмиш бир киши ирәли чыхды. Гарагуш кими ганад кәриб, арвадына көлкә салмаға, доланбачы кетмәјә башлады. Гадын исә иришдијиндән додағы салланмышды. Әри фырланырды, гадын дурдуғу јердә гармон кими бүзүлүб-ачылырды.

Бунлардан сонра чыхан гадынларын чоху дурдуғу јердә ганад чалыр, саға-сола дөнүрдүләр. Јалныз бир нәфәр (о да дејиләнә көрә кәлинин гоһуму имиш), көзәл ојнамасы илә һәтта чалғычыларын да һејрәтинә сәбәб

олду. Гыз ал кејими илә шәфәг кими парлајыр, хумар көзләр кими сүзүлүб кедирди.

Чајлар ичилди. Хәрәк кәлди. Плов. нә плов! Булудлар гарлы дағлар кими учалмышды. Чамаат хәрәјә киришди. Евдә гулаг батыран бир марчылты гоһду. Бир дөгигәдә мә'лум олду ки, нә аш чатыр, нә дә гара.

Ханкиши үрәк вериб деди:

— Нә гәдәр кефинизди јејин, горхмајын, хәрәк тапылар!

Мәни фикир көтүрмүшдү. Марчылтыја, ишылдајан додаглара, ағ бошгаблара. узанан гара биләкләрә бахдыгча, јанымда отуран бибимә ишарә едирдим:

— Ај биби, тојун нәзакәт гајдалары, дејәсән, бир балача...

Онун ағзы долу олдуғундан дилләнмир, јалныз гашларыны чатыб:

— Јох,—дејирди.

Чај стәканлары пајланды. Ханкиши бир-бир стәканлары шәрабла долдурду. Јухары башдан кассирша еһмаллыча баш галдырды.

— Јолдашлар,—деди,—хаһиш еләјирәм ки, биз хошбәхт олмушуг. Бәј јолдаш, јә'ни Бәһлул, бизим 21 нөмрәнин ишчиләриндән олмағына көрә бу бакалы ичәк, јолдаш, нечә ки, мән хаһиш еләјирдим, ичилсин!..

Ханкиши гышгырды:

— Әл сахла!

Һамы гапы тәрәфә бахды. Нашы бәзәнмиш, јашлы бир гадын ичәри кирди. Ханкиши тәгдим етди:

— Гыз аңасы!

О саат нидалар учалды:

— Јашасын бәјимизин гајынанасы!

— Тәбиәтин кизли гүввәләри мүбарәк еләсин!

— Тәбиәт һамыја гајынана јетирсин!

Гајынананы бәјин јанына кечиртдиләр. Бибим чамаатын һөрмәтинә чаваб верди:

— Тәбиәтин кизли гүввәләри сизә дә гисмәт еләсин! Сиздән разы олсун!..

Стәканлар долур, бошалыр, сағлыға ичилди. Ешитмәли сөзләр данышылырды. Бәј данышанда һамы диггәтлә динләди. О дејирди:

— Демәсинләр ки, Бәһлулдур. Онверсет гуртарма-сам да... елә бир шејәм. О дахыл ки, вар һа... Бурадакыларын чоху һәмкарымыздыр, баша дүшәр. О дахыл

елә шејдир ки, онверсет ондан баш ачмаз. Елә онверсети дә орадан көтүрүбләр. Көрмүрсүнүз студент кәлир, бизә бахыб өјрәнир? Мән дејирәм, о дахылын сағлығына ичәк ки, (бәј элиндәки стәканы лампочкаја гәдәр галдырды) буну бизә јетирән одур. Бунсуз дүнја бәргәрар олмаз. Жизнимдә белә ләззәтли шеј көрмәмишәм. Ичәк буну дахылын сағлығына!

Стәканлар дөјүшдү, шагһашаг көјә чыхды. Бәјин стәканы гајынананын бош стәканына дәјәндә, бәј бојнуну әјиб, кери чәкилди:

— Бу олмады! Ханкиши! Бу арвада нәсиһәт вер!

Ким исә дилләнди:

— Әдә, далашарсыз!

Ханкиши гајынананын стәканыны долдурду:

— Ким ичмәсә, јахасына төкәчәјик.

— Тәклиф вар: өпүшсүнләр...

— Әдә, кәлин илә өпүшәрләр, о ки, бурда јохдур.

— Јох, өпүшсүнләр...

Ханкиши гајынананы гучағына көтүрүб, Бәһлула тәрәф галдырды. Бәһлул бир өпүш көтүрүб, шәрабы башына чәкди. Гадын гызарыб, јериндә отурду, гызын дајысы ачыг еләјиб кетди. Бәһлул буну ешидән кими һирсләнди:

— Ким мәни истәмир, кедә биләр!

Башлар хәрәјә тәрәф енди. Гашыглар шагтылдады. Бирдән Ханкишинин сәси кәлди:

— Ким оғурлады?

— Нәји?

— Ким көтүрдү?

— Нәдир итән?

— Мәним гарамы сән јемисән?

Стәкан Ханкишинин кәлләсиндә чилик-чилик олду. Шәраб шүшәси буфетә дәјди. Шүшәләр төкүлдү. Мүрәббә банкасынын бөјрү дешилди. Мүрәббә ахды, төкүлдү. Гајына тәшвишә дүшдү:

— Батды, батды!—дејә језнәсинин әтәјини чәкди.

Дава гызышды. Мәчлис парчаланды, чәбһәләр ајрылды. Бибим өзүнү аралыға атды. Гышгырырды. Мән гулағына пычылдадым:

— Дејәсән, нәзакәт гајдаларыны, бир балача...

Аралыг бир аз сакитләшмишди ки, мән шалы бојнумдан ачдым. Батинкалары, тогганы атдым. Өз тәләбә

палтарымы кејиниб, чыхмаг истәдим. Бибимин овгаты тәлх олса да, сорушдум:

— Бағышла, бир дәфә әснәдијим үчүн үзр истәјирәм. Тәзә тојун нәзакәт гајдаларыны поздум...

Бибим мәни бәрк-бәрк тутуб бурахмады. Намы дағылды. Биз о бири отаға кечдик.

Бибим пәнчәрәләрден голтуглајыб аралыға шеј төкүрдү: конфет гутулары, торт, мармелад...

Мән елә билдим ки, бунлары өз арамызда јемәјә сахламышлар. Бир конфет көтүрмәк истәдим. Бибим биләјимдән тутуб чәкди. Чораб, шал, кағыз күл дәстәси, күмүш гашыглар, духи, пудрагабы, крепдешин, гәндгабы, бәзәк гутусу, дәсмал, јахалыг, дүмә... Бир сөзлә, елә бил 22 нөмрәли мағаза ачылды.

Мән көзләјирдим. Бибим сәлигә илә шејләрин гулағындан тутуб дејирди:

— Бу шалы Мәммәдин арвады кәтириб. Алты дәнә гашыг, исбатлы шејдир, Минаханым алыб. Бәзәк гутусу, әчәбдир! Кишинин адына лајиг. Мәшәди Рәһими дејирәм еј!

Бибим совгаты элиндә сахлајыр, бәјин фикрини билдикдән сонра кәнара гојурду. Бәј әввәл мүлајим көрүнүр вә дејирди:

— Хуб... Пис дејил...—Сонра:—Зарафат дејил! Әринә чәрәк ағачы дүзәлтмишәм, һәлә о чохдур? Өт!

Бибим бир кағыз күл көстәрди:

— Бу да,—деди,—достун Әјјубкилдәндир.

Бәј мызылданды:

— Елә досту гәбрә гојум! Неч утанмыр да!

Бибим бир чүт чорабы көстәрди:

— Буну һәмзәт кәтириб.

— Ким?

— Мирсаадын арвады, һәмзәт!

— Чох гәләт еләјиб кәтириб! Сән дә чох гәләт еләјиб алмысан! Мәни әлә салыб, ја өзүнү? Гызы күчүкләјәндә мән ону адам билиб, субајлығым илә гырх манат хәрчә дүшдүм. Инди мәним әзиз күнүмдә кимә доггузлуг гојур? Дур апар, ат үстүнә, кәл! Һәлә о гәдәр ач галмамышыг. Ит ушағы! Чораб! Өзү дә нә чораб!

Мән бунлары көрәндә билдим ки, гардашылым мә-

ни нијә данышдырмыр. Тојун нәзакәт гәјдасыны һамы-
дан бәрк позан мән идим ки, һеч нә кәтирмәмишдим.
Дөјүлмәјимдән горхдум. Һәјәтә чыхмаг бәһанәси илә ке-
чә вахты бирбаш Ермәникәндә, јатагханаја кәтүрүлдүм.
Одур-будур, белә јерләрә кетмирәм. Бир дә мән тәзә то-
ја кедим! Ај төвбә!

1934

БОСТАН ОҒРУСУ

1

Кечәнин бир аләминдә Дурмуш киши јериндән гал-
хыб, әтрафа көз кәздирди. Ахшамкы гаранлыг, ајагла-
нан палчыг кими бәркмиш, гатылашымышды. Көз көзү
көрмүрдү. Гардашы Кәрбәләјы Тапдығын үзүм бағы
бир ләкә кими күчлә сечилрди. Һава бүркү иди. Һәр
шеј әријирмиш кими, көј јерә гарышмышды.

— Иш јијәси ишдә кәрәк!—дејән Дурмуш киши чо-
дан бәри суварылмадығындан гурумуш вә торпағы чат-
ламыш ләкләрин арасы илә кедирди. Гуру отлара, је-
миш тағларьныи сүфрә кими енли јарпағларына дәјиб,
сәс салмамаг үчүи шалварыны дизинә гәдәр чырмады,
папағыны голтуғуна вуруб, синә-синә јериди. Сонра
өзүнә үрәк вермәјә башлады: «Һеч горхмаг истәмәз! Ја-
тыбса, ишим ишдир. Ојаг олса, дејәрәм: сөһбәтә кәлми-
шәм. Тутду һәнәк, тутмады дәјәнәк!»

Кәрбәләјы Тапдығын дәјәсинә јахынлашанда гула-
ғына сәс кәлди. Дејәсән, һараданса: «Еј, һеј-һеј, еј!»
чағырырдылар. Гызылкүл колларынын дибинә чөкүб,
гулагларыны шәкләди. Бир шеј хышылдајырды. Дурму-
шун фикринә кәлди ки: «Киши пусгуда дајанмыш олар,
мәни оғру билиб, долдурар гырманы гарныма». Бу фи-
кир чәкич кими онун башына дәјди, бәдәнини одлан-
дырды. Киши диксинди. Ајаға галхыб, гардашыны сәс-
ләмәк истәди. Бир дәгигә дә көзләди. Хышылдајан ше-
јин кәртәнкәлә олдуғуна инанды.

Һејван, Дурмушун ведрәјә охшајан көвдәсини көрүб
һүркмүш, раһатсыз олмушду.

Дурмуш дәјәнин јанында бармағлары үстә јеријиб,
хәјал кими сәссизчә Кәрбәләјы Тапдығын јатағына ја-

нашды. Киши ширинчә јухуда хорулдајырды. Әјилиб, Тапдығын үзүнә диггәтлә бахды. Инанды ки: «Једди күн, једди кечә!» дев јухусуна кедиб. Кәрбәләјының плов јемәкдән бөјүжән ағзы елә кениш ачылмышды ки, ораја долан јухуну једди күн, једди кечәдә анчаг һәзм едә биләрди.

Дурмуш өзүнү тәнәкләрин арасына верди...

Кәрбәләјы Тапдығын бағында бир ләк јәјлыг үзүм вар иди. Бу хырда, јумрукилә, ағ, ширин, сыхсалхым үзүмдүр. Тез јетишдијинә көрә нобар олур, чох севи-лир, аз тапылыр, баһа сатылыр. Нечә илдир ки, Кәрбәләјы Тапдыг алты тәнәкдән алты салхым үзүм дәрә билмирди. Үзүмләри күлүнү төкәр-төкмәз ала-гора вах-тында јолушдуруб апарырдылар. Кәрбәләјы хәбәр тута-надәк бир салхым да галмырды. Арвад ону чох данлајыр-ды. Ахырда өзү дә һирсләнди.

— Чаным,—деди,—белә шеј олмаз ахы, көрүм бу зәһ-римара даданан кимдир? Онун гарныны јыртмасам, мән Кәрбәләјы Тапдыг дејиләм...

Оғлуну, нөкәрини дә көндәрмәди. Үзүмләр күл тө-кәндә ијун ајынын ахырларында јорған-дөшәјини көтү-рүб бағда, дәјәдә јатарды. Нијә дә јатмасын? Горуја билсә, тәнәкдә бир пуд үзүмү вар. Гол-ганад ачыб, исти торпагларда јатан тәнәкләр булуд кими долу салхым-лар верир. Долмалыг вахтыны өтән вә баш галдырыб тач кими шах дуран јарпаглар, санки күнәшин алмаз зәррәләрини, сабаһын илһамлы тәрәнәләрини соруб сал-хымлара вә шәффаф киләләрә долдурур. Јарпаглар јашыл этәкләри илә салхымлары өртүб бәсләјир. Сал-хымлар исә, пәрвазланмыш гуш кими, јувасына сығма-јыб кәнара бојланыр, гушлары чағырыр вә бәлкә дә јол-дан өтәнләрин завалына кәлир...

Үзүм, нә үзүм! Шәкәр кими шаггылдајыр, диш ву-ран кими ширәси гана кечир, үрәјә ахыр, көзә ишыг. дизә тагәт верир. Тәнәкләрдән салланан салхым дејил, онлуг червонлардыр.

Вагон пәнчәрәләриндән бахан бәзәкли ханымларын көзү бу үзүмә саташдымы, дејәчәкләр: «Виноград давај!» Белә оlanda һансы ахмаг күзәштә кедәр? Мән дә дејә-чәјәм: «Килосуна әдин червон давај!»

Бу ағыллы фикирләр јалныз Кәрбәләјы Тапдығын башына кәлмәмишди. «Үрәкдән үрәјә јол вар» дејәр-ләр. Бунлары Дурмуш да јахшыча кәлләсинә вурмушду.

Кечәнин бу вахтында, порсуг кими тәнәкләрин ара-сына сохулуб, салхымлары ширин јухусундан ојадан вә јолушдуран Дурмуш да һәр салхымдан «бир червон» көзләјирди. Фикирләшди ки: «Атадан мәнә бир чаты ла дүшмәди, боғазыма салым. Бәјүк гардаш (Кәрбәләјы Тапдыг) мәнә кәбин кәсди, һамысыны ичәри өтүрдү, мәнни мәғмун еләди. Гапысында бир донузу әскикдир. Бағы өзүнә бәсдир. Неч олмаса бу јәјлыг үзүмү дә мәнә чат-мазмы?»

2

Дурмуш «ишини» көрүб, бостанына гајытды. Үзүмү јербәјер еләди. Бир килә дә ағзына гојуб, ширинлијин-дән додағыны марчылдатды. Бу үзүм, чаван вахтында минбир торху вә үрәк дејүнтүсү илә кечә хәлвәт көрү-шүндә нишанлысындан алдығы «һарам өпүш» кими ләззәтли иди.

Һәмләләр позмуш, гошун сындырмыш, гала фәтһ ет-миш әскәр севиңчи илә Дурмуш јатағына кирди.

Кәрбәләјы Тапдығы елә бил јухудан ојатдылар. Га-ранлыг, сакитлик, јалнызлыг иди. Нағылларда сөјләнән тилсимли кечәләр Тапдығын јадына дүшдү. Көјә бахлы. Сәлигәсиз сәпилмиш улдузлар она гызыл онлуглары хатырлатды: «Нә ола, бу гызыллар көјдән гопа, гызыл јағышы јағайды. Нә гапагап оларды, фәләк! Гыллы па-пағымы башыма басыб, бир јүзчә дәнә йығсајдым бир тәһәр олардым. Шәһәрин көбәјиндә бир мүлк алардым, ја да Намазлыларын бағыны элә кечирәрдим, илдә он беш-ијирми мин манатлыг тәкчә «Тәбриз үзүмү» сатар-дым. Онда Дурмуш да пахыллығындан чатларды... Гој онда мәнимлә һа бәһсә киришсин!..»

Кәрбәләјы Тапдыг бу дадлы хәјальны удмамышды ки, нөкәр гулағына пычылдады:

— Вахтдыр! Вахт кечир!

О, јериндән галхды, ишарә илә нөкәрә гандырды: «Сән о јандан кәл!»

Өзү ағачларын арасындан дәрәјә енди. Дурмушун бостанына кечди.

Бағ да, бостанын јери дә гарлашлара атадан гал-мышды. О заман ајрыланда нә тәһәр олдуса, Дурмуш хали јер јијәси олду. Атыллы, дүшдү, чығыр-бағыр саллы; шәриәт јанында, јүзбашы јанында сөзүнү ешитмәдиләр.

Овладығы бир газы әтәинин алтында ахунда пеш-кеш апарды. Сән демә, Кәрбәләјы Тапдыг да ахунда

агзында бир гызыл онлуг көстәрибмиш. Бағ давасы башлананда ахунд истиот кими түндләшди. Кәрбәләји Тапдығын сөзүнү тәсдигләди. Дурмушун үстүнә гышгырды:

— Газ бојну кими бојнуну узатма! Киши агзында гызыл кими сөз данышыр!

Дурмуш башыны ашағы салыб деди:

— Ејби јохдур! Гој бөјүк гардаш баға јијәләнсин, чан сағ олар, мән дә о хали јерин торпағыны гызыла дөндәрәрәм. Неч ејби јохдур!..

Дурмуш доғрудан да дедијини едирди. Гангаллы, тиканлы, сармашыглы јерин торпағыны атым-атым едиб, ун кими еләди. Јахшыча арх чәкди, су чыхартды. Јерин әтрафына ики чәркә мејвә ағачы әкди. Јери исә һәр ил дирлик бостан едиб, чохлу мәнфәәт көтүрүрдү. Сәлигә илә әкилмиш, тахталанмыш бостан јаз вахты Губа халчасына бәнзәјирди. Јашыл, чаван алма, армуд, әрик, әнчир ағачлары сачаг кими салланыб сыхлашырды.

Дурмушун бостандан дәсмал-дәсмал пул көтүрмәји, һәлә бағ салмаг фикринә дүшмәмәји Кәрбәләји Тапдығы нараһат едирди. Фикринә кәлирди ки: «Бу кәдә мәни өтәчәк, мәним вар-дөвләтим јалан олачаг...»

Кәрбәләји Тапдыг бу дәрди синирә билмирди. Дурмуша бадалаг гурмаға чалышырды.

Сон заманларда көзүнү онун јемишлеринә дикмишди. Дәфәләрлә күндүзләр кичик гардашынын бостанына кечиб «әһвалпүрсанлыг» бәһанәси илә јемишләри бәлләмишди. Ики-үч кисә јемиш «даш-баш» еләјиб сатдырмаг. бостанын хејриндән «фејзијаб» олмаг иштаһасында иди.

Күндүздән нөкәри өјрәтмишди ки, кисә көтүрүб, баға кәлсин.

Јемиш тағлары көјләри әмиб, јерләри сормуш, әр-көјүн оғлан кими көкс кәриб, гол-ганад ачмышды.

Тағларын һәр голунда бир нечә јемиш бөјрүнү сәрин торпаға вериб, котана гошулмалы чөнкә кими јатырды, санки көјшәјирди. Галын вә шах јарпағлары башында бошгаб кими тутан узун зоғлар дејил, гонагчыл кәли биләкләри иди. Јемишләрин бәзиси гарагабаг адамлар кими бурнуну јерә дикмишди. Чохусу агаран габарыг көвдәси илә јелкәнә бәнзәјирди. Еләси дә варды ки, јупјумру шамама кими...
Кәрбәләји Тапдыг бәлләдији тағларын дибинә синди. Нөкәрә һим еләди:

— Чырпышдыр! Нә дурмусан?

Чопур, ағыр вә бөјүк јемишләрә әл дәјән кими тағдан үзүлүрдү. Бәзи јемишләри тағдан үзмәк чәтин иди. Гој вә бәјлик күнләри Тапдығын көзү өнүнә кәлди. Хәнчәри чәкиб, јемишләрин саплағыны кәсди.

Јемиш, нә јемиш! Өз-өзүнә тағда чатһачат чырылан јемиш!

Тапдыг дајаз ләкләрдә сүрүнә-сүрүнә јемишләри сечиб дәрир, нөкәр исә кисәјә јығыб, дәрәјә ендирирди. Чох чәкмәди тағлар бошалды, кисәләр долду. Дан јери сөкүлмәкдә иди ки, онлар колларын арасында итдиләр.

3

Сәһәр ачылмыш, күн хејли галхмышды. Һәр күн дан үзү јухудан дуран гардашларын һеч бири јатағындан чыхмаг истәмирди. Азар дәјмиш кими, јатагда о јанбу јана чеврилирдиләр. Һәтта Кәрбәләји Тапдығын јатағыны күн дөјүрдү. Дөзмәк мүмкүн дејилди. Јерини диварын дибинә чәкди, башыны јерә гојду, көзүнү јумду, гулағыны бостана тәрәф шәкләди. Она елә кәлирди ки, бу саат Дурмушун һәј-күјү гопачаг. «Гој кәлиб мәни јатан көрсүн».

Дурмуш да галхмыр, көзләјирди ки, Тапдыг «үзүмләрим вај!»—дејәндә, күманы бу тәрәфә кәлмәсин. Кәлсин мәни јатағымда көрсүн. Мән дә јухудан индичә ојанмыш кими, көзүмү овушдура-овушдура галхым, һејрәтдә галым...»

— Нә олуб, дадаш, нә хәбәрди?—дејә о, јолдан өтәнләрә бахмаг үчүн јериндән бојланды. Јемиш тағлары көзүнә бир тәһәр кәлди. Диггәт едәндә шүбһәси артды. Јериндән сычрады. Шалвары дизинә чәкиб јүјүрдү.

Јанылмырды, бәлләдији Чарчо јемишлериндән бири дә галмамышды. Ләкләр әләк-вәләк едилмишди. Тағлар күлләләнмиш икид кими үзү үстә сәрилмишди. Көзүнә инанмады. Бир дә јохлады, әли илә тағлары чевирди, ајағы илә торпағы ешәләди. Отун арасына бахды.

— Јох,—деди,—бостаны позублар!

Јолдан өтәнләрдән шүбһәләнди. Јол үстүнә гачды. Орада күлә-күлә араба сүрән вә ат үстүндә гучағына гузу алыб апаран кәндлиләрдән башга кимсәни көрмәди. Гајытды. Тапдыға хәбәр вермәк үчүн ләкил гырағындан сәсләнди:

— Дадаш, ај Кәрбәләји дадаш, һеј!..

Онун сәсини ешидән кими Тапдығын додагларында тәбәссүм ойнады: «Һә,—деди,—достумун чанына исти кечир һа!..—О јенә ешитмәмәзлијә вуруб галхмады.—Гој лап өзү кәлсин, чағырсын».

Дурмуш мәрзи кечиб кәлди. Гардашыны јатан көрдүкдә гышгырды:

— Ај дадаш, нә јатмысан, евими јыхыблар, дур көрәк бу нә ишдир!

Тапдығы бостана апарды. Ајагланан ләкләри, позулан тағлары бир-бир көстәриб, јана-јана деди:

— Көр, бир көр! Көр намәрд оғлу малымы нә күнә салыб! Буна бах сән аллаһ! Бу тағларын һәр бириндә беш-алты јемиш вар иди. Бири бир оғула дәјәрди... Сахламышдым ел дағдан гајыдана. Вај көпәк оғлу, тохумлуглары да јолубдур. Сәнин атан корбакор олсун!

Тапдыг бахырды, өзүнү һејрәтли көстәрмәјә чалышараг деди:

— Һејиф! Һејиф зәһмәтинә!.. Ај чаным, сәндә дә күнаһ вар ахы! Бостанда јатмысан, нијә ајыг олмурсан? Билмирсән ки, оғрулар көздән түх чәкирләр? Мән о үзүмү күч-бәла илә сахламышам. Кечәләр јухуну өзүмә һарам еләмишәм.

Боғазыны бичән кәдеринә бахмајараг, Дурмуш Тапдығын «үзүмү күч-бәла илә сахламышам» сөзүнә ичиндә истәһза илә күлдү, өз-өзүнә деди: «Ај сахладын һа!..»

Тапдыг гардашына тәсәлли вермәјә чалышды:

— Ејби јохдур, чанын сағ олсун!..

— Һеч сағ олмасын белә чан ки, әмәјинин мәһсулуну итә-гурда верәчәк...

— Ејби јохдур. Оғру елә һәмишә оғрудур. Сән јенә әкәчәксән, јемиш јијәси олачатсан. Амма оғру...

Дурмуш онун чүмләсини битирмәјә мачал вермәди:

— Оғрунун намусу әлләрдә галсын!.. Ахы буна зәһмәт чәкмишәм, әлим габар олуб бел вурмагдан. Халглар кими муздур, әмәләјә әкдирмәмишәм. Һәр јемишә бир кечә јухусуз галмышам ахы!..

Бурада Кәрбәләјы Тапдыг диксинди.

Бајатдан бәри атасы, анасы сөјүлүрдү. Буна дөзүрдү, чунки гардашыдыр, сөјүрсә дә, јарысы өзүнә кедир. Дурмуш ағзыны ачыб, арвад сөјүшү сөјәндә кишинин намус дамары димдик дурду, үзү гызарды, додағы пөртдү, көзү буланды, бәбәкләриндә, дөјәсән, илдырым чахды. Дурмуш исә бир дә тәкрар етди:

— Оғрунун намусу әлләрә дүшсүн! Демирми ки, бунун јијәси вар?!
Кәрбәләјы Тапдыг гырх једди јаша чатмышды, һеч вахт белә үзү јухары намус сөјүшү ешитмәмишди. Ган башына вурду, үрәјинә алов долду. Әлини хәнчәрин дәстәсинә атыб, гынындан сијирмәк истәјәндә, бир дә гашларыны чатыб фикирләшди: «Јахшы, вурсам, дөјәчәк: «Оһо! Оғру сәнсән ки!..» Јох, ачыб ағартмаг лазым дөјил...» Боғулмуш бир сәслә деди:

— Нә лазым јемишдән өтрү намуса сөјүрсән? Јахшы дөјил! Ешидән олар...

Дурмуш көзүнү позулмуш ләкләрдән ајырмадан бир аз да һирсләниб, өзүндән чыхды:

— Нечә јахшы дөјил! Мәним малымы јејәни сөјәрәм дә, о јана да кечәрәм. Бу нә сөздүр?

Бу сөзләр күрәдә гызардылмыш көмүр кими бир-бир Тапдығын үрәјинә дөјир, ону јандырыб јахырды. Ајры вахт олсајды, Кәрбәләјы Тапдыг өлүб-өлдүрмәклә чаваб верәрди. Амма инди вәзијјәт елә иди ки, сүкутдан башга чарә јох иди. О, үз дөндәриб кетди. Бағына кечди. Ајағынын алтында бир салхым әзилмиш үзүм көрәндә диксинди:

— Ниийһ!

Елә билди ки, ким исә үзүмү дәриб, бағ јијәсини көрәндә туллајыб гачыб. Бағын әтрафына баха-баха тәнәкләрә јахынлашды. Јахынлашды, нә көрдү! Тәнәкләр сағылмыш гојун кими дуруб бахыр. Јајлыг үзүмү елә тәмизләјибләр ки, дөјәрсән күнүн күнорта чағы бурадан бир дәстә оғру кечиб. Бир зинкирә дә үзүм галмајыб. Салхымлардан гырылан киләләр ләкин ичиндәки чухурлара төкүлүб. Тәнәкләрин јолуг јарпаглары салланыр, будаглар, сојулмуш адам кими, мат-мә'јус, бојну чијиндә бахыр, салхымларын саплаг јери көз јашы төкүр.

Тапдыг, архасы кетмиш вә еви јыхылмыш ата кими, һалсызча диз чөкдү. Тәрпәнмәјә тағәти галмады. Ағыр-ағыр нәфәс алды, күчлә гышгыра билди:

— Кәлин һај, кәлин һај! Кәлин!..

Зәрәр көрәнләр кәнд советинә кәлдиләр. Һәр икиси зәрәрини деди, әһвалаты данышды. Катиб акт јазды вә сорушду:

— Кимә күманыңыз кедир?
Дурмуш Ағчанын оғлуну деди. Кәрбәләҗы Тапдыг исә Дангыр Абасы јаздырды.

Катиб јенә сорушду:

— Нә билирсиниз, бәлкә икисини дә бир адам дәриб?

Тапдыг е'тимадла чаваб верди:

— Јох, мәним бағымы аҗры адам дәриб.

— Нәдән билирсән?

— Билирәм!

— Билирсән, бәс нијә оғруну ачыг көстәрмирсән?

— Јох еј, јадымдан чыхды, билмирәм! Билмирәм, јемиш оғурлајанын атасына лә'нәт!

Мәсәләни ајдын етмәк чәтин олду. Дангыр Абас һәбсдә имиш, Ағчанын оғлу исә бир ај имиш ки, кәндлә јох имиш. Иш советә тапшырылды, тәһгигата верилди.

5

Үч күн сонра, ахшамүстү милис Гәләндәр Гулијев сәдрин јанына кәлди.

— Дур бир тез вағзала чыхаг!—деди.

— Јорулмушам, јеничә хырмандан кәлмишәм, гылчам кизилдәјир, гој динчәлим,—дејә кәнд советинин сәдри чаваб верди.

— Јох, иш вар, кедәк!

— Мән өлүм, гој бир нәфәсими дәрим!

— Јох еј, иш вар. Тез ол! Гәрибә бир иш көрәчәксән.

Сәдр чәкмәсини ајағына чәкиб галхды. Онлар бағчанын ичи илә өтүб, чәпәрдән ашыб, вағзала кечдиләр.

Зәнк сәсләнди, сәси илә дә һамыны һәрәкәтә кәтирди. Кими адамлары баса-баса әлини кассанын пәнчәрәсинә јетирмәјә чан атыр, кими чамадан әлиндә нөвбәтчијә күч кәлиб, дал гапыдан платформаја чыхмаг истәјирди.

Дәгигәләр кечдикчә һај-күј артырды. Адамлар бир-биринә гарышмышды. Умуми курулту ичиндә вағзал истилаһлары ешидилди:

— Пласкарт!

— Сүр'әт гатары.

— Транзит.

— Бирбаша.

— Һара сохулурсан!

Буфетин сағ кәнарында балача бағын габағындакы вағзал базары миникләри, чағрылмыш гонаг кими арамсыз көзләјирди. Үзүмү сәбәтләрә дүзән, алманы јүнкүл-јүнкүл чәкиб, кағыз торбаја долдуран, стәканы тәмизләјән ким, бишмиш котлети стола дүзән, јемиши дилимләјән ким...

Гәләндәр сәдрин голундан тутуб, бағын гырағына кәтирди. Бармағы илә нишан верди:

— Бах, мән өлүм бир јахшы бах!

Тапдыг ики тај Чарчо јемишини јерә дүзмәкдә нөкәринә көмәк едир, көстәриш верир, о јан-бу јана бахыб, нөкәринә нә исә дејирди.

Гајнар су будкасынын солунда исә Дурмуш габағына јајлыг үзүмү илә долу балача бир сәбәт гојуб, кисәни гылчасы арасына алмышды, горха-горха сәбәтин ағзыны бәзәјирди.

Сәдр бахды, бахды, јанды, төкүлдү:

— Јазыг Дангыр Абас, бинәва Ағчанын оғлу!..

— Чаггал баш гопардыр, гурдун ады бәднамдыр,—дејә Гәләндәр онун сөзүнү тәсдигләди.

Гатар кәлди. Адамлар вагондан төкүлдүләр, гырылмыш бојунбағы кими јерә сәпәләндиләр. Јејәнә, ичәнә, алдығыны голтуғуна вурана, вагонда көзләјәнә, севкилисинә мејвә апарана бах! Пуллулар алыр, маллылар сатыр, аралыгда галанлар тамаша едирдиләр.

Тапдыг он ики-он үч јемиш хырыда вермишди ки, мүштәри азалды. Үчүнчү зәнк вурулундан сонра татар јола дүшдү. Јемиш алан олмады. Бојланыб будка тәрәфә баханда Дурмушун әлиндә јајлыг үзүмү көрдү, јериндәчә донуб галды.

Онларын көзү бир-биринә саташды: атышан адамлар кими өзләрини јығышдырдылар. Диггәтлә бир-биринин үзүнә вә матаһына бахдылар.

Дурмуш сәбәти јерә гојуб, өзүнү ағачларын арасына верди. Кәрбәләҗы Тапдыг нөкәрә һим еләди:

— Кәлдиләр...

Өзү исә дивардан һоппанмаг истәјәркән, бир әлип биләјиндән јапышдығыны көрдү. Бу, совет сәдри иди.

Гәләндәр исә Дурмушу јахалајыб кәтирди.

Онлар бу ики гардашы үзләшдирмәјә вә мәс'улијјәтә алмаға кәтирди.

ДОСТУМУН ГОНАГЛЫҒЫ

Тәсадүф

Кәндә, танышларымдан биринин евиндә Мирзә Гуламла таныш олдум. О, шәһәрдән кәлмишди. Демәјинә көрә, истәкли достунун аиләсилә бир јајлаг јеринә кетмәк истәјирди. Ону вәкил еләмишди ки: «Кет, јер сеч, ев тут, мәнә хәбәр вер!»

Нәдәнсә Мирзә Гулам мәнә чох һөрмәт еләјирди. Ияк танышлығымыз олса да, узун илләрин досту, јахын гоһум кими данышырды. Мән онун һәр сөзүнә «бәли» дејирдим, лакин сөһбәтимизи узатмаг истәмирдим. О, јәгин буну һисс етмишди. Сәсини дәјишди, мәнә јахынлашыб, јавашчадан деди:

— Гардашоғлума башағрысы вермирәм ки?

— Јох,—дедим,—хошдур, сөһбәтинизә гулаг асырам.

Мәним бу сөзүм она чәсарәт верди; өзүнә хам мәчлис тапмыш һоггабазлар кими севинә-севинә данышды, бөјүк бир мүгәддимә илә башлады:

—Сизләри көрәндә, сизин кими ирәли кедән чаванлары көрәндә елә билирәм өз оғлуму, өз кичик гардашымы көрүрәм. Гардашоғлунун чанына анд олсун, сәнин чанына јаландан анд ичмәрәм, мәни гәбрә өз әлиилә гојасан, әкәр јалан дејирәмсә, сәнин кими мүәллимләри көрәндә үрәјим дағлар бојда бөјүјүр. Чүнки көрүрәм сиз гултура барәсиндә, маариф барәсиндә, елм-үрфан барәсиндә доғрудан да мәрһаба чалышырсыныз. Һалал олсун Совет һөкүмәтинин сизә вердији чәрәк! Һалал олсун сизә чәкилән зәһмәт!

Мирзә Гулам данышырды. Ев јијәси бизи бостана јемиш-гарпыз јемәјә чағырды.

Мән, ев јијәсинин әкдији, бечәриб јетирдији дирри-

јә тамаша едирдим. Көмкөј кәвәр, нанә, рејһан ләкләрини, узун јемиш тағларыны, тағлардакы јемишләри көрдүкчә бахмағым кәлирди. Мәним фикрим зәһмәт севән, сәлигә севән тәсәррүфатчы кәндлиләрдә иди. Мирзә Гулам исә данышырды. О, елмин хејирли шеј олдуғундан, охумағын лүзүмундан, өзүнүн гочалмағына бахмајараг дәрсә артан һәвәсиндән, чохдан мәним кими бир дост ахтармағындан дејирди. Ев јијәси, көрүнүр, онун хасијјәтини билирди, сәсләнди:

— Мирзә, гонағы јорма! Сәнин чәнәнә һәр адам дөзә билмәз ахы!

Мирзә ев јијәсинин сөзүнү зарафат сајыб күлдү.

— Әләкбәр,—деди,—сәнин бу гонағын лап мәним үрәјимә јатан оғланмыш. А сағ олмуш, бизи нә үчүн индијәчән таныш еләмәмисән? Сөһбәтимиз елә тутур ки, кәл көр!

Ев јијәсинин башга гонағлары да варды. Һамы евин габағында гојулан вә үстүнә халча салынан тахта әјләшди, јемиши кәсиб дилимләдиләр.

Гонағлар јемиш јејирди. Мирзә Гулам данышырды. Анчаг инди онун сөзүнә гулаг асан азды. Она көрә дә данышанда мәним үзүмә бахырды. Мән башымы ашағы салырдым.

Мән тәләсирдим. Галхыб кедәндә, Мирзә Гулам ев јијәси илә бәрәбәр бир гырх-әлли аддым мәни почт јолуна гәдәр өтүрдү. Аддымбашы елмдән, мә'рифәтдән, сәхавәтдән, сәдагәтдән дәм вурурду. Әлими сыхыб ајрыланда, сөһбәтинин јарымчыг галдығына һејфсиләнди, чох хаһиш етди ки, шәһәрә кедәндә мүтләг ону ахтарыб тапым. Адресини дә деди. Хаһиш еләди ки, дәфтәрминин гулағына јазым.

— Јадымда галар,—дедим,—архајын олун.

Ајрыландан сонра даһа мән Мирзә Гуламы көрмүрдүм вә тамамилә унутмушдум. 1930-чу илин јајында тәзәчә тә'тилә чыхмышдым. Јај маашыны да алмышдым. Чибим долу, кефим саз иди. Күрчүстан курортларындан биринә истираһәтә кетмәјә һазырлашырдым. Шәһәрә кәлмишдим. Балача, сәлигәли, сулу, ағачлы, бағлы-бағчалы рајон шәһәри јај вахты јахшы олур. Дост-ашина һәр тәрәфдән мә'зунижјәт алыб кәлир. Јар-јолдашла көрүшүб әһваллашырсан, шәһәр бағынын сәрин, мусигили, шәнлик ахшамларында кәзирсән...

Ачмышдым, јемәкханаја һаһар етмәјә кедирдим.

Фикримдә тутмушдум ки, кедиб наһарымы јејәрәм, га-
ждыб мейманханада бир саат истираһәт едәрәм, ахшам
кејиниб-кечиниб, јолдашларымла вәдәләшдијим јерә—
клуба кедәрәм.

Бир ортабојлу, гарапалтар адамын гаршымда дур-
дуғуну һисс етдим: о, дүмдүз дајанмышды, бығларынын
алтындан јүнкүлчә гымышырды, әлини дә мәнә тәрәф
узатмышды.

— Хош көрдүк, ај е’тибарсыз гырышмал!—дејә дил-
ләнди.

Мән илк бахышымда ону танымадым. О, әлими сых-
ды, бир әли илә дә чийнимдән тутуб силкәләди вә га-
јымдан деди:

— Һәлә елә олар... Даһа Мирзә Гулам дајыны таны-
мазсан. Бөјүклүјүн хасијјәти беләдир, сәндә күнаһ јох-
дур.

Адыны чәкәндә, үч ил бундан әввәл кәндәки көрү-
шүмүз, Мирзә Гуламла сөһбәтимиз јадыма дүшдү. Ис-
тәр-истәмәз әһвалыны сорушдум:

— Нечәсиниз, кефиниз, дамағыныз?

Мирзә Гулам чаваб вермәк әвәзинә сорушду:

— Бәс һарда дүшмүшсән?

— Бу јахында, мейманханада.

Буну дејәндә Мирзә кери чәкилди, мәнә бир түнд
бахды:

— Нечә јә’ни мейманханада?

— Нечәсиз-задсыз. Јерим дә раһатдыр.

Мирзә бәркдән деди:

— Бәјәм мән өлмүшәм? Бәјәм мәним евим-ешијим
јохдур ки, кәлиб ајры јердә галасан?

— Тәфавүтү нәдир,—дедим,—ај Мирзә, бир-ики күн
галачағам. Нә ејби вар?

— Чох ејби вар. Адам олана, мән өз пајыма дејирәм,
чох ејибдир. Тәвәггә еләјирәм буну мәнә дедин, даһа
бир кәсә демәјәсән. Мән дә өзүмә көрә бир адамам ахы!
Мәним дә достум вар, дүшмәним вар. Сабаһ шәһәрдә
бири десә ки: «Мирзә Гуламын досту филанкәс кәлиб
гәстиндә кечәләјир», онда даһа мән кәрәк ел ичинә чых-
мајым. Ејибдир. Бојнуна ал, гардашоғлу, чох ејиб иш
көрмүшсән. Кедәк, кедәк евә!

Мирзә Гулам голумдан тутуб мәни евә сары чәкәндә,
дајандым. Фикирләшдим ки, гонатпәрәстлик бураларда
чох олса да, һәр евә кетмәк јахшы дејил. Бәлкә касыб

адамдыр, нијә хәрчә салым. Нә лазымдыр. Бәһанә кә-
тириб, ајрылмаг истәдим. Мирзә Гулам даһа да мөһкәм
јапышды:

— Бу да кәнд дејил ки, сөһбәтимизи јарымчыг гоја-
сан. Бу чан өлсүн ки, сәни әлдән бурахды јохдур!

О, голумдан чәкди; кедәси олдум. Өзүм дә бәрк ач-
мышдым.

— Кәл,—дедим,—Мирзә, ашханада наһар еләјәк,
сөһбәтә евә кедәк.

Мирзә јенә үзүмә тәрс-тәрс бахды. Бир мүддәт дин-
мәди. Сонра башыны ашағы салыб деди:

— Елә зарафатлары бир јана гој ки, арамыз дәјәр.
Харабамызда сәнин гарныны дојдурмаг үчүн бир тикә
чөрәк тапылар.

Мән онун ачығландығыны көрүб, бир сөз демәдим.
Јанына дүшүб кетдим. «Гој,—дедим,—гәлби сынма-
сын».

Мирзә Гулам мәни бир гәссаб дүканынын габағына
апарды. Бығы хыналы, дәвәрәкөз бир гәссаб көтүјүн үс-
түндә әт доғрајырды. Мирзә Гулам мәни она көстәриб
деди:

— Мәммәдһәсән, бизим бу оғлана бир үч-дөрд
кило...—Буну дејиб Мирзә Гулам мәнә тәрәф дөндү.—
Нә дејирсән, гардашоғлу, дөрд кило азлыг еләмәз ки?

— Јох,—дедим,—бәс еләр.

Мирзә јенә үзүнү гәссаба тутду вә бармағы илә мәнә
ишарә еләди:

— Бизим бу оғлана бир дөрд кило кабаблыг еркәк
әти вер. Мәммәдһәсән, хатыр үчүн әмәлли-башлы елә,
јағлы тикәси чох олсун, чүнки бизим бу гардашоғлу
шәһәримиздә гонагдыр...

Гәссаб гәнарадан асылан әтләри бир-бир көстәриб,
мәндән сорушду:

— Бу нечәдир, бурасыны бәјәнирсинизсә, кәсим?..

Мән разылыг вердим. Гәссаб әти чәкиб икиәлли тә-
рәзидән көтүрдү, мәнә тәрәф кәлди. Мирзә мәндән со-
рушду:

— Габдан-заддан нә тәһәр елијәк?

Мән әлимдә бүкүлмүш гәзети вердим. О, әти гәзетә
бүкмәклә иди, гәссаб мәним үзүмә бахырды. Бахды,
бахды вә деди:

— Он бир, он бир, еләр ијирми ики, о да ијирми ики,
чәмиси гырх дөрд манат. Дүз гырх дөрд манат!

Мән тез әлими чибимә атыб, әтин пулуну вердим. Мирзә Гулам әти көтүрдү. Чыхдыг. Лавашчы дүканына чатанда Мирзә Гулам күлүмсәјәрәк деди:

— Кабабла бүрүштә лавашын әјры ләззәти олур!

— Бәли,—дедим,—ләззәтли олар!

Мән чавабымы гуртармамыш Мирзә Гулам лавашчыја деди:

— Бизим бу оғлана бир беш кило ағ лаваш вер. Бүрүштә олсун...

Мирзә мәнән сорушду:

— Беш кило азлыг еләмәз ки?

— Бәсимиздир,—дедим,—нечә адамыг ки!

Сөз арасы «нечә адамыг»,—дејә сорушмагда мәним мәгсәдим варды: билмәк истәјирдим көрүм Мирзәнин даһа нечә нәфәр тонағы вар? Мирзә буна чаваб вермәди. Лавашы чәкдириб, голтуғума вурду. Мән пулуну вердим, гајытдыг.

Базарын башындан өтәндә Мирзә ички дүканына кирди. Столун далында бир чаван оғлан дурурду. Мирзә онунла ермәничә данышды. Сонра мәни көстәриб деди:

— Бизим бу оғлана бир беш-алты бутулка араг, чыхыр вер. Лап әласындан вер, өзү дә чүр вер. Мәчлис рәнкарәнк еләјән олсун...

Чаван оғлан көстәрдикчә, Мирзә сечди. Шүшәләри дә лавашын үстүндән голтуғума јығды. Мән ичкинин дә пулуну вердим. Чыхдыг.

Мирзә Гулам керижә дөндү, голумдан чәкди:

— Јадымыздан чыхыб,—деди,—бурада бир јахшы гәннады дүканы вар, әтирли конфетләрдән кечмәк инсафдан дејил!

Мән конфет хошламадығымы дедим. Мирзә баша салды ки: «Конфети јалхы јемәзләр, анчаг ушаглар елә јејәр. Амма мәчлисдә ички илә, кеф-дамагла әјры ләззәти вар! Ханымлар конфетсиз адама кәлмә вериб, кәлмә алмазлар...»

Анладым ки, Мирзәнин наһар үчүн, дејәсэн, бөјүк мәчлис олачагдыр. Тәдарүкүнә мане олмаг јахшы дејил. Конфетин дә пулуну вериб чыханда, чибимә фикир вердим. Пулум азалмышды. Ахшам јемәјинә вә меһманханачыја бир кечәлик мәнзил пулу вермәјә анчаг чатарды. Бир дә фикирләшдим ки, Мирзә Гулам гана чаглы адама охшајыр; нә билирсэн: бәлкә мән хәрчләди-

јим пулларын һесабыны сахлајыр. Бәлкә евә чатан ки ми овчума сајачаг! Бәлкә киши һазырлыгсыз базара чыхыбмыш, мәни көрдү, гонаглыг фикринә дүшдү. Пулдан өтрү бир дә евә кетмәмәк үчүн мәним хәрчләмәјимә разы олду, евдә гајтарачагдыр. Бу фикирләрлә мәшғул идим. Мирзәнин сәси кәлди:

— Фајтон, фајтон! Бәри сүр!

Узунәтәк, көдәрәк фајтончу лап јанымыза, сәкинин гырағына сүрдү. Мирзә мәни көстәриб деди:

— Бизим бу оғланын хатырына елә сүрәрсән ки, тозун да көрүнмәсин!

Биз фајтона отурдуг. Мирзә чапараг кедән фајтонун сүр'әтиндән нәш'әләнәрәк дејирди:

— Андыр евимиз бир балача шәһәрдән гырагдыр, һәмишә фајтонла кедирәм. Таныш фајтончумуз вар, анчаг бу күн хәстәдир. Бир дамаглы оғландыр.

Евә чатанда Мирзә Гулам шәјләри голтуғуна вуруб, тез фајтондан дүшдү, һәјәтә кирди. Мән фајтончуја бир бешлик вердим. Разы олмады, «аздыр»,—деди. Бир үчлүк дә вердим, сағ ол да демәди, сүрүб кетди. Фајтон кедән кими Мирзә алчаг вә назик торпаг диварлы һәјәтин көһнә, ишдән дүшмүш гапысыны ачыб, ичәридән чығды:

— Бујур кәл!

Мән ичәри кирдим. Балача су архынын јанларында әкилмиш гызылкүл, әрик, армуд ағачларынын арасындан кечдик, Мирзә Гуламыш евинә кирдик. Саат беш ја алтынын јарысы оларды. Јорулмушдум. Ачлыг мәни дилдән салмышды. Тез стул чәкиб отурдум. Мирзә шәјләри о бириси отаға апарды; тәхминән бир он дәгигә һеч бир сәс-сәда ешитмәдим. Дарыхдығымдан, ачымдан јенә саата бахдым. Јолдашларымла ахшам көрүшүнә вәдә вердијим вахт кечмишди. Јәгин онлар беш-он дәгигә мәни көзләјәчәк, пәрт олачаг, далымча дејинәчәк, чыхыб кедәчәкдиләр. Нә исә, бу Мирзәнин, мәним бу тәзә достумун наһары чох узун чәкди.

Мән башы ашағы, әлимдәки саатын әгрәбинә бахыр, вахтымы кечирирдим. Мирзә Гулам тәләсик ичәри кирди.

— Ај филанкәс,—деди,—орадан чибиндән бир он беш манат да мәнә вер, вачиб иш вар, бу саат кәлирәм.

Мән лап мәттәл галдым. Бу пулсуз вахтымда, Мир-

зэнин кисэмэ даш атмағына мүэјјән мә'на верә билмә-
дим. Фикирләшмәјә вахт да јох иди. Мирзә башымын
үстүнү кәсмишди, тәләсдирирди:

— Бирчә, мән өлүм, тез ол ки, вачиб иш вар, бу саат
кәлирәм!

О бу сөзләри елә гәти, елә әрклә, елә е'тибарла дејир-
ди ки, һәр кәс олса чибини бошалдыб, вар-јохуну верәр-
ди. Мән онун дәм-дәскаһ дүзәлтдијини, нә тәһәр олмуш-
са пулунун чатышмадығыны зәнн етдим, әсиркәјә
билмәдим. Чибимдә галан сон ијирмилији чыхардыб
вердим. Мирзә, ијирмилик олдуғуна даһа чох һејфси-
лендијими дудуғу үчүн деди:

— Ејби јохдур, беш манатыны гајтарар. Тез ол кө-
рүм!

Пулу әлимдән гапыб, күчә гапысына тәрәф гачды.
Мән ачлыгдан, әсәбиликдән, тагәтсизликдән отура бил-
мәдим, гәбаһәт сајылса да, јүк јериндән балынч алыб,
палазын үстүнә атдым вә узаныб дирсәкләндим.

Мирзәдән сәс чыхмады. Саат једдијә ишләјирди, лап
ичим үзүлмүшдү. Бу саат кабаб, говурма, ја да бозбаш
ијинин мәни вурачағыны, о бири отагдан самавар чызыл-
тысынын башланачағыны, Мирзәнин башга гонағлары-
нын бир-бир кәлиб чыхачағыны, ев саһибинин мәндән
үзр истәјочәјини, кениш вә иштаһалы бир сүфрә ачача-
ғыны күман едирдим. Көзүм гапыда, гулағым сәсдә
иди... Нәдәнсә һәјәтдә бир өлүм сүкуту һөкм сүрүрдү.
Мән тәәччүб еләдим: «Дејәсән, Мирзәнин хәрәји башга
јердә һазырланыр, дејәсән, һеч бу һәјәтдә адам јохдур;
бәлкә гонағлар башга һәјәтә, башга отаға јығылмыш-
лар; бәлкә Мирзәнин башы бәрк гарышмышдыр, мән
јаддан чыхмышам...»

Пәнчәрәдән бојланыб һәјәтә баханда, архын була-
ныг сујундан, дивар дибиндә ешәләнән тојугдан, әнчир
ағачынын алтында јатан ағ пишикдән башга бир шеј
көрмәдим. Јаһ отағын гапысында да кимсә јох иди. О
отагла мән олаң отағын арасында ики тајлы гапы вар-
ды. Гапыја јанашыб, горха-горха ачар јериндән бахдым.
Диггәтлә бахдым, гапы ағзында чәмәлиб отуран, чо-
раб тохујан бир гадын көрдүм. Даһа башга адам јох
иди. «Кәрәсән бу кимдир? Мирзәнин арвадыдырса, бәс
нә үчүн белә архајындыр? Гоншудурса, нә үчүн Мирзә
шејләри о евә апарды? Гуллугчудурса, кәрәк бу саат
әлдә-аманда ола, һазырлыг көрә...»

Мән донуб галмышдым. Дедим, бәлкә о мәним бура-
да олдуғуму билмир. Гој бир сәс салым, көрүм нә олур.
Әввәл јаваш, сонрадан бәрк өскүрдүм. Гулаг асдым,
көрүм гадын нә дејәчәк. Бир сәс кәлмәди. Ачар јерин-
дән бахдым, гадын өз ишиндә иди, ип чораб тохујурду.
Дејәсән, о гадын, ағач алтында јатан пишик, сары тојуг,
еви бүрүјән сүкут, һәјәтдә һисс олуан архајынлыг—
һәр шеј, һәр шеј тох иди, јухулајыб раһатланырды. Мән
исә бүтүн әсәбилијимлә, һирсимлә, ачығымла, гаранлыг
бир сәркүзәштә дүшмүш кими, чашыб галмышдым. Нә
динә билирдим, нә отура билирдим, нә дә дура билирдим.
Белә јердә сәбрә, утанчағлыға, хатыр-һөрмәтә лә'нәт
охудум, ејвана чыхдым, гадындан сорушдум:

— Бачы, Мирзә һара кетди?

Гадын өзүнү јығышдырды, өрпәјини чәкиб, башыны
ашағы салды, назик сәслә чаваб верди:

— Бир сөз демәјиб, нә билим!

— Сиз онун әјалы дејилсиниз?

— Онун башы батсын, евдәкиләрә сөзмү дејәр? Ким
билсин һарда инди башы гумара, чахыра гызышыб!..

— Бәс кеч кәләр?

— Нә дејим, ај гардаш, башы гызышса, кетди кечә
јарысына. Нә ишиниз вар иди?

Мән гадынын бу гәрибә суалына чаваб тапа билмә-
дим.

— Һеч,— дедим,— үрәјим ону чох истәјир.

Гадын динмәди. Мән кор-пешман галхыб, евдән чых-
дым; узаг, тозлу, гаранлыг јоллары ач гарына јүјүрә-
јүјүрә, күч-бәла илә өзүмү мейманханаја салдым.

Одур-будур Мирзә Гулам көзүмә көрүнмүр. Көрүн-
мүр ки, сорушам:

— Достум, ијирмиликдән галан беш манаты нејлә-
дин?

АНКЕТ АНКЕТОВ

1

Анкетов һамамлар трестинә рәис тә'јин олунан күндән индијә гәдәр кабинетинин гапысында һәмишә адам олур. Бә'зән узун бир нөвбә дүзүлүр. Биринин рәисә шикајәти вар, бири маашынын артырылмасыны хаһиш едир, бири гуллуғуну дәјишир, бири охумаға кедир, бири иш палтары давасы едир, бири мә'зунийјәтә чыхыр, курорта кетмәк истәјир.

Иш бөјүк, ишчи аз, мәс'улийјәт ағыр, Анкетов да бу постда тәзә!

Чохлары күман едирди ки, Анкетов бачармајачаг, һәтта онун тә'јининә е'тиразлар да олмушду.

Анкетовун гулағына чатанда, белә чаваб верди:

— Нә олар, е'тираз еләсинләр. Бәјәм е'тираз еләјәнләр кимләрдир? Ајдындыр ки, капитализм төр-төкүнтүләри... Онлар артыг өзләринин өлүмә мәнкум олдуғларыны һисс етмишләр. Мәнһус ишләрини инди дә бу јандә көрмәк истәјирләр. Онларын өһдәсиндән кәлмәк мәнним бөјнума.

Вәзифә башына кечән кими һамам мүдирләрини јанына чағырды. Һамысындан «лични дело» тәләб еләди. Онлар: «Баш үстә!»—дејиб отурмаг истәјәндә Анкетов гојмады:

— Баш үстә олунча, әл үстә олсун, бу саат лични делолар мәнним габағымда олмалыдыр!

— Јолдаш Анкетов, кетсәк ичлас бәс нә олсун?

Анкетов бу суалдан һејрәтә кәлди. Әлләрини, бир шеј гучагламаг истәјирмиш кими, јана ачды вә һәзин сәслә деди:

— Лични делосуз нә ичлас, балам? Мән билмәлијәм кимләр илә ичлас еләјирәм, ја јох?

Мүдирләр дуруб кетдиләр. Бә'зиси евдән, бә'зиси идарәдән шәхси ишләрини кәтирдиләр. Бә'зиләри дә тәләсик анкет долдурду, тәрчүмеји-һал јазды, иш говлуғу алды.

Шәхси ишләри столунун үстүнә јығандан сонра Анкетов мүдирләрдән үзр истәди:

— Јолдашлар, мән сизинлә таныш олмаг истәјирәм. Она көрә хаһиш едирәм кабинетдән чөлә чыхасыныз.

Буну дејиб башыны ашағы салды, анкетләри варагламаға, һөччәләјә-һөччәләјә охумаға башлады:

— Ммм... Ағаверди оғлу Мүрсәл Һадијев. Мин доғгуз јүз он биринчи илдә доғулмуш. Атасы һалбәнд...— Анкетов бу сөзүн алтындан бир гырмызы хәтт чәкди, һашијәдә суал ишарәси гојуб, Һадијевин башга сәнәдләрини диггәтлә нәзәрдән кечиртди.

Мүдирләр кабинетин габағында бир саата гәдәр көзләмәмишдиләр ки, гоншу отагдан катиб чыхыб, әлинләки сијаһыја баха-баха деди:

— Әһмәдов Мурад Рәһим оғлу евләринә кедә биләр. Һадијев Мүрсәл өз атасы барәдә јохлама кәтирмәлидир. Галан јолдашлар ичәри бујурсунлар.

Әһмәдов бир шеј анламады:

— Јолдаш, бу нә сөздүр? О, ишимдән данышсын көрүм мәнә тапшырығы нәди? Јохса мәнним нијә вахтымы итирир.

Һадијевин сәси дә Әһмәдовун гышгырығына гарышды:

— Атам барәдә нә јохлама? Отуз илдән чохдур өләли, сүмүјү дә чүрүјүб...

Катиб онун сөзүнү лаға гојду:

— Сән нијә авам сөз дачышырсан. Атанын өлүсү началникә јох, инкир-минкирә лазымдыр. Началник билмәк истәјир атан нәчи иди!

Һадијев бәркдән деди:

— Чаным, анкетимә бахсын. Һалбәнд. Һалбәнд јазылыбдыр ки!

Катиб шикајәтчиләрдән јаха гуртармаг үчүн гачыб өз отағына кирди. Шикајәтчиләр ону бошламадылар. Ахырда деди:

— Әризә јазын!

— Нә әризә?

— Әризә жазың көрөк нә истәјирсиниз?

— Биз бир шеј истәмирик. Сиз дејин көрөк биздән нә истәјирсиниз?

Катиб женә баша салды:

— Өзүңүз јахшы билирсиниз ки, началник өз кадрларыны јохлајыр. Бир саатды сизин лични делолардан башыны галдырмајыб. Инди мәни чағырды, белә деди. Бурадан көрүнүр ки, сизин лични делонуз ону тәмиң етмир...

— Бәс өзүмүз? Өзүмүзә сөзү нәдир?

— Өзүңүз илә о, марагланмыр, әлдә документ лазымдыр.

Әһмәдов ачыг еләјиб кетди. Һадијев ичласын ахырыны көзләди ки, рәислә үзбәүз данышсын.

Анкетов мүдирләри чох сахламады. Һамысына бәрк тапшырды ки, бүтүн ишчиләрин шәхси ишини дүзәлдиб, үч күндән кеч олмајараг, шәхсэн рәисә тәгдим етсинләр. Мүдирләр чыханда, Һадијев Анкетовун кабинетинә кирди. Анкетов башыашағы столунун башында дајанмыш, сәлигә илә дүздүјү қағыз говлугларынын јан-јерәсини саһманлајырды. Башыны галдырыб, Һадијевин әлиңә бахды. Әлиндә қағыз көрмәјиб сорушду:

— Нә истәјирсэн?

— Мәң бир шеј истәмирәм, катибин демәјинә көрә сиз мәнән јохлама истәјирсиниз.

Рәис бир әли илә башынын түкүнү јана дарады, бир әлини иш говлугларынын үстүнә гојуб сорушду:

— Фамалин нәди?

Һадијев чаваб верән кими, Анкетов онун иш говлугуну тапыб ачды. Мәналы бир: «да!»—дејиб, бармағыны бајаг јаздығы суалын үстүнә гојду.

— Сән,—деди,—чох өртүлү јазмысан. Мән сәнин ишини башдан-ајаға охудум, диггәтлә охудум, кенә сәни јахшы таныја билмәдим. Мәсәлән, важны бир јер: јазырсан атам налбәнд олуб. Налбәнд чүрбәчүр олур...

Һадијев онун сөзүнү кәсди:

— Чүрү-мүрү јохдур бунун! Ат наллајыб, өкүз наллајыб...

Анкетов, сифәтиндә истәһзалы бир тәбәссүм доғурмаға күчәнди. Башыны тәрпәтди:

— Мәсәлә атда, өкүздә дејил. Мәсәлә онун саһибиндәдир. Көрөк сәнин атан ганичән, истисмарчы һампаларын һејваныны наллајыб, јохса фүгәраји-касибәнин...

Һадијев и күлмәк тутду:

— Һәр кәс пул верибсә, онун һејваныны наллајыб.

— Шүбһәсиз ки, буржуазија дөврүндә, һансы ки, сәнин атанын һәјат-фәалијјәти тәсадүф едир, һампанын пулу чох иди, чем фүгәраји-касибә.

— Әлбәттә ки, һампа пуллу иди.

— Демәли, сәнин атана кәлән пулуң чоху, көрүрсән ки, истисмарчылардан...

Һадијев деди:

— Ахы нә олсун?

Анкетов башыны қағыздан галдырмајыб, әли илә сүкут ишарәси верди:

— Дајан, дајан. Беләдир ја јох?

— Нә?

— Дүздүрмү ки, һампалар даһа чох ат налладар?

— Дүздүр!

— Елә мәнә дә бу бәсдир, кедә биләрсән.

Һадијев деди:

— Мән анламырам ки, сиз нә үчүн мәним атамн налбәндлији илә бу гәдәр марагланырсыныз. Налланасы шејиниз варса, бујурун дејин.

Анкетов женә башыны қағызлардан галдырмады. Сол әлинин баш бармағыны Һадијев фамилијасынын үстүнә гојду. Јазыја баха-баха сағ әлинин шәһадәт бармағыны силкәләди. Сонра гәләми әлиңә алыб, кәсик-кәсик хәтләрлә јазды: «Ишә бурахылмајачагсан, он күнлүјә сәнә изин верилир ки, өз хәрчинә валидејинин ичтимаи вәзијјәтилә мәшғул оласан».

Анкетов бунлары јазды. Һадијевә һеч нә демәди. Еһтимал ки, һеч Һадијевин ахырынчы сөзләрини ешитмәди дә, чүнки Анкетовун фикри шәхси ишләр, анкетләр, тәрчүмеји-һаллар, характеристикалар, јохламалар, шәһадәтнамәләр, изаһатлар, әризәләрлә мәшғул иди. О, бүтүн ишләринин бу иш говлугларындан асылы олдуғуна үрәкдән инанмышды. Онлары саһмана салмагла трестдәки ишләрин саһмана дүшәчәјинә, нөгсанларың арадан галхачағына инанырды. Күн олурду ки, сәһәрдән кечә саат бирә гәдәр Анкетов кабинетинә гапаныр, «лични делолары» мараглы бир роман кими башдан-ајаға, ајадан-баша охујурду. Говлуглары да саһибләринин ичтимаи вәзијјәтләринә көрә чәркә илә дүзүрдү.

Ачығы кәлдији адамың иш говлугуну апарыб лап

ашагы баша салыр, хошландыгыны баша кечирди. Анкетләрин кәнарына язырды: «Башга вәзифәҗә кечирдим, маашыны әлли манат артырырам», «Јахшы ишләдиҗинә көрә сәни ирәли чәкирәм.»

Анкетов әлинә алыб варагладыгы, бу гәфәсәдән о гәфәсәҗә апардыгы кағызларла әмәлли-башлы данышырды. Гырагдан гулаг асан, лакин ону көрмәҗән адам күман едирди ки, кабинетдә Анкетовдан башга беш-алты нәфәр үзүҗола, сакит баҗча ушагы вар. Анкетов о ушагларын голундан тутур, бирини бу, бирини о бири күрсүдә отурдур. Нәрдән бир дә данышыр. О, анкетләрә һәгиги инсан, ишчй вә өз дили илә десәк «кадр» кими бахырды. Она елә кәлирди ки, пис-јахшы ишләҗәнләр һәмин бу анкетләрдир. һамамда көрүнән мүдир, кассир, туланбарчы, сүпүркәчи иш говлугларынын сәҗҗар көлкәләридирләр, башга шеҗ деҗилләр. Әсил иш бу говлуглардадыр. Анкетин тәмиз-дүрүстлүҗү, саһибинин һәмишәлик тәмизлиҗи, дүрүстлүҗү демәкдир. Анкетин кәнарына язылыб «говулаң адам», өз-өзүнә көлкә кими ишдән чәкилир, әксинә, анкетинә «гәбул» язылан адам да о дәгигә ишдә көрүнүр.

Бир адам кәлиб Анкетова десә иди ки, јолдаш рәис, филан ишчимиз хәстәләниб, хәстәханада јатыр. Анкетов инанмырды, дәрһал иш говлугларыны төкүшдүрүр, һәмин адамын «шәхси ишини» көтүрүб бахырды. Анкетдә хүсуси бир геҗд көрмәдикдә деҗирди:

— Бағышлајасан, филанкәс сағ-саламат өз јериндә ишләҗир.

Һәтта бә'зән таныдыгы иш говлуғуну һеч ачмырды. Кәнарданча гәфәсәҗә бахыр, онун чәркә нөмрәсини дүз көрүб, башыны тәрпәдирди:

— Филанкәс өз вәзифәсиндә бәргәрардыр.

Катиб әлини дизинә дөҗүб деҗирди:

— Вај атоннан, инанмыр һа! Јолдаш Анкетов, Гурбанәли үч аҗдыр ки, әскәр кедиб. Узаглардан кағызы кәлир, өзү дә санитар ишләҗир, сән деҗирсән вәзифәсиндә бәргәрардыр.

Анкетов һирсләнирди, сонра һөвсәләсини басыб, катиби баша салырды:

— Ај күт, ниҗә баша дүшмүрсән, лични деласы одур еҗ, көз габағында. Лични деласыз һара кедә биләр! Ағзы нәди аддымыны кәнара гоја! Кетмиш олсајды, «лич-

ни дело» чохдан ордан чыхыб, лазыми јеринә кетмишди.

Катиб тәнкләшиб чыхырды, баш гошмурду. Баш гошмаг да фајдасыз иди, чүнки анкетләр Анкетов үчүн намеҗи-е'мал һөкмүндә иди. Нәр кәс нә етсә, нә дүшүнсә, хәҗалындан нә кечирсә, куја дәрһал анкетдә һәкк олунур, гиҗамәтә гәдәр силинмир. Бир адамын ишинә гиҗмәт вермәк үчүн анкетини рәисин һүзуруна—«мәһшәр ајағына» кәтирмәк кифаҗәт едәр...

Һансы ичлас идисә, ахырда Анкетов галхыб тәклиф еләди:

— Јолдашлар! һамамларда көһнәдән бир пис гајда вар. Мән жалобни книшкалары демәк истәҗирәм. Нәр кәлән ораја языр. Билмирик бу шикаҗәт јазан достдур, дүшмәндир, ја барышдырычыдыр. Мән тәклиф едирәм: ја шикаҗәт јазан габаҗчадан анкет долдуруб бизим тәсдигимизә версин, ја да бу гајдалар лазым деҗил. Јазырлар, язырлар, билмирсән һансы лични делоја тикәсән. Бу барәдә...

Коммунхоз мүдири Анкетовун сөзүнү ағзында гојду:

— Јум, јолдаш Анкетов, ағыллы сөз данышмадын. Сән, көрүнүр, күтләнин сәсини ешитмәҗин, рәҗини өҗрәнмәҗин нә олдуғуну баша дүшмәкдә чәтинлик чәкирсән. Бу сөзү бир дә ағзына алма! Ону бил ки, һәмин шикаҗәт дәфтәри халгын сәси, мүштәриләрин сөҗләдиҗи рәҗләрдир. Онлар һәмишә галачагдыр.

Анкетов гыпгырмызы гызарды, данышдыгына пешман олду, сөз алыб ајаға галхды, додағы әсә-әсә деди:

— Мән бурада кобуд бир сәһв бурахдым. Әзүм инди сәһвими баша дүшмүшәм, јүз фаиз бојнума алырам. Амма чох хаһиш еләҗирәм бу мәсәлә анкетимә јазылмасын, протокола дүшмәсин.

Анкетов өз анкетини беләчә горујурду.

Һамам мүдирләриндән бә'зиләри кәлиб шикаҗәт едирди:

— Јолдаш Анкетов, ишчиләр тәләб едирләр, деҗирләр бир кәлсин јанымыза, бахсын көрәк нечә ишләҗирик...

Анкетов о саат иш говлугларына бахырды.

— О һансы ишчидир, де көрүм?—Әли илә гәфәсәни көстәрирди:—Кечә-күндүз мән бунларла бир јердә деҗиләмми, даһа нә истәҗирләр?

Х нөмрәли һамамын мүдиринә бир гадын кисәчиси, ики сүпүркәчи, бир һесаһдар лазым иди. Мүдир, Анкетовун һасијјәтинә бәләд олдуғу үчүн, ишә кирмәк истәјәнләрин шәхси ишләрини һазырлады, иш говлуғуна тикди, рәисин јанына кәтирди, деди:

— Өзләри дә гапыдадырлар, кәлсинләрми?

— Нејләјирәм өзләрини, гара көзләринә-задларына ашығ дејиләм ки!..

— Бәлкә данышдырыб еләдиниз?

Анкетов енли вә бәрк әли илә иш говлуғларыны шапалағлады:

— Бунлар, бунлар еј, бунларла данышачағам. Әсил доғру-дүзкүн сөһбәт бунлардадыр.

Мүдир чыхыб кетди, Анкетов «тәзә кадрун» јохламаға киришти.

Шәхси ишләрдән бири Нуру Нурузадә адлы комсомолчунун иди. Мүдир ону һесаһдар көтүрмәк истәјирди. Нурунун бу ишдә аз да олса тәчрүбәси вар иди. һесаһдан һәмишә ә'ла охумушту.

Бири дә Гәнбәр гызы Нисанын иши иди. Ону гадын һамамына кисәчи көтүрмәк истәјирдиләр. Ниса да өз вәзифәсинә лајиг адам иди. Алты ил бир гәләмә Тифлисдә IX нөмрәли һамамда чалышмышды.

Сүпүркәчилијә кирмәк истәјәнләрин бири Шәрәбаны арвад иди, бири дә онун, әриндән бошанмыш, гызы Мәсмә иди.

Анкетов гырмызы гәләми әлинә алыб, анкетләрин кәнарында өз әмрләрини јазды. Мәсмәни рәдд еләди ки, кечмиш әрин илә әлагән барәсиндә рәсми документ кәтир. Шәрәбаныны ишә көтүрдү.

Ниса Гәнбәр гызынын анкети, тәрчүмеји-һалы чоһошуна кәлди. Охуду, охудуғча руһланды: «Өзү дәмирчи гызы, өзүнүн бир кәс илә әлагәси олмамыш, өзү ев гадыны, өзү савад курсунда охујур... Мәнә белә тәмиз кадрлар лазымдыр». Анкетов Нисаны һесаһдар тә'јин еләди. Нуруну онун әвәзинә, гадын һамамына кисәчи тә'јин еләди. Сәлигә илә иш говлуғларыны гатлајыб, гәфәсәјә јығды. Кәлиб әлләрини овушдура-овушдура отарда өзүндән разы бир һалда кәзинди.

Мүдир телефонла дејәндә ки, Ниса Гәнбәр гызы һесаһдарлығ вәзифәсини бојнуна көтүрмүр вә јахшы дә еләјир көтүрмүр, чүнки о, кәмсаваддыр, ики рәгәми чәмләјә билмәз, Анкетов өзүндән чыхды:

— Ағзы нәди көтүрмәјә, дајан бир мән өзү илә данышым.

Дәстәји асды, чәлд Нисанын анкетини ачыб габағына гојду, данламаға башлады:

— Неч көзләмәздим сәндән. Көзләмәздим. һәгигәтән көзләмәздим. Мән сәнә даверит еләјирәм. Мән сәни баш гуллуға гојурам. Бу нә зарафатдыр! Буна мән зарафатдан савајы өзкә бир ад вермәрәм. Бир дә белә зарафатлары еләмијәсән, һајды ишә башла!

Иш говлуғуну гатлајыб јенә гәфәсәјә гојду. Бирдән гапы ачылды, башыачығ бир оғлан ичәри кирди.

— Саламәлејкүм!.. Анкетов јолдаш сизсиниз?

Анкетов столунун далына кечиб дајанды. Әлләрини шалвар чибинә салыб гурдаланды; дејәсән, бир шеј ахтарырды. Башыны галдырыб сорушду:

— Нечә бәјәм?

— Кәлмишәм тәшәккүр еләмәјә. Мәними арвад һамамына кисәчи тә'јин етмәк истәјирсиниз?

— Истәјирсиниз нәди, чоһдан әмр јазылыб, ики күндүр сиз ишләјирсиниз.

— Хејр, бағышлајасап, бу вәзифәдә ишләмәк үчүн сизин кими мүһакимәдән мәһрум олмағ лазымдыр!

Анкетов дик-дик Нурунун үзүнә бахды. Неч нә демәди. Кечиб гәфәсәдән Нурузадәниң шәхси ишини көтүрдү. Ачығлы-ачығлы анкетинә јазды:

— Сәни ишдән говурам. Кет, һара кедирсән, кет!

Нуру иш говлуғуну чәкиб, Анкетовун әлиндән алды. Анкетов диксинән кими олду.

— Јаваш ол,—деди,—кағызлары төкәрсән.

— Көрүм үстүнә нә јазыб корламышан.

Нуру буну дејиб, анкетини ачды, Анкетовун гејдинә бахыб күлүмсәди:

— Бамбылынын иддиасына бир бах! Сән нәкарасан мәни говасан, һәпәнд!

Нуру, рәисин гејдини чырыб туллајанда, Анкетов: «Уфф!» еләјиб, өзүндән кетди, чул кими јерә сәрилди.

КЭМТЭРОВЛАР АИЛЭСИ

Һөрмәтли әдибимиз Ә. Һагвердијевә

1

- Јаллаһ, јаллаһ! Һарадасан? Кефин нечәдир?
- Сән нә тәһәрсән?
- Көз дәјмәсин, гывраглашмысан, рәнкин ачылыб.
- Бир гывраглығым јохду. Ишдән баш ачырам ки.
- Нејләјәк ки, бир көрүшәк?
- Бу выходној занитәм. Кәлән выходној бәлкә...
- Сән евдә олачагсан?
- Сөз версән, көзләрәм.
- Көзлә, бир тәһәр еләјиб кәләрәм.

Бир-биринин әлини һәрарәтлә сыхан, әһваллашан бу әзиз достлар көрәсән кимдир?

Десәм онларын икиси дә бир шәһәрдә јашајыр, инанмајачагсыныз.. Десәм онлар бир евдә јашајырлар, һеч инанмајачагсыныз. «Нечә ола биләр ки, бир јердә јашајасан, бир-бириндән хәбәрсиз оласан?»—дејәчәксиниз. Десәм онлар әр-арваддырлар, тәәччүб едиб, дејәчәксиниз: «Нә данышыр бу!»

Нәјә дејирсиниз анд ичим ки, беләдир: Гулам Кәмтәровла арвады Лејланын һәјаты беләдир. Дејәчәксиниз јәгин Кәмтәровла Лејла кечмишдә, бир заман әр-арвад олублар, сонрадан хасијјәтләри тутмајыб, ајрылыблар, бир јердә јашамалары да мәнзилсизлик бәласыдыр. Хејр, сизин бу күманыныз да дүз дејил. Нә Кәмтәров Лејланы бошајыб, нә Лејла Кәмтәровдан бошаныб. Әкәр күнү бу күн мәнзил идарәсинин мүдири Кәмтәрову, ја Лејланы чағырыб, үчүнчү гатда дөрд отагдан ибарәт бир гурулу мәнзилин ачарыны верә, тәклиф едә ки, бириниз көһнә мәнзилдә галын, бириниз көчүн, һеч

бири көчмәз. Бирбаш гајыдыб, өз евләринә кәләрләр. Мәнзил идарәсинин дә зәһмәти һәдәр кедәр.

Мәсәлә бунда дејил.

Бәс нәдәдир?

Кәмтәрову сизә танытмаг үчүн кәрәк бир аз вахтынызы алам.

Кәмтәров Гуламла Лејла, бајаг дедијим кими, әр-арваддырлар. Өзү дә «хала-хатирин галмасын» јох. Лап истәкли, шаирләр демишкән, ашиг-мә'шугдурлар. Чәми ики ил олмаз ки, тој едибләр. Асанлыгла да тој етмәјибләр. Лејла Гуламын учундан бир ил ата-анасы илә күсүлү галыб. Гулам Лејланын уғрунда Ичәри шәһәрдә бычагланыб, гулағынын дибиндә јаранын јери инди дә дурур вә өләнәчән дурачаг.

Гыш да онлары бир-бириндән сојуда билмәз. Гуламын шоркөз оғланлардан ачыгы кәлир. Лејла да көнлүкөзү тох гыздыр. Јер үзүндә Гуламдан башга киши олдугуна инанмаз.

Бәс бу истәклиләр нијә белә чәтин көрүшүр, аз-аз көрүшүрләр? Мүмкүн дејил ки, әр-арвад оласан, истәкли оласан, бир евдә јашајасан, һәфтә илә көрүшмәјәсән. Үрәјинизә шүбһә кәлә биләр: «Бәлкә ачыг дејилмәси ајыб олан сәбәбләр үчүн көрүшмәјә еһтијач дүјмурлар».

Јох, һеч јох!

Ону да билин ки, нә Гуламын, нә Лејланын гуллуғу узаг—кәнар-кушә јердә вә ја намүнасиб гуллуғу дејил. Икиси дә шәһәрдә чалышыр. Онларын гуллуғунда олан минләрлә тыз, оғлан, әр, арвад гәшәнкчә јашајыр, күнүн чохуну евдә, өз күлфәтләри илә олурлар.

Бәс бизим гәһрәманларын азары нәдир?

Бу, бир аз көһнәдән галма азардыр.

Башдан данышаг. Дејә биләрәм дүнјада беш нәфәр арвадыны севән варса, бири Гулам Кәмтәровдур. Кәмтәровун нә ешглә, нә севда, нә һәвәслә тој едиб, Лејланы евинә кәтирдијини гәләм јазмагдан ачиздир. Она елә кәлирди ки, дүнјанын бүтүн наз-не'мәти, кеф вә ләззәти Лејланын үзүндә чәмләнмишдир. Лејланы алса, һәјатда бир арзу-камы галмајачаг, тамам хошбәхт олачаг.

Кәмтәров дүшүнүрдү ки: «Бу мәнним ән ағыр вә ән сон чәтинлијимдир. Тој дәскаһыны тамам-камад дүзәлдиб, хејир ишими баша версәм, даһа өмүр-биллаһ архајын оларам. Сонра бир тикә јаван чөрәк дә тапсам, севки-

лимлә габаг-габаға әjlәшиб, ағыз ләззәти, иштаһа илә јејәрәм».

Анчаг, нечә дејәрләр, инсанын көзүнү торпагдан савај неч нә дојурмаз. Кәмтәров хејир ишини битирән-дән, дүнјада ән бөјүк арзусуна чатандан сонра бир дә көрдү ки, хејр, инди дә үрәји јени-јени шејләр истәјир. Көнлү мин бир ешгә дүшүр. Нарданса, баһарда битки кими көјәриб баш верән арзу вә еһтијачлар кишини мөшғул етмәјә башлады. Дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр.

Лејла көрүрдү ки, артист Әјјубун арвады бармағында чүт-чүт брилјант үзүк, гулағында баһалы сырға тырғы кими кәзир. Көрүрдү ки, гыјыг Әләкбәрин үчмәртәбә евинә һамбаллар пианино чыхарыр; гоз ағачындан дү-зәлмә мебел дашыныр; бәдәннума күзкү, Варшава чар-пајысы, Губа халчасы кәлир. Лејла бунларын һамысыны көрүрдү вә Кәмтәрова данышырды. Кәмтәров гашлары-ны чатыр, башыны тәрпәдиб, арвадыны инандырырды:

— Билирсән нә вар, Лејла чан, биз кәрәк ишләјәк! Ишләјәк. Лап мөһкәмчә ишләјәк! Мәним дә гејрәтим гәбул еләмәз. Гыјыг Әләкбәрин нәји мәнән артыгдыр? Өзүмүзү ода-көзә вурсаг да, кәрәк бир дәскаһлы ев-ешик дүзәлдәк. Гоншулар бахсын, јана-јана галсын.

Лејла әринин мәсләһәтиндән чыхан дејилди. Тәки пул олсун...

Кәмтәров әввәлчә Лејлаја бир иш сораглашды. Леј-ла гызлығында машинисткалыг етмишди. Бу сәнәти пис билмирди. Кәмтәров арвадына ики јердә иш тапды: Азәриттифагда вә Үнванлар бүросунда. Бир чох көтүр-гојдан сонра һәләлик, раст кәлмишкән, һәр ики јери әл-дә сахламағы мәсләһәт билдиләр. Азәриттифагда иш сә-һәр сәккиздән дөрдә гәдәр, Үнванлар бүросунда ахшам саат бешдән он бирә гәдәр иди. Лејла ики нөвбә илә ишләмәјә разы олду. Кәмтәров, ону ев ишиндән, сил-сү-пүрдән тамам азад етди.

Лејладан архајын оландан сонра Кәмтәров өзүнүн бош вахтларыны «долдурмаға» башлады. Кәмтәров зирәк вә савадлы адам иди. Иш тапмаг онун үчүн су ичмәк кими асан бир шеј иди. Өзү нәшријатда тәрчүмәчи иди. Сәһәр саат ондан кедиб, алтыда чыхырды. Бир саат динчини аландан сонра, јәни саат сәккиздән он икијә-дәк лајиһә идарәсиндә олурду. Фикирләшиб көрдү ки, ики нөвбәдә ишләсә дә, арада јенә бош вахты вар: «Сәһәр саат онадәк јатмаг бу зәманәнин адамына, хү-

сусән «роскошни» күзәран гурмаг истәјән бир абырлы кишијә неч јарашмаз. Јарым, ја бир нөвбә иши раһат апара биләрәм. Беш-алты јүз манат алсам, әлими га-ралтмаз ки...»

Кәмтәров даһа бир јени иш тапды. Кечә саат он икидән дөрдәдәк «Ишыг» мәтбәәсиндә корректор вәзи-фәси вар иди. Ајын сәккизиндән Гулам мәтбәәдә јени, әләвә гуллуға дүзәлди.

Бу күн Кәмтәров тој кечәсиндәкиндән аз севинмә-мишди. Нарг-һесаба вуруб көрүрдү ки, өзүнүн үч гуллу-гуну, Лејланын ики гуллуғуну, бир аз да «о јан-бу јан-дан» кәлән әл хәрчлијини јығыб-јығышдыранда бир нечә минә чыхыр. Ики-үч ил белә кетсә, червону јығыб-јығышдырмаг олмаз. Ди гој Әләкбәр кәлсин, гыјыг көзү илә кәтир-көтүрүмүзә бахсын!

2

Пајызын сојуг күнләриндә ағзындан буғ чыха-чыха Коммунист күчәсилә башашағы јејин кедән боз палтолу адамы ким көрмәмишдир? Онун үзүндән, көзүндән, ба-хышындан, јеришиндән тәләсмәк јағыр. Елә кедир ки, дејәрсән: јерә дәјсә, мин парча олар. Сүртүлмәкдән рәнки дәишмиш көһнә вә «һамилә» портфелини бу гол-туғундан о биринә верир; каһ әлини чибинә гојур, каһ дамағындакы папиросу бармаглары арасына алыб сы-хыр, каһ чәкмәсинин салланан бағына бахыр, мәна вермир, даһа да јејинләјир. Бәзән көрүрсән Кәмтәров гопду, нә гопду! Трамвај сүр'әтлә өтдүв һалда гвиш ки-ми атылыб минир, милис ағзыны ачмамыш чыхардыб бир үчлүк верир, гәбз алмаг истәмир. Узаг танышлары-на бир ишарә илә салам верир. Јахын танышлары-ны көрүр, көрмәзлијә вурур: «Мүфтә јерә нијә вахт итсин?» Вахт алан һәр бир әјләнчә Кәмтәровун дүшмәни-дир. Ону ичтимаи јерләрдә көрмәзсән. Иш јериндә ан-чаг вачиб, ад јохланан ичласлара кәләр, адыны гејд ет-дириб, хәјал кими көздән итәр. Театр, кинолар барәдә јолдашлардан ешитдијилә кифајәтләнәр.

Бәзи јазычыларла шәхсән таныш олдуғундан, әсәр охумаға еһтијач дүзмаз. Гоһум-әгрәбасы рајондадыр. Буралакылар исә Кәмтәровун үнваныны әлә кечирә бил-мирләр. Кәмтәровун шәхси, ичтимаи һәјаты беләчә өз гајдасындадыр.

О, аиләдә даһа чидди, даһа сәлигәлидир. Бир адам онун евиндән сәс-күј, галмағал ешитмәјиб. Гапы ачы оландә олур, олмајанда кирвәнкәлик гыфыл гаровул чәкир, евә гуш сәкмир. Кәмтәров сәһәр саат онда јухудан галхыр. Дејәчәксиниз онда ишә кедән адам һеч олмаса бир саат тез дурмалыдыр. Доғрудур, дурмалыдыр, амма унутмајын ки, јазыг Гулам мәтбәәдән, тәһий ишиндән тез гајыданда кечә саат дөрддә, бешин јарысында гајыдыр. Нечә гајытдыгдан өзүнүн дә хәбәри олмур. Гәзетин ахыр сәһифәләрини мүркүләјә-мүркүләјә, алны тыггылты илә стола дәјә-дәјә охујур. Бир тәһәр өзүнү евә салыр, чул кими дүшүр.

Гулам олмасын, сиз олун, саат доғгузда дура биләрсинизми?

Кәмтәровун сәсләнән бир стол сааты вар. Гулағынын дибиндә гојур. Вахта он дәгигә галмыш саат гышгырыр. Кәмтәров дәли кими јухудан галхыр, тәләм-тәләсик кәјинир, гапыны бағлајыб гачыр.

Лејланын да иши Гуламынкындан әскик дејилди.

Аталар дејиб: «Арвад әринә охшајар». Хүласә, баш елә гарышмышды ки, Гуламын Лејладан, Лејланын Гуламдан хәбәри олмурду. Гулам кечә мәтбәәдән гајыданда севкилисини јатмыш көрүрдү. Лејла сәһәр ишә кедәндә Гуламы ширин јухуда гојуб кедирди. Вачиб сөзү оландә балача кағыз јазыб, столун үстүнә гојурду: «Гулам, гајганаг биширәси олсан, јумурта буфетин алт көзүндәдир, јағ да тахтада.»

Гулам да кедәндә Лејла үчүн кағыз гојуб кедирди. Онларын арасында әмәлли-башлы бир мәктублашма вар иди. Анчаг маркасыз, почталјонсуз өтүшүрдүләр.

Лејланын мәктублары бу мәзмунда иди: «Дәјишикләрини тијанын ичинә тулла, палтарјујана көндәрәчәјәм!» «Ачары асма. Чарһовузун үстүндәки кәрпичин алтына гој, көрән олмасын». «Редаксијадан далынча кәлмишдиләр, зәнк вур.»

Гуламын мәктубларындан әлә кечән бунлардыр: «Гадасы, мәним сојуз китабчамы көрмәмисән? Тапсан, столун јешијинә гој». «Машинкада јазмаға вахтын олса, бизим идәрәдә халтура вар, кәтирим.», «Адама чаваб нијә јазмырсан? Дедијим мәсәлә нечә олду?»

Бу тыса вә күндәлик мәктублар Кәмтәровлар аиләсиндә јеканә вә әсас мүнәсибәт иди.

Гуламла Лејланын севки вә мәнәббәти бу мәктубла-

рын гара, долашыг, тәләсик хәтләриндән кечирди. Инсан һәр шејә алышармыш! Бу севкили әр-арвад гурдуғлары јени јашајыша елә өјрәнмишдиләр ки, «көһнә» һәјаты тамам унутмушдулар. Онлар инди белә күман едирдиләр ки, дәм-дәскаһлы ев гурмаг истәјәнләрин, охумушлуғун, гаршылыгы севки илә гурулмуш аиләнин гајдасы беләдир ки, вар.

Доғрудур, Лејла јазырды ки: «Ачары кәрпичин алтына гој, көрән олмасын», Гулам да чалышырды өз истәклисини тапшырығыны јеринә јетирсин; амма олачаға чарә јохдур, ачары көрән олмушду...

Бир Сарыкөјнәк гадынын һәр күн саат ондан, Гулам кедәндән сонра кәлиб, гајда илә кәрпичин алтындан ачары көтүрдүјүнү, өз еви кими Кәмтәровларын отағыны ачдығыны вә тәр-тәмиз силиб-сүпүрдүкдән сонра чыхыб кетдијини гоншулар көрмүшдүләр. Онлары шүбһәдән чыхармаг үчүн Сарыкөјнәк гадын дејирди: «Мәнә өзләри тапшырыб, бачылар, үрәјинизә бир шеј кәлмәсин!».

Дили динч дурмајан гоншу гадынлардан бири Сарыкөјнәк гадынын кәлиб-кетдијини Гулама деди. Гулам күман етди ки, Лејланын кәтирдији гуллуғчу гадын олачаг. Лејла да дүшүнүрдү ки, Сарыкөјнәк гадыны Гулам чағырыб, сәлигә-саһман үчүн чағырыб. Ешидән кими гоншуја суалы бу олду:

— Чаванды, ја гоча?

— Аһыл адамдыр, бир назик...

Лејла Гуламын пис нијјәтә дүшмәдијини билиб, архајын олду. Даһа бу барәдә сөһбәти артыг сајыб, гапыдан чыхды.

Бу күнләрдә белә мәктублар јазылырды: «Мәним ипәк палтарымы һара гојмусан?». «Зәјомлары тапа билмәдим. Чыхарт јохлајаг, јени удуш вар». «Күмүш гашыглар һардадыр?», «Дүнән бир гадынын башында, лап сәнинкинә охшар бир шал көрдүм. Аз галмышдым сәни дәјишик салам».

Сарыкөјнәк гадын исә өз ишиндә иди. Һәр күн кәлиб еви сүпүрүр, зәһмәт һаггы үчүн дә ағлы кәсән, евдә көзә дәјән шејләрдән бирини сары көјнәјинин алтына вуруб, солдат базарына апарырды. О, Гуламын да, Лејланын да иш-пешәсини, үст-алт палтарларыны, гуллуғ вахтларыны јахшыча өјрәнмишди. Одур ки, евә чох архајын кәлиб-кедирди. Һәтта бир дәфә «көһнә палтар алан» пуллу мүштәриләрдән бир-икисини өзү илә лап

евә кәтирмишди. Гуламын буфетиндәки шүшәләрден пивә төкүб, бир-биринин сағлығына вә бу пивәни базардан алыб кәтирәнин сағлығына ичмишдиләр. Сонра жүк јериндән јорғанлардан сојдуглары ипәји, чарпаји халчасыны, сандыг шејләриндән дәјәрлисини ортаја төкүб сөвдәләшмишдиләр.

Пуллу мүштәриләрлә јоллашандан, червонлары алыб јербәјер едәндән сонра Сарыкөјнәк гадын Гуламын мәсчидә дөнмүш евинә бахыб, үрәјиндә демишди: «Јох, балам, даһа мән бир дә бура нә үзлә кәлә биләрәм!.. һәмшәлик худаһафиз!»

3

— Де көрүм, бир корректор кими сәһифәни охујуб, гол чәкмисән, ја јох?

— Бу нә сөздү, јолдаш редактор? Сиз мәни о гәдәр мәс'улијәтсиз сајырсыныз ки, куја охумамыш да гол чәкәрәм?

— Демәк, охумусунуз?

— Әлбәттә, өзү дә кәлмә-кәлмә!

— Бәс бу нәдир: «ишләјирләр» әвәзинә «дишләјирләр» кедиб?

Гулам гәзетин о јеринә диггәтлә бахды. Чидди вәзијәтини позуб деди:

— Бу һеч, буна сәһв демәзләр! Көздән гачыб, јолдаш редактор. Бир дә, ишләјиб, дишләјиб, икиси дә бир сөздүр. Јә'ни дүз кәлир. Бизим гајдамыза лап туш кәлир ки, ишләјән дишләјәр, ишләмәјән дишләмәз!

Редактор гәзети чәкиб, Гуламын әлиндән алды:

— Нечә јердә ишләјирсән?

Гулам дик-дик бахды:

— Бунун мәсәләјә нә дәхли вар?

— Сорушурам, нечә јердә ишләјирсән?

— Чәмиси бир-ики...

— Нәшријатда чалышырсан?

— О һеч... сәһәрди о.

— Лајиһә идарәси нечә?

— Чәмиси бир алты саат.

— Заготзернода нечә?

— Јолдаш редактор, о зделнидир!

Редактор һирсләнди:

— Јарашармы сизә, јарашармы бу гәдәр јердә...

— Јарашмасын о адамлара ки, ишләмирләр. Биз ки,

кечә-күндүз чалышырыг, тәр төкүрүк, бу да мүкафатымыздырмы?

Редактор ајаға галхды:

— Сизин бу күнкү сәһвинизин үстүндән кечмәк олар. Сајдыгым јерләрдән азад олунмасын, сабаһ ишә бура хылмајачагысыныз. Јорғун башла, үжкүн зеһинлә мәтбуат ишинә хејир вермәк олмаз!

Гулам галхыб әтәкләрини товлаја-товлаја, фикир ичиндә јени вә пуллу гуллуг хәјалы илә евә кәлди.

О ахшам Лејланын да көзүнә јуху кетмәди. Памбыг кими атым-атым едилмиш евдә, әли гојнунда отуруб Гуламы көзләди. Үрәјинә мин чүр фикир кәлирди: «Бу нә ишдир! Јохса Гулам өзкә бир арвад алыб, мәнә кәләк кәлмәк истәјир? Јохса шејләри јары бөлүб, өз пајыны апармаг истәјир? Бәлкә дә һеч бу залым оғлу ишләмир, бәлкә дә вахтыны ресторанларда кечирир? Вар-јохуну шәраба, гумара гојур?.. Инсаны нә танымаг олар!»

Кечә дә оручлуг аји кими узанырды. Лејла каһ дуруб жүк јерини төкүшдүрүр, анасынын чеһиз вердији ипәк јорғаны, халчаны ахтарыр, шараггылы илә буфетин көзләрини ачыб-өртүр, ишылдајан һәр шеји көтүрүб диггәтлә бахыр, күмүш гашыгларын итдијинә инана билмирди.

Аләм јыхылыб јатды. Радио сусду. Трамвајлар дајанды. Хорузлар бир ағыз сәсләнди. һачандан-һачана бир дә һәјәтдә ајаг сәси ешидилди. Гулам ичәри кириб, Лејланы әли гојнунда, мә'јус отурмуш көрәндә, әввәл бир дурухду, сорушмаг истәди ки: «Әзизим, нијә бу заманачан јатмамысан?»

Көзү евин ортасына төкүлмүш шејләрә саташды.

Лејла мачал вермәди. Сөкүлмүш пәрдәләри, төкүлмүш жүкү ики әли илә көстәриб деди:

— Бу нәдир? Бу нә һәррач базардыр?

Гуламын дили долашды:

— Нечә бәјәм, нә кедиб?

— Мәним чер-чеһизим һаны? һаны мәним ев-ешијим, палтарларым, ата-ана јадикарларым?..

Буну дејиб Лејла һөнкүр-һөнкүр ағлады. Гуламын рәнки саралды.

— Бәс ким ачыб бу гапыны?—дејә тәәччүблә сорушду. Онларын сәсинә гоншулар чыхдылар.

Сарыкөјнәк гадындан ким нә билирдисә деди. Лејла бир тәрәфдә јыхылыб, һиссиз галды. Гулам гоншулар-

дан ики нәфәр шаһид кәтүрүб, милис идарәсинә јолланды.

О, синәсиндән аһ гопа-гопа, үрәјиндә пешманчылыг гәјнаја-гајнаја кедирди. Анчаг билмирди кимдән шикајәт етсин. Сарыкөјнәк гадыннанмы, тоншуларыннанмы. јохса өзүнүн дәм-дәскаһ һәрислијиндәнми?!

1939

ҲЕСАБ ДОСТЛАРЫ

1

Нарзан ванналарынын габағында бөјүк бир гарағач көлкәсиндә, узун скамјаларда адамлар чәркә илә отуруб динчәлир, нөвбә көзләјирдиләр.

Јеничә ваннадан чыхан, енли үзү пөртмүш, чијниндә түклү дәсмал олан ортабојлу, чалбаш бир киши санки күчлә өзүнү скамјанын үстүнә, јеничә бошалмыш јерә салыб уфулту илә деди:

— Бүркүдән нәфәс алмаг олмур ки... Буранын исти-си Бакыны да кечиб..

Габаг скамјада папирос чәкән долу сифәтли, ағ золаглы сары пижама кејмиш көк бир киши чалбаш аламын сөзүнә күлүмсәди, габаға әјилиб, јахын бир үнсиј-јәтлә сорушду:

— Јолдаш, дејәсән Бакыдансыныз?

— Бәли!

— Һәгигәт, Кисловодск бу ил чох истидир.

Чалбаш киши сөзүнүн тәсдигини көрүб, бир аз да учадан деди:

— Бүркүјә бахырсынызмы, јарпаг тәрпәшмир

— Бакы һејиф дејил! Дәниз кәнарынын әвәзи јохдур. Ахшамлар һәмишә бир меһи вар.

Көк киши јавашча јериндән галхыб, чалбашын скамјасына кечди. О да бир аз чәкилди, тәзә мүсаһибинә јер еләди. Көк киши хәлвәт бир сөз сорушурмуш кими, јавашча деди:

— Бағышлајым, Бакыда һарада ишләјирсиниз?

— Тичарәт системиндә чалышырам.

Көк кишини марагы даһа да артды. Гычыны гычы-

нын үстүнө ашырыб, чалбаша жахын отурду, суалында давам етди:

— Мән өзүм дә тичарэт системиндәјәм. Нечә олуб ки, раст кәлмәмишик?

— Систем бөјүк, иш чох...

— Дејәсэн мән сизи көрмүшәм.

— Јәгин ичласларда-задда.

— Ола биләр. Амма... Сиз Азторг ја Бакторг үзрә?..

Чалбаш онун сөзүнү кәсди:

— Хејр, мән назирликдә олурам.

Көк киши даһа дөзмәди. Папиросу сол әлине алыб, бир аз да жахына чәкилди, сағ әлини тәзә танышына узатды:

— Изин верин таныш олаг. Мәним фамилијам Әфзәловдур, адым да Кәмтәр.

Чалбаш киши әлини узадыб, еһмалча деди:

— Мәликзадә.

Көк адам, Мәликзадә фамилијасыны ешидәндә диксинән кими олду; ајаға галхды, бир гәдәр һејрәтлә мүсаһибинин үзүнә бахды:

— Мәликзадә, белә назир мүавини Мәликзадә?

— Бәли, о вәзифәдәјәм.

— Ај сәни хошбәхт оласан, јолдаш Мәликзадә! Мән сизин барәниздә чох ешитмишәм, гәзетләрдә охумушам. Өзүмә чох фәхр билирәм ки, инди сизин кими бир мәсул јолдашла таныш олдум. Нә көзәл тәсадүф олду! Чох әчәб! Чохданмы бурадасыныз?

— Чохдандыр. Үч-дөрд күнә вахтым гуртарыр.

— Јох әши, бу истидә Бакыја наһаг кедирсиниз, бир гәдәр галын, кәзин, һавалар да гој бир аз сынсын.

— Иш чохдур.

— Дүз бујурусунуз, өзү дә мәсул вәзифә. Сизләр чох ишләјирсиниз. Әлач нәдир, һәр адама гызмаг олмаз.

Әфзәлов гәләм, кағыз чыхартды. Мәликзадәнин санаторијасыны, палатасыны, мүаличә диагнозуну өјрәниб, тәләсик евә кәлди.

О, санаторијада мүаличә олунмурду. Мәркәзә жахын јердә ајы 400 маната бир отаг тутмушду. Өзүнә дә, арвады Иззәтә дә бир сеанс нарзан ваннасы алмышды ки, «хараб олмуш әсәбләри јумшалыб гајдаја дүшсүн».

Иззәт ешидәндә ки, әри назир мүавини илә, өзү дә тичарәт назиринин мүавини илә таныш олуб, әввәл инанмады:

— Көрәсэн ким имиш сәнә раст кәлиб... Нә чохду Бакыда Мәликзадә!

— Лап замминистрин өзү иди. Бәјәм ону мән ичласларын габағында нитг күрсүсүндә аз көрмүшәм? Бәјәм танымырам? Анчаг бу чүр жахын таныш дејилдим.

Иззәт деди:

— Елә жахын идисә нијә наһара гонаг чағырмадын? Јахшы кабаблыг әтимиз дә одур дузда-соғанда...

— Фикримә кәлмәди. Јахшы дејирсән, Иззәт, кәрәк чағырајдым. Амма дуранда һеч ағлыма кәлмәди.

— Кәлмәз. Бир гыза, ја арвада туш олсан, једди верстлијәчән өтүрәрдин. Амма белә лазымлы адамын гәдрини билмәзсән. Халглар иши ашан јердән дөрд әлли јапышырлар. Чех басаножкасынын бирини гојуб, бирини көтүрүрләр. Һанда бир парчадан дон кејирләр. Сән кејир-шәрини билән адам дејилсән! Әввәлдән әфәлсән...

2

Икинчи күн Әфзәлов ванналар габағына кәлди. Бирдән јадына дүшдү ки, нарзан ваннасы күнашыры верилр. Бу күн Мәликзадәни бурада ахтармаг наһагдыр. Истәди мүсаһибинин јанына—санаторијаја кетсин. Буну да мәсләһәт көрмәди. Әввәлән, санаторија лап узагда, дағын кәлләсиндә иди. Икинчиси дә, мүсаһибинин бу заман орада олачағына инанмырды. Думдуру, сүд кими һава вар. Назир мүавини дә чиби долу адамдыр. Кисловодск шәһәриндә ким билир бу заман «Победа» машынына отуруб, һансы сәфалы дағын һансы сејрәнкаһ јамачына чәкилиб... Үмид галды сабаһа.

Сабаһ Әфзәлов бир гәдәр дә тез кәлди. Һәмин скамјанын јанында чох отурду, чох дурду. Кәлиб-кәдән бәзи танышлары илә дә саламлашды. Анчаг Мәликзадә көрүнмүрдү. Һандан-һана, лап ахшама жахын Мәликзадә көзүндә ағ көзлүк, әлиндә күмүш јазылы гәһвәји әса, чијниндә түклү дәсмал, әјниндә һәмин пижама кәлиб чыхды.

— Салам!

— Салам!

— А сағ олмуш, һардасан, сәһәрдән бурада јолунузу көзләјирәм.

Мәликзадә тәшвишә дүшдү:

— Нечә, нә вар бәјәм, кејир ола?

— Хејир олмамыш нә вар.

Мәликзадә марагланлы:

— Бујур көрүм, јолдаш Әфзәлов!

— Доғрусу сән мәни хатаја гојмусан, јолдаш Мәликзадә!

Мәликзадәнин үзүндәки чиддијјәт даһа да артды, саатына бахыб, ирәли јериди:

— Бәјәм нә олуб?

— Нә олачаг, өтән күн сизинлә көрүшүмү данышан-да евдәкиләр мәним абрымы этәјимә бүкдүләр ки, нијә филанкәси көтүрүб, наһара кәтирмәмисән? Бурада бизим ондан әзиз гонағымыз ким олачаг иди!

Мәликзадәни күлмәк тутду:

— Чох разыјам.

— Хејр, мәсәлә онда дејил. Евдәкиләр сизин бурада олмағынызы индијәчән һеч билмирдиләр. Мән өзүм дә билмирдим. Инди нечә олса кәрәк бир кабаба отураг.

Мәликзадә бир дә саатына бахыб деди:

— Мәним чеким беш тырх бешәдир. Сиз нечә, ванна көтүрмүсүнүзмү?

— Хејр, мәним бу күн ваннам елә сизи көрмәкдир. Анчаг сизин далынызча кәлмишәм ки, гонаг апарам.

— Мән инди чә наһар еләмишәм, гонағыныз чох олсун.

— Еләјәндә нә олар, бујурун ванна гәбул еләјин, мән дә отуруб Кисловодск ханымларына бир аз тамаша едәрәм. Сонра кедәрик бизә.

— Чох сағ олун, башга бир вахт.

— Јолдаш Мәликзадә, горхурам мәни евә гојмасынлар, чүнки арвад һазырлыг көрүб, өзү дә ки, тапшырыб...

Мәликзадә үзр истәди:

— Билет далынча кедәчәјәм. Өзүнүз билирсиниз инди нә гәдәр чәтиндир. Сағлыг олсун, ајры бир вахт көрүшәрик. Ханымдан чох үзр истәјирәм. Мәним дилимдән дејәрсиниз.

Кисловодск вағзалыны көрәнләр билир ки, чох сәлигәли, низамлы, гајдалы бир јердир. Хүсусән јәј мөвсүмләриндә минләр дејил, он минләрлә јәјлагчынын ахыб кәлдији ајларда бурада бәзәкли, јарашыглы, јумшаг вагонларын пејдәрпеј адам дашыдығыны көрәрсиниз. Дәмирјол идарәләри јәјда һәр шәһәр үчүн хүсуси гатар

ајрырлар: Москва—Кисловодск, Ленинград—Кисловодск, Бакы—Кисловодск, Сочи—Кисловодск...

Саат олмур ки, вағзал сәжиләри бошалмыш олсун. Гатарын бири кедир, бири кәлир. Кәләнләри күл дәсгәсилә гаршылајанлар, кедәнләри мәдән сулары, чүрбәчүр мүрәббәләр, мејвәләр, ширнијјатла јола саланлар да дәстә-дәстә, өз гајдасы илә.

Әфзәлов әлиндә кағыз бүкүлү өзүнү вағзал сәкиләринә саланда гатарын тәрпәнмәјинә дөрд дәгигә галырды. Тәзә достларына нә һәдијјә апармаг үстүндә Иззәтлә дејишмәси о гәдәр узанмышды ки, мағазалары ахтармаға вахт галмамышды. Бир банка чијәләк мүрәббәси Иззәт алмышды, Мәликзадәнин ушағы үчүн бир јасты шоколад да Әфзәлов өзү көтүрмүшдү.

Онлар вагон пәнчәрәләринин габағына баха-баха, төвшүјә-төвшүјә јеријирдиләр. Бешинчи вагонун ағзында, башына чәтир тутуб дајанан бир ханымын Мәликзадә илә данышдығыны сечән Әфзәлов севинчиндән бәрк гышгырды:

— Иззәт, бәри кәл, тапмышам! Бурададырлар!

Мәликзадәнин јахын адамлары Әфзәлову бу әтрафда биринчи дәфә көрүр вә достларынын үзүнә бахырдылар. Мәликзадә күлүмсүнәрәк, баша салырды:

— Әфзәлов јолдаш мәним Кисловодск танышымдыр, бир јердә мүаличә олунмушуг.

Ким идисә эләвә етди:

— Хәстәлијиниз бир имиш!

Әфзәлов тез чаваб верди:

— Бәли, хәстәлијимиз дә бир иди, мүаличәси дә бир јердә олду.

— Тәки олсун!

Бу сөһбәт әснасында Иззәт мүрәббәни вагон пәнчәрәсинә гојмушдү. Әфзәлов әлиндәки кағыз бүкүмүнүн јахшы көрүнмәдијини һисс едиб, ушаға тәрәф јанашды:

— Гадасы, ал буну!

Мәликзадәнин оғлу алты јашыны тәзәчә гуртармыш, сағлам, ири көзлү, јарашыглы бир ушаг иди. Она тәклиф олунан бир шеји ичазәсиз алмазды. Әфзәлов шоколады она тәрәф узаданда ушаг кери чәкилди, атасынын үзүнә бахды. Мәликзадә чәлд деди:

— Диши ағрыјыр, она ширнијјат олмаз, сахлајын, сахлајын, јолдаш Әфзәлов!

— Ушаг үчүн алмышам.

— Она зијандыр, жемэз о!

Эфзэлов элиндэкини билмэди нэ етсин, ихтијарсыз Иззэтэ верди. Иззэт вагона кечиб, шоколады мүрэббэнин јанына гојду:

— Јолда чајла ичэрсиниз. Чајла һеч бир зијаны ол-маз!

Мэликзадэ кондуктору чағырды:

— Хозјајка.—деди,—көтүрүн бунлары, самоварын јанына гојун, чајыңыз һазыр оlanda ичэрик. Кисловодск һедијјэсидир, јолдашлар кэтириблэр, сағ олсунлар.

3

Иззэт вағзала нэ гэдэр шад кетмишдисэ, о гэдэр мэ'јус гајытды. Эфзэлов һисс едирди ки, арвады вағзалдан, јола салмаг мэрасиминдэн һеч дә разы галмамышдыр.

— Нијэ кефин јохдур, Иззэт?

— Сэнин тэзэ достундан көзүм су.ичмир.

— Ону да өзүнэ бир дэрд еләмисэн, ај рәһмэтлигин гызы?

— Јох, сэн адам танымагда чох нашысан! Јахшы адам достун кэтирдији пешкэши чағырыб правадникэ вермэз. Өзү дә достун көзүнүн габағында!

— А гыз, правадникэ верэндэ јэ'ни бөјүк бир иш олуб? Мүрэббэдир, вериб ки, ач кэтир, чај ичэк. Буна сэн нијэ ајры чүр мэ'на верирсэн, ај Иззэт?

— Јох, сэн кэл мэни авам јеринэ гојмакинэн, киши! О, јахшы адам олсајды, бир банка мүрэббэни лап бир банка гызыл кими гэбул еләјиб: «Сағ ол, сағ ол»—дејерди. Амма елә сојуг тэртэнди, дејэсэн биз буна борчулујуг...

Эфзэлов арвадынын килеј-күзарларына алышмышды. Она сөз јетирмэкдэки ачизлијини дә чохдан е'тираф етмишди. Бирчэ кэлмэ илә сөһбэти гуртармаг истэди:

— Сөзбаз олма...

— Јашајыб көрэрик, сөздү, ја нэdir! Мэликзадэ лап министр мүавини олмасын, министр олсун, мэн онда бир гана чаг көрмэдим. Сэн ондан беш шаһы хејир көрсэн, мэн алымы дәјишэрэм.

— Кондуктора хејир верди ки.

Иззэт эринин бу сөзүнэ дә чаваб тапды:

— Һамам сују илә дост тутмага нэ вар. Мэним варенјэми көтүрүб бағышламага сэхавэт демээлэр.

Бүтүн бу тэнгид вэ бэдкүманлығы илә бэрабэр Иззэт эринин јадына салды ки:

— Онлар сабаһ чатмыш оларлар. Инди ки, достлуға башламышан, јарашар ки, јазыб эһвалларыны сорушасан: нечэ кетдиниз, һалыңыз нечэдир, ушаг јахшыдырмы, филан... Гој демэсинлэр: көздэн ираг, көнүлдэн узаг!

— Доғру дејирсэн, Иззэт ханым, аллаһ сэни охудан кишијэ рәһмэт еләсин, гэлэми көтүр бир културни писмо јаз!

Иззэт кағыз кэтирди, мүрэккэбгабына су төкдү, отуруб јазды:

«Шанлы мэктуб.

Эзиз достум Нэчабэт ханыма чох-чох салам-дуадан сонра јазыб мэ'лум едирэм ки, экэр бу тэрэфин эһвалатындан хэбэр тутмаг истэсэниз, чох шүкүр, сағ-саламат вэ сизлэрин чэнабына дуачы варыг. Никаранлығымыз јохдур, гејри сизин кими чанбиргэлб достларың ајрылығындан. Тэбиэпдэн хаһиш едирик, случај салсын, тез көрүшэк. Бир дә јазын көрэк јолда чох нараһат кечмэди? Сизи һеј јухуда көрүрүк. Гардаш нечэдир? Кефи-дамағы лап чағдырмы? Ушағын диши ағрыјырды, чох нижараныг о сарыдан. Тохтајыбмы ушағын диши? Һансы доктор лечит еләјир? Ренткенэ салыныбмы? Хаһиш еләјирэм јазасыңыз, јејэндэ эзијјэт еләмир ки? Јумшаг хэрэклэр лазым олса, анама дејин биширсин (Ганьтепински, ев нөмрэ 5, Мэсмэ ханым). Анам исти хэрэји чох јахшы биширир. Элүстү. Һэјэтдэ машын да вар. Очагдан көтүрүб исти-исти кэтирэр. Нэчабэт ханым, сэни анд верирэм арамыздакы һагг-салама, ушагдан муғајат ол. корлуг чэкмэсин, диш ағрысы хэрэб шејдир...»

4

Мэликзадэ һаһарыны јејиб ахшам истираһэтинэ һазырлашырды ки, тапынын зэнки сэслэнди. Кэлэн учабој, орта јашлы, гызылдишли бир гадын иди. О, салам вериб, эрклэ элини ев саһибинэ тэрэф узатды. Мэликзадэ јахшы танымаса да, јахын јолдаш аилэлэриндэн олдуғуну күман едиб көрүшдү, гонаға јер көстәрди, «Һара-

даса көрмүшөм»,—деје хәјалындан кечирдисә дә, јадына сала билмәди.

Иzzәт гырмызы сумкасыны стул башындан асыб отурду вә отуран кими сөзә башлады:

— Мәлик гардаш, аллаһ сизи бундан да бөјүк мәр-тәбәләрә, гуллуғлара чатдырсын. Анчаг бөјүк оланда нә олар, адам бир касыб-кусубун да кәрәк һәрдәнбир кефини сорушсун ахы!

Гонағын илк чүмләсини ешидән кими Мәликзадәнин јадына дүшдү: «Билдим, Әфзәловун арвадыдыр. Кисловодск танышлары...»

Мәликзадә өзүнүн һафизә зәифлијини е'тираф едәрәк, тәзәдән гонағын һалыны сорушду:

— Бағышлајын, Иzzәт ханым, һафизәм елә олуб ки, бајагдан... Әфзәлов нечәдир, бәс нијә кәтирмәмисиниз?

— Әфзәлин бир аз кефи јохдур, сизә дуасы вар. Ону дејирдим ахы, уман јердән күсәрләр. Һәмишә евдә сизин сөһбәтиниздир. Кишинин дилиндән дүшмүр, бир Мәликзадә дејир, ики дә үстәлик тә'риф. Дејир: бизим назирликдә икичә нәфәр онун кими чанјандыран, ишбилән олсајды, планымыз ајда јүз нәди, лап јүз әлли фаиз долларды. Нејнәсин, Мәликзадә јолдаш тәкдир; тәк әлдән сәс чыхмаз.

Бу сөһбәтләрдән Мәликзадә башыны ашағы салды, бир аз да гызаран кими олду. Гонаг олдуғуна, гадын олдуғуна, биринчи дәфә бураја кәлдијинә кәрә она ағыр чаваб вермәк истәмәди. Јолдашыны чағырды:

— Нәчабәт, сән гонағын јаына кәл, чајы өзүм һазырлајарам.

Иzzәт разы олмады:

— Јох, јох, Мәлик гардаш, о нә сөздүр! Сиз мәнә чај һазырлајасыныз. Әлләриниз вар олсун. Чај-зад ичми-рәм. Елә-белә сизә салам вермәјә кәлмишәм.

— Хош кәлмисиниз, анчаг һаһаг Әфзәлову кәтирмә-мисиниз.

Дејәсән бу сөз Иzzәтин үрәјиндән иди. О белә бир фүрсәт ахтарырды:

— Доғрусу, Мәлик гардаш, о өзү сизлә көрүшмәк үчүн чох чан атырды, амма ки, утаныр.

— Нәдән утаныр, мән дә онун иш јолдашы.

— Орасы еләдир, амма бир аз башы ашағыдыр, јаыныза кәлмәјә үзү јохдур.

— О нә сөздүр. Иzzәт ханым?

— Бир аз әскији вар.

Мәликзадә күман етди ки, Иzzәт әринин аз газанч кәтирмәјинә, јахуд палтарынын көһнәлијинә ишарә едир.

— Нәји әскикдир? Неч бир әскиклији јохдур.

— Јох, Мәлик гардаш, вар. Бир он күн олар ки, тәфтиш кәлиб, 10—12 мин әскији чыхыб. Белә шеј көрмәмиш адам, јаман үрәјинә салыб.

Мәликзадә инди баша дүшдү ки, Иzzәтин мәтләби нәдир.

— Белә сөјлә!..

— Чох дејил, 10—12 миндир. Өзү дә тәфтишчи нанәчибин биридир. Дејирәм: а киши, пулдур, евдә һәр шејими сатарам, голумун саатыны, боғазымын мирварысыны сатарам, борчуну верәрәм, даһа үрәјини нијә сыхырсан? Гијамәт олмаз ки... Дејир: јох, дост-ашна јаында адыма ләкә кәлир.

Мәликзадә сорушду:

— Бәс нә тәһәр олуб ки, 12 мин чатмыр?

— Билмирәм нечә һагг-һесаб еләјибләр. Чоткәди, һајана вурсан кедәсидир. Бу бәдбәхтин дә адамы-зады јохдур. Тәфтишчиләр көрүр фағырын биридир, дејирләр: бас белинә...

— Иzzәт ханым, тәфтишчи истәр ки, мағазанын һесабы һәмишә јахшы чыхсын, иши дүз кетсин...

— Дүзлүк барәсиндә Әфзәлин тајы-бәрабәри јохдур, Мәлик гардаш.

Мәликзадә Иzzәтлә сөз күләшдирмәк истәмәди:

— Тәки дүз олсун.

— Дүзлүјү лап белә күн кими ашкардыр.

— Ортада дүзлүк оландан сонра неч нәјин горхусу јохдур, Иzzәт ханым!

Иzzәт ханым Мәликзадәнин сөзүндән чүр'әтә кәлиб, стулуңу бир аз да ирәли чәкди, ајаға галхыб баш дәсмалыны өртдү, әтәкләрини овчуна јығыб, тәзәдән отурду:

— Ај сағ олун, Мәлик гардаш! Бирчә ону бу тәфтишчиләрә дејән олса, сизин кими һөрмәтли бир адамын бирчә зәнки олса, иш сојујар кедәр. Даһа бу гәдәр көтүр-гој еләмәзләр. Олуб инди, јаш малды, гурујур, сичаң апарыр, машында кәләндә әскији олуру... Һамысыны јығыб, јуғуранда кәлир олуру филан гәдәр...

Мәликзадә динмәди. Иzzәт хаһишини бир дә тәкран еләди:

— Бирчә зәнк олса, иш сојујар кедәр.

— Зәнк вуран нә демәлидир?
— Нә дејәчәк... дејәр: чаным, кассанын нә гәдәр әс-
кији вар алын, кишидән әл чәкин дә! Вәссалам! Нә шиш
јапсын, нә дә кабаб...

Мәликзадәни күлмәк тутду. Өзүнү тохтатды.

— Иззәт ханым,—деди,—јахшысы будур, гојун Әфзә-
лов өзү мәшғул олсун, өзү дә чаваб версин.

Иззәт сәсини учалтды:

— Бәдбәхтлик елә орададыр ки, өзүнүн дили-ағзы
јохдур да. Мәлын-мағмунун биридир. Дилли-ағызлы
адам 10—12 мин үчүн адына акт бағланмаға, суда дүш-
мәјә гојарды?

— Иззәт ханым, он ики мин манат халг пулуну сиз
чох мәнасыз бир шејми сајырсыныз?

— Мәнасыз нијә, пулуну алсын да. Лап мин манат
да артыг алсын!

— Бәс сиз дејән дүзлүк һарада галды?

— Јахшы, Мәлик гардаш, дејәк ки, он мин үчүн ки-
шини гатдылар дустаға. Бунун һөкүмәтә нә хејри.

— Һөкүмәтә хејри олмаса да, Әфзәлова вә онун ки-
миләрә хејри чох олар.

Иззәт ханым һејрәтиндән әлини ағзына апарды:

— Мәлик гардаш, дамда јатмагдан она нә хејир?

— Ичтимаи тәрбијә алар!

— Тәрбијә?

— Бәли, тәрбијә олунар!

— Ај сағ олмуш, гырх беш јашында кишијә нә тәр-
бијә?

— Тәрбијә јаша бахмаз, баша бахар! Елә алтмыш
јашлылар вар ки, тәрбијә олунмалыдырлар. Бахыб ке-
рәрсән ки, онлара тәрбијә, ја дәрс верәнин һеч отуз ја-
шы да јохдур.

Иззәт дик-дик мүсаһибинин үзүнә бахды:

— Даһа сизә һеч сөзүм јохдур!

5

Бир саат сонра Әфзәлов арвадындан сорушурду:

— Нә деди, бир көмәји дејәчәк, ја јох?

— Сәнә дејәндә ки, адам танымырсан, сәнә дејәндә
ки, елә достлардан көзүм су ичмир...

— Мәликзадә нә деди?

— Нә дејәчәк, һеч нә!

— Бәс сән мәсәләни ачанда һеч һејфсиләнмәди?
— Әлине дәсмал алыб, сәнин һалына ағлады...
— Нә данышырсан, а гыз?
— Сәнин о бош башын үчүн!
— Зарафата гојма, мәтләби даныш!
— Мәтләби будур ки, азы беш, ја үч ил ишин вар!
— Пулу верәндән сонрамы?
— Бәли, пулу верәндән сонра беш ил кәрәк һәбсха-
нада тәрбијә аласан.
— Мән јекәликдә кишијә ушаг кими тәрбијә?
— Сәнә ушаг јох, јекә тәрбијәси верәчәкләр...

1954

ПЛОВДАН СОНРА

Бу ахшам вағзалда чох кет-кэл вар иди. Кэнардан бахан дүшүнәрди ки, адамлар һөрмәтли бир гонағы гаршыламаға, ја да жола салмаға топланыблар. Вәзијјет гаршыламағ јох, жола салмағ мәрасиминә даһа чох бәнзәјирди. Әввәлән она көрә ки, әлиндә шеј олан адамлар тәләсә-тәләсә вагонлара тәрәф кедирдиләр. Икинчисн, она көрә ки, паравозун, вагонларын сәмти, дурушу гатарын мәһз кетмәјә мүнтәзир олдуғуну кәстәрирди. Үчүнчүсү...

Нә башынызы ағрыдым, вагон ағзында комалашанлар, һөрмәтли мүсафирләри жола салырдылар. Гатар бо јунча узанан тәмиз, асфалт сәкиләрдә һәрби адамлардан, мүәллимдән тутмуш, әлван кејимли, ағыр көвдәли ханымлара гәдәр чохлаыны көрмәк оларды.

Јумшаг вагонун габағында дајанан даһа чох иди. Жола чыхан бу һөрмәтли мүсафир ким ола?

Бу, Москваја охумаға кедән тәләбәләрдән, бәлкә дә бизим бә'зи алим, шаир, ја назир ушағларындан бири олачаг.

Адамлар јумшаг вагонун габағында Рамизи—ониллији бу ил битирмиш, тәзә тәләбәни меһрибанлыгла әһәтә етмишдиләр. Кими шоколад гутусу тәгдим едир, кими сәбәтдә үзүм, кими кағыз торбада башга мејвәләр кәтирир, кими дә чүт-чүт лимонад шүшәләрини пәнчәрәдә дајананлара вериб, Рамизин купесинә өтүрүрдү. Кабардин палто вә ағ шлјапа, ағ әлчәк вә ағ чәкмә кејмиш, алчагбојлу, көк бир гадын исә һәрдән ирәли чыхыб, Рамизин јахасына гонан түкү көтүрүр, онун дағыныг сачыны әли илә кери дарамәг истәјирди. Оғлан исә ипәк көјнәјинин парылдајан метал ачарыны каһ јухары, каһ ашағы апарыр, анасынын суал вә сөһбәтинә көнүл-

сүз, дилучу чаваб вермәклә кифәјәтләнирди. Көрүнүр, адам ичиндә едилән аилә сөһбәтләриндән, ана нәвазишләриндән хошу кәлмирди.

Әркназ ханым һәрдән әтрафа бојланыр, белә бир оғул анасы олдуғуну һәр васитә илә көзә вермәјә чалышырды. Һәтта, аталыг һүгүгундан истифадә етмәк истәјән әринә дә мачал вермирди.

Папиросуна јүнкүл бир гуллаб вуран Намазов, оғлуна белә тапшырыг верирди:

— Нә азугә лазымса, индидән алаг, даһа јолларда дүшмәјә еһтијачын олмасын! Рамиз, көр үрәјин даһа нә истәјир!

Әркназ ханым кишисинә е'тираз едирди:

— Сән дә данышдын һа! Рамиз сәнә гыз ушағы-зад дејил ки, гахылыб вагонда отурсун, кәнара чыхмасын. Јолдур, сәјаһәтдир. Дүшәчәк дә, минәчәк дә! Јолда, мәсәлән, хошуна кәлән бир мејвә олду, алачаг да. Сән нијә индидән ушағы синсидирсән, јохса пулун хәсислијини еләјирсән?!

Намазовун рәнки дәјишди. Дедијинә пешмак олду. Рамиз дә: «Һеч нә лазым дејил»,—деди, башыны ашағы салды. Әтрафдакылар күлдүләр, Әркназ ханым өзү дә күлдү. Ирәли јеријиб, оғлунун жүрәјиндән бир шапалаг вурду:

— Горхма, оғул, пулдан өзүнә корлуг вермә. Анан өлмәјиб ки! Валлаһ, өз чаным үчүн дүз дејирәм!

Ахырынчы зәнк вурулана јахын бир көдәк, чалбаш киши, бир дә орта бојлу гоча гадын тәләсик өзләрини сәкијә јетирдиләр. Ири бир бағламаны еһтијатла вагона чыхарыб, Рамизин јеринә апардылар. Онларын далынча Әркназ ханым да чыхды. «Ушағын» купесини, раһатлығыны бир дә јохлады. Чох чәкмәди ки, ахырынчы зәнк чалынды, жола саланлар вагондан дүшдүләр. Рамиз әввәл кәнардакыларла, сонра да валидејни илә әл верди, өпүшдү. Әркназ ханым һәјәчан кечирирди:

— Гадан алым, Рамиз, галарсан, тез ол!

Рамиз гатарын һәрәкәтини көрән кими чәлд вагонун пилләсинә атылды. Дәсмал еләјә-еләјә видалашды. Вагон бир ан ичиндә ону көтүрүб кетди. Гоһумлар, танышлар, јолдашлар—һамысы вагон көздән итәнәчән Рамизә әл еләјир, хејир-дуа верирдиләр. Јалныз Әркназ ханым каһ гырмызы һашијәли балача ипәк дәсмалыны көзүнә басыб ағлајыр, каһ да сағ әлини һавада тәрпәдирди.

Ким десә ки, мән өвладымы истәмирәм, инанмајын. О, јалан дејир. Елә адам ола билмәз ки, доғма баласыны истәмәсин. Өвлад ширин шејдир. Нәинки инсан, һәтта бүтүн јаранмышлар баласыны истәјир, әзиз тутур. Амма истәмәк вар, истәмәк вар.

Әркназ ханымын оғлуна мәнһәбәти ајры бир мәнһәбәтдир. Гардаш көрмәдијиндәнми, тәк бир оғул анасы олдуғунданмы, Рамизин көз габағында нечә тез бој атыб бөјүмәјини, јолдашлар арасында фәрәһлә дөнүб-долашмасыны, охумасыны, чалмасыны, ојнамасыны көрдүјүндәнми, нәдәнсә, сөз вә сөһбәтинин әввәли дә, ахыры да Рамиздир. Мәчлис олмаз ки, Рамиздән данышмасын. Һәр јердә дејир ки:

— Рамиз чох гејрәтли, фәрәсәтли ушагдыр. Чох гачаглы, мәрифәтли ушагдыр. Чох рәһмли, габилијјәтли ушагдыр. Онун телефонла ибарәли данышмағыны, чүрбәчүр кино артистләринин тәглидини чыхармағыны, шәкил чәкмәјини, машын сүрмәјини, гәшәнк-гәшәнк мәктуб јазмағыны, костјум сечмәјиними дејим, сәлигә-саһманынымы, кефи кәләндә чалмағыны, охумағыны, ојнамағынымы, һанда бир дәвәтнамә илә концертләрә кетмәјиними, лап баш чәркәдә һанда бир гызла отурмағынымы дејим, әдәб-әрканыны, мәрифәтини, гачагағынымы, һансыны дејим!..

Мүнасиб мәчлисин мүнасиб бир јериндә сөһбәт дүшәндә Әркназ ханым оғлундан һәвәслә, ширин-ширин данышыр. Һәмишә ејни сөзләри данышса да, елә бир вәчдлә данышыр ки, дејәрсән бу сөзләр «хоруз сәси ешитмәмиш» тәзә хәбәрләрдир. «Сөһбәт дүшәндә» дедик. Әслинә бахсан сөһбәт дүшмүр, ону Әркназ ханым өзү салыр. Өзү дә јери олду, олмады бахмыр. Бәлкә ајры бир адам буну бачармаз. Ајры бир мәтләб данышылан заман, јујулмамыш гашыг кими, аралыға кирмәк һәр адамын иши дејил, «нә дәхли вар!» Амма Әркназ ханым буну демир вә дүшүнмүр. О, Рамиз сөһбәтини елә усталыгла башга мәтләбләрә гатыр ки, данышанлар өзләри дә һисс етмирләр. Мәсәлән, гадынлар арасында палтардан-модадан сөз ачыланда, һәр кәс бир шеј данышанда, бир дә көрүрсән Әркназ ханым аралыға кирди:

— Балам, индикиләрә палтар бәјәндирмәк олмур. Рамиз ики дәст халис бастон, трико костјум тикдирмиш,

бир дәст дә атасы Тифлиسدән комиссијоннудан алыб, лап әчәрри! Ди кәл һеч бирини бәјәнмир. Нејләјәсән, мәчбурсан ајрысыны аласан. Чавандыр...

Адамлар Губанын алма бағларындан, бу ил мејвәчатын бол кәлмәјиндән данышанда, Әркназ ханым шикајәтини башлајыр:

— Бизим Рамиз базардан алыннан мејвәјә мәнһәл гојмур. Валлаһ, өз чаным үчүн, мәнһәл гојмур. О дејир: кәрәк үзүмү, өзү дә ағ шаныны, ја дәрбәнди́ни мејнәдән өзүм дәрәм: алманы, өзү дә Губанын халис ағ алмасыны ағачдан өзүм үзәм. Атасы она кечән ил Гусарда бир бағ тутмушду, ики минә. Башдан-ајаға алмалыг, армудлуг...

Чамаат бејнәлхалг вәзијјәтдән, һөкүмәтләр арасында сүлһ јаранмасындан данышыб, шүкүр еләјәндә, Әркназ ханым фикрини белә билдирир:

— Бә нәди, о күн, һамыныкыны аллаһ сахласын, Рамиз гәзети алмышды әлинә, сүлһүн барәсиндә бүлбүл кими елә охујурду, елә охујурду, адамын чанына јағ кими јајылырды. Гонум-гоншу төкүлүб, дејәсән лап лексијады. Кәдәнин дөшүндә дә мәрмәр көјәрчин ганад ачыб, елә биләсән бу саат учуб тахтапуша гоначаг, өз чаным үчүн!

Мәктәбдән сөһбәт ачыланда, Әркназ ханымын дәфтер-китабы лап узаныр:

— Бизимки ајры чүр ушагды! Мүәллимләр даныша, көрәсән! Белә, бир өзкә чүр ушагды. Директорлар лап мәәттәл галыблар. Бу јашда ушагда белә фәрәсәт! Көрүнмәјиб ахы. Профессорлар индидән Рамизин үстүндә дава салыблар. Бири дејир: мәним институтума кәләчәк, о бири дејир: јох, она өзүм дәрә верәчәјәм. Бири дејир: кәрәк академијалар јанында дәрә ала. Сәс-сәдасы шәһәри көтүрүб, билмирәм нечә олачаг, өз чаным үчүн! Нәнәси кәдәнин көјнәјинә көзмынчығы тикмәкдән јорулүб. Өзү гојмур, биләндә сөкүб атыр бир гыраға. Көрмүшдүк оған үстүндә гызлар сөзә кәләр, инди даһа профессорларын көзү галыб кәдәдә! Валлаһ, өз чаным үчүн, елә биләсән бәнд олублар...

— Әркназ ханым, һансы дәрәсә Рамизин мејли чохдур?

— Елә һамысына! Дәрәсә вар ки, о билмәсин? Китаб вар ки, охумасын? Мүәллимләр һејрандыр ки, аја, бу јашда белә баш!.. Белә лап өзкә чүрдүр, аллаһ һамыныкыны сахласын...

* *
*

Вагона эйләшәндә адамлары зәфәран иҗи вурду. Зәфәран иҗи кәлирди, амма бир тәһәр кәлирди. Деҗәсэн бу зәфәран җа гаҗнанмыш, җа говрулмуш, җа да җағ ичинә гоҗулмушду. Сәрнишинләр сорушурдулар:

— Бу нә этир ола, җолдаш кондуктор?

— Мәним дә бурнума дәҗир.

— Јохса вагон-ресторандан кәлир бу?

— Хеҗр, вагон-ресторанда белә шеҗ јохдур.

Кондуктор вагонун о бири башына јахынлашанда, зәфәран иҗинин даһа да түндләшдиҗини дуҗанда дүшүндү ки, бу тәзә мүсафирин, охумаға кедән тәләбәнин купесиндән кәлир. Өтәндә көзүчу нәзәр салды. Пәнчәрә габағында баш-баша верән, конҗак стәканларыны чагылдадан ики кәнчин зәфәран-плов једиҗини көрүб, тез өтдү. Чалышды ки, кәнчләр онун нәзәр јетирдиҗини көрүб, нараһат олмасынлар.

2

Доғрудур, Әркназ ханым һәр јердә оғлуну ағыз долусу тәрифләмәкдән доҗмурду. Тәрифли чаванларын һеч бириндән әскик саҗмырды ки, артыг саҗырды. Амма буна онун әсасы јох иди. Рамиз орта мәктәбдә миҗана вә бәлкә миҗанадан бир пиллә ашағы охуҗан ушағлардан иди. Әркназ буһу билмәмиш деҗилди. Билсә дә, Рамизи тәрифләмәкдән әл чәкмирди. Она көрә әл чәкмирди ки: «Деди-деди ев јыхар! О мүәллим пис деҗәр, бу мүәллим пис деҗәр, валидеҗн дә онлара гошулуб пис деҗәндә, ушағын ады доғрудан да писә чыхар, сабаһ али мәктәбә кедәндә ону гапыда даҗандырарлар...»

Икинчи тәрәфдән Әркназ ханым Рамизин дәрәсдән алдығы гиҗмәтләри доғру саҗмырды. Бу гиҗмәтләр бәзән ону тәбиндән чыхарыр, әсәбиләшдирирди:

— Нә олмушду бәҗәм. Чоғрафиҗадан да зәиф? Јәһни Рамиз о гәдәр әфәл олду ки, дағларын, дәрҗаларын адыны да саҗа билмәди? Мәним оғлум һәммин дағлары ашыб, дәрҗалары өтүб дөнә-дөнә кәзмәли јерләрә кедәндә, чохлары һеч Бакыдан гыраға чыхмамышды. Кисловодскә, Сочиҗә, Москваҗа ону атасы нечә дәфә өзү апарыб, инди көтүрүб чоғрафиҗадан ушаға ики јазыблар.

Јох! Көзләри көтүрмүр! Мәктәбдәкиләр бизим ушағы ашкар көзүмчыхдыҗа салмаг истәҗирләр, өкеҗ бахырлар, өкеҗ!..

Әри мане олмасаҗды, бәлкә Әркназ ханым чоғрафиҗа мүәллим илә савашаҗаг, ким билир нечә ағыр сөзләр деҗәчәкди.

Үчүнчүсү дә бу иди ки, Әркназ ханым оғлунун али мәктәбә дүзәләчәҗинә архаҗын иди. Хәҗалына гоҗмушду ки: «Имтаһан заманы мүәллим тутуб һазырлашдырарам, атасы да сөзү кечәндир, тапшырар. Бир дә Москва мәктәбләринә кедән аз олур. Рамиздән јахшы кими көтүрәчәкләр...»

Һәммин ил Москва мәктәбләриндә республикалардан кәләнләрә чох јер аҗрылмышды. Имтаһан да, Рамизин бәхтиндән јерли комиссиҗаларда олурду. Бу комиссиҗаларда да Рамизин атасыны танымаҗан ким иди.

Вәзиҗәт белә олса да, Рамиз имтаһанда кифаҗәт гиҗмәтләр јыға билмәди.

Оғлунун адыны гәбул олунанлар сиҗаһысында көрмәҗәндә Әркназ ханым тәҗили билет алыб, оғлу илә бир-баш Москваҗа јола дүшдү. Нечә гапы дөҗәндән сонра мәркәзи гәбул комиссиҗасынын мәсул катибинин јанына кетди. Әринин мәсул ишләрдә өмрүнү гоҗдуғуну, оғлунун нахош вәзиҗәтдә һәҗәчан кечирәрәк имтаһан вердиҗини, јерли комиссиҗада «әдаләтсизлик олдуғуну», јеканә оғлу Рамизин әризәси рәдд едиләрсә, өзүнү бәд-бәхт ана һесаб едәчәҗини хүсуси бир һәҗәчан вә һиддәтлә, тәкид вә чүрәтлә данышды. Һачанданса, Рамизин мәктәб драм дәрнәҗиндән алдығы тәшәккүрнамәни пакедән чыхарыб көстәрди:

— Габилҗәтсиз ушаға белә тәшәккүрнамә вермәзләр!

Чох һараҗ-һәшир саландан, дөнә-дөнә дилиндән зәманәт верәндән сонра иншаат институтунда һәлә тутулмаҗан јерләрдән бирини Рамизә алды. Тәгаүдсүз вә ја-тағханасыз олараг охумағына ичазә вердиләр.

Әркназ ханым бу ичазә кағызыны алыб Бакыҗа гаҗыдан сонра даһа јерә-көҗә сығышмырды. Мүәллимләрин, комиссиҗаларын үнванына ачы-ачы сөзләр деҗир. даш-гаш парылдаҗан шәһадәт бармағыны силкәләҗәрәк, Рамизин геҗрәтинә, билиҗинә мәнз јухары тәшкилатларда «лазыми вә лаҗигли гиҗмәт алдығыны» бир даһа иддиә вә тәсдиг едир, бәдхаһларына санки ачыг вермәкдән һәзз алырды.

Рамиз охумаға кедәндән Әркназ ханымын јары чаны да онунла кетмишди. Инди оғул сөзү-сөһбәтини әввәл-киндән дә беш гат артыг иштаһа вә һөвәслә данышса да, үрәјини сакит едә билмирди. Рамизә һалва, шәкәрчөрәк биширир, сәбәт-сәбәт мејвә көндәрир, һәфтәбашы бир бағлама јола салырды. Сөз јох ки, бу бағламалары почтла, ади гајда илә көндәрсә, кечикәчәјини, бәлки хараб олачағыны күман едирди. Она көрә һәр дәфә Москва гатарына јола салмаға чыхыр, бағламаны, ја хөрәји танышлардан биринин купесинә гојур, оғлуна телеграм вурурду ки: «Рамиз, ајын филанында 19-чу гатары гаршыла. Вагон нөмрә филан, достуmuz филан-кәсдә әманәтин вар! Өпүрәм. Анан!»

Рамиз гәбул олунандан сонра почталјонлар иншаат институтуна чох кет-кәл еләјирдиләр. Көрүрдүн бу габуғдајы оғлана һеј қағыз, телеграм, бағламалар кәлир. Почталјонлар ону дәрсдә, идман мејданчасында, концерт залында тапыр, тәләсик гол чәкдириб кедирдиләр. Сәһәрләр саат доғгузда-онда исә Рамизи арыг, бүзүшмүш бир оғланла вағзалда—вагон ајағында «әманәтини» алмаға кәлән көрәрдин. Бу әманәтләр ону, демәк олар ки, тәнкә кәтирмишди. Кәлән әманәти алыб миник тапмаг, евә кәтирмәк, ачыб јербәјер еләмәк, тахтаһы, торбаны, қағызы апарыб зибилханаја атмаг өзү бир иш иди. Рамиздә бу сәлигәјә һөвсәлә јох иди. Бир дәфә үзүм сәбәтини вагондан көтүрүб апармаг истәјәндә милчәкләр боғанаг кими кома илә учду. Сәбәтин алтындан ахан су исә Рамизин тәзәчә кејиндији трико костјуму булады.

Рамиз анасына дөнә-дөнә јазыр, телефонда дејирди ки: «Көндәрмәјин, һеч шеј лазым дејил, хөрәк дә, мејвә дә хараб олур, наһаг јерә зәһмәт чәкмәјин!»

Буна бахмадан «әманәтләрин» сајы нәинки азалмырды, һәтта күнү-күндән артырды. Начанданса институтда охујан, гуртара билмәјән, мөһләт алыб, архивдә каркүзар вәзифәси дашыјан көһнә бир тәләбә Ибиш Мәсимов Рамизә бу ишләрдә јахын көмәкчи иди. Һәр сәһәр-ахшам Ибиш Рамизин мәнзилинин әзиз гонағы иди. Ону отагда колбаса доғрајан, чај дәмләјән, бутулка ағзы ачан, јахмач дүзәлдән, театр кассасына зәнк вуран көрәрдин. Ибиш Рамизин базарлығына кедир, бәләдчи-лијини еләјир, палтарыны јудурдур, мүнәсиб гијмәтлө чертјоғларының, конспектләринин сурәтини чыхартды-

рырды. Киноја, театра, стадиона апарырды. Мәнзил саһибилә сөзү чәпләшәндә тәзә отаг тапырды. Рамиз охумаға кәләндән үч дәфә отағыны дәјишмишди. Атасы үнванларын белә тез-тез дәјишмәјинә тәәччүб едәндә, Рамиз белә чаваб верирди:

— Биринчисиндә телефон јох иди, икинчисинин һаммаханасы хараб иди, үчүнчүсүнүн радиосу ишләмирди...

— Ола билмәзми ки, әввәлчәдән бу шәртләри јохлајасан, ај оғул?

— Бундан сонра јохлајачағам, јахшысыны тутачағам, ата!

Әлбәттә ки, бу чаваблары Рамизә Ибиш өјрәтмишди. Рамиз һеч вахт отаг дәјишмәк истәмирди, буна һөвсәләси дә, бачарығы, вахты да јох иди. Ону отағлардан ев саһибләри говурдулар. Она көрә говурдулар ки, кәлиб-кетмәјинин вахты јох иди. Кечә јарысы бир дә көрүрдүн Ибишлә башмаг сејринә чыхдылар, сәһәрә јахын гајытдылар.

Рамизин е'тиразларына атасы да, анасы да тәвәзөкарлыг ад гојурдулар. Көндәрилән хөрәкләрин, мејвәләрин јолда хараб олмамасына исә чарә ахтарырдылар.

Ахшам Әркназ ханым әринә, нечә дејәрләр, көјдәндүшмә бир суал верди:

— Киши, тәзә тәјјарә чыхыб, хәбәрин вар?

— Нә тәјјарәдир?

— Адыны бир тәһәр дејирләр еј!

— Реактив тәјјарә?

— Һәри, актив тәјјарә, ешитмисән?

— О тәзә дејил, нечә илди вар!

— Вар, бәс мәнә нијә демирсән?

— Сәнә нә дејәсијәм ки?

— Де көрүм о актив тәјјарә бурадан Москваја нечә саата кедир?

— Көрәк ки, ики саата кедир.

— Бә јахшы, белә иш вар, мәнә нијә демирсән, а сағ олмуш?

— Нејләмәк истәјирсән бәјәм?

— Ики саата мән Рамизә пахла-плов чатдырарам ки, лап буғлана-буғлана!

Әринин күлмәји, мүәјјән бир чаваб вермәмәји Әркназ ханымы һирсләндирди:

— Бурада күлмәли нә вар, сән күлүрсән? Дүјү даш

кими оландан сонра ушаға чатмаг нара, плов исти-исти чатмаг нара! Бу күн сәдри дүжүсү исладым, сабаһ да-ныш о тәјјарәләрдән бириндә ушаға бир газан исти плов көндәрәк.

— Елә шеј мүмкүн олмаз!

Әркназ ханым алт додағыны дишләди, Намазовун үзүнә дик-дик бахды:

— Нечә мәс'ул ишчисән ки, беш кило шеји тәјјарәдә көндәрә билмирсән?

— Беш нәди, он беш дә көндәрә биләрәм. Амма, ај арвад, реактив тәјјарә јүк үчүн дејил, ајры мәгсәд үчүн-дүр. Шеј гәбул еләмәзләр!

Әркназ ханым әринә һирсләнди:

— Сәнин бәд нијјәтини билирәм, индијәчән бу тәјјарәни мәнән кизләтмәјин дә әбәс дејилмиш. Сән өвлад истәјән ата дејилсән. Дәнизә көндәрсәләр дә, сујуну гурудуб кәләрсән. Ата олан кәс бир демирсән ахы мәним баламдыр, һәфтәләрлә дилинә плов дәјмир, ев хәрәји көрмүр...

Нојабрын ахырларында Намазов Москвадан бир сәлигәли мәктуб алды. Охујуб мәәттәл галды: «Бу нә иш-дир?»

Рамизин синиф јолдашлары јазырдылар. Салам вә нәзакәт сөзләриндән сонра јазырдылар ки: «Рамиз чәтинликлә институтта гәбул олунмушдур. Дүшүнүрдүк ки, буну нәзәрә алар, дәрсләринә фәал чалышар, јолдашларындан кери галмаз. Тәәссүф ки, белә дејил. Тәкчә онун ики ајда бурахдығы дәрсләр бүтүн группакы 25 нәфәрин һамысынын бурахдығы дәрсләрин чәмисиндән чохдур. Рамиз чох семинарларда иштирак етмир. Өз чертјожларында гојулан суаллара чаваб верә билмир. Көмәк үчүн ону группумузун әлачысы Фикрәт Агајевә тәһким етдик. Фикрәтлә чәмиси бир дәфә мәшғәлә кечиб, «вахтым јохдур»,—дејә кәлмир. Көрүнүр јахын адамлары да онун хејирхаһы дејилләр.

Рамизин тәһсил вәзијјәтини Сизә билдирир, аталыг нүфуз вә тә'сиринизи хаһиш едирик. Семестрин ахырына аз галмышдыр, Рамизин сессияларда зәиф чыхмасы бүтүн группумузун һөрмәтини вә дәрәчәсини ашағы сала-чагдыр. Әминик ки, бүтүн бунлары нәзәрә алачагсыныз.

Баги һөрмәт!»

Групп адындан гол чәкән тәләбәләрдән сонра, декан да онларын фикринә шәрик олдуғуну билдирмишди.

Киши мәктубу Әркназ ханыма верди. Әркназ ханым диггәтлә охујандан сонра адәтинчә, додағыны кәмириб, көзүнү әринин үзүнә зилләди:

— Сән буна инанырсан?

— Инанмамаға нә әсас вар?

Әркназ ханым сәсини учалтды вә гәтијјәтлә деди:

— Бөһтандыр, ифтирадыр, пахыллыгдыр!

— Тәләбәләрә нә дүшүб сәнин оғлуна бөһтан дејә-ләр?

— Бурадакылары ишидир! Ушаг һәлә тәзәчә дәрсә кедеб, гојсалар бир јерини раһатласын, гојсалар бир нәфәс алсын! Нә гачһагачдыр, нә олуб бәјәм? Нәлә Рамизин габагда беш ил вахты вар!

— Беш илә бахмыр, һәр семестрдә дәрсини јохла-јырлар.

— Јохласынлар да. Бәјәм бир бизимкидир. Еләләри вар илләрлә орада илишиб галыб. Одур, Ибиш алты ил-дир орададыр, һәлә дә мөһләт алыб, һеч онун анасы белә кағыз алмыр. Рамизи нә тез көрдү көзләри бунла-рын, чаным!

Намазов Әркназ ханымын һирсләндијини, тәбдән чыхдығыны көрүб сусду, о бири отаға кечди. Әркназ ханым исә дәстәји көтүрүб, оғлуну телефона чағырды.

Киши Әркназ ханымдан хәлвәт оғлуна бир нәсиһәт мәктубу јазды, институтдан кәлән хәбәрләрин һамысыны билдирди вә тә'кид етди ки, дәрсләринә јахшы фикир версин, вахтыны һәдәр кечирмәсин, ораја охумаға ке-диб...

Әркназ ханым исә шәкәрбура, пахла-плов тәдарүкү көрүб, јахын күнләрдә Москваја кетмәјә һазырла-шырды.

3

Вахт көзләмир дејирләр, һеч кәси, һеч јердә вә һеч нә үчүн көзләмир, заман әввәли, ахыры көрүнмәјән күч-лү бир сел кими һеч нә илә һесаблашмадан ахыб кедир.

Вахт кәлиб чатды, семестрә јекун вуран јохлама вә имтаһанлар чәдвәли институтун диварларындан асыл-ды. Тәләбә дә, мүәллим дә ишләрини бу чәдвәлә ујғун-лашдырмаға сә'ј етди.

Эркназ ханым аэродромда јумшаг миник тэјјарэсиндэн дүшүб, оғлуна кэтирдији совгатлары севинчлэ такси машинына јығанда Рамиз 21-чи аудиторјада јер гурулушу фәнниндэн јохлама имтаһаны верирди. О, јазы тахтасынын гаршысында, элиндэ тэбашир донуб галмышды.

Чешмэкли профессор Иванов элиндэ гэлэм Рамизин үзүнэ мәнәли-мәнәли бахырды:

— Бэс нијэ белэ?

— ...

— Бэлкэ һазырлашмамысан?

— Хејр, профессор, билирэм, сорушун!

Профессор Иванов фәннин лап элифбасы сајылан суаллардан бирини дә, икисини дә тэкрар етди. Рамиз көзләрини дөјмөкдэ давам етди. Профессора јэгин олду ки, бу тэлэбэ нэ орта мөктөбдэн һазыр кэлиб, нэ дә институтда дәрслэрэ һазырлашыб.

— Неч көзләмэздим! Узаг јердэн кэлмисиниз, сиз кәрәк...

Эркназ ханым оғлунун имтаһана кетдијини ешидэндэ илдырым кими өзүнү институтта салды. Рамиз анасы илэ дилучу көрүшүб, гулағына пычылдады:

— Одур еј, кедир, о гоча профессор мәни кэсиб, һэлэ вәрэгәни тәһвил вермәјиб, көр нэ еләјирсэн, ај ана! Башына дөнүм, гурбанын олум!

Рамиз бу јалварыш сөзләрини профессора да демишди, анчаг бир нәтичэ көрмәмишди: «Башына дөнүм, гурбанын олум!..» Јенэ үмидини кэсмир, анасынын әнчам чәкәчәјини зәнн едирди.

Эркназ ханым профессор Иванову гапы ағзында һаглады:

— Јолдаш профессор, бир дәгигә!

Иванов башы илэ еһтирам ишарәси верди:

— Бујурун, ханым, бујурун!

Эркназ ханым бир гәдәр кәнара чәкилди. Иванов да јахына кэлиб дајанды.

— Мән сизи ешитмәјә һазырам.

Эркназ ханым Ивановун элиндәки портфелә бахды:

— Верин мән сахлајым, сизэ зәһмәт олар!

Бу сөз профессора тәәччүб кәлсә дә, мүлајим чаваб верди:

— Ејби јохдур, сиз сөзүнүзү дејин, ешидирәм!

— Бэлкэ бу отагларын бириндэ јер тапыб эјләшдиниз. Сизэ ајаг үстэ зәһмәт олар.

Профессор јахындакы отаға тәрәф кәлмәји Эркназ ханыма ишарә етди. Эркназ ханыма јер көстәрди, сонра да өзү отурду. Бурада сөһбәтә мане ола билән бир кәс јох иди. Диб тәрәфдә бир гыз отуруб нәсә сијаһы тутур, һәрдән телефонла данышырды. Эркназ ханым алчаг сәс вә хаһиш әдасы илэ Иванова белә мүрачиәт етди:

— Әввәләһ, мән өзүмү хошбәхт һесаб еләјирәм ки, сизин кими бөјүк бир алим илэ таныш олдум. Әлбәттә ки, бунлар бизләрә чох башы учалыгдыр...

Иванов онун бу истигамәтдә данышмағына јол вермәмәк үчүн голундакы саата бахыб деди:

— Бујурун, мәнә аид сөзүнүзү бујурун, хаһиш едирәм, бујурун!

Эркназ ханым мәтләбә кечди:

— Јолдаш профессор Иванов, Сизин тәләбәһиз Рамизин атасы мәс'ул ишчидир. Вахты јохдур. Чох мүһүм тапшырыглар илэ мәшғулдур. Кәлә билмәди, хаһиш етди ки, сизэ чох-чоһ салам-дуа јетирәм...

Профессор бу сөзләрә дә бир чаваб тапмагда чәтинлик чәкән кими сусурду. Саата бахды, тәкрар сорушду:

— Рича едирәм, бујурун көрүм мәнә аид гуллуг...

Эркназ ханым давам етди:

— Оғлум Рамизин сизин дәрәдән јахшы гијмәт алмамағыны ешидиб, мән өзүм кәлмишәм...

Профессор тәләбәһини групуну, синфини, фамилија-сыны сорушду, хатырлады:

— Һә! О мәним дәрәсимдән зәифдир.

— Атасы мәс'ул ишчидир...

— Мәс'ул ја гејри-мәс'ул, ханым, бизә тәләбә лазымдыр, охујан тәләбә!

— Орасы дүздүр, јолдаш профессор, инди бу ушағын ишинә бир әнчам чәкмәк лазымдыр.

Профессор башы илэ тәсдиг етди:

— Әлбәттә ки, әлбәттә ки, лазымдыр, бу вәзијәтдә гојмаг олмаз. Әлбәттә ки, әнчам чәкмәк вачибдир!

Эркназ ханымын көзләри парылдады, үрәји јеринә кәлди: «Дүзәләчәк».

— Чоһ сағ олун, чоһ вар олун, бир тәһәр дүзәлдин!

Иванов бир гәдәр фикирли кими башыны ашағы салды. Чешмәјини чыхартды, тәзәдән көзүнә тахды:

— Мөнчө Рамизин ишини орада, јашадығыныз шә-
һәрдә даһа тез вә јахшы дүзәлдә биләрсиниз.

Әркназ ханымын сифәти чиддиләшди, көзләри бө-
јүдү:

— Нечә?

— Нечәси будур ки, онунчу синфә гајтармаг, мүәл-
лимләрдән хаһиш етмәк олар ки, чидди тәләбкарлыгга
охутсунлар, програмы камил өјрәтсинләр. Өзүнүзүн дә
көзүнүз үстүндә олар. Контрол лазымдыр һәр күн, һәр
саат...

Елә бил Әркназ ханымын габарыг синәсиндән ити
бир ох вурдулар. Үрәјиндә профессора гарғыш төкдү:
«Ај сәни көрүм «онунчу синиф» дејән дилин гурусун!»

Ичини чәкди, рәнки дәјишди, отурдуғу јердән дик
галхды, һирслә, бир аз да учадан деди:

— Бәс керижә гајытмаг, ај профессор, тәләбәнин, белә
икид бир оғланын гејрәтинә тохунмазмы? Инсаф һарда
галды?

Профессор Иванов чијинләрини чәкди, бир шеј де-
мәди. Гејрәт мәсәләсиндән демәк истәјирди, анчаг демә-
ди. Гаршысындакы гадын олдуғу үчүн, ана олдуғу үчүн
демәди, о демәк истәјирди ки: «Гејрәти олан тәләбәјә
әлбәттә ки, тохунар. Амма гејрәти олан тәләбә һеч бу
һала дүшмәз! Бурасы да вар ахы, гызым!..»

Бу дәгигәдә Ибиш мәнзилдә сүфрә тәдарүк едир, тә-
зә кәлмиш плов газаныны очаг үстүнә гојурду.

1955

ИТПӘРӘСТЛӘРИН ҺӘЈӘЧАНЫ

Бу сәһәр итпәрәстләр идарәсиндә бәрк һәјәчан вар
иди:

— Нә олуб, нә хәбәрди?

— Нә олачаг, зүлм әршә дајаныб.

— Қимин зүлмү?

— Қимин олачаг, өзүнүз билмирсиниз ки, 20-чи
әсрдә зүлмүн бинасыны гојан коммунистләрди!

Катиб мүсаһибинин лагејдликлә үз дөндәрмәк истә-
дијини көрәндә сәсини учалтды:

— Сиз дејәсән бу күнкү радиолардан хәбәрсизсиниз,
чәнаб! Коммунистләр сандыг туласыны көјә туллајыб-
лар. Күл кими бир сандыг туласыны! Дири-дири!

— Итин көјдә нә иши?

— Сән ону коммунистләрдән соруш!

— Ағзында сандыг туласы дејирсән, јердәки сандыг
олмасын, олсун көјдәки!

— Дүшүнүн, бир, чәнаб, ракет сандыг дејил, барыт
гутусудур, партлаја биләр. Гејванын вүчудуна бир сә-
дәмә тохуна биләр. Онда бәс нә олсун, ким чаваб верә-
чәк? Итпәрәстлик борчумуз һарада галды?

— Коммунистләр өзләри бу чинајәтә чаваб верәрләр.

— Онларын чавабы бизә лазым дејил. Бизә сандыг
туласы лазымдыр. Туланын чан сағлығы лазымдыр!
Шәрәфи, һүгугу лазымдыр!

Катиб телефону көтүрүб итпәрәстләр чәмијјәтинин
сәдринә, мүаличәханаја, гәзет идарәсинә, санаторијаја
хәбәр верди, тә'чили тәдбир истәди:

— Биз бу вәһшилијә вә тәчавүзә гаршы чидди тәд-
бир көрмәлијик! Итпәрәстләр сых бирләшмәлидир! Биз
сандыг туласынын бу саат өз мәнзилинә гајтарылмасы-
ны тәләб етмәлијик. Һәм дә онун сәһһәти барәсиндә

дүрүст вә е'тибарлы вәсигә лазымдыр, чәнаблар! Әф-кар-үмумийжә ајаға галхмалыдыр! Нато, Мато, Сеато, Неато... һамысы сәс-сәсә версин! Бу саат! Тә'хирсиз!

* * *

Чох чәкмәди ки, шарташарт машынлар ишләди, лентләр узанды, телеграмлар чап олунду, хәбәрләр јайылды. Сингапурдан тутмуш Вашингтона, Лондона гәдәр гуруда, һавада, суда е'тираз сәсләри учалды.

Сандыг туласынын мүсибәти аз гала итпәрәстләр аләмнин үмуми матәминә чеврилмишди.

Амма ди кәл ки, коммунистләр саја салмырдылар. Елә бил һеч бунлар нә көрүр, нә ешидирдиләр. Тула да көјдә, сојуг фәзада фырланырды, һәлә јерә бә'зи хәбәрләр дә верирди. Катиб бир күн көзләди, ики күн көзләди, көзләди ки, совет сәфирлији кәлиб төвбә дејәчәк, сандыг туласынын гоһум-әгрәбасындан үзр истәјәчәк.

Јох! Коммунистләрин һеч вечинә дејилди. Көјдән кәлән сигналлары сәкитчә тәһлил-тәдгиг едирдиләр.

Катиб гәзәбләниб итпәрәстләрин үмуми јығынчағыны чағырды. Гышгырты мејданында трибунаја галхыб атәшин бир нитг сөјләди:

— Чәнаблар! Ханымлар! Ағалар! Биз адымызы итпәрәст гојмушуг. Анчаг биз бу шәрәfli ада лајиг дејилик! Бәли! Чүр'әтлә дејә биләрәм ки, биз бу ады доғрулда билмирик. Јохса Русија коммунистләри бизим әзизимиз, көзүмүзүн ишығы олан сандыг туласыны бир резин топ кими көјә атмаз, дондуручу фәзада фырлатмаздылар! Сизә мә'лумдур ки, о мәзлумун башына нәләр, нә фәләкәтләр кәлә биләр. Онда ди кәл, тәдбир көрмәк кеч олачаг!..

О, сөзүнү белә тамамлады:

— Түкләри ипәк, көзләри көјчәк, ағыз-бурну гәшәнк тулалар уғрунда! Ирәли!

Итпәрәстләрин һәјәчаны гајнады:

— Коммунистләрин бу зүлмү дүнјаја е'лан олунсун!

— Мәтбуат ајаға галхсын!

— Гошуна хәбәр верилсин!

— Атом силаһына күч верилсин!

— Вәсаит топлансын!

— Елә бир бомба һазырлансын ки, Совет торпағыны алт-үст еләсин!

— Чәнаблар, мүһарибә башламаг истәјирсиниз?

— Бәли, бәли! Бу зүлмә гаршы мүһарибә, анчаг атом бомбасы илә чаваб вермәк олар!

— Сандыг туласыны анчаг үчүнчү чаһан мүһарибәси хилас едәчәк!

— Бүтүн итләр сәфәрбәр едилмәлидир!

— Мүһарибә, јенә дә мүһарибә!..

Итпәрәстләр чәмијјәтинин үрәјини сојудан бу олду ки, тезликлә коммунистләр дүнјасына атылмалы бомбаларын сајы чохалачаг, гырғын күчү артачагдыр!..

Һамы севинчлә мүшавирәдән дағыланда, катиб үрәјиндә фикирләширди ки, бу мүһүм гәрары сандыг туласына нечә чатдырсын, онун үрәјини нечә сәкит еләсин. Сандыг туласы исә, радиоларын вердији хәбәрләрә көрә, көјләрин једди гатында сүр'әтлә фырланыр, кайнатын сирли һадисәләринә һејрәтлә тамаша едир, гәрбин бә'зи шәһәрләринин үстүндән өтәндә һүрмәји дә унутмурду: «Һаф, һаф!»

Катиб хәјалән өз әзиз достуна саламлар көндәрирди: «Гәм јемә! Сәни әсарәт зәнчириндән хилас едәчәјик! Сандыг туласы сандыгдан чыхсын кәрәк!».

1957

О ДҮНЈАДА

1

Дајы малы ширин олур; чүнки назыр, мүфтә! Јер газыб, тәр төкүб газанмамысан, даш атыб голуну јормамысан. «Мүфтә сиркә балдан шириндир.»

Амма мүфтә мал зәһримар өзү дә сиркә кими бир шејдир. Онун да дүшәр-дүшмәзи олур. Елә адам вар, бүтүн өмрүнү навајы кәлир илә јашајыр, ортада јејиб, дүздә кәзир, өзүнә дә күлдән ағыр сөз дејән олмур. Эксинә, нара кетсән көрүрсән һәрифи ағыз долусу тә'рифләјирләр: «Филанкәс чох ағыллы адамдыр, ишини биләндир.»

Елә адам да вар өмрүнү эзијјәтдә, зилләтдә кечирир, күн чөрәјини күч илә газаныр, бә'зинин нәзәриндә дә авам, ағылсыз, һәтта сәфеһ һесаб олунур: «Филанкәс фәрсиздир, әлиндән иш кәлән дејил.»

Амма дүшүнән јохдур ки, һалал зәһмәт илә јашајан адама мүфтә пул дүшмүр. Бир дамчы маја, сүдү гатыға дөндәрән кими, беш гәпик мүфтә пул евә кәлдими, көрүрсән адамын чархы чеврилди, ит дә кетди, ип дә кетди.

Дајы малына шәрик олан бачыларын да иши ејнилә белә олду. Доғрудур бу, биздән узағларда, о дүнјада баш верән әһвалатдыр, амма ширин, ибрәтли әһвалатдыр. Намы дејиб-данышыр, бә'зиси күлүр, бә'зиси дә һејфсиләнир: «Әши, јазыг бачылар өз пешәләриндә отуруб касыблығларыны еләјирдиләр. Чох газананда чох, аз газананда аз јејиб доланырдылар. Һәтта һәфтәдә бир концертә, ја киноја да кетмәјә гәнаәт едир, гулағы динч јашајырдылар. Һараданса бир мәрдимазар гычы сынмыш хәбәр кәтирди, тәки сағ кәтирмәјәјди! Хәбәр-

дән сонра бачыларын күн-дирлији дағылды. Ишләри тамам кәлләмајаллаг олду. Хәбәр дә дејәк пис хәбәр иди? Јох! Хәбәр чох јахшы хәбәр иди, ә'ла хәбәр иди. Шәһәр мәһкәмәсинин мүфәттиши, велосипедини бачыларын евинә сүрүб, онлар илә таныш олду.

— Әввәлчә,—деди,—бағышлајын, ханымлар, сизә бир бәд хәбәр демәјә мәчбурам. Үзр истәјирәм. Вәзифәм тәләб едир ки, мән бу гүссәли сөзү сизә чатдырым: Калифорнијадакы дајыныз, чәнаб Рејхстер јаталаг хәстәлијиндән вафат етмишдир. Өмрүнү сизә бағышламышдыр. Аллаһ рәһмәт еләсин. Дүнјада һамы өлүм көрпүсүндән кечәчәк, чәми јаранмышын ағибәти беләдир..

Мүфәттиш бу јердә удгунду, бир гәдәр сүкутдан сонра давам етди:

— Амма о киши, рәһмәтлик дајыныз гоһумларына...

Хәбәрчи сөзүнү битирмәмиш бачылар бир-биринин үзүнә бахдылар:

— Етели, о ким ола?

— Марија, мән биринчи дәфә ешидирәм ки, дајымыз вар. Бәлкә рәһмәтлик анам данышдығы сонсуз тачир будур?

— Онун сүмүјү чохдан чүрүмүш олар.

Мүфәттиш, бачыларын мүбаһисәсини ешитмәк истәмәди:

— Дүнјада чәми јаранмышын ағибәти беләдир. Амма о киши, гоһумларына чох дөвләт гојуб кедиб. Ики милјон доллардан чох!..

Бачыларын һәр икиси ајаға дуруб хач чәкди:

— Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, дајы!

Мүфәттиш дә хач чәкди:

— Сизин јаныныза кәлмәкдә мәгсәдим јалныз ачы хәбәр вермәк дејил. Биз мәһкәмә ишчиләри һәмишә инсанларын һүгугуну горујуруг. Ики милјон һаггында вәсијјәт сизә, мәрһумун доғма бачығызларына аиддир.

— Чәнаб Рејхстерин башга вариси олмасын кәрәк.

— Хејр, јохдур. Олмуш олса да, о киши вар-јохуну сизә, јеканә бачысынын нәчиб балаларына гојуб кетмишдир. Тәфсилатлы бир вәсијјәтнамә јазмышдыр, онун да үзүнү чыхарыб сизә кәтирмишәм.

Етели Маријанын, Марија Етелинин үзүнә баха-баха галды. Севиндикләриндән билмәдиләр нә еләсинләр. Гоһағын јанында хәбәри кәлмиш дајыларынын руһуна һөрмәт олараг һәр икиси тәкрат хач чәкиб, дојунча су

ичән тојуглар кими көјө бахдылар. Икиси дә бирдән деди:

— Вәсијјәтнамә ханы, чәнаб?

Мүфәттиш кағызы тәгдим едәндә бачылар тәшвишә дүшдүләр.

— Нараһат олмајын, ханымлар! Ики сурәт кәтирмишәм.

Бачыларын һәр икиси вәсијјәтнамәни алыб охумаға башлады.

— Сиз сағ олун, чәнаб, һәрчәнд Калифорнија узагдыр, биз инди мәрһумун дәфн мәрәсиминә кетмәјә һазырлашмалыјыг!

— Дәфн мәрәсими чохдан олуб. Ики ајын сөһбәтидир. Хәбәрин сизә кеч чатмағынын сәбәби мәрһумун вәрисләрини ахтармаг иди. Бир мүтәрчим гадын мәрһума, куја зөвчә олдуғуну иддиа едирди. Бу да јалан ишдир. Ортада һеч бир кағыз, һәтта севки мәктубу да јохдур. Вәрәсәлик һүгугу тамамилә ики бачыја аиддир.

— Банка мүрачиәт едә биләрикми?

Мүфәттиш ишин тәфсилатыны ачмадығына пешман олду. Сөзүнү санки јенидән башлады:

— Ханымлар, јахшы јадыма салдыныз, мүрачиәт мәсәләси беләдир: мәрһумун вәсијјәтиндә балача бир шәрти дә вар. Кәрәк һәр ики бачы ону јеринә јетирәсиниз. Билирсиниз ки, вәсијјәт ганун гаршысында чох мүгәддәс бир ишдир. Она кәрәк әмәл олуна.

— Нә шәрт?

— Мәрһум дајыныз, билмәмиш олмазсыныз ки, идман һәвәскары иди. Бүтүн өмрүнү боксда, дөјүшдә кечирмишдир. Гоһумларыны да, вәтәндашларыны да бу сәнәтдә маһир көрмәк истәди. Вәсијјәт етмишдир ки, бачым гызлары боксда габаг-габаға вурушсунлар. Һансы галиб кәлсә, банкдакы һесабымын ихтијары, јә'ни бөлүшдүрмәк ихтијары она верилсин.

— Биз икимиз вурушмалыјыг?

— Бәли, икиниз.

— О, чәтин бир шеј дејил.

— Чамаат габағында.

— Чамаат габағында?

— Бәли, тамаша јериндә.

— Биз јашда бокс дөјүшчүләри чамаата күлүнч көрүнмәзми, чәнаб?

— Хејр! Бу, дүнјача мәшһур бир ојундур, ешидән тамашаја кәләчәк, сиз дә сәләфләринизин арзусуну јеринә јетирәчәксиниз.

Бачылар бир-биринин үзүнә бахды.

— ...

— Утанмаға кәлмәз. Дајынызын вәсијјәтинә әмәл етмәк мүгәддәс борчунузду, ханымлар!

— Әлбәттә!

— Кәлән һәфтә бокс мејданы бош оlanda сиз чағрылачагсыныз. Јер кирајәси дә мүхтәсәр бир шејдир. Сәксән доллара јахын.

— Чәнаб, габагчадан бу пулу бизми вермәлијик?

— Мәһкәмә әвәзиниздән зәманәт еләјәр. Ирси аланда едәјәрсиниз.

— Билет сатылачагмы?

— Билетдән алынан мәбләғ идман һәвәскарылары чәмијјәтинә чатачаг. Она үмид етмәк олмаз.

2

Етели јатса, јухусуна да кәлмәзди ки, алтмыш ики јашында, чамаат габағында бөјүк бачысы илә габаг-габаға дуруб јумруглашачаг. Мәһкәмә бу тәклифи гојанда Етели күман етмишди ки, дајымын вәсијјәти еләбелә заһир үчүн ичра олунмалыдыр. Ики-үч дөгигә әл-гол ојнадыб гајыдарыг. Бәлкә Марија да әввәлләр белә дүшүнүрдү. Амма вахт јахынлашдыгча, мәнзәрә ајдынлашдыгча бачылар вәсијјәтин чиддилијини дәрк едирдиләр: «Нә билирсән, бәлкә сабаһ боксда үстүнлүк тутан вә ирс кағызларыны әлине алан Марија кичик бачысына бир тулапајы атачаг: «Бәсиндир!—дејәчәкдир.—Кимдир ону тәзәдән мәһкәмәјә верән? Јох, үстүнлүјү әлдән вермәк ахмаглыг олар. Бачыја-зада инанмаг олмаз. Бурада милјон мәсәләси вар».

Мәһкәмәдән әввәлки күнләрдә бачыларын һәр икиси белә дүшүнүрдү. Онларын башына фикирјазан бир машын бағлансајды, мүһакимәләри јазылсајды, тәхминән ејни мәтн алынарды. Бир фәрги бу оларды ки, Марија бөјүк вә тәнтәнәли бир ресторан дүзәлтмәк, онун ичарәси илә јашамаг әзминдә идисә, дырнаг бојамагла өмүр кечирән Етели Монте Карлодакы ојнашыны јанына чағырмаг, әтријјат мағазасы ачмаг фикриндә иди. Дајыларындан галан ирс һәр ики бачынын хош нијјәт ичра

етмәси үчүн кифајет иди. Кифајетдән дә артыг иди. Амма бачылар бир-бириндән горхурду. Горхурдулар ки: «Ишдир, гезадыр, боксда басылсам, кағызлар бачымын элиндә олса, мәнә жары паж верәр, ја вермәз. Өзү дә вермәк истәсә, гоһумлары жығылыб мин чүр һижлә гурачаг, гојмајачаглар. Иш узана чагдыр.» Өмүрләрин бу гыса вахтында вәрәсә ишинин мәнкәмәдә узанмағы лап үзүнтүлү олур.

Бу ваһимә һәм Етелинин, һәм Маријанын зейнини мәшғул етмишди. Кәнардан бахан онлара хошбәхт дејирди; чүнки мүфтә јердән милјончу олмушдулар. Амма ди кәл ки, милјонун дадыны көрмәмиш, адыны ешидән күндән һәр икиси фикир-хәјалда, «нә еләјим, нечә еләјимдә», мәнәви эзабда идиләр. Мәнкәмә әтрафында мүрафиә ахтаран вәкилләр дә дәстә илә бачыларынын башына топланыб, кимиси Етелијә, кимиси Маријаја ағыл өјрәдир, маддә көстәрир, сүбут кәтирир, тәдбир төкүрдүләр. Бири дејирди: «Јахшы јејиб көкәлмәк, дөјүш күнүнә гүввәт топламаг лазымдыр.» Бири дејирди: «Дәри әлчәкләри уғурлу устадан алмаг, мүнәсиб һаваны, хош сааты көзләмәк лазымдыр.» Кимиси издиһамлы шәһәри мәсләһәт көрүр, кимиси мәнкәмә һеј'әтинә адам салмағы вачиб билирди. Анчаг бунлар һәдәр иди. Әслиндә бачыларынын тәлеји шәхси дөјүш мәнәрәтиндән асылы иди.

Көзләнен күн кәлиб чатды. Бачылар мүгәддәс вәсијәтә әмәл етмәли олдулар. Мејданча бөјүк олса да, чамаат аз иди. Әлбәттә, бураја әсил бокс азаркешләри кәлмәмишдиләр. Кәлмәздиләр дә. Гәзетләрдә 60—70 јашлы бачыларынын боксда вурушма е'ланыны охујанда, мәнкәмә ојунчағы адландырмышдылар. Бураја кәләнләрин чоху бокс илә јох, ирс әһвалаты илә мараглананлар, һәр ики бачыны јахшы таныјанлар, сәадәтләринә күсәнәнләр вә бир дә бу әһвалатдан фајда мәнбәји көзләјәнләр идиләр. Башга чамаат аз иди. Онлар да ојуна бахмага јох, гарыларынын артистлијинә бахыб күлмәјә кәлмишдиләр.

Мәнкәмә нүмајәндәси вәсијәтнамәни охуду. Јер-јердән мәрһум Рејхстерә рәһмәт дедиләр, варисләрә хошбәхтлик арзуладылар.

Әввәл Етели мејдана чыхды. Чамаат ону һәм чәпик, һәм күлүшлә алгышлады. Ашкар билинирди ки, әјләшәнләр дајы малына сусајан, бу вәзијәтә дүшән гарыја күлүрләр. Етели өзүнү сындырмады: әтәкләрини

јығышдырды, јығчам вә јүнкүл башмаг кејмәјиндән, мејданчанын јумшаг дөшәмәсиндән мәннун һалда јејин јериди, һәрифи гаршылады. Марија чыханда да чамаат күлдү. Анчаг о, тәчрүбәли артист кими баш әјди, бачысына әл верди. Демәк истәјирди ки: «Кәл өпүшәк.» Доғрудан да бачылар галын әлчәкли әлләрини бир-биринин күрәјинә гојуб додаг-додага өпүшдүләр. Чамаат бу меһрибанлығы алгышлады. Боксчулар кери чәкилиб јумругларыны сәррастладылар, һәрифин үстүнә чумдулар. Дөјүш тызышды, јаман тызышды! Дырнаг бојамагда еһтијата, инчәлијә, һөвсәләјә алышмыш олан Етели бачысындан јејиди бәрк јумругдан сонра һирсләниб өзүнү јығышдырды. О һеч күман еләмәзди ки, һәштада јахын јашајан, буфетләрдә арыглајыб үзүлән бир гары белә бәрк јумруг вура биләр. Етелинин кичкаһы гызышды, гулағы елә чинкилдәди ки, дејәсән мис габ сәсләнди. «Бу әркансыз нә јаман имиш»,—дејә Етели вар күчүнү топлады. О јәгин еләди ки, даһа бура зарафат еһтирам вә ја гоһумлуг јери дејил. Милјонун сөһбәти вар.

Етели лап пәһләванлар кими һәрләнди, чамаата көз јетирди, көрдү ки, Маријанын зәрбәләри һамыны һејрәтә салыб: «Кичик бачы!», «Кичик бачы, гојма!», «Етели, милјон әлдән чыхар», «Чәлд тәрпән!»

Етели көрдү ки, онун азаркешләри чохдур, өзү дә һәјәчан кечирирләр. Бунун да сәбәби вар иди. Буфетчинин мүштәриләриндән демәк олар ки, бурада тәк-тәк адам вар иди. Вағзалдан бура кәлән ким иди. Дырнаг бојаданларынын чоху исә отуруб көзләјир, усталарынын үстүнлүјүнү арзулајырдылар:

— Кичик бачы, бир дә!

— Етели, һәрифә аман вермә!

Етели дә бу чағырышлара бикәнә галмады. Бачысынын бир чижиндән, бир дирсәјиндән вурандан сонра фүрсәт тапыб, сол кичкаһындан елә ағыр бир јумруг илишдирди ки, гары бәд әмәлдән төвбә еләјәнләр кими, дүз гајытды. Күман етмәк оларды ки, Марија гүввә топламаг үчүн кери чәкилди. Хејр, Марија дурдуғу јердә кичәлләнди, маһир рәггәсә кими бир нечә дәфә фырланды, бирдән чул кими јерә сәрилди, һәрәкәтсиз галдығыны көрәндә адамлар төкүлүшдүләр. Бири башыны галдырды, бири су кәтирди, бири јелпәзәсини ачды, бири нәбинни јохлады:

— Еһ, бу илми өлмүсән, билдирми?

Бир санијәдә гарынын рәнки кәјәрди, кәзләр ахды, ағыз ачыла галды, бәдән дүмдүз чәназәјә дөндү.

Чамаатын үстүнә, дејәсән, су әләнди:

— Нә пис олду!

— Чох пис олду!

● Тамам пешманчылыг олачаг!

— Вај сәни!

Даһа азаркешләрин илһамландырычы сәсләри кәсилмишди. Чәназәни кәтүрдүләр. Етелини дә дәрһал полис јахалады:

— Адам да бачысы илә белә вәһши рәфтар еләјәр?

— Өзү дә бәјүк бачы илә?

— Мән нә билим бунун чаны јох имиш!

— Нә билим, нә билим...

— Көрмүрсән гоча гарыдыр!

— Неч күман еләмәздим.

— Кәл, кәл, мәһкәмәдә данышарсан, дүш габағыма!

Маријаны касыблар гәбристанлығына басдырмаға, Етелини дә һәбсханада јатмаға апардылар. Гәзетләр өлүб-өлдүрәнин шәклини вурур, тәрчүмеји-һалыны јазыр, мүхбирләр Етелини диндирмәк үчүн һәбсхана гапысындан әл чәкмирдиләр. Никаран галан чамаат мәһкәмә мүфәттишиндән сорушурду:

— Дајынын ирси бөлүнмәди, чәнаб? һамысы Етели-јәми чатачаг?

— Етели чанидир. Ирс һүгугуну итириб.

— Бәс дајы малы?

— Дајы малы конгресин фондуна кечди.

— Чаным, конгресин нә еһтијачы вар елә шејә?

— Вар! Чох еһтијачы вар! Гаршыдакы мүһарибә әж-даһа кими ағзыны ачыб пул истәјир. Коммунистләрин бизә нечә һүчум һазырладығыны өјрәнмәк үчүн минләрлә кәшфијат тәјјарәләри, часус пилотларың маашыны бирә-беш артырмаг үчүн милјон лазымдыр. Коммунист өлкәләрин јахынларында јүзләрлә база лазымдыр. Бунлар һамысы бош әл илә олмаз. Көз кими гызыл истәјир, доллар истәјир, бәс нә!

— Аллаһ дајыја рәһмәт еләсин!

Чамаат дағылышанда, ирс гојуб кедәнә, белә шәртләр кәсәнә бир ағыздан лә'нәт охујурду. Лә'нәт дејәнләрин биринчиси Етели өзү иди:

— Коруна од долсун, дајы!

— Руһун әзабдан гуртулмасын неч вахт!

Јазандан сонра:

Бу әһвалатың һәгигилијинә шүбһәләнән, јазычы тәхәјјүлүнә иснад едәнләр зәһмәт чәксинләр бу илки ијул ајының сон јарысы мәтбуат сәһифәләринә јахшы бахсынлар.

1960

УЛДУЗ

Директорла эл вериб таныш оландан сонра Гэлэндэров бир силисчи эдасы илэ сорушду:

— Сиздэ Улдуз Гэлэндэров адлы оғлан ишлэјирми?— Чаваб көзлэмэдэн элавэ етди:— Гарајаныз, арыг, узун бир оғлан!

Директор Улдузун гыз ады олдуғуну зэнн етсэ дэ, вэнки басды, катибэјэ тапшырды:

— Көр Дадаш кетмэјибсэ, бура чағыр.

Заводун кадр шө'бэсиндэ чалышан Дадаш адамларын анкетини эзбэр билирди. Нафизэси ити олдуғундан, бир дэфэ эмрэ дүшэн адамын адыны унутмазды.

Элиндэ узун ачар ојнадан, көдэк, этлисифэт, гарасач бир адам ичэри кирди. Улдузун адыны чэкэн кими Дадаш таныды.

— Биздэдир. Ики ај олар көтүрмүшүк. Модел сехинэ көндөрдик. Көрөк ки, мэктебдэн кэлмишди.

— Өзүдүр, мэктеблидир. Доггузунчуну гуртарыб.

Гэлэндэров директорун да, Дадашын да бу арајыша марагла јанашдығыны көрүб, стулуну габаға чэкди:

— Билирсинизми, Улдуз мәним тэк бир оғлумдур. Аилэдэ сөз олуб, ондан күсүб кедиб. Ики ајдыр, ахтармамыш јер гојмамышам. Сорағыны бурадан верирлэр. Шүкүр ки, тапылды. Јолдаш директор, хаһиш едирэм чағыртдырасыныз, көтүрүм кедим, евдэ никарандырлар.

Директор гонағын данышығындан хошланмаса да, үзэ вурмады:

— Бөјэм сиз оғлунузун бурада ишлэмэјинэ разы дејилсиниз?

— Хејр, чаным, нэ ишлэмэк, онунчуја кечир. Нэ иш-

лэмэк! Онун маашына галмамышыг ки, сәфехлик елэјиб кэлиб.

Директор гонағын үзүнэ бахыр, сусурду. «Өз ирадэси илэ кэлэн бир оғлан сизин сөзүнүзү ешидэчэкми?» Бу суалы вермэмиш Дадаш диллэнди:

— Фәһлэлэр ишдэн чыхыблар, зәһмэт чэкин, сабаһ кэлин.

— Мэн онун мэнзилинэ кедэ билэрэм. Хаһиш едирэм, адресини версинлэр.

Гэлэндэров оғлунун адресини алыб чыхандан сонра Дадаш директора, директор Дадаша бахды. Директор деди:

— Бу адамдан көзүм су ичмир. Өјрэн, көр нэ әһвалатдыр.

Дадаш бир сөз демэјиб, кабинетдэн чыхды.

Гэлэндэр Гэлэндэров бору заводунун бөјрүндэн өтүб фәһлэ мэнзиллэринэ јахынлашанда, Улдуз ашханада отуруб котлет јејирди. Онун көзү пәнчэрэдэ иди. Атасыны јеришиндэн таныды. Ајаға галхыб, диггэтлэ бахды. Бу јана кэлдијини јэгин едэндэ, рәнки дэјишди, чэтинликлэ тикэсини удду. Чәнкэли атыб, дэсмал илэ элини силди. Кассаја бир бешлик верди, артығыны алмамыш чөлд гапыдан чыхды.

* * *

Ата-оғул!

Јанашы јазылан бу ики кэлмэ һәр кэс үчүн мүэјјән, мә'лум бир мүнәсибэтин ифадэсидир. Дүнјада бир-биринэ бундан јахын ким ола билэр?

Оғул бөјүтмөкдэн, ајаг алыб јеријән, дил ачыб данышан, ширин-ширин гымышан бир көрпөнин симасында кечмишини, кэлэчэјини, бүтүн һәјат вэ зәһмэтини көрмөкдэн, чәмийјэтэ лајиг бир адамын, будур, сәнин евиндэ, сәнин көзүнүн табағында бөјүдүјүнү, мәһз сәнин тәрбијән, сәнин адынла бөјүдүјүнү һәр күн көрмөкдэн хош вэ фәрәһли нэ ола билэр!

Әсил мәһәббәти дујан кәнчлэр өз севкиләри үчүн һәр фәдакарлыға кедирлэр; чүнки белэ бир мәһәббәт аловуну нэ туфан, нэ сел, нэ өлүм, нэ ајрылыг сөндүрэр. Бу мәһәббәтин битмэз дастаны чилд-чилд китабларда јазылыр! Анчаг ону дејән вэ јазан аздыр ки, әсил ата әсил өвлады, чијәрпарасы үчүн ода кирмөкдэн чө-

кинмэз. Һәр кәсә ајдын олан бу сөһбәти биз она көрә тәкрар едирик ки, бә'зән буна ујмајан тәсадүфләр олур. Доғрудур, аз олур, анчаг олур.

Мәсәлән, бу саат ити аддымларла ашхана габағын-дан өтүб, фәһлә мәнзилләринә доғру кедән һесабдар Гәләндәров өзү дә бир атадыр. Атадыр, анчаг бунун аталығында башгалыг вар.

Гәләндәров Улдузу нијә итирмишди вә нијә ахта-рырды? Ајдын олмаг үчүн башдан данышаг.

1

Гәләндәр Гәләндәров әввәлләр Хачбулагда гојунчу-луг фермасында һесабдар иди. Күлләр адлы бир гады-нын евиндә јашарды. Бу евдә үнсијјәт бағлады, Күл-ләрин чаван гызы Бөјүкханымла евләнди. Сонра Гәлән-дәрову шәһәрә мүһасибат курсларына көндәрдиләр. Һәр-чәнд ки, бу курслар алты ајлыг иди, анчаг Гәләндәров бир дә гајытмады. Бөјүкханымла һәмишәлик видалаш-ды. Арада галан көрпә ушаға хәрчлик вермәк дә истә-мәди. Мәһкәмә ушаға хәрчлик кәсәндән алты ај сонра Бөјүкханым јаталаг хәстәлијиндән вәфат етди. Ушағы Гәләндәровун евинә кәтирдиләр. Инди о, рајон малијјә шө'бәсиндә мүфәттиш иди. Әминә адлы бир татар гызы илә јашајырды. Әминә ушағы тәбул етмәди. Улдузу ушаг евинә вердиләр. Гәләндәров бир мүддәт буну вә сонра башга бир шеји бәһанә едиб: «ушағын олмур»,— дејә Әминәни дә бошамаға мүвәффәг олду.

Күлләрин, ајларын, илләрин нечә кечдијини бә'зән һисс етмәк олмур. Улдуз исә ушаг евиндә санки хүсуси бир сүр'әтлә бөјүјүрдү. Сәккиз јашындан сонра ону атасынын евинә кәтирдиләр. Ушаг бурада тәзә бир ана көрдү. Бу да өзкә чүр ана иди. Уча, көк, һәмишә бәзәк-ли бир гадын иди. Бу гадын санки бәзәјинин, јарашығы-нын позулачағындан горхур, адама јовушмурду. Бир дәфә дә Улдузун әлиндән тутмады, башыны тумарлама-ды, үзүндән өпмәди.

Улдузун мәктәб һәјаты, тәһсил илләри башланды. Атасынын, ајларла рајонлара јохламаја кедән мешин говлуглу малијјә мүфәттишинин һарада, кимлә, нечә јашадығыны ушаг һисс етмирди.

Еви сүпүрән, ушаға чај-чөрәк верән гоншу гадын

Сәкинә хала һәмишә Гәләндәровун далынча дејинәр вә Улдуза тәсәлли верәрди:

— Оғул, дәрсиндә ол, атан да рајонлардан гурта-рар, иншаллаһ сән бөјүјәнәчән онун да ағлы башына кәләр...

Доғрудан да Гәләндәров рајонлардан гуртарды. Бир мүддәт евдә чох көрүндү. Улдузун јанында отуруб дәф-тәрләринә бахды, китабларыны вараглады, ушағын чи-бинә бир үчлүк гојду.

— Оғул,—деди,—мәндән адам чыхмады, һеч олмаса сән бишүур олма!

Биринчи дәфә атасынын нәвазишли сәсини ешидән Улдуз нә гәдәр севиниб фәрәһләнмишди! Үч манатлығы исә ушаг бәлкә отуз дәфә чибинә гојуб чыхартды; каһ ики, каһ дөрд гатлајыр, каһ сағ, каһ сол чибиндә сах-лајырды, дәгигәдә бир әлини салыб јохлајырды...

Улдуз инди даһа 9-чу синифдә иди. Бир ахшам дәр-сән гајыданда атасыны евдә башга бир гадынла габаг-габаға отуран, јејиб-ичән көрдү. Сојунмамышды ки, Гә-ләндәров дуруб кәлди. Оғлунун гулағына пычылдады:

— Улдуз, сәнә бир аналыг кәтирмишәм ки, доғма анадан јахшы.

— Мән чох аналыг көрмүшәм.

— Беләсини көрмәмисән, кәл таныш ол! Ады да Аги-бәт. Аталар нечә ки, дејиб агибәтин хејир олсун! Бу чох нәчиб јердәндир...

Улдуз сојут бир шејә тохунурмуш кими, үрәксиз әл верди, хош кәлдин еләди. Агибәт исә исти-әтли овчунда Улдузун әлини бәрк-бәрк сыхды.

— Оғлумуз будурму?—дејә сорушду. Әјилиб үзүндән өпмәк истәјәндә, Улдуз илан көрмүш кими, башыны гачыртды.

Атасы ачыгланды:

— Дәлилик еләмә, анандыр!

Агибәт стәканын дибинә бир аз араг төкүб Улдуза тәгдим етди:

— Ич буну көрүм!

Гәләндәров да тә'кид етди:

— Ананын сағлығына ич! Агибәтин сағлығына!

Һәр ики тәрәфдән тәзјиг көрән Улдуз сыхылды, кәл-дијинә пешман олду. Нәдәнсә үзүнү көрмәдији, сәсини ешитмәдији, анчаг шәкилдән вә Сәкинә халанын сөһ-бәтләриндән таныдығы доғма анасы Бөјүкханым кәлиб

онун көзү гаршысында дајанды, һәсрәт-һәсрәт бахды. Ев исә бу дәмдә Улдузун башына доланды. Елә сүр'әтлә доланды ки, дејирдин бу саат һәр шеј јериндән учачагдыр. Улдуз чәлд гајытды. Палтосуну кејинди, чантасыны көтүрүб евдән чыхды.

Гәләндәров стәканы Агибәтин стәканына вуруб башына чәкди, ири, ағ бир соған дишләјиб, сифәтини туршутду:

— Агибәт ханым, сән кәрәк ону бағышлајасан. Ушагдыр, анламыр, ахы о нә ганыр? Дүнјада нә көрүб ки!

2

Һараданса азыб кәлән бир гадынын сүн'и нәвазиш көстәрмәси, илк саламын далынча араг тәклиф етмәси Улдузу елә чашдырды ки, о һансы истигамәтдә вә нә үчүн кетдијини тә'јин едә билмәди. Бир ан күчәләр, трамвајлар, биналар онун алачаланмыш көзләриндә ојнады. Гарышыг аләмдә Улдузун көзүнә јалныз бир шеј, јалныз анасы, о сакит, о мә'сум бахышлы бәдбәхт кәлин көрүндү. Кәнардан бахан дәрһал дүшүнәрди ки, саһил кәлкәликләриндә тәк вә сүр'әтлә қедән бу мәктәблинин һалы өзүндә дејил. О, нә исә бир шеј итирмишди, ја фәлакәтә дүшмүшдү.

Улдуз, ширин ушаг гајғысызлығындан јеничә хилас олан еј һәссас кәнч! Мән сәни јахшы баша дүшүрәм. Сән ики аләмин арасында бөјүмүсән. Ән хош, гајғысыз саатларын јашыдлар, јолдашлар арасында кечиб. Мәктәб—сәккиз јашындан сәни гојнуна алыб охудан, бөјүдән мәктәб, сәни тәмиз, саф һиссләр, ачыг фиқирләрлә бәсләјиб силаһландырыр. Евдә, еһтијач вә өвладлыг учундан бағлы олдуғун Гәләндәр аиләсиндә исә сән тамам башга бир аләм көрүрсән. Дашыдығын фамилијанын фитрәтинә, тәһсилинә вә кәләчәјинә јад олдуғуну сән бөјүдүкчә даһа ајдын дујуб дүшүнүрсән. Инди гәт етмисән ки, јад бир тәрбијә илә үзүлүшмәк вахты чоһдан чатмышдыр. Сәнин доғма атаһ олса да, јенә дә үзүлүшмәлисэн.

Улдуз, чанта чијниндә, саһил ашағы баш алыб кедирди. Сәрин јаз һавасындан сәфаланан, дејиб күлән далға-далға адамлары санки көрмүр, сәсләри ешитмир, һеч нәјә дигтәт етмәдән кедирди. Кедирди, һара кетдијини өзү дә билмирди. Санки ата ханиманындан узағлашдыгча онун башы ајазыјыр, зәһни дурулур, фиқри

өзүнә кәлирди: «Кәрәк Илјаса дејәјдим. Кәрәк мәктәбә билдирәјдим...»

Бир дә дүшүнүрдү ки, мәктәб вә ја комсомол катиби 50 јашлы бир әјјашла нә данышачаг, нә нәтичәјә кәләчәкди! Бу, бәлкә дә кишини гәзәбләндирәр, ким билир, даһа нәләр баш верәрди! Улдуз әлини чибинә салды. Хырда пулу вар иди. Атылыб трамваја отурду. Вагон диварларындан асылан е'ланлары, адам ахтаран идарәләрин адресини тәкрар-тәкрар охуду. Әл бојда бир кағызда ири һәрфләрлә јазылмышды: «Сәнәт мәктәбинә шакирдләр лазымдыр. Бурада јемәк, палтар, мәнзил дә верирләр».

Јетирән кими бир әризә, бир дә мәктәб вәсигәси илә Улдузу бору заводунун модел сехинә гәбул етдиләр. Сех рәиси уста Муртуз онун тәһсилинә, һесаб билмәјинә, әлинин габилијјәтинә бәләд олуб севинди.

— Бу оғлан,—деди,—ишләјәчәк. Бундан уста олачагдыр!

Улдуза шакирдләр јатагханасында, 11-чи отагда јер вердиләр. Бу, бирмәртәбәли, клуба охшајан, узун, кениш бир бина иди. Һәр ики тәрәфә пәнчәрәләри вар иди. Он биринчи отагда чәркә илә дүзүлән чарпајыларын башы пәнчәрә габағында иди. Улдузун чарпајысы лап ахырда, гапы ағзында гојулмушду.

Отагбашы Виктор Улдузла таныш оlanda, онун тәһсилини биләндә үзүнү јолдашлара чевириб деди:

— Ушаглар, гонаға хош кәлдин ејләјәк, өзүнү дә мән дејирәм бир гуллуға ирәли чәкәк!

— Бундан јахшы...

— Јахшы културник олар.

Ушаглар тәсдиг етдиләр. Виктор Улдузун әлини сыхды.

— Китабханада бир көдәрәк гыз вар. Бизимкиләрә јахшы китаблар вермир. Һәр кәс кедирсә, ушаг китабы верир. Мурзилка, балыгчы нағылы... Сән јахшы оғлансан, онун дилини биләрсән. Өзү дә ки, киноду, концертди, стадионду, кәрәк 11-чи отағы 11-чи дәрәчәјә галдырасан!

Виктор сәсини учалдыб, отагдакылардан сорушду:

— Нечә дејирәм, ушаглар, пис дејирәм?

— Јахшы дејирсән.

— Охујуб-чалмагла аран нечәдир?

— Нијә, севәнәм.

Виктор санки ушаглара муштулуг верирди:

— Ушаглар, ханэндэмиз дэ вар!

Улдуз бојнундан атды:

— Охумаг элимдэн кэлмэз.

— Бачармасан да, кэрэк тапасан, кәтирәсэн. Истә-
жирсән шәһәрдән Бүлбүлү, ја Рәшиди тап, истираһәт ах-
шамлары бу отағын курултусу кәрәк әскик олмаја!

Виктор мыхчадан асылан балалајканы кәстәрди:

— Бу балалајка да, мән дә сәнин ихтијарында.

Улдуз бир ајын ичиндә заводда танынды. Өз хәтти
илә јаздығы дивар гәзетинин I-чи нөмрәсини апарыб
директора кәстәрмишдиләр. Хүсусән карикатуралар һа-
мынын хошуна кәлмишди. Улдузу рајон јүрүшүнә нү-
мајәндә дә сечмишдиләр.

3

Улдуз кедән күнүн сәһәри Гәләндәров бу мәзмунда
бир мәктуб алды: «Ата, бојнумдакы аталыг һаггыныза
борчлујам. Анчаг бу һагг нә гәдәр бөјүк олса да, вич-
данымы чидалаја, мәни кечмиш адәтләр кирдабына чә-
кә билмэз. Һачандандыр өзүм-өзүмлә вурушурам. Мәк-
тәб мәнә әдәб өјрәдир, евә кәлирәм чиркин мәнзәрәләр
көрүрәм. Әјјаш һәјат, анамын тәһгир едилмәси мәни
мәнкәнә кими сыхыр. Бир јандан да аталыг һаггы габа-
ғымы кәсир. Динә билмирәм, суса да билмирәм. Нәһә-
јәт, давам кәтирмәдим, кетдим, белә бир аиләјә мәнсуб
олмаг... Јох! Истәмирәм, арха чевириб кетдим. Мәни ах-
тармајын. Ишә дүзәлмишәм, јерим раһатдыр...»

Гәләндәров адрессиз мәктубу тәкрар-тәкрар охујуб
о јан-бу јана чевирирди ки, гапы дөјүлдү. Кәлән Улду-
вун мүәллимәси Хураман иди. О да Улдузу ахтарырды.
Гәләндәров мүәллимәјә белә чаваб верди:

— Рајона кедиб, гоһумларынын јанына. Бир һәфтәјә
гајыдар.

Хураман деди:

— Һара кетдијини билмирәм, јолдаш Гәләндәров, ан-
чаг ону билирәм ки, аиләдә она јахшы кечмир. Өзүңүз
јахшы билирсиниз ки, өвлад бөјүтмәк шәхси иш дејил,
вәтәндашлыг ишидир, өзү дә лап бөјүјүндән!

Гәләндәров мүәллимәнин төһмәтини анласа да, өзүнү
сындырмады.

— Архајын олун,—деди,—мүәллимә, мән онунла хү-

суси мәшғул олачағам, хүсуси... Мән даһа јығышыб
кәлмишәм.

Хураман она дик-дик бахан адама чох шеј демәк
истәјирди, анчаг буну дејә билди:

— Бәли, јығышмаг, өзүнү јығышдырыб, ушагла мәш-
ғул олмаг! Өзү дә сизин кими бир јолдаш...

Мүәллимәнин төһмәти, Улдузун мәктубу гәфилдән вә
бәрк вурулмуш бир силлә кими Гәләндәровун боз си-
фәтини гызартды. О анчаг инди анлады ки, оғлунда,
сүкут вә үзүјолалыгла бөјүјән ушагда атасының һәр-
чајы һәјатына нифрәт нечә хырда-хырда бөјүјүб, нә
мәртәбәјә кәлә биләрмиш!..

Сәкинә халадан сорушанда, ачыгла деди:

— Ај сағ олмуш, бәс билмирдин ки, пәрдәни кө-
түрәндә, евә күндә бир арвад кәтирәндә, өвлад адамдан
үз дөндәрәр? Индинин ушагларыны танымырсан? Бил-
мирсән ки, мәктәб онлара ајры јол өјрәдир!..

Гәләндәров оғлундан сораг билмәк үчүн бачысы еви-
нә кетди. Орада илк арвады Бөјүкханымын ушагла ја-
нашы шәклини көрдү. Дејәсэн, бу шәкил о күн гәсдән
лап ачыг-ашкара, ајыг-сајыг дајаныб Гәләндәровун јо-
луну көзләјирди. Көзләјирди ки, о кәлсин, јахынла-
шанда диггәтлә үзүнә бахыб көрсүн утаныр, ја јох.

Гәләндәров хәчаләт чәксә, јерә јыхылса, Бөјүкханым
хәјал кими учуб кедәчәкди. Утанмаса, шәкилдә бөјүјүб
чанланачаг, столдан енәчәк, бармагларыны бу әјјаш ки-
шинин көзүнә сохачаг, дејәчәкди: «Тфу сәнин үзүнә!»

Дејәсэн бу, хәјал дејилди. Тамам һәгигәт иди. Бөјүк-
ханымын гәзәб вә нифрәтлә дедији бу сөзләр Гәләндә-
ровун гулағында мис кими чинкилдәди. Ону дәһшәт
көтүрдү. Карыхдығындан билмәди нә етсин, әлләрини
кизләтмәјә јер ахтарды. Чибинә саланда мәктубун хы-
шылтысы әф'и илан кими ону горхутду. Тез әлини чибин-
дән чыхарыб овушдурду. Дәрһал кери гајытды.

Чүрбәчүр бәһанә илә күман кәлән таныш евләри
бир-бир кәзди, һеч јердә Улдуз һаггында бир хәбәр
ешитмәди. Һеч кәсә дә сиррини демәди.

Гәләндәров Улдузу ахтармаја биләрдимиз? Јох! Хү-
сусән инди ахтармалы иди. Она көрә ахтармалы иди ки,
бу ишин далысындан, мәктәбин тәләбиндән, оғлунун
атаны бајкот етмәјиндән, адынын гәзәтләрә дүшмәјин-
дән горхурду. Горхурду ки, ахырынчы хидмәт јериндә
дә ондан мәс'улијјәт сорушалар.

Анчаг әсас горху бу дежилди. Гәләндәров өмрүндә һеч кәсә инанмадығы кими Агибәтә дә инанмырды. Күман едирди ки, күнүн бириндә ишдән гајыдыб евини мәсчид кими бош көрә биләр. Агибәтә ев тапшырмаг олмаз. Јеканә оғлу Улдуз исә чыхыб кетмишдир.

Јаш да, иш дә, вәзијјәт дә елә иди ки, Гәләндәров өзүнү тәнһа вә гаранлыг бир учурум гаршысында һисс едир, бир-бирини тәғиб едән гәбаһәтләри чохданкы јаралары кими далбадал ачылмаға башлајырды. О, күман етмәзди ки, оғлу белә гәти тәдбирә әл атсын. Ону да күман етмәзди ки, Улдузун кетмәси бу евә, илләр боју бәзәниб гурулан бу евә бир мөзар сүкуту, јанвар шахтасы кәтирмиш олсун. Инди о, рајонлара, завод, фабрик, идарә гапыларына ајаг дөјмәкдә санки Улдузу јох, бирдән-бирә итирдији шәнлијини, кәләчәјини, үмидини ахтарырды.

Улдуз исә башына кәләнләри завод комсомол катиби Ислама билдирмишди.

Ислам она бир мә'рузә тапшыранда, сөһбәт ачылмышды. Мә'рузәнин мөвзусу белә иди: «Совет адамынын мә'нәви-әхлаги хүсусијјәтләри». Улдуз бу мә'рузәни һазырласа да, кәнчләрә охумаздан габаг Исламла данышды:

— Дүнјада вичдан әзабындан ағыр шеј јохдур. Башгаларыны әхлаг тәмизлијинә чағыран адамын айләсиндә белә бир тәмизлик јохса, о адам ән чиркин ишләрдән бирини көрүр. Оун Әбдүләли бәјдән фәрги нәдир? Сабан мә'рузәдә бириси галхыб десә ки, јолдаш лектор, сиз Гәләндәровун оғлу дежилсинизми? Мән нә чаваб верим? Јох, Ислам, мән бу шәрәфдән чох-чох ашағыдајам. Гардашымсан, бу иши башгасына тапшыр!

4

Виктор чарпајысынын үстүндә отуруб балалајканы дынгылдадыр, кинодан гајыдан кәнчләр исә филмдән сөһбәт едиб күләшүрдүләр.

Коридорда Гәләндәровун сәси ешидилди:

— Он биринчи отаг бу дежилми?

— Кими ахтарысыңыз?

— Улдуз лазымдыр, Гәләндәров Улдуз!

Улдуз чәлд галхыб, гапыја чыхды. Атасы ону чох-

данын, узағын ајрылыгындан сонракы кими гучаглајыб өпдү:

— Нардасан, ај оғул, сәни ахтармагдан дизимдә тагәт галмады.

Улдуз ону отаға чағырды, алтына стул чәкди.

— Јох, отурмаға кәлмәмишәм, јығыш кедәк!

Ушаглар гонаға тәклиф етдиләр:

— Әјләшин!

Гәләндәров өз һөкмүнә әмин бир әда илә тәклиф етди:

— Јығыш, јығыш кедәк, машын данышмышам!

Бирдән јадына дүшдү ки, Улдузун јығышдырмалы бир шеји дә јохдур. Јатачаг һөкүмәт малыдыр. Улдузун китаблардан башга нәји ола биләр!

— Дур,—деди,—јолдашларынла көрүш, кечдир!

Мүнтәзир дајаныб тамаша едән Улдуз јолдашларына бахды вә башыны ашағы салды. Санки о, гәлбинә мүрачиәт етди. Дүшдүјү вәзијјәтдән чарә ахтарды. Башыны галдырыб тәкрат атасынын үзүнә бахды:

— Ата, мән ишләјирәм ахы!

— Сәнин ишләмәјин мәнә лазым дежил! Дур чыхаг кедәк!

Улдуз бу дәфә чох сәбир вә тәмкинлә нә исә демәк истәјирди, ушаглардан ким исә дилләнди:

— Сәнә лазым дежил, һөкүмәтә лазымдыр!

Гәләндәров әтрафына бахынды ки, бу сөзү дејәни көрсүн, тапа билмәди. Она доғру чеврилән диггәтли нәзәрләрдән елә һисс етди ки, буну бир адам јох, бүтүн отагдакылар дејирләр. Оғлуна сары дөндү:

— Улдуз, оғул, сән мәним евимдә бир пуддан чох дуз јемисән. Мәни инди сатачагсанмы?

Улдузун гәлби гәфәсдәки гуш кими чырпынырды. Дәхилән дәрин һәјәчан кечирсә дә, рәнки пул кими гызарса да, заһирдә тәмкинени позмады.

— Сән дә, мән дә, ај ата,—деди,—һөкүмәтин бәлкә беш пуд дузуну јемишик! Оун ишини биринчи тутмалыјыг. Өзүн ишчисән, билирсән. Мәним нәсиһәтим артыгдыр!

Гәләндәров сәсинә һиддәт верди:

— Демәли, сән ата-анадан үз дөндәрирсән?

— Анамын адыны маһаг чәкирсән. Ону һеч олмаса гәбирдә раһат гој! Ата исә, ата гој әввәлчә өз барәсиндә дүшүнсүн!

Бүтүн кэнчлэр диггэт вә марагла Улдузун сөзләрини динләјирдиләр. Чарпајыда узананларын да көзүндән јуху гачмышды. Намы дирсәкләниб, ата илә оғулун ихтилафына диггэт верирди.

Гәләндәров һеч вахт белә вәзијјәтә дүшәчәјини дүшүнмәзди. Она көрә ки, өз евиндән, аиләсиндән кәнар һәјаты, ичтимаи һәјатын әсил инкишаф истигамәтини дәрк етмәкдән узаг иди. О, һәмишә аиләсинә кор бир гүввә кими һаким иди. Дүшүнә билмирди ки, онун евдәки һөкмү анчаг бачаны бағламагла күнәш боғдуғуну күман едән бир ахмағын һәрәкәтинә бәнзәјир. Аиләни дә, өвлады да ајаглајыб јумшалтдығы бир палчыг кими тәсәввүр едирди. Бу палчыгдан истәдији галыбы дүзәлдәчәкди. Белә бир палчыгда битки көјәрдијини, һәм дә бирдән-бирә бој атыб учалдығыны ким көзләјә биләр, ким көрә биләрди!..

Гәләндәров јалварычы бир әда илә деди:

— Оғул, кәл белә еләмә, тәк бир өвладсан, еви-ешији мән кимин үчүн јығмышам? Ахы сәнә шәһәрдә нә мәктәб, нә иш әскикдир. Јахшы, нә дејирәм, разы дејилсән, арвады да рәдд еләјим кетсин. Сән мәтләби нијә бу пилләјә миндирирсән?

— Ата, мән гәт еләмишәм, даһа нә данышым!

Улдузун јанындан мәјус гајыдан Гәләндәров булуд кими тугулушду. Өз доғма оғлунун нифрәтинә лајиг олачағыны, адамлар јанында бу гәдәр һечә дөнәчәјини хәјалына да кәтирмәзди. Инди еви, јатачағы она иланчајан јувасы кими олмушду. Чарпајысындан узагда, көһнә диван үстүндә бир јорғана бүкүлүб, сүпүркә кими дүшмүшдү. Киминсә бу саат ону көтүрүб күчәјә атачағыны көзләјирди. Сәһәр Агибәт ону чәтинликлә ојадыб. пәнчәрәни кәстәрди:

— Киши, јаздыр, халг күнәшли һавада кәзмәјә чыхыр, дурсана!

— Арвад, лап бузланмышам. Сүмүкләрим кизилдәјир. Үстүмә бир јорған да ат!

Һәмин бу дәгигәдә асфалт јолларла ишә кедән фәһлә-кәнчләр Гәләндәровдан данышырдылар:

— Кечмишдә ата тәрбијә верәрди. Инди дә оғул тәрбијә верир.

— Адамына бахыр!

— Ким кими!

1954

ЕЛЧИЛӘР ГАЈЫТДЫ

Гыз ағачы, гоз ағачы,
һәр јетән бир даш атар.
(Аталар сөзү)

I

Бу мәсәл Шәрәбаны халанын дилиндән дүшмәзди; чүнки һалына јахын, мүнәсиб иди. Күман етмәјин ки, Шәрәбаны хала өз чаванлығыны, нишанланмаг, ја әрәкетмәк күнләрини хатырладырды. Јох! Сәһбәт онун јекәнә нәвәси мәктәбли гыз Нәчибәдән кедир.

Бәли, инди бу саат Нәчибәнин елә вахтыдыр ки, јер јерешинә, дағ дурушунә һәсрәт, миннәт чәкир.

Сәһәр саат сәккиздә мәктәб палтары әјниндә, ағ лент һөрүкләриндә, гәһвәји портфел әлиндә, «салам!»—дејиб синиф гапысындан кирәндә, ким билир һечә-нечәләри онун тамашасына дурур. Гыз да, оғлан да онун јар-јарашығына күсәнир. Бәзиләри онун сәлигәли кејинмәји бачардығы үчүн гәшәнк көрүндүјүнү, бәзиләри дә әслиндә Нәчибәнин көзәл олдуғуну иддиа едирдиләр. Көзәл гыз ал да кејсә јарашыр, шал да кејсә јарашыр!

Нәчибә исә һәмишә садә кејинмәјә, ади көрүмәјә, диггәтләрдән узаг олмаға чалышырды.

Нәчибәнин нәнәси Шәрәбаны хала мүәллим институтунда хадимә иди. Өвлад адындан онун бир оғлу, бир дә гыз нәвәси вар иди. Оғлу ијирми-ијирми беш ил иди ки, кәнддә евләнмиш, күлфәт саһиби олмушду, гојунчулуг фермасында чалышырды. Анасы илә илдә бир дәфә көрүшүр, ја көрүшмүрдү. Гыз нәвәси исә Шәрәбаны халанын јанында иди; чүнки онун анасы өләнәчән Шәрәбаны халадан ајрылмады. Бир јашадылар, бир олдулар. Әри ону атыб кедәндән сонра гызы сарылыг азары тутду.

Алты ај хәстәханада јатды, рәһмәтә кетди; доггуз јашлы Нәчибә исә Шәрәбаны халанын һимајәсиндә бәјүдү.

«Бир јандан бағлајан фәләк, о бири јандан ачар!»— дејибләр. Һәјәтдә-бачада «јетим!» чағырылан, анасындан галма көһнәләри кејән, касыблыг, еһтијач илә бөјүјәндән сонра мәктәб пансионунда јејиб-ичән Нәчибәнин иши лап әнтигә олду. Бу гыз, дејәсэн, ади гајда илә, башгалары кими бөјүмүрдү. Дејәсэн, она һајанданса, һансы бир гүввә исә, башга ушагларын ачығына хүсуси пәрвәриш верирди. Гыз күндән-күнә тәнәк зоғу кими бој атыр. пардагланыр, гызыл күл кими күлүб ачылырды. Чамаат бир дә көзүнү ачыб көрдү ки, Шәрәбаны халанын «јетим нәвәси» шәһәрин һанда бир бармаг илә көстәрилән көркәмли гызларындан олуб. Мәктәбә кедәндә, мәктәбдән кәләндә, нүмајишдә, концертдә көрүнәндә көрүрсән тамаша кими бир шеј әмәлә кәлирди. Адамлар она һа бахыр, бир-бириндән һа сорушурдулар:

- Нә гијамәтди, ә!
- Бу чејран баласы һардан азыб?
- Ады нәдир?
- Көрәсэн һансы бәхтәвәрә мејл салачаг!

Нәчибә бизим мәһәлләдә көзә дәјән гызлардан биридир. Һәлә әрә кетмәјиб. Билинмир нијә кетмәјиб, ја нијә кетмир. Амма адам јохдур онун сөзүнү данышмасын. Бири дејир истәјән јохдур, она көрә кетмир; јәни билмир һансына кетсин. Күн олмаз ки, гызын өзүнә, ја нәнәсинә дејән олмасын ки: «Даһа вахтдыр, бир һалал сүд әммиш илә тапышын а, аллаһ хејир версин, сөвдалашын а!»

Нә Шәрәбаны хала, нә дә Нәчибә истәр ки, башгалары онларын ишинә гарышсын. Амма ди кәл ки, јетирән-өтән гарышыр. Дејәсэн, адамларда да күнаһ јохдур. чүнки дүнјада елә мәтләбләр вар ки, өзү өзүнү габаға верир, һамыны данышмаға мәчбур еләјир.

Нәчибәнин дә мәсәләси елә мәсәлә олуб. Охумуш, је-тишмиш, әгилли-башлы бир зәманә гызыдыр. Гоншуда, мәктәбдә, ишдә дә оғланлар вар. Лап мүнәсиб оғланлар да вар. Амма көрүрсән Нәчибә әрә кетмир. Инди онун ијирми үч јашы вар, амма әрә кетмир. Дејим истәјән јохдур, хејр! Ај олмаз ки, Шәрәбаны халанын гоша гапысыны таггылдадан олмасын. Һа күман еләјирсән ки, бәли, даһа бу дәфә дејәсэн хејир иш баш тутур, тој

јахынлашыр. Көрүрсән күләк әсди, һава сојуду, нә о јандан, нә бу јандан сәс-сәда чыхды.

Хүләсә, бизим мәһәлләдә ән чох сөз-сөһбәти олан Нәчибәдир, Шәрәбаны халадыр.

Нәчибә дә бир ајры чүр Нәчибәдир. Алакөз, ағбәниз, гырмызыјанаг, гара шәвә сач, учабој, шәкилли-шәмајилли, чејран кими бир гыздыр. Бир көрән дејир бир дә көрүм. Онунла кәлмә вериб кәлмә алмаг өзү бир сәадәт-дир.

Нечә дәфә бөјүк фотографлар кәлиб ки, гызын шәклини киноја чәксинләр, Шәрәбаны хала һамысыны сөјүб говлајыб: «Мәним гызым тамашагабагды бәјәм театрларда аләмә көрсәдәсиниз? Бир дә буралара доланмајын, бизә пул-зад лазым дејил, өзүнүзә галсын!»

Нәчибә ониллији гуртарандан сонра али мәктәб сөвдасына дүшдү: тибб институтуна әризә верди, имтаһана кетди. Анчаг тәләб олунан дәрс гијмәти јыға билмәдији үчүн дахил ола билмәди.

Шәрәбаны хала һәрчәнд ашкар демирди, анчаг әслиндә гызын института дүшмәјинә һеч разы дејилди. Она көрә разы дејилди ки, Нәчибә даһа ушаг дејил ки, мәктәб палтары илә кифајәтләнә иди. Али мәктәбдә ону әмәлли-башлы кејиндирмәк, јар-јолдаш ичиндә башы ашағы олмасына јол вермәмәк үчүн вәсаит лазым иди. Бир дәнә абырлы палто филан гәдәр пул тутур. Хадимәлик маашы, ја тәләбә тәгаүдү илә өһдәсиндән кәлмәк чәтин олур. Икинчи тәрәфдән дә Шәрәбаны хала билирди ки, гыз мәктәби гуртаран кими рајонлара, лап узаг јерләрә көндәрәчәкләр. Орда да бирисилә тапышачаг... Шәрәбаны хала оғлундан ајры дүшдүјү кими, Нәчибәдән дә әли чыхачаг, гоча, гары вахтында тәк-тәнһа галачагдыр.

Гоншулулда Шәриф адлы бир халчачы уста вар иди. Савадлы гызлардан халча фабрикинә адам јығырды. Шәрәбаны хала Нәчибәнин адыны чәкәндә, Шәриф разылыг верди:

— Көндәр кәлсин, саат он икидә идәрәдә олачағам!

Нәчибәнин халча тохујан олмағыны Шәрәбаны хала јалныз маашына көрә истәмирди. О билирди ки, бу сәнәт тәмиз сәнәтдир. Бөјүкләр, охумушлар јанында һөрмәтли сәнәтдир. Бир дә ки, гыз ушағынын әлдән габил олмағы лазымдыр. Сабаһ нишанлысынын көјнәјинә бир пахыш вурмағы дүнјалара дәјәр!

Нәчибә беш ајын ичиндә халча фабрикинә сәнәт өј-рәнди, ајда алты-једди жүз манат да евә пул кәтирмәјә башлады. Нәнә-бала мөһрибан вә сакит јашамагда идиләр. Елчиләр дә өз гајдасы илә кедиб-кәлмәкдә идиләр. Халча фабрикинин бөјүк вә јени бинасынын електрик-ләшмәсинә рәһбәрлик едән Назим адлы бир чаван оғлан Нәчибәни таныјандан сонра далынча елчи салмышды. Гыз јолдашлары оғланы Нәчибәјә тә'рифләдикләри кими, гызы да оғлана тә'рифләјирдиләр. Јә'ни Нәчибәнин тә'рифә еһтијачы јох иди. Буну Назим өзү јахшы билирди. Һансы идарәдәнсә фабрикә чејран шәкилли бир дивар халчасы тохумаг сифариши верилмишди. Бу халчаны Нәчибә тохујурду. Өзү дә чох диггәтлә тохујурду. Назим бу ишин тамашасына дајаныб хејли бахды:

— Чох зәһмәтли ишдир,—деди.

Нәчибә шәклә ишарә едиб, чаваб верди:

— Чалышырам көзәл чыхсын!

— Көзәл чыхмағыны истәјирсәнсә, чејраны ат кәнара, өз шәклини тоху, гуртарсын кетсин!

Назимин бу сөзүнә Нәчибә пул кими гызарды, утандығындан чаваб вермәди, башыны да јухары галдырмады.

Бу һадисәдән үч күн сонра Назимин елчиләри гоша гапынын дәмир рәзәсини тәрпәтдиләр.

2

Шәрәбаны халанын еви шәһәрин јухары тәрәфиндә, Мирзә Фәтәли күчәсиндә иди. Бу, бир көһнә һәјәт иди. Дарвазасы чохдан лахламыш, әјилмишди. Һәјәтә кедән далан јарымчыг галмышды. Күчәдән өтәнләр һәјәтин ичини көрүрдүләр. Анчаг сонралар гапы тә'мир олунду. Һәјәтин ортасына семент төкүлдү, балача бир бағча салынды. Бурада күл-чичәк әкилир, ағач басдырылырды. Јашыллыгдан, көзәлликдән башга бу бағча һәјәт ушагларына бир мәшғулијјәт иди. Һәрә орада јени бир ағач басдырмаг, бәсләмәк истәјирди. Һәмин һәјәтә, Шәрәбаны халанын нәвәсинә чох елчиләр кәлмишди. Шәрәбаны хала онларын һеч бирини үмид илә јола салмамышды; чүнки гызы вермәк фикриндә дејилди. Әлбәт ки, ачытачығына: «вермирәм»,—демирди. Гызын ушаг олмағыны дејир, дәрсини гуртармамыш эрә кетмәк истәмәдијини, ја бир башгасына «дил вердијини» бәһанә кәтирди.

Анчаг бу күнкү елчиләрин иши ајры чүр иди, гаршыланмағы да ајры чүр иди. Гызын ишарәсиндән сонра Шәрәбаны хала идарәдән изи алыб, бүтүн күнү евдә галды, башыны дарады, палтарыны дәјишди, аралығы јығышдырды, отаглары саһмана салды, һазырлыг көрдү. Гоншулара да хәбәр верди ки: «Адам кәләчәк!»

Һәјәтдә сәкиләри сүпүрән, халча чырпан, тоз төкән, самавар сүртән, чуна пәрдәләрә бағ салан, күлданлары сулајан вә кағызлајан, гапы зәнкини дүзәлдән, диван үстүнә дөшәжчә салан, сүфрә ачан ким... Һәјәтин гызкәлини һамысы Нәчибәнин елчиләрини гаршыламаға һазырлашырды.

Назим дә Нәчибә кими атасыз-анасыз бөјүмүш бир оғлан иди. Анчаг дајысы Мирзәрәһман китаб мағазасында чалышырды. Көрүб-көтүрмүш, тәчрүбәли киши иди. Бачысы оғлунун хејир ишиндә чирмәниб габаға дүшмүшдү. Ики нәфәр өз јолдашларындан чағырмышды. Назимин хатирини истәјән Илјас мүәллим дә Мирзәрәһманын хаһишини гәбул етмишди. Бәли, апрелин ахырларында, мұлајим јаз күнләриндән бириндә, күн күнорта јериндән ағзы ашағы енәндә, елчиләр гоша гапынын рәзәсини тәрпәтдиләр. Ичәридән бир гадын сәси кәлди:

— Бујурун, бујурун!

Мирзәрәһман: «Бисмиллаһ»,—дејиб, һәјәтә кирди, онун далынча да јолдашлары дахил олдулар. Мирзәрәһман һәлә евдән чыхмамыш елчилик гајдаларындан сөһбәт салыб мәсләһәтләшмишди. О истәјирди ки, мәчлисдә сөһбәти Илјас мүәллим ачсын. Илјас мүәллим бојнуна алмады.

— Бу шәһәр гајда-ганунуну мән јахшы билмирәм. Бир дә ки, оғланын атасы јериндә Мирзәрәһманын данышмағы мұнасиб олар. Елә сөһбәти сиз башлајын, биз дә көмәкләшәрик,—деди.

Мирзәрәһман елчилик ишинин шәрәфини дә, мәс'улијјәтини дә билирди. Зарафат дејил, ики чанын бирләшмәји, аилә гурмағы, мәһәббәтин гәләбәси кими бир ишә баис олмаг бизим зәманәмиздә һәр бир инсан үчүн хејир ишдир. Бурада кәрәк сөз биләсән, фәнд биләсән, мә'рифәт, әдәб-әркан илә данышмаг биләсән. Кәрәк елә олсун ки, мұгабил тәрәфдә оғлана рәғбәт, һөрмәт ојансын...

Илјас мүәллим кими камил бир адамын бу иши өһ-

дәсинә көтүрмәмәји Мирзәрәһманын әндишәсини даһа да артырды. Инди о, үрәјиндә фикирләшир, план төкүр, сөз өјрәнирди ки, мәчлисдә габиліјјәтли чыхсын.

Мирзәрәһман јол боју јаваш аддымларла јеријәрәк, фикирләширди ки, мәтләби нечә башласын: «Сөз јох, чатан кими ев саһиби салам-кәлам илә бизим габағымыза чыхачаг. Әјләшән кими гәнд-чај да кәләчәк. Гызын адамларындан да кәлиб стол башында әјләшәчәкләр. Бәс сонра? Елә мәсәлә дә бурадан башланаачаг, сонра нә дејәсән, нечә дејәсән?»

— Нечә мәсләһәт билирсиниз, истәјирәм елә мәтләбдән башлајам. Бу ағыр вәзифәни ки, өһдәмә гојурсунуз, истәјирәм чајы ичмәмиш хаһиш еләјәм: гызын һәрисини алмамыш стәкана әл вурмајачағыг. Ев саһибиндән ики чаванын бирләшиб, мәгсәдинә чатмағыны хаһиш еләмәјә кәлмишик. Нечә дејәрләр, бу гапыја тәмәннаја кәлмишик, һамылыгча!..

Илјас мүәллим буну мәсләһәт билмәди:

— Јох,—деди,—Мирзәрәһман, мүнәсиб дүшмәз, һәр һалда бир мүгәддимә лазымдыр. Кичик дә олса, лазымдыр. О јандан-бу јандан, һаваларын хош кечмәсиндән-заддан...

Мирзәрәһманын гоншусу Әсәд дә мүәллимин сөзүнә гүввәт верди:

— Илјас мүәллим дүз дејир. Әввәл башдан кәрәк бир сөһбәт салаг. Күман ки, оғлан барәдә, Назим барәдә. Һәрчәнд таныјырлар, гыз ону танымамыш дејил, амма јенә беш-үч кәлмә сөз ачмаг пис олмаз. Кимдир, кимин оғлудур, нә сәнәтин саһибидир, сәриштәси нәјәдир, филан...

Мирзәрәһман шәрик олду:

— Әсәд, ону мән унутмамышам. Назимә, әлбәт ки, нечә лазымдыр, һасијјәтнамә верәчәјәм. Дүшүнмүшәм. Амма истәјирәм сөһбәт ачыландан сонра еләјәм, чүнки ламдандүшдү олмасын.

— Дамдандүшдү олмаз. Билірләр ки, гыз алмаға кәлмишик вә гызы да Назим Әлијевә истәјирик. Буну билдирләр, оғлан барәдә дә чох марагланаачаглар.

Илјас мүәллим дә Әсәдин сөзүнә тәрәфдар иди:

— Суал верәчәкләр. Мүмкүндүр ки, оғланын лап тәрчүмеји-һалыны да сорушачаглар.

— Сорушмаға да ихтијарлары вар, чүнки халғ гыз бөјүдүб, өзү дә тәрифли бир гыз! Халғ билмәк истәјәчәк ки, кәрәк гызы кимә веририк, нечә веририк.

Мирзәрәһман сөзүн узандығыны көрүб јекунлашдырды:

— Гардаш, белә јердә еһтијат лазым дејил. Нечә сорғу-суала тутсалар, чавабымыз вар. Шүкүр ки, оғлумуз гызларындан әскик адам дејил. Мәрифәти, әсил-нәсәби, зәманәјә көрә... Нә сорушсалар, чавабыны верәрик, мүзәјигә јохдур!

Мирзәрәһман доғрудан да гыз евиндә растлашачағы сорғу-суала чаваб һазырламышды. О јәгин билирди ки, әввәлчә оғланын аиләсини, әсил-нәсәбини сорушачаглар. Гызын нәнәси көһнәпәрәст адамдыр. Јәгин дејәчәк көрүм атасы ким имиш, анасы һардан имиш. Заты, сүдү... Сонра ев-ешијини, вар-дөвләт бабәтиндән һалыны соршачаг; гоһум-әгрәбасындан, јериндән, јурдундан хәбәр тутмаг истәјәчәк. Бунларын һамысына чаваб вермәк кәрәк...

3

Бәли, елчиләр һәјәт гапысында еһтирам илә гаршыландылар. «Бујур-бујур!» илә отаглара үз гојдулар. Шәрәбаны хала өзү бир-бир стул чәкиб, онлары әјләшдирди, хошкәлдин еләди. Гыз евинин дә јахын адамларындан бир нечәси кәлиб әјләшди. Бир дәгигә чәкмәмиш мис мәчмәјидә тәрәш стәканларда буғланан рәнкли чај верилди, доғранмыш кәллә гәнд гојулду, мүрәббә габлары орталыға кәлди. Сөһбәт ачылды. Өзү дә елә ачылды ки, кимин илк данышдығыны сечмәк һеч мүмкүн олмады. Мирзәрәһман бир заман ону көрдү ки, Шәрәбаны хала үзүнү она тәрәф тутуб дејир:

— Аллаһ сизинкиләри дә сахласын, инди бу зәманәдә чаванлар тез бөјүјүр, тез јетишир, тез дә боја-баша чатырлар. Мәсәлән, мәним өзүмдән сорушсалар, дејәрәм: о бир дәнә инди һәм оғулдур, һәм әрдир, һәм гыздыр. Мәндән сорушсалар, дејәрәм: ону дүнән бешикдән галдырмышам. Лап елә бил дүнән иди. Һанда ки, ушаг. машаллаһ, ким демиш, сизинкиләрдән артыг олмасын, көрүрсән...

Мирзәрәһман гыз тәрәфин белә фәал тәрпәшмәсини, гарынын лап габаға дүшүб, мәтләбдән данышмасыны өз ачизлијинә дәләләт кәтирди, стулуну бир аз габаға чәкиб, јериндән галхды, тәзәдән отурду, отурашлары көз кәздириб, синәсини арытды, сөзә башлады:

— Шәрәбаны хала чох јахшы дејир ки, индики чаванлар тез боја-баша чатырлар. Бәли, зәманәнин буна тә'сири олмамыш дејил. Совет һөкүмәти ушаглары атадан-анадан да артыг әзизләјиб охудар, өјрәдир, бөјүдүб адам еләјир. Көрүрсән дүнәнки чолпа бу күн бир идарәдә отуруб иш апарыр. Мәсәлән, бизим Назим, вахтында јетим бир ушаг иди, мәктәб она лап ата олду. Ики ил дејил али мәктәби гуртарыб...

Шәрәбаны хала гонағын сөзүнү кәсди:

— Сиз бујурдуғунуз оғлан, јә'ни Назим али дәрсини гуртарыб?

— Бәли, ики илдир али дәрси гуртарыб.

— Заштасы нечә, вармы?

— Вар, сәриштәси вар, чохдан ишләјир.

— Јох, ону демирәм.

Мирзәрәһман дурухду:

— Нәји сорушдунуз, мүлтәфит олмадым?

Шәрәбаны хала да стулуну ирәли чәкиб, әдини ағзына апарды, еһмалча бир өскүрдү вә сонра сорушду:

— Ону сорушдум ки, а гадан алым, оғланын заштасы нечә, вармы?

Мирзәрәһмандан сәс чыхмады, јолдашларынын үзүнә бахды. Шәрәбаны хала изаһ етди:

— О ки, дејирсиниз охумушдур, дәрсини дә гуртарыб, чох әчәб, заштасы нечә, вармы? Гуртарыбмы?

Мирзәрәһман Илјас мүәллимә, Илјас мүәллим Әсәдә бахды. Шәрәбаны хала суаллы нәзәри илә елчиләри сүздү. Бир ан мәчлисдә интизарлы сүкут олду. Илјас мүәллим үзүнү Мирзәрәһмана тутуб деди:

— Шәрәбаны хала сорушур ки, Назим диссертасија јазыб, зашишат еләјибми? Јә'ни...

— Бәли, мән ону сорушурам ки, заштасы вармы оғланын? Назимин?

Мирзәрәһман белә бир суал көзләмирди вә көзләмәзди дә.

— Јохдур, хејр јохдур!—деди.

Шәрәбаны хала тәәччүб еләди:

— Бәс елә охумуш, али дәрс гуртармыш оғлан нә әчәб заштасыздыр?

Мирзәрәһман үзр кәтирди:

— Јә'ни габил оғланды, далынча дүшсә әлбәт ки, һеч вахт диссертасија јазанлардан әскик дејил. Анчаг башы ишә гарышыб, тикинтидә чох әмәк гојур, вахты

јохдур. Електрик апаратлары дүзәлдир, јохлајыр, елминдә, сәнәтиндә јахшы габилдир. Анчаг диссертасијасы һәлә ки, јохдур!

Шәрәбаны хала бу чавабдан мәмнун галмады, дүбарә сорушду:

— Һәфтәрефераты нечә, вармы?

— Хејр, јохдур.

— Оғланын ки, сиз дејирсиниз дәрси вар, нә әчәб бәс дәрсини баша вурмур?

— Баша вурмағына вуруб. Диплому чибиндәдир. Амма диссертасија јазмыр. Мүһәндислик еләјир. Өзү дә тикинтидә електрик ишләринә бахыр. Тәзә шәһәрдә— Сумгајытда ону јахшы таныјырлар. Јахшы да һөрмәти вар.

Шәрәбаны хала, гонаглары мә'јус еләмәмәк үчүн башы илә разылыг ишарәси верирди:

— Олсун, тәки олсун. Ев тикән дә лазымдыр, електрик иши дә вачибдир. Намысы бунлар хејр ишдир, олсун, нијә дә олмасын! Амма бизим институтда дәрс гуртаран зашта далынча кедир, зашта еләјән чох олур. Мән көрүрәм, чох да севинирәм ки, бизим чаванларын чоху инди олуб зашта саһиб...

Шәрәбаны халанын бу гәдәр диссертасија севдасына дүшмәји тәәччүблү көрүнмәсин. О, мүәллим институтундакы клубун һәр сәлигәсинә, тәмизлијинә, гапы-пәнчәрәсинә, шүшәләринә, күрсүләринә, стол үстүнүн өртүјүнә, графининә, су стәканыначан һамысына нәзарәт едир. Шәрәбаны хала һәм сәлигәли, һәм дә вәзифәсинә диггәтли олдуғу үчүн вахт-бивахт бу клубдан узаға кетмир. Клубда исә марағлы, тамашалы ишләр чох олур. Кино тамашасындан, ичласдан, мүһазирәдән, концертдән башга бурада чохла «зашта» олур. Бу «тамаша» Шәрәбаны халанын чох хошуна кәлир. Көрүрсән бир нечә нәфәр кечиб отурду күрсүнүн далында. Голтуғунда галын китаб олан бир оғлан да чыхды данышмаға. Оғлан отурандан сонра гоча мүәллимләр һәмин галын китабы вараглајыр, чыхыр, башлајыр һәмин оғланы тә'рифләмәјә. Бири тә'рифләјир, беши тә'рифләјир... Ичласын ахырында да һамы оғланын әлини сыхыр, ону тәбрик едир. Гызлар да дәстә-дәстә күл кәтириб верирләр. Сонра да оғлан адамлары јығыб апарыр гонаглыға. Һәлә о гәрибәдир ки, кассирин демәјинә көрә, ичласын сәһәрисин күнү данышан оғланын мөвачиби икигат артыр.

Нә исә, бу чох үрәжачан тамаша иди.

Шәрәбаны хала бу шадлыг мәрәсимини чох көрмүшдү, үрәжиндә чох да арзуламышды. Әлбәт ки, өзү үчүн, яшы кечмиш оғлу үчүн јох, башга јахын адамлар үчүн арзуламышды.

Бәлкә Нәчибә үчүн арзуламышды? Јох! Шәрәбаны хала Нәчибә кими утанчаг бир гызын бу ишә гошулмағына инанмырды. Билирди ки, онун күчү чатмаз. Амма онун нишанлысы? Ону алан оғлан диссертасија саһиби олса, чох јахшы оларды! Кечмишдә евләнән оғландан мүлк, мал, башлыг истәрдиләр. Инди һеч олмаса бир диссертасија истәмәјә гызын, әлбәт ки, һаггы вар! Әгли башында олан гыз буну истәмәмиш олмаз; чүнки диссертасија инди чәтин бир иш дејил. Көрүрсән далынча дүшән дүзәлдир.

Шәрәбаны халанын сөзү бу јердән башламасы Мирзәрәһманын планларыны алт-үст етмишди. Онун һазырладығы хасијјәтнамә, демәк олар ки, ишә кечмәди; чүнки оғланын нә ата-анасы, нә заты-сүдү илә, нә гоһум-гардашы илә марагланан вар; гыз евини, јә'ни Шәрәбаны арвады бирчә шеј марагландырыр: «диссертасија», о да ки, Назимдә јох! Бәс бу иш нә сајаг олачаг? Һәрифә нә чаваб вермәк, нә тәдбир төкмәк?.. Мирзәрәһман нејлим, нечә еләјим һајында иди ки, Илјас мүәллимин сәси ешидилди. О, үзүнү гызын нәнәсинә тутуб деди:

— Шәрәбаны хала, дүздүр сиз диссертасија барәсиндә дејирсиниз, Мирзәрәһман да утанчаглыға салыб динмир. Амма Назими елә ачиз билмәјин. Онун да башга чаванлар кими диссертасијасы вар!

Мирзәрәһман Илјас мүәллими баша дүшмәди, сөзүн ардыны көзләди. Шәрәбаны хала исә бу сөздән севинмиш кими чәлд суал верди:

— Варыдырмы?

— Бәли, онун да варыдыр. Онун диссертасијасы һеч башгаларынкындан әскик дејил!

— Заштасы да вар?

— Јох, мүдафиәси бу јахынларда олачагдыр. Мәним өзүм дә, һәрчәнд електрикдән башым чыхмаз, амма иштирак едәчәјәм!

— Олачагмы?

— Бәли, лап бу јахынларда олачаг.

— Тәки олсун, тәки олсун, чүнки зашта һәр барәдән јахшы ишдир!..

Шәрәбаны хала елчиләрә гәти чаваб вермәсә дә, рәдд чавабы да вермәди:

— Сағлыг олсун, Назим заштасыны гуртарар, нә дејирәм. Бир гыз бир оғланындыр. О мәгамда биз тәрәфдән бир манечилик олмаз. Гызын өзүнүн дә ағзыны арашдырарыг, нә ејби вар, сағлыг олсун, бир гыз бир оғланындыр...

Елчиләр дурмаға мәчбур олдулар. Мәсәлә ачыг галса да, дурдулар.

Гапыдан чыханда, Мирзәрәһман Илјас мүәллими данлады:

— Ај рәһмәтлик оғлу, ишин ичиндә олан мән, сән һардан көтүрүб дејирсән оғланын диссертасијасы вар? Назим һеч јатса јухусуна да диссертасија кәлмәз. Алдатмаг, јалан нә үчүн?

Илјас мүәллим ону сакит еләди:

— Мирзәрәһман, һеч һараһат олма! Бир һәфтәјәчән Назим мүдафиә еләсин, сән дә тамаша елә!

— Ахы нәји мүдафиә еләјәчәк?

— Көрәрсән нәји! Сән бу иши мәнә һәвалә елә!

— А киши, сән Шәрәбаны хала кими әждаһаны алдадачагсан?

— Алдатмаг-зад јох! Лап онун көзүнүн табағында Назим мүдафиә еләсин, гој о да тамаша еләсин!

— Мән баша дүшмүрәм...

— Баша дүшмәли бир шеј јохдур. Сән бир күнлүјә, бир ахшам институтун клубуну бизим үчүн, Мүһәндис Чәмијјәтинин ичласы үчүн ал!

— О асан шејдир!

— Галан һәр шеј мәним бојнума!

Илјас мүәллим дедијинин үстүндә дуран адам иди. Елчиликдән белә гајытмағын Назими мә'јус едәчәјини, ләнкимәјин иши корлаја биләчәјини дүшүнүб, һәмни кечә Назими јанына чағырды.

— Оғлум,—деди,—доғрудур, сәнин диссертасијан јохдур, амма нә билијин, нә ишин ондан әскикдир. Шәрәбаны хала да авам падындыр. «Зашта»,—дејиб дурур. Ону да јахшы билирсән ки, нә үчүн дејир. Ихтирачылар бүросуна вердијин о лајиһәләрин икисини дә мән охумушам. Һәр бири бир диссертасијадан артыгдыр. Бүронун гәрары вар ки, онлар шуранын јахын ичласында мүза-

кирајә гојулсун. Сән һазырлаш, чертјожлары да саһма-на сал, кәтир!

Назим ики ил иди трестдә електрик мүһәндиси иди. Әмәк просесини механикләшдирмәк јолунда көрдүјү тәдбирләрә көрә ики дәфә мүкафат алмышды. Инди исә кәрпичкәсән машынын мәһсулдарлыг сүр'әтини артырмаг, суваг ишини електрик апараты илә кечирмәк үчүн јени лајиһәләр тәгдим етмишди. Бу лајиһәләрин һәр икисинин тәсдиги вә тәтбиги тикинти ишини сүр'әтләндирмәкдән башга ајда јүз мин манат гәнаәт верирди.

Назимин лајиһәләрини доғрудан да Илјас мүәллим дөјән јердә, дисертасијалар мүдафиә олуна залда, мүәллимләр институтунун залында мүзакирә етдиләр. Јенә бөјүк мүәллимләр кечиб стол далында отурду. Назим чыхыб фикирләрини деди, кәрпичкәсән машынын моделини, һәрәкәт чәдвәлини дә кәтириб көстәрди.

Күрсүјә чыхыб данышан мүһәндисләрин, профессорларын һамысы бу тәклифин чох әгилли, фајдалы олдуғуну дедиләр вә мүәллифи тәбрик етдиләр. Тикинти трестинин рәиси, Назимин үч мин манат пул илә мүкафатланмағы һаггында әмр охуду. Адамлар бир-бир әлини сыхыб тәбрик едәндә, Назим бәрк, исти вә балача бир әлин әлинә тохундуғуну һисс етди. Диггәтлә баханда, балача бөјлү Шәрәбаны халаны көрдү. Гадын онун әлини бәрк-бәрк сыхды, лакин әл чәкмәди. Үзүнә бахабаха деди:

— Оғул, бәри дән, үзүндән өпүм! Һалал олсун сәнә, оғул Назим! Һалал олсун сизә!

Кәнардан баханлар күман едирди ки, хадимә гадын «Һалал олсун»,—дејә Назимин мүкафатына ишарә едир. Әслиндә исә Шәрәбаны хала Назимә мәналы бахыр, хәјалында Нәчибәни тутур, үрәкдән дејирди:

— Һалал олсун!

Буна көрә дә әввәл «сәнә» деди, сонра Назими гучаглајыб өпәндә, һәр ики чаваны, онларын хошбәхт һәјатыны нәзәринә кәтириб:

— Һалал олсун сизә!—деди.

Буну лап үрәкдән деди.

Мирзәрәһман да, Илјас мүәллим дә, Әсәд дә бу мәнзәрәјә бахыб күлүшдүләр. Назим утандығындан тез арадан чыхды.

НАЗИК МӘТЛӘБ

1

— Нијә кәлмисән?

— Нә кәзирсән бурада?

— Сәнә ким ичазә вериб?

Маариф мүдири мәни көрәндә тәәччүб еләди. Бир ај олмаз ки, өзү тәјиннамә вериб Јарпызлы кәндиңә көндәрмишди. Чох бөјүк үмид вә е'тимад илә көндәрмишди. Мүдириң дә, башга тәшкилатларын да бизә үмид бәсләмәјә әсасы, һәм дә мөһкәм әсасы вар иди; чүнки биз, бу ил педагожи тәһсили битирән чаванлар одлу һәвәс вә уча бир идеал илә кәндләрә кедирдик.

Бурахылыш кечәсиндә һөкүмәтин кәнд мүәллимләринә тәбрик мүрачиәтини охудулар. Республика маариф комиссары бизә өз өвлады кими үз тутур, ата нәсиһәти верирди:

— Чаван мүәллимләримиз,—дејирди,—чәһаләт вә савадсызлыг илә мүбаризә чәбһәсинә кедирләр. Онлар узаг кәндләримиздә маариф ишығы јандырмаға, шура һөкүмәтинин кәтирдији јени һәјаты чамаата баша салмаға кедирләр. Кәрәк унутмасынлар ки, зәһмәткеш кәндлинин һөрмәтини газанмаг биринчи вәзифәдир. Кәндли сизә инанмаса, нә сөзүңүзә мәна верәр, нә дә ихтијарыныза ушаг верәр. Кәрәк онун гәлбинә кирәсиниз, өзүңүзү севдирәсиниз. О да нә илә олар? Хош рәфтар илә. Кәндлинин ушағына өз ушағын кими бах! Тәмиз, мәррифәтли, дәрракәли, тәвазөкар долан! Мүәллим кәндлинин әли гәләмли достудур. Кәндли она һәм ушаг тапшырачаг, һәм мәсләһәт еләјәчәк, һәм дә чохларына демәдији дәрдини дејәчәк. Ән хырда, еһтијатсыз бир һәрәкәт ону кәндлинин көзүндән елә сала биләр ки, кәнч мүәллим баш көтүрүб гачмаға мөчбур олар. Кәндә кәдәйләрими-

зин биринчи везифәси һөрмәт, е'тибар газанмагдыр. Сизин маариф хадими кими нүфуз газанмаңыз һампаны, молланы, фалчыны тамам нүфуздан салачаг, кәндлинин көзүнү ачачаг. Бу да маарифин вачиб ишидир. Сизә бу јолда угурлар олсун! Кедин, балаларым!

Комиссарын сөзләри бизә елә тә'сир етмишди ки, кечәни дә раһат јатмыр, һәјәчан кечирирдик. Истәјирдик сәһәр тез ачылсын, гатара отуруб тә'јинат јеримизә кедәк, бөјүкләримизин үмидинә лајиг иш көрәк.

Тәкчә биз јох, маариф шө'бәсинин ишчиләри дә һәјәчан кечирирдиләр. Биз јүрүшә кедән әскәр идиксә, онлар чәһәјә гошун апаран забит везифәсиндә идиләр. Идарә халис бир сәрбәстлик штабы иди. Кечә дә чыраглар јаныр, телефонлар сәсләнир, машинкада әмрләр, мүрачиәтләр, мәктублар, програмлар чап олунурду. Тәрәддүд кәсилмирди...

Белә һәјәчан илә кетмиш, һәм дә узаг кәндә кетмиш бир кәнч мүүллимин бу тезликдә гәфилдән гајыдыб кәлмәси әлбәт ки, тәәччүблү иди. Маариф мүдири мәни идарәсиндә көрән кими сорғу-суала басды:

— Нијә кәлмисән? Нә кәзирсән бурада? Ким ичазә вериб?

О заман белә һадисәләр олмурду. Даһа доғрусу чох надир олурду. О да мәним башыма кәлмишди.

Маариф мүдиринин тәһдидли вә тә'кидли суалларына нечә, нә чаваб вердијими демәздән габаг истәјирәм сөһбәтимизин әввәлине, кәндә кетдијим күнләрә гајыдам.

Мәним тә'јин олундуғум Јарпызлы кәнди тәбиәтин ән көзәл кушәси иди. Ики тәпә арасында јерләшмишди. Ортадан, дәрин дәрәдән көз јашы кими дуру, буз кими сојуг чај ахырды. Бәри јамачда дәрә башы јухары сыраланмыш кәнд евләри узаныб кедирди, о бири јамачда да гарағач, палыд мешәси. Бәри јамач ачыг. О бири јамач уча вә гоча ағачларла өртүлү иди. Бәри јамач күнеј, о бириси гүзеј иди. Дәрәдән галхараг мешәјә кирән, чығыра бәнзәр оғрун јоллар сых ағачлар ичиндә итиб кедирди. О јоллара анчаг јерлиләр бәләд иди. Кәнар, пәбәләд адам кетмәјә еһтијат едәрди.

Кәндлиләр мүүллими чох меһрибан гаршылајырдылар. Јетирән кими бизә мәнзил дүзәлтдиләр. Дәстә-дәстә көрүшүмүзә кәлиб, хош кәлдин еләдиләр.

Мин бир арзу, мин бир һәвәслә мән кәнд мәктәбинин сәккизинчи синфиндә һесаб дәрси демәјә башладым.

Нә олајды, инсанын илк әмәк күнләринин ешги, һәвәси һәмишә галајды! Јорулмаг, усанмаг билмәдән кечәни күндүзә гатыб, дәрс дедијим күнләрин һәрарәти неч бир заман дамағымдан кетмәз. Синиф журналыны голтуғума вуруб, мәғрур аддымларла дәрс отағына кирәндә, 40—45 ушағын курулту илә ајаға галхдығыны, күләр үзлә өз мүүллимләрини сүздүјүнү көрәндә, бир ишарә илә һамынын гузу кими сүкута далыб әјләшдијини көрәндә, мән өзүмү дүнјанын ән бәхтијар адамы сәјырдым.

О бири тәрәфдән дә, е'тираф едим ки, дизләрим әсир, үрәјим гәфәс гушу кими чырпынырды. Гаршымда әјләшән ушагларын һәрәси бир евдән кәлиб, һәрәси бир кишинин өвладыдыр. Һәрәси мәнә бир нәзәр илә бахыр, һәрәсиндә бир фикир ојаныр. Мүмкүндүр ки, бунлар ахшам евләринә гајыданда мәним сөһбәтими салачаглар. Валидејнләринин «тәзә мүүллим» һаггында сорғуларына ким билир нә чаваблар дејәчәк, нә хасијәтнамә верәчәкләр?..

«Ән хырда, еһтијатсыз бир һәрәкәт ону кәндлинин көзүндән елә сала биләр ки, кәнч мүүллим баш көтүрүб гачмаға мәчбур олар...».

Бу бөјүк сөзләр мәним гулағымда даһа гүввәтлә јенидән сәсләнирди. Она көрә јеришимә дә диггәт едир, синифдә ушаглар гаршысында күлмәјә дә еһтијат едирдим. Бүтүн күнү вә кечәни шәһәрдән кәтирдијим мәсәлә вә мисал китабларыны габағыма төкүб вараглајыр, дәрс һазырлајырдым. Чалышырдым ки, дедијим дәрс тәзә, һәм дә нөгтәсинәчән ушаглара ајдын олсун.

О заман мүүллим аз иди. Семинарија битирмиш мүүллими тәчрүбәли мүүллимләрдән үстүн тутурдулар. О вахт елә иди, билмирәм нијә елә иди, амма елә иди.

Илк дөфә синфә кирмәјин, курулту илә ајаға галхан мәктәблиләрә салам вермәјин нә демәк олдуғуну анчаг мүүллимләр биләрләр. Ким десә ки, о күнкү севинчин һәдди-һүдуду вар, јалан дејир.

Өзү дә синиф нә синиф! Чәркәләнмиш сыраларда бостан шамамасы кими сағлам, әлван, бир-бириндән әдәбли, сакит, јарашыглы ушаглар әјләшиб, тәзә мүүллимләринин нә дејәчәјини, нечә дејәчәјини арамсыз көзләјирләр. Мән бу ушаглара чәбр, һәндәсә дәрси, ријазин дүстурлар өјрәдәчәјәм. Гочамаһ мүүллимләрдән, галын-

галын китаблардан өjrэндикләримин һамысыны нөгтәбә-нөгтә лап елә инди, биринчи дәрседә ушаглара демәк, өj-рәтмәк истәjирәм. Тахтада jаздығым дүстурлары һәлл едәрәк нәтичәсини сөjlәдикчә, интизарла әjlәшән ушаг-ларын симасында мараг ишығыны көрмәjә тәләсирдим. Бир диггәт, бир севинч, бир тәбәссүм һисс етдикчә, бөjүк һүнәр көстәрмиш кими, гүрур илә синифдә варкәл едир, рәгәмләрин, кәмиjјәтләрин сирләрини, «неjlәрик» чава-быны ширин-ширин данышмаг истәjирдим.

Габаг сырларда учабоj, ағбәниз, узунсач, гаракөз бир гыз әjlәшмишди. Зивәр санки бу 40 ушағын ичин-дә Кәһкәшанда парлаг бир улдуз кими сечилирди. Мән онун адыны журналда охуjанда хүсуси бир һәзз алыр-дым. Мәнә елә кәлирди ки, бу гыза ән мүнәсиб ад гоj-мушлар.

Бир күн, ики күн, үч күн...

Јох, мән бу учабоj гызы башгалары кими көрә билми-рәм, башгаларына бахдығым кими баха билмирәм. Зи-вәрин һәр сөзү, һәр һәрәкәти мәнә идеал көрүнүр. О, суала чаваб вермәк үчүн ајаға галхыб ики кәлмә да-нышанда jаналары пул кими гызарыр, гыз тәһәрдән-тәһәрә дүшүр, бир күнаһ ишләмиш кими, өзүнү итирир. Тахтада jаздығы дүстурлары дүрүст вә чәлд һәлл етсә, нәтичәни көзәл данышса да, башыны галдырыб үзүмә дик бахмыр, хәчаләтли кими jерә баха-баха кечиб сырада әjlәширди. Зивәрин ағ, енли үзү, чазибәли олмасы, бадам көзләри нәинки дәрседә, евдә, истираһәтдә, jамачда, тә-биәт сеjринә далдығым вахтда да мәни тәрк етмир, сан-ки изләjирди. Ашкар көрүрдүм ки, бу гызын ады кәлән-дә мәним һалым дәjишир. Зивәр үркәк чеjран кими ба-шыны чевирәрәк, о jан-бу jана бахдыгча хурмаjы, галын һөрүкләри күрәjиндә, ағ ипәк көjнәjинин үстүндә jол ахтаран әф'и илан кими гыврылырды. Бу исә гыза хүсу-си мәлаһәт верирди. Дәрседә нәзәрләримиз растлашанда билмирдим нә һала дүшүрәм. Шимшәк чахмыш, илды-рым вурмуш кими, синиф башыма доланырды.

Тәнәффүсдә, мүәллимләр зарафатлашдығы jердә мән-ним көзләрим еjвандан jығышмырды.

Аз галырдым бу беjти охуjам:

Сәндән аjры jүз гәмү дәрду мәламәтдир мәнә,

Нә хошам, нә нахошам, билмәм нә һаләтдир мәнә!

Һансы бир һисс исә мәнә деjирди ки, Зивәрин һалы сәнинкинән галан деjил.

Биз растлашанда, һәр икимиз рәнк вериб рәнк алыр-дыг. О баханда мән, мән баханда о, көзүнү jаjындырыр-ды. Лап бу дәгигәләрдә мүәллимләримизин бөjүк сөзү гулагларымда даһа учадан сәсләнирди: «Ән хырда, еһ-тиjатсыз бир һәрәкәт ону кәндлинин көзүндән елә сала биләр ки, кәнч мүәллим баш көтүрүб гачмаға мәчбур олар!..»

Мән инди чәтин бир ишә дүшмүшдүм. Од илә су ара-сында, вәзифә илә арзу, шүүр илә һисс арасында мат-мәттәл галмышдым. Күман едирдим ки, бә'зи ушаглар да бизим мүнәсибәтләримиздәки геjри-адилиjи дүjмуш-лар. Каһ мәнә вә каһ Зивәрә бахан бир ушағын jанында-кына нәсә пычылдадығыны бир дәфә ашкар көрдүм.

Мәним үчүн бундан ағыр төһмәт, мәзәммәт ола бил-мәзди. «Рүсваj олдум, илаһи!» Мүәллимин өз тәләбәсилә бу рәфтарыны ешитсәләр, аләм jығылыб мәним үзүмә түпүрмәзми?.. Хеjр, мән бурада ишләjә билмәрәм. Охум даша дәjди. Мән кетмәлиjәм!

Деjә биләрәм ки, өмрүмүн ән хәчаләтли дәгигәләрини jашаjырдым. Гәлбим од илә, көз илә елә долмушду ки, бу саат вүчүдүмүн jаныб күлә дөнәчәjини зәнн едирдим. Башымдан түстүләр, думанлар галхырды. Хәjалымда бир ады ән бөjүк һәрфләрлә jазыр, позур, тәкrap jазырдым. Билдиjим әлифбаларын һамысы илә, ән зәриф, ән әлван хәтләрлә jазыр, сонра да бир кәс билмәсин деjә, аман-сызлыгла позурдум. Јанымда нә анам, нә бачым, нә бир үрәк сирдашым! Дәрдими бир кәсә демәjә чүр'әт етмир, дәрседән сонра һавалы кими динмәз-сөjlәмәз кәнд күчә-ләриндә һәрләнирдим. Көрән дә jәгин ки, ришхәнд илә бахыб деjирди: «Риjазиjјатчы!»

Каш мән Јарпызлыjа үз дөндәрмәjә идим, сәккизин-чи синфә аjаг басмаjа идим!..

— Јох, мән кетмәлиjәм!

Тә'чили иш үчүн мүдирдән изин алдығым тутгун бир наjыз сәһәриндә Кагорун мәхмәрли фәjтонуна отуруб, jекнәсәг зынгыров сәсләринин аһәнкилә даглары тәрк едирдим. Әзизиндән, вәтәниндән аjрылмаға мәчбур еди-ләнләрин әһвал-руһијәсилә, кор-пешман шәһәрә гаjы-дырдым. Булуд кими тутулмуш, гыш күнү кими гарал-мышдым. Деjәсән күрәjимдән, үрәjимдән ити хәнчәр вур-мушдулар. Исти jарамы бағламаға, сағалтмаға, бәлкә дә даһа белә jаралар алмаға кедирдим.

Нә олуp-олсун мән вәзифәмин ләjагәтинн сахламаг

үчүн гэлбимин сәсини боғмалы, Зивәри унутмаға чалыш-малыжам.

Бу, әлбәттә чәтин иди. Анчаг мүгәддәс мүәллимлик вәзифәсинә јеничә гәдәм гојан бир чаван үчүн зәрури иди. Кедирдим, анчаг көзләрим и архамда гојуб кедирдим. Гәлбими, арзуму, һиссими, кәләчәјими, бәлкә дә бүтүн варлығымы дағларда гојуб кедирдим. Архадан гарлы тәпәләрин, гара мешәләрин, гыврым јолларын далында булаг суларынын мүләјим шырылтылары арасындан мәни һезин бир чағырыш, бир нида сәсләјирди. Бу, һәја вә исмәтиндән пул кими гызаран көзәл бир мәләјин мәјүс килеји, шикајәти иди. Мән бу сәси һәр дәгигә ешидирдим. Зәһнимдә ики һисс чарпышырды. Бири дејирди: гајыт, тохта, ишлә, мәнәббәтинә чарә, јол ахтар. Бири дә дејирди: јох, өзүнү дә, Зивәри дә рүсвај етмә, адыны, мүәллимләринин нәсиһәтини уча тут!

* *
*

Шәһәрә гајыдандан сонра маариф мүдири мәни ушаг кими габағына гојуб данлады.

— Нијә кәлмисән?

— Нә кәзирсән бурада?

— Сәнә ким ичазә вериб, ким?

Мүдир һиддәт вә һејрәтлә үзүмә бахыр, гајытмағымын сәбәбини тәкидлә сорушур, чаваб көзләмәдән һөкмүнү верирди:

— Бәзи чаванлар көрәсән нијә бир јердә бәнд алмырлар? Бунлар нә истәјир, нә ахтарырлар? Тәјинат дәјишмәкдән јорулдуг. Билмирәм нә сајаг еләјәк!..

— Мән кәнддән гачмырам, даһа узаг јерләрә кетмәјә разыјам!

Әлбәт ки, мәним дилим гыса иди. Ачыг данышмаға, сиррими демәјә дә үзүм јох иди. Инди һара кәндәрсәләр, кедәси идим. Елә дә олду. Мүдирдән тәзә вәсигә аландан сонра бир көмүрчүнүн гатырыны кирајә еләдим, Габагтәпә дағларына үз тутуб, архама бахмадан кетдим. О кәдән кетдим...

Һәјатың тәбии ганунлары сакит ахан сел кими һәр бир истәкдән, арзудан, еһтирасдан күчлү олур. Фәсилләрин дөврүнү дајандырмаг мүмкүн олмадығы кими, бу ганунларын да мәчрасыны дәјишмәк мүмкүн олмур.

Оддан көтүрүлмүш көз кими мәним Зивәрә олан мәнәббәтим заман-заман сојуду, сөндү, нәһајәт унудулду. Өмрүн сәрт рузкары бизим һәрәмизи бир тәрәфә јөнәлтди, һәјатың мүрәккәб, долашыг, чәтин јолларында атыб-тутду, сынагларә салды, бөјүттү, бәркитди.

Нә мән ону ахтарыр, нә о мәни сорушурду. Илк вә сон көрүшүмүз һезин бир хатирә олараг галырды.

2

Инди бу һадисәдән отуз ил кечмишдир. Мән инди бөјүк бир аиләнин башчысыјам. Зивәр һаггындакы хатирәләрим нә гәдәр әзиз, нә гәдәр ширин олса да, бунлары дилә кәтирмәздим, әкәр бир мүнасибәт олмасајды.

Гапынын зәнки чалынды. Кичик оғлум гапыны ачан кими гонаглары ичәри бурахды, чәлд мәним отағыма гачды:

— Ата, гонаг кәлиб!

Ушаг, евимизә кәлиб-кәдәнләри таныјырды. Танымадығы адамлар кәләндә габагчадан мәнә хәбәр вермәји адәт етмишди: «Филан әми, филан хала». Јох, «гонаг кәлиб», — дејәндә, билдим ки, набәләд адам олачаг. Кәләнләр ики гадын, ики киши иди. Дәһлиздә дајаныб, ев саһибиндән рүсхәт истәјирдиләр. Мән онлары гаршылајыб әл вердим, хош кәлдин еләјиб дедим:

— Бујурун, бујурун ичәри!

Гонаглар әјләшдиләр, әтрафа нәзәр салдылар. Онлар мәни, мән онлары сејр етдијим дәгигәләрдә евдә узун сүрмәси мүмкүн олмајан сојуг бир сүкут һисс олунду. Демәјә бир сөз тапмагда чәтинлик чәксәм дә, сүкуту поэмағы лазым билдим:

— Нечәсиниз, әһвалыңыз нечәдир, тәзә хәбәрдән-задан нә вар, нә јох?

Мән бу үмуми, бәлкә дә мәтләбсиз, мәнасыз суалларымла гонаглары диндирмәк истәјирдим.

Күләшгабаг гадын чаваб верди:

— Әһвалыңыз јахшы олсун!

Гадын санки мәним суалымы көзләјирмиш. Дәрһал сәсинин аһәнкини дәјишәрәк, көзләмәдән мәнә суал верди:

— Мүәллим, јәгин ки, бизи танымадыңыз?

Бу сөздән сонра мән гонагларә диггәтлә бахмаға мәчбур олдум.

Мүәллимлик сәнәтинин бир көзәллији дә будур ки, бөјүҗүб әрсәјә кәлән кәнчләр арасында һәмишә, һәр јердә шакирдләринә раст кәлирсән. Сән унутмуш олсан да, кәнчләр һафизәли олу, сәни унутмурлар.

Мән гонағын үзүнә диггәтлә баханда думанлы хәјал, ја јухуму, нәсә, бир шеј хатиримдә ишыг кими чилвәләнди:

— Дејәсән сизи...

— Бәли, сиз бизә дәрс демисиниз.

«Дәрс» сөзүнү дејәндә гадынын сәсиндән, аһәнкин-дән, отуз ил әввәлки бакир кәнчлик хатирәләринин һискилиндәнми, нәдәнсә, һәр шеј нәзәримдә чанланды:

— Сизин адыңыз, бағышлајын, Зивәр дејилми, Зивәр ханым?

— Бәли, јахшы таныдыңыз, шүкүр ки, һафизәниз кәсәрлидир!

Гадын, адына әләвә етдијим «ханым» сөзүнүн мәһз әләвә олундуғунун мә'насыны јахшы баша дүшдү.

Доғрудур мән гонағын адыны сорушдум, зәнним дә дүз чыхды, амма нәдәнсә, үрәјим дөјүнмәјә, јенә дә отуз ил әввәлки кими һалым дәјишмәјә башлады:

— Мән шакирдләрим, синфимдә бир дәфә отуруб дәрси динләјәнләри ады илә олмаса да, симасындан фөврән таныјырам. Һәлә ки, таныја билирәм...

Бәли, бу һәмин көзәл гыз, сәккизинчидә охујан учабој, ағбәниз, узунсач, гаракөз гызын өзү иди. Бу һәмин Зивәр иди. Үчдә бир әсрлик заманын узун вә тозлу јолларындан кечиб кәлмиш Зивәр иди. Зивәр инди аһыллашмыш ана симасы, күбар, абырлы бир гадын иди. Даһа о хурмајы һөрүкләр јох иди. Кәсилмиш хыналы сачларыны јана ајырмыш, башына тирмә шал салмыш, ағыр, тәмкинли, нурани бир көркәм алмышды. Рәнки гаралмыш, сифәти кичилмишди. Заманын гәләми ораја чох јазыб-позмушду. Кәрдәни назилмиш, габаға доғру бир гәдәр әјилмишди. Ишығыны сахламыш, мә'насы бәлкә бир аз да дәринләшмиш гара көзләр һәмин көзләр иди. Бахышы вә хүсусән ани тәбәссүмү һәмин иди.

Мән, мә'сум симасында илк мәнәббәтин гығылчымларыны көрдүјүм бу адам илә көрүшдән чох мәмнун идим. Ону динләдикчә күман едирдим ки, отуз ил әввәлки маариф мүдиринин мазәммәтини тәкрат-тәкрат ешидирәм. Бунларын, бу сөзләрин инди мәним үчүн маз-

муну дәјишмишди. Төһмәт јох, ширин хатирә кими мәнә ләззәт верирди.

Зивәр ханым бизим евә елчи кәлмишди. Јолдашларынын мүхтәсәр дејији хаһишдән сонра өзү кәнчләрин кәләчәјиндән хејли севинч, арзу-кам илә данышды, оғлуну мәнә тәгдим етди:

— Урфан да Һәгигәт илә бир јердә охујур. Һәр икиси нефт мүһәндиси олачаг, һәр икиси комсомолда, һәр икиси һәмдәрс, үрәкләри бир-бирини тутуб, улдузлары барышыб, тале көзәл кәтириб, хош көрүшдүрүб. Биз валидејнләрин дә борчудур ки, хејир-дуа верәк. Бу бир тәклиф үчүн чәсарәт еләјиб, һөрмәтли мүәллимин гапысына кәлмишик. Үмидварыг ки...

Мән гонағлардан ичазә алыб чыхдым. Һәгигәтин анасыны чағырдым. Гызын рәјини сорушдум...

...Зивәр ханым дик-дик мәним үзүмә бахды. Санки һамы буну көзләјирди. Бүтүн мәчлис мәнә тәрәф дөндү.

Зивәр ханым даһа утанчаг кәнд гызы дејил, тәчрүбәләрилә танынмыш олан бир кимјачы иди. Онун хаһишини дә, тәләбини дә динләмәк мәнә хош иди.

Мән дүшүнүрдүм ки, һәја, исмәт, тәрбијә наминә вахтилә кизли галан мәнәббәтдән сонра бир чүт көзәл фидан көјәрмишдир. Бунларын тәмиз, тәбии истәк, мәнәббәтләринә мүгабил нә демәк олар?!

— Хошбәхт олсунлар!

Һамы учадан бу сөзү тәкрат етди:

— Чох мүбарәк!

1958

ҮРӘКДӘ ЖАЗЫ

Бизим аналар гызларына ад верәндә күлләри, чичәк-ләри унутмурлар: бәнөвшә, гәрәнфил, јасәмән, лалә, нәркиз, сүнбүл, сүсән вә һабелә.

Бу адлары ешидәндә севинирсән. Саһибини көрмәсән, танымасан да, севинирсән, бағ-бағата, күлзара, лаләзара дүшмүш кими, баһар һавасы дүјурсан.

Анчаг бу сәадәт мәнә гисмәт олмады. Сүсәннин адыны көрәндә, севинмәк әвәзинә, һәјәчан кечиртдим вә чох мәјус олдум.

Дејәчәксиниз ады көрмәзләр, ешидәрләр. Мән Сүсән адыны илк дәфә доғрудан да ешитмишәм вә бунун јүн-күлчә бир тарихчәси вар ки, баш ағрысы олмасын, сизә данышмаг истәјирәм.

1

Бөјүк Вәтән мұһарибәси тәзәчә гуртармышды. Бүтүн халг сәфәрбәр бир әскәр кими ағыр күнләрин дәрин јараларыны сағалтмаға чалышырды. Вурушма чәбһәси бағланмыш, әмәк чәбһәси ачылмышды. Мән дә һәрби либасы сојунандан, истәһкамчы јолдашларымла видәлашандан сонра Шимали Гафгаза, бөјүк бир көрпүнүн бәрпасына көндәрилмишдим. Бурада иш нә гәдәр чох, ағыр, гүввә нә гәдәр аз олса да, фәрәһли иди; чүнки көјдән бомба төкүлмүрдү, дүшмән тәһлүкәси кетмишди. Һәрби шәраит јох иди. Аиләләримизи дә кәтирмишдик. Мәктәб, клуб, театр, стадион, һәр шеј тајдасына дүшмүшдү.

Һәр сәһәр тездән, ишдән габаг, зәнбили әлимә алыб базара гачыр, бу јерләрин бол вә учуз мејвәләриндән алыб кәтирирдим.

Һәммин бу баһар күнләриндә бизим тәзәчә дүзәлдиб

саһмана салдығымыз бу балача отағымызда јени бир «гонаг» көзләнирди. Бу интизарлы севинчи демәклә баша кәлмәз: дөрд ил сәрасәр бир-бириндән ајры дүшән, күнү дава мејданларында кечән, илк баласыны итирән кәнч ата-ананын, јенидән ағ күнә чыхан бир аиләнин белә «гонаг» көзләмәси нә фәрәһли бир аләмдир! Буну демәсәм дә, сизә ајдындыр.

Хәјалымда гојмушдум ки, һәммин бу тәзә кәлән «гонағы» ләјагәтли бир һәдијјә илә гаршылајаг. Белә һәдијјә нә ола биләрди?

Ушаг чарпајысы, колјаска, көрпә палтары, кәлиничик...

О заман индики кими боллуг дејилди. Сәнаје малы, хүсусән мәишәтә даир чох аз шеј истәһсал олунур, олан да бөјүк шәһәр мағазаларында, јаз гары кими көрүнүр, дәрһал әријирди, буралара кәлиб чыхмырды.

Јолдашымы мин бир интизар, еһтијатла хәстәханаја гојуб кәлмишдим. Әрзаг тәдарүкүндә идим. Бир гадынын әлиндә балача бир стәканалты көрдүм. «Гонаға һәдијјә!» Нә исә, дејәсән, ушағын анасы хәстәханадан, сыраланмыш чарпајыларын архасындан әл едир, тапшырырды: «Ал! Ушаға һәдијјәни унутма!..»

Јулағымда бу сәс, аддымларымы јејинләдиб, гадыны диндирдим. Јашлы, нимдаш кејимли абырлы бир гадын иди. Исти шал өртмүшдү. Әввәл ермәничә данышды. Билмәдијими көрүб, русча деди. Санки мәним марағымы дүјмушдү. «Даһа евдә ушаг јохдур, башга еһтијачым үчүн сатырам»,—дејирди. Јүз ијирми манат истәјирди. Бу, күмүш, бир аз да миналы, үрәк шәклиндә дүзәлдилмиш көјчәк бир стәканалты иди. Јүз манат тәклиф етдим. Гадын бәнд олмады: «Баланызын сағлығына гисмәт!»—дејә верди.

Инсан тәзә алдығы шејә, нәдәнсә, чох диггәт јетирмәк истәјир. Тәчрүбәли адамлар пул вермәздән әввәл, тәчрүбәсизләр исә аландан сонра бахырлар. Мән ахшам ишдән сонра пәнчәрә габағындан стәканалтыны көтүрүб о јан-бу јанына диггәтлә бахырдым. Буца мүнәсиб балача бир стәкан ахтарырдым. Уста буну чох мәһарәтлә јонуб дүзәлтмишди. Гулпу олмаса, доғрудан да бир үрәк шәкли иди. Ашағыдан јухары шагули чызылан, һәм дә даирәләнен нахышлары вар иди. Чызыглар елә ишчә, сәлигәли, һамар иди ки, бунун инсан әли илә едилдијини јох, нәсә машындан, галыбдан чыхма бир шеј олдугуну күман едирдик.

Габын алтына, нэлбэкијә гојулан јеринә баханда, көзүмә тәзә бир шеј дәјди. Сән демә бурада јазы вармыш, бу јазы елә назик, елә хырда, хәлвәти бир јердә иди ки, буну нәләм-нәләм көз көрә билмәзди. Јазы зәриф вә ајдын иди: «Атасындан Сүсәнә, 1930». Бир дә охудум. 15 ил әввәл Сүсән адлы бир гыза нәдијјә верилән бу габын инди мәним көзүмдә ајры чүр көрүнмәјә, бүтүн нијјәт вә севинчләрими алт-үст еләмәјә башлады: «Еј дили-гафил, бу бир јетим, кимсәсизин малы имиш! Нечә олуб көрәсән?»

Сүсән!

Көрәсән бу кимдир, кимин ушағыдыр, башына нәләр кәлиб? Ганлы вурушмалар көрән, әлдән-әлә дүшән, тәхрибата уғрајан бу шәһәрләрин дәһшәтли күнләриндән сонра бу јазыг көрпә саламатдырмы?

Саламат олсајды, онун бу әзиз әјләнчәси әлләрдә, сатышда нә кәзирди?.. «Атасындан Сүсәнә, 1930.»

Бу јазы мұһарибәдән он ил габағын, јәгин ки, гызын хошбәхт күнләринин јадикары иди. Ким билир, бәлкә, сатан гадын ушағын анасыдыр, ағыр вәзијјәтдә, еһтијачдадыр? Бәлкә дә ушаг јашамыр, бәлкә валидејн, бәлкә... бәлкә...

Сүсән вә онунла әлагәдар дүшүнчәләр мәни о гәдәр мәшғул етди ки, стәканалтыны сирли бир шеј кимн әлимдән јерә гојмур, мүтгәсил бахыр, бахдыгча даһа чох тәсирләнир, фикрә кедирдим. Дүшүнүрдүм ки: «Аја, бир айләнин, бир ушағын бәдбәхтлији үзүндән сатыша кедән вә бизим евимизә кәлиб чыхан нәдијјә мәним өвладымын, дүнјаја јеничә көз ачан баламын севинч әјләнчәси ола биләр, ја јох?»

Бу, бир суал дејилди. Бу, дәһшәтли бир хитаб иди!

«Нечә олду ки, мән бахмамыш, јохламамыш белә бир шеји әлимә алдым? Ушаг көзү далынча галан бир јадикары мән ушағыма нәдијјә кәтирмишәм? Дәһшәт! Бәлкә дә Сүсәнин атасы мұһарибәдә, бизим кәзиб сәфа сүрдүјүмүз бу јерләри дүшмәндән горујанда нәлак олмуш бир гәһрәмандыр? Мән исә онун јетим баласыны һимајә етмәк, шәһид гызына аталыг етмәк әвәзинә... кәмфүрсәтлик едирәм. Бу да бир гарәт кими шеј дејилми?»

Өтүб кечән гајғылы адамлар, шәһид ганы илә исланмыш торпаглар, таскүлаһлы гәбрләр, јаралы биналар, ганады гырылмыш ағачлар, нөврағы позулмуш бағлар, бағчалар, барыт гоһусундан јеничә тәмизләнән үфүгләр,

тәранәјә кәлән гушлар—һамысы, һамысы санки мәнә нифрәт јағдырырды.

Бу мүдһиш дүјгулар, санки мәним мұһарибә илләриндә кечирдијим мәнәви изтирабларын гәлбимдә бәркијән, ағырлашан тәчәссүмү иди, үзә чыхмага чохдан јол ахтарырды. Күмүш габын алтында инчә бир гәлбә һәкк олунмуш јазы бу јолу ачмышды. Шаһ дамардан ган фышгыран кими, бу јаныглы дүјгулар ахыб кәлмәкдә, мәни бөјүк бир пешманчылыг көлүндә боғмагда иди. «Сүсән, ај Сүсән! Нискилли бала, сәи инди һарадасан?..» һаггында һеч бир шеј билмәдијим, танымадығым бу хәјалы мәхлуг илә гијаби олараг үнсијјәт бағламаға, динмәјә, диндирмәјә башламышдым; нәфәсини, сәсини дүјуб ешитмәкдә, мәнә дик вә ити бахан көзләрини көрмәкдә идим.

Инди о бөјүмүш, 16—17 јашларында кәнч бир мәктәблидир. Бәлкә дә, һансы тикинтидә, заводда, дәмирјолунда, тарлада чалышыр...

Онун зәиф додаглары тәрпәнир, һәзин вә риггәтли сәслә дедији сөзләр гулағыма кәлирди: «Әскәр баласына беләми һөрмәт!..», «Јетимләрлә бу рәфтар!..», «Нифрәт!..»

Бу сәсләр мәни дәһшәтә кәтирди. Инди бу, кимсәсиз бир ушаг сәси дејил, милјонларла вәтәндашын шәрәф, вичдан сәси кими мәни титрәдир, чаваб истәјирди.

Мән өзүмү инсанлар, инсанлыг гаршысында, бөјүк бир өлкә вәтәндашларынын мұһакимәсиндә мүгәсир күрсүсүндә көрүрдүм. Таныдығым, танымадығым бүтүн инсанлар: дөјүшчүләр, аталар, аналар, гочалар, ушаглар мәнә суаллы нифрәтлә бахыр, санки дејирдиләр: «Буна, бу алчаға бир бахын!..»

Милјонларла гәзәбли нәзәрләрә һәдәф олмушдум. «Јох, мән бу нәдијјәни сахлаја билмәрәм! Сүсәни тапмалыјам! Һарада олса, тапмалыјам!»

Көзләјә билмәздим. Ахшам вахты габы көтүрүб, дүз һәмин јерә, шаллы гадына раст кәлдијим јерә, базар ајағына кетдим. Издиһамлы мејданда сүпүркәчилән вә јүк машыныларындан башга кимсәни көрмәдим. Ева гајытдым. Хәстәханаја зәнк вуруб хәбәр сорушдум. Тәчили чағырдылар.

Көзләнилән «гонаг» кәлиб чыхмышды. Күл кимн бир гызым олмушду. Хәстәханада ичәријә адам бурахмырдылар. Мән јолдашымы тәбрик едәндән сонра бил-

мирәм һансы бир әмрин, һансы һиссин тә'сириләсә белә бир суал җаздым: «Сүсән нечәдир?» Чәваб кәлди ки: «Сүсәнни кефи саздыр!»

2

Сәһәриси күн тездән хәстәҗә әрзаг вериб, җола дүзәлдим. Базары бир-биринә вурдум, шаллы гадыны тапа билмәдим. Стәканалты әлимдә иди. Күманым кәлдиҗи гадынлара көстәриб деҗирдим: «Тапмышам, бәлкә саһибини таныҗасыныз?»

Әлбәттә ки, буна саһиб чыхан чох ола биләрди. Анчаг шаллы гадын һаггында сәһбәт саланда, өтүб кедирдиләр.

- Кимдир бураларда ев шеҗләрини сатан?
- Нечә җә'ни?
- Нәвәсинин әҗләнчәләрини сатан гадын?
- Танымырам.

Әлим һәр җердән үзүлдү. Шаллы гадыны көрәчәҗимә үмидим җох олду. Мат-мәәттәл галмышдым. Мә'јус-мә'јус күчәләри долашырдым. Һараҗа, нә үчүн кетдиҗими өзүм дә билмирдим. Бир җандан җеничә тапдығым Сүсәнни севинчи мәни чағырырды, о бири җандан итирдиҗим гызын интизары мәни үзүрдү.

Гулағыма бир сәс кәлди. Деҗәсән, пычылдадылар.

Үзү ашағы, асфалт хиҗабан илә, дәмир көрпүдән о җандакы шәһәр мағазаларына доғру җөнәлдим. Аддымларымы җејинләтдим. Елә кедирдим, җерә дәҗсәҗдим, җәгин ки, парча-парча олардым. Көрәнләр даҗаныб, архамча бахыб деҗирдиләр:

- Бу җазыға нәсә олуб...
- Мәтләбсиз деҗил.
- Әглини азыб.
- Һарадаса иткиси вар.
- Билмәк олмаз!

Ған-тәр ичиндә идим. Зәркәр базарына чатанда чыраглар җаныр, мағазалар бағланырды. Тез өзүмү гапыдан ичәри салыб, күмүш габы көстәрдим:

- Белә бир шеҗ сифариш верә биләрәмми?
- Габагдакы мағазәҗә буҗурун! Устаҗә көстәрин!

Уста чешмәҗини тахыб, күмүш габа диггәтлә бахыб деди:

- Сиз лап бундан истәҗирсиниз?

— Бундан.

— Мүмкүндүр.

— Бәлкә бу сизин ишиниздир?

— Чохданкыдыр.

— Нечә чохдан?

Уста габын алтына бахыб, мәнә верди:

— Он беш ил!

— Бәлкә бу ад саһибини таныҗасыныз?

— Сифариш чох олур, җадда галмаз.

— Бунун саһиб Сүсән мәнә чох лазымдыр.

— Нә чохдур Сүсән!..

— Сиз буну витринә гоҗун, тапылдығыны е'лан еднн.

Бәлкә саһиб кәлди.

Зәркәр күлүмсәҗиб разылашды:

— Нә еҗби вар.

Бир күн, ики күн, үч күн...

Инди даһа «гонаг» евимиздә иди. Зәркәр җанына хәлвәти кәлиб-кедир, җолдашыма билдирмирдим. Зәркәр дә чешмәк алтындан һәр дәфә башыны җыргалаҗыр, витриндә даҗанан күмүшү габа ишарә едирди:

— Бир шеҗ җохдур.

Сәккизинчи күн уста мәни көрән кими күлүмсәди:

— Кәлән вар!

Севинчимин һәдди-һесабы җох иди:

— Нә данышырсыныз?

Зәркәр сакит, сәбирли адам иди. Аз диниб-данышырды. Көрүнүр, мәним вәзиҗәтимә биканә деҗилди. Күлдү, додаглары гачанда, топа, чал, җарашыглы бығлары аралананда, гоша, ири гызыл дишләри көрүндү, сифәти даһа хош бир көркәм алды:

— Сүсән кәлиб!

— Зарафат еләҗирсиниз?

— Һәгигәт кәлиб!

3

Сүсән ушаг нә кәзир, җар-җарашыглы бир һәкимдир. Буну биләндә үрәҗим гәфәсдән гуртулан гуш кими гаһнадланды. Сүсәнни сәәдәти мәним сәәдәтим иди. Кечән ил тибб техникумуну гуртарыб, мә'дән суларында, хәстәханада ишләҗир. Шаллы гадын онун нәнәсидир. Көчүб нәвәсинин җанына кедир. Ев-ешиҗин хырда шеҗләрини сатыб, җола һазырланыр.

Базар күнү гыз өзү комсомол учотундан чыхмаг үчүн бураја кәлмәли иди. Зәркәр бизи көрүшдүрмәји бојнуна көтүрдү.

Сәһәр тездән зәркәрин јарашыглы һәјәтиндә, тәнәк-лә өртүлү чардағын алтында мән Сүсәнлә көрүшдүм. Доғрудан да, тәсвир етдијим кими ити бахышлы, чәлд бир гыз иди. Нәнәси әһвалаты она данышмышды. Чај сүфрәсиндә стәканалтыны гыза вердим. Үзр истәдим.

Сүсән күмүш габа бахды, чәкдијим интизара күлдү. Устадан хаһиш етди ки, бурадакы јазыја бир әлавә ет-син. Уста, отағындакы балача чархы ишә салыб, хырыл-ты илә јазды. Күмүш габын алтында һәммин инчә хәттин далысыны белә јазды: «Сүсәндән Сүсәнә, 1945.» Сүсән дүнја көрмүш тәчрүбәли адамлара мәхсус бир дил илә мәни тәбрик етди:

— Гој,—деди,—мәндән балача Сүсәнә јадикар олсун.

Ики саат гәдәр отурдуг. Дост олдуг, бир-биримизә тәләјимизи данышдыг, үнван вердик, әһд еләдик. Гатарын вахты чатмышды, шаллы гадын машыны илә бизим далымызча кәлмишди. Вағзала кетмәли олдуг. Сүсән-кили електрик гатарына отурдана гәдәр гајытмадыг. Вагон јола дүшәндә, гыз вә нәнәси пәнчәрәдән бахыр, видалашырдылар. Мән дә јеничә јазылмыш күмүш габ илә ишарә едир, үрәјимдә бу сөзләри дејирдим: «Атасын-дан Сүсәнә, Сүсәндән дә Сүсәнә.»

Дүшүнүрдүм ки, сәмими јазылар үрәкдә нечә артды, нечә бөјүдү, нәтичәдә нәсилдән-нәслә кечди!

1959

ВИЧДАН МҮҢАКИМӘСИ

- Дивардан бојланан ушағы көрүрсәнми?
— ...
— Ағ мајкалыны дејирәм. Одур еј, гоз ағачына дыр-машды. Будағын арасында.
— Көрүрәм, кимин ушағыдыр?
— Бәллидир ки, кимин ушағыдыр?
— Нечә јә’ни бәлли дејил?
— Ики ајдыр халг мәһкәмәсиндә бир ишә бахылыр. Һеј бахырыг, бахыб гуртара билмирик.
— Ирсијјәт мәсәләсидир?
— Вичдан мәсәләсидир.
— О бојда ушағын вичданы барәсиндә?..
— Ушағын јох, әтрафында бөјүкләр вар.
— Вичданлар мұһакимә олунур?
— Вичдансызлар һәмишә мұһакимә олунур.
— Ганунда елә мәчәллә вар?
— Нијә јохдур, мәчәлләси беләдир ки, ушағын доғ-ма анасы, бир дә тутма анасы вурушурлар. Дава бунун үстүндәдир. Тутма ана, әсил ананы јахын гојмур. Һаггы да вар гојмамаға.
— Нечә доғма анадыр ки, һаггы јохдур?
— Доғма анасы вичдансыздыр. Аналыг һиссини итир-миш гадындыр. Јә’ни әввәлдән бу һисс онда олмајыб.
— Аналыг һиссини итирән өвлад давасы еләмәз.
— Ајры мәгсәди вар, аналыг јох!
— Нә мәгсәди ола биләр! Бир тикә ушағын шөһрәти јох, вәзифәси јох?..
— Кәләчәји дүшүнүр. Көрүр даһа кеф чәкмәк әјја-мы кечир, үз гырышыб, көз бүрүшүб, көркәм кедиб. Кишиләрдә дә ки, е’тибар көрмүр. Бир вахт вар иди јүз

ушағы бир тәсадүфи өпүшә гурбан верәрди. Хушкәбар тез хараб олур ахы. Инди даһа, дејәсэн, һәриф пешман олуб. Сонракы пешманчылыг да, аталар дејиб, бәһрә вермәз.

Бу гыса мүкалимәдән сонра мән мүсаһибимдән— мәнкәмә сәдриндән хаһиш етдим ки, мәктәбли ушағын талеји илә бағлы ишин тәфсилатыны данышсын. О да, сағ олсун, сөзүмү јерә салмады.

Бу јаздыгларым бәзәмә дејил, һәмин јолдашын де-дикләридир. Һадисәни олдуғу кими сахламышам. Анчаг јазы чәһәтдән бир гәдәр о јан-бу јан еләмишәм. Бунун үчүн дә мүсаһибим, охучуларым вә тәнгидчиләр мәнән инчимәсин кәрәк.

1

Гоз ағачына дырмашан ағ мајкалы, кирдәсифәт, гыврымсач, гаракөз ушағын ады һәсрәтдир. Бу ады она нә анасы, нә дә атасы вермишдир, нә дә өзү көтүр-мүшдүр.

1941-чи илин јайында, мүһарибә алову һәр јаны чул-ғаладығы бир заманда доғулан, һәм дә, нечә дејир, «ганунсуз» доғулан бир ушағын талеји илә, ајдындыр ки, марагланан аз олачаг иди.

Әслинә бахсан, ушағын анасы Назилә һеч бу ушағы доғмаг истәмирди. Бојнуна дүшән күндән фикри о иди ки, һәким тапсын, пул, фүрсәт тапсын, «бу ағырлығы» үстүндән «рәдд» еләсин. Бунун да сәбәби чох иди. Бир сәбәби о иди ки, Назилә өзү јеничә 18 јашына чатмыш. кәнчлик аләминә гәдәм гојмуш, оғланлардан јағлы дил вә нәвазиш ешитмәк истәјән атасыз-анасыз бир кәнд гызы иди. Вағзалда гамыша дүздүјү килас бандахларыны сатанда, саламлашыб таныш олдуғу әскәр оғла-нын ширин сөзләри чох хошуна кәлмишди.

— Гыз, дејәсэн, бу килас өз ағачыныздандыр?

— Һәјәтимизин ағачындан.

— Көрүнүр, лап өзүн бәсләмисән?

— Өзүмүз...

— Дејәсэн, өзүн дә дәрмисән?

— Өзүм.

— Көрүрәм ахы, белә бандахлар һәр бағбанын иши олмаз.—Әскәр оғлан сәсинин аһәнкини дәјишиб, әрк илә деди:—Анчаг гыз ушағынын килас ағачына чыхма-ғы бир аз...

— Бир аз нә?

— Бир аз чәтин олмазмы?

— Мән һәр ағача чыхырам.

Дејәсэн, әскәр оғлан бу чавабы көзләјирди. Назилә-јә лап јахын дурду, әјилиб деди:

— Мәнәббәт ағачына нечә, чыха биләрсән, ја јох?

Әскәр оғланын бирдән-бирә дедији бу сөз Назиләни чәрәјан кими титрәтди. Гыз гәфилдән вурулмуш кими, гызарды. Оғлан дик-дик онун үзүнә бахмагдан, сөзүнү тәкрат етмәкдән утанмады:

— Дүзүнү де, чыха биләрсән, ја јох?

— Нә данышырсан, әдә!

Назилә бу етиразыны елә һәзин, мүлајим вә тәчрү-бәсиз бир ифадә вә аһәнк илә деди ки, әскәр оғлан за-һирән тәслим олду:

— Мән бир шеј демәдим, көзәл гыз. Анчаг сөз со-рушдум. Бәјәм сорушмағ олмаз? Адам көзәл оlanda ча-ваб вермәз бәјәм? Сөздүр сорушурам. Ачығын тутурса, бағышла!

Әскәр оғлан гыздан килас да алды. Ону машына гојуб евләринәчән јола да салды.

О күн һәр шеј—кәнд евләри, ферманын идарәси, мал-гарасы, отлаглары, јәни чәпәрли јоллар, һәјәтин тут, килас, әрик, нар ағачлары—һамысы көкүндән го-пуб Назиләнин башына фырланды.

Әскәр оғлан, бәлкә дә һеч Назиләнин јадына дүшмәз-ди. Анчаг Надир ајры чүр оғлан иди. Белә мәнрибан, мән-рәм, күләшгабаг Надир доғрудан да көзәл, јарашыглы оғлан иди. Ачыг алны, чатма гашлары, ири, гара көзлә-ри, күл јарпағы кими назик додаглары, күлүмсәр сифә-ти вар иди. Назилә диггәтлә баханда көрүрдү ки, Надир гәшәнк оғландыр. Дејәсэн о, Назилә үчүн јаран-мышды. Узаг јерләрдән бу вағзала онун үчүн дә кәндә-рилмишди. Онун әскәрлији, бу һиссәдә гуллуғу, гывраг һәрби либасы, парылдајан боғазлы чәкмәләри, бәрк чәкилән бел гајышы, сәсли аддымлары—һамысы Нази-лә үчүндүр. Буна көрә дә Назилә илк көрүшдә она ишыглы сифәт, бакир гыз тәбәссүмү кестәрмиш, көнүл вермишди.

Әскәр оғлан (Надирин командир олдуғуну Назилә сонра билди) ахшам ону дәмирјол клубуна концертә ча-ғырды. Концертдән сонра машына гојуб лап евләринә

гэдэр өтүрдү. Машындан дүшөндө дө элине бир шоколад гутусу верди:

— Көтүр, көтүр! Утанма, сенин үчүн алмышам, Назилэ!..

Инди Назиленин гаршысында башга бир алэм ачылырды. О көрүрдү ки, дүнјада башга-башга ишләр дө вар. Фермада мүдирин гышгырыгыны ешитмәкдән, даналары отарыб гәјтармагдан, ичласда отуруб әл чалмагдан, мејвә јетишәндә ағачлардан дәриб вағзала, гатар ајагына гачырыб сатмагдан, насил олан пулу туфли, чораб алмагдан, инәк сағмаг, су дашымаг, һәјәт-бача сүпүрмәк, кәндә, адам далынча гачмагдан башга ајры чүр ишләр дө вар имиш...

Назиленин гәлбиндә, дејәсэн, баһар ачыланда торпагы сөкүб чыхан биткиләр кими јени-јени мәтләбләр башгалдырыр, галдырдыгча дикәлир, бөјүјүр, башга аләмләрдән хәбәр верирди. Чох чәкмәди Надир—әскәр оғлан Назиленин нобар мејвә кими көјрәк гыз гәлбини елә оғурлады ки, гыз өзү дө хәбәр тутмады.

Назилә бирдән-бирә кәнд ишләриндән сојуду, сәһәр-ахшам вағзал јанында дурмаға, командир машыналарына бахыб, јайлыг еләмәјә гызышды. Инди Назилә нә ферма, нә кәнд, нә һәјәт, нә килас ағачлары илә иди. Әскәр оғланын ону көтүрүб узаглара апарачагына, нечә-нечә шәһәрләр кәздирәчәјинә инанырды.

Күнүн бириндә Надир Назиләјә хәбәр верди ки: «Бизим һиссәмиз башга јерә көчүр. Сән көзлә, беш-алты аја гајыдачағам. Архајын ол, көзлә!»

Назилә нә дејә биләрди? Исти көз јашлары, интизар вә көзләмәкдән башга чарәси јох иди.

Әскәр оғлан кетди. Кетди, Назиленин ихтијарыны дө өзү илә апарды. Ашкарда ондан ширин вә ајдын бир хатирә, кизлиндә исә ачы вә анлашылмаз бир ағырлыг галды.

Назилә үрәјинин буландыгыны, башынын һәрләндјини, вүчудунун тәндир кими бир истијә тутулдуғуну һисс едир, тез-тез сағычы Сәријјә халанын мәнзилиндә далдаланырды.

— Гызым, кефин јохдур, сәнә нә олуб?

— Неч билмирәм нә олуб, башым һәрләнир.

— Рәнкени дө бир тәһәр көрүрәм, бәлкә бир адамынзадын вар? Көрүшүрсән, нә олар, кизләтмә мәнән, горхма!

Назилә чүр'әт еләјиб башына кәләни демәди. Сөзүнә мөһкәм инандыгы Надирин вә'дәсини—«беш-алты ајы» көзләди. Кимсәјә бир сөз демәди. Анчаг ишләр өзү өзүнә ағармагда иди. Ачылмалы олан сәһәр неч кәсдән ичазә, мәсләһәт истәмир. Гызын вәзијјәти дәјишмәкдә вә ағырлашмагда иди. Сәријјә хала бир сәһәр башыны булаја-булаја Назиләјә деди:

— Күнүн гара олмасын, сенин ушағын вар?

— ...

— Нијә динмирсэн, гыз?

— Нә дејим, ај Сәријјә хала!

— Бунун атасы көпәк оғлу һаны бәс?

— Неч билирәм һардады?

— Рүсвај олачагсан, ај әркансыз, чарә елә!

Назилә о маманын јанына, бу һәкимин гапысына кетди, инандығындан көмәк истәди.

— А бачы, аборт гадаған олуб, һөкүмәт билсә, адамы һәбсә салар, аборт нәди, зад нәди! Ушаглы аналара һөкүмәт көмәк еләјир. Гој ушагды олсун, әрин истәмир, нә ејби вар! Ганун јолу илә алимент аларсан, бөјүдәрсән. Ушаг ширин шејдир, фикир еләмә!

Назилә она-буна мәсләһәт еләјәнәчән вә'дә баша чатды. Пајыз кечәләринин бириндә Сәријјә халанын евиндә чаван ана јүкүнү јерә гојду. Утандығындан ики әлли үзүнү өртүб, сәһәрәчән ағлады. Ики күн сонра Назилә кәнддән јох олду. Көрпәни саһибсиз көрән сағычы арвал апарыб доғум евинә верди. Орада сүн'и әмиздирмәклә нечә һәфтә сахладылар. Ушаг һәсрәтиндә олан бир дәрзи гадын—Бадсәба ханым хәбәр тутуб, ону оғуллуға көтүрдү.

2

Бу һәмин күнләр иди ки, һитлерчи гулдурлар Совет өлкәси үзәринә гәфилдән басгын етмишдиләр. Дишинәчән силаһланан гудуз фашист гошунлары јолларымызы, биналарымызы дағыдыр, шәһәр вә кәндләримизи ајаглајараг, раст дүшән адамларымызы гырыр, әсир едир, од јағдыра-јағдыра ирәли кәлирдиләр. Јаралы Вәтән гәзәблә силаһланараг, шир кими ајаға галхыр, күкрәјирди.

Кәнддән итән Назиләдән бир хәбәр верән олмады. Кими дејирди: «Өзүнү Күрә атыб». Кими дө дејирди: «Надирин далынча кедиб». Кими дејирди: «Башга бир оғлана, кондуктора гошулуб, Узаг Шәргә кедиб.»

Нә исә, бу гарышыг күнләрдә адамы кетмәјән аилә јох иди. Јетим вә әрсиз гызын далынча дүшән, сораглашан, ахтаран да олмады.

Дүнјада нә гәдәр фәлакәтләр, дәһшәтләр, бәлалар олуp-олсун, јенә дә һәјат гүввәтлидир. Һәјат күчү һәмишә, һәр јердә галиб чыхыб, јенә дә чыхачагдыр.

Бадсәба ханым беш илдән артыг әрә кетсә, аилә гурса да, ушағы олмурду. Гадын исә ушаг истәјирди, јаман истәјирди! Ушаг үчүн әлдән-ајагдан кедирди. Бу поликлиника мәним, о доктор сәнин, о бири мамача һамымызын... олмады... Бадсәба ханымы баша салдылар ки, онун вүчуду зәифдир, ушаг доғмасы тәһлүкәлидир, олмаз!

Әри монтјор Әскәр һеј тәсәлли верәрди ки:

— Ај Бадсәба, чанын сағ олсун. Ушагдыр, детдомдан бирини кәтүрүб бөјүдәрик, олар бизим оғлумуз. Тәки чанын сағ олсун, нә фикир еләјирсән!..

Елә дә еләдиләр. Ушаг евиндән бирини кәтүрүб бөјүтмәли олдулар. Анчаг Бадсәба ханым узаг көрән иди:

— Ај Әскәр,—дејирди,—елә көрпәсини кәтүр ки, һәлә көзү ачылмамыш, һеч кәси танымамыш олсун. Јохса 4—5 јашында кәтүрүрсән, бир дә көрүрсән сәндән габаг таныдығы анасы, атасы вар имиш.

— Кими истәјирсән кәтүр, нә дејирәм.

Һәмин о ушаг ки, Сәријә хала кәтириб доғум евинә атмышды, онун һаггында хадимә данышанда, Бадсәба ханым ешитмишди.

— Һарадады о, мән кәтүрүм сахлајым. Биз елә көрпәни ахтарырыг.

Хадимә ушағы алыб монтјорун евинә кәтирәндә, бу евдә јахшыча бир бајрам олду. Бадсәба ханым еви тәзәдән јығышдырды, саһмана салды, ушаға хүсуси отаг ајырды. Мәсләһәтчи һәким чағырды. Сүд анасы тутду, мағазалардан тапмајанда сандығыны ачды, һачандан галмыш һанда бир ипәк, гумаш, памазы парчалары төкүб ушаға нөвбәнөв палтар тикди. Хадимә: «Ата-анаја һәсрәтдир»,—дејәндә, ата-ана ад кәтүрдү. Ушаға Һәсрәт ад вердиләр. Бадсәба ханым ачы өвлад һәсрәтини көрпәнин варлығы илә сөндүрмәјә, ширин вүсала чевиp-мәјә башламышды.

Күнләр кечир, Һәсрәт дә дүнјадан хәбәрсиз, өз ушаг аләмилә монтјор атасынын, дәрзи анасынын мин бир нәвазишилә евдә гајғысыз, хошбәхт бөјүјүрдү.

Бадсәба ханым ушағын һәјәтдә ојнадығыны, гарангуш кими о јан-бу јана, топ далынча гачдығыны, бүлбүл кими данышыб, кәклик кими гаггылдајыб күлдүјүнү көрдүкчә, өзүнү хошбәхт һесап еләјир, бүтүн вар-јохуну Һәсрәтин јолунда кәјә совурмагдан чәкинмирди.

Ојунчаг олмазды Һәсрәтә алынмасын, китаб, шәкил олмазды отағына кәлмәсин. Һәр үч күндән, беш күндән бир мүнәсибәт тапыб она гонаглыг еләјәрдиләр: «Бу, доғум күнүдүр». «Бу, Һәсрәтин мусигијә кедән күнүдүр.» «Бу, биринчи «беш» алан күнүдүр.» «Бу, ушағын ад доғдуғу, бу, диш дәјишдирмәси, бу, бағчаја кетмәси күнүдүр...»

Һәсрәт алты јашыны битирмәмиш она чүрбәчүр рус, Азәрбајчан китаблары, тәкчызыг, кәрпич-кәрпич дәфтәрләр, рәсм чиһазы, јазы масасы, гәһвәји портфел, мәктәб формасы алынмышды.

Бадсәба ханым Һәсрәти бир ешг, бир фәрәһ вә севинч илә бөјүдүрдү ки, һәр көрән һәсәд апарырды.

Һәсрәтин мәктәбә кетмәји дә ајры бир тамаша олду. Бадсәба ханым ушағы һаггында он кәрә мүәллимә тәкpар-тәкpар тапшырыб данышмагдан, дејәсән, ләззәт алырды. Ушаг да ајыг иди. Дејәсән, мүәллимин хошуна кәлмишди. Ону габаг сырада әјләшдиридиләр. Адыны, фамилини сорушанда, һамыдан чәлд, учадан чаваб верир, чохдан тә'лим көрмүш кими, чидди дуруб-отурурду. Хүләсә, евдә олдуғу кими, мәктәбдә дә Һәсрәт ушагларын, бөјүкләрин әзизи, истәклиси иди. Монтјор Әскәрин евиндәки севинч вә сәәдәтин, демәк олар, 80 фаизи бу көзәл, сағлам ушаг илә бағлы иди. Һәсрәт бөјүдүкчә валидејнинин: «оғул», «бала!», «гузум!», «ај үрәјимин бәнди!» кими сөzlәри даһа чох ишләниp, бәрк дә тә'сир бағышлајыр, ана-бала мүнәсибәтләринә дә јарашырды.

«Һәсрәт кәтүрмә ушагдыр, доғма дејил!»

Бадсәба ханымын да, Әскәрин дә горхдуғу вә нифрәтлә гаршыладығы дәһшәтли сөз бу иди. Танышлар, достлар, әлбәттә ки, бу сөзү ағызларына алмаздылар. Бу сөзү узагдан ешидән, аиләјә јахын олмајан, бир гәдәр дә үрәкдән касыб, гуру, дүјгусуз адамлар ағызларына ала биләрдиләр. Буну ешидәндә исә ата-ананын башына гијамәт гопурду:

— Сән доғум евиндә олмусан, ушағы өз әлинлә тутмусан, ај һәпәнд, ај вичдансыз?..

— Билмирәм, ахмаг адамлар өз чәрәјини јејиб, өзкә-

нин нијә сөзүнү данышырлар. Сөһбәт башыныза гәһәт олуб, ај дилијанмышлар!..

Белә вахтда Бадсәба ханымын гәзәбинин һүдуду олмазды. Тикиш машиныны мизраб кими фырлардар, гајчыны атар, үскүјү көтүрәр, үскүјү атыб, аршыны көтүрәр, парчалары гулач-гулач һәвәс илә өлчәрди, аз галарды чырылтысыны једди гоншу о јанда ешитсин.

Рајонда бу чүр «артыг-әскик» сөһбәт ешитмәмәк үчүн монтјор вар-јохуну јығыб-јығышдырды, шәһәрә көчдү. Бадсәба ханымы да «Сәлигә» артелиндә ишә дүзәлтди. Гулағы динч јашамаға башладылар. Һәсрәт исә инди даһа сәккиз јашына гәдәм гојурду. Ата да, ана да бәрк һазырлыг көрүр, Һәсрәтин адына јахшы бир пиано алмаг истәјирдиләр.

3

Назилә Сәријјә халанын евиндән чыханда, дејиләнләр кими, нә өзүнү Күрә атмаға, нә дә башга бир оғлана, куја кондуктора гошулмаға кедирди. Анчаг вағзал тәрәфә кетмәји доғру иди. О, Надири ахтармаға, синәсини, үјини долдуран ағрылары, ачылары она демәјә, о енликүрәк, күчлү оғланын мөһкәм голларындан тутуб имдад истәмәјә кедирди. Вағзалда һәрби һиссәләрин адамлары, силаһлары, сурсатлары илә машинлара долуб, ким билир һаралара, һансы чәһәләрә кетдијини көрөндә, Надир һаггында сорушмаға да утанырды. Белә заманда бир адамын, хүсусән бир һәрбијәлинин адреси дә сирр сајылыр, кизли сахланырды. Инди ким иди Назиләјә Надирдән сөз ачан, хәбәр верән!

Назилә клуб мүдириндән билди ки, чәһәјә тибб бачылары ахтарырлар, орта мәктәбдә охумушлары биринчи нөвбәдә јазыб көтүрүрләр.

Назилә, доғрудур бешинчи синифдән чыхмыш, памбыг јығмаг, фермада мал отармагдан мачал тапыб охумамышды. Анчаг өзүнү охумуш сајырды. Онун фикринчә һәрфләри танымаг, адыны јазмаг кәнд ушаглары үчүн кифәјәт иди. Хошбәхтликдән сијаһы тутанлар да вәсигә истәмәдиләр, адыны, фамилини сорушуб јаздылар вә машинлара долдуруб, һәрби һиссәләрә, јаралылар хидмәтә көндәрдиләр.

Инди дә гызын гаршысында тәзә бир һәјат, ајры бир аләм ачылмышды: һәрби палтар кејмиш, улдузлу папаг гојмуш, зирәкләшмишди.

Назилә чәһәдән кәлән јаралы вагонларында санитар ишләјирди. Вагонун бириндән дүшүб, о бирисинә отурурду. Кәтирдји хәстәләри бир-бир тәһвил вериб кағыз алмамыш, чәһәјә гајытмырды.

Бурадан нә дәһшәтләр әскик иди! Бә'зән бомбадан вагон нәдир, гатар од тутурду. Јаралы илә долу силаһсыз, әскәрсиз вагонлары бә'зән фашист тәјјарәчиләри гова-гова пулемјота тутурдулар. Бурада хәстәләрә дәрман, памбыг, тәнзифдән чох силаһ вермәк, сәнкәр дүзәлтмәк лазым олурду. Назилә вагонда халат кејинсә, беретка гојса да, бир дөјүшчүјә дөнмүшдү. Һәр бир јаралы әскәри нәјин баһасына олурса-олсун горумаг, сағалтмаг әзминдә иди.

Дөјүш шәраити Назиләни—назик, тәчрүбәсиз көјрәк кәнд гызыны дәмирчи күрәсиндән чыхмыш гызғын полада дөндәрмишди. Инди о, тәкчә Надири јох, јүзләрлә дөјүшчүнүн симасында јени-јени надирләри көрүр, һамысына гајғы бәсләјир, јараларыны өз әлләрилә бағлајырды. Инди онун тәлбиндә садәләвһ, истидай, коркорана романтик ешг һисси өлмәкдә, кәркин һәјат, бүтүн зиддијјәти, мүрәккәблији, бә'зән амансызлыгы илә инсаны изләјән һәјат вә мүбаризә һисси күчләнмәкдә иди.

Команданлыгдан алдығы илк тәшәккүрләр, һиссәнин габагчыллары сырасында «Гафгазы мүдафиә үчүн» медалы илә тәлтиф олунмасы онда сәнәтинә һәвәс артырмышды. Командирин һәрби-тибби курсларда охумаг тәклифи ону даһа да севиндирди, имтаһан тутмаға мә'луматыны кифәјәт сајмаса да, јазылды вә Москвадакы алты ајлыг тибб бачылары курсунда охумаға кетди. Надир һаггында сорушмағы, өзүнү тәрк едән бир оғланы һәлә дә ахтармағы өзүнә шикәстлик билирдисә, ушаг һаггында дүшүнмәкдән дә утаныр, гысылырды. Күман едирди ки, кимсә онун ушаг доғдуғуну билмир вә билмәси дә лазым дејил: өлүб-өлдүрмәк вахтында, икидләрин од-алов ичиндә јаныб күлә дөндүјү бир күндә бир гундаг ушағы кимин јадына дүшәчәк, кимә лазым олачагды?

Назилә белә дүшүнүр, сонра да бу дүшүнчәләрдән үзүчү бир мә'јуслуг һисс едирди. Хүсусән ушағын, үзүнә бахмаг истәмәдији ушағын илк ағламаг сәсини гулағларында тәкрар һисс едәндә, руһу лап позулурду. Нечә ај вүчудунда сыхынты, хәчаләтлә кәздирдији ағырлығы,

бир даш, бир жүк кими јерә гојанда, нә гәдәр динчәлмишдисә, көзләмәдији бу сәси ешидәндә нечә диксинмишди! Санки бу назик сәс илаһи көрпәнин ана вүчүдундан ажрыланда чыхардығы илк нидасы иди. Бу нида нәләр дејирди! Атасыны-анасыннымы, ону бу ишыглы дүнјаја кәтирмәјин сәбәбиними сорушурду! Бу нида Назиләнин үрәјиндә, гулағында әбәди бир нискил олараг галды, һеч бир заман да дилинә кәлмәди. Дилинә кәлмәди, кәлә дә билмәзди; чүнки һәмин ниданы Назилә ешитмәк истәмәмишди, она биканә галмышды. Ону ешитсә, ешитмәсә, Сәријјә хала ешидә биләрди ки, онун да ачығы кәлирди: «Күнүн гара олмасын, сәнин ушағын вар! Рүсвај олачагсан, ај әркансыз, нарә елә!».

«Нә чарә еләјә биләрдим. Чарәм бу иди ки, башымы көтүрүб гачдым!» Чәбһә, мүбаризә һәјаты Назиләјә чох шеј өјрәтмишди. Инди о, тамам башга бир гадын иди. Илк тәсәввүрләринә, садәлијинә күлүрдү. Назилә нәинки, бир ушағын әлиндә ачиз дејилди, һәтта белә тәсадүфләрә мөһкәмчә таб кәтирмәјә, һәр иши јолуна гојмаға һазыр иди. Инди Надир она раст кәлсәјди, утанчаг-утанчаг дил-додағыны чәјнәмәз, онун гәләм гашлары, ири көзләринин мәфтуну, валәһи олмаз, кичилмәз, мәрди-мәрдана јахасындан силкәләјәр, уча сәслә дејәрди: «Ај ширин дилләр төкән вәфасыз! Һаны сәнин дүз илгарын, һаны сәнин пејманларын? Һәрбијәлисән ахы, утанмырсан? Бәлкә дә әскәр оғлан сағ дејил, чәбһәләрдә, мүгәддәс торпаглар уғрунда ганыны, чаныны вермишдир». Бунлары дүшүнәндә Назиләнин исти синәсиндән сојуг бир аһ гопурду. Дөшләри анбаан галхыб-дүшүрдү. Илк севкинин ширин дәгигәләрини лә'нәтләдијинә пешман олурду: «Өлүб, һагг дүнјададырса, бағышлајырам. Бәлкә әлачы олмајыб, бәлкә әли чатмајыб. Дава саланын еви тар-мар олсун! Бизим накам ешгимизин бинасыны о дағытды!..»

Назилә курсдан гајыданда, баш тибб бачысы ады аланда гәләбә күнү бајрам едилмишди. Мүһарибә дајанмышды. Дајанмышды, анчаг тибб бачыларынын иши гуртармамышды. Назилә дә јүзләрлә башгалары кими һәрби хәстәханаларда дөјүшчүләри мүаличә илә мәшғул иди.

Мүһарибә күнләриндә горхулу, фәлакәтли олан архајын дүшүнчәләр, адамларын шәхси һәјат гајғылары инди һәр кәс үчүн тамамилә тәбии вә гануни иди. Нә-

зилә һәрби комиссарлыгдан өјрәнмишди ки, Рәшидов Надир Керчдә, 1941-чи илин гышында, илк дөјүшләрдә һәлак олмушдур.

Назиләнин икинчи вә даһа чох никаранчылығы тәрк едиб кетдији ушагдан иди. О вәзијјәтдә ки, гојуб кетмишди, ушағын тәләф олдуғу јәгин иди. Јенә нечә олса бир хәбәр билмәк, өзүнү нишан вермәк, өлмәдијини билдирмәк үчүн кәндләринә гајытды. Сәријјә халанын вәфат етдијини биләндә, даһа да гүссәләнди. Анчаг доғум евиндәки хадимә она сөз атыб ешитдирирди ки:

— Ушаг јадына дүшүрмү?

— Индијә ушагмы галар, хала?

— Атыб кедәрсән, галмаз, бала! Әлбәт ки, галмаз!

— Баисин еви јыхылсын!

— Халглар өзкә јердән ушаг көтүрүб сахлајанда, бизимкиләр дә гысыр инәк кими баласыны атыр...

Назилә хадимәјә чаваб вермәди. Өтүб кетди.

4

Назилә ушаг һаггында сөһбәт салмаг истәмирди. Бәлкә дә һеч салмазды, бир тәсадүф онун гәлбинин көзәрмиш јараларыны гопартмасајды.

Һәрби либасыны чохдан чыхармыш, һиссәдән һазыр палтар алыб кејмәкдән јаха гуртардығына, истәдији өлчүдә, истәдији формада палтар сифариш вермәк фүрсәти әлдә етдијинә чох севинмишди. О, бир дәст палтар сифаришинә хәстәхана мүдириндән талон алыб «Сәлигә» артелинә кирди, парчаны көстәриб Бадсәба ханымдан хаһиш етди:

— Уста, бу абы шалдан мәнә бир палтар өлчүн!

Қаш Назилә һеч бу артелин гапысындан ичәри кирмәјә иди, палтар сифариш еләмәјә иди, еләсә дә, бу гапыда гаракөз, кирдәсифәт ушаға раст кәлмәјә иди!

Ушаг чәлд гапыдан ичәри кириб, әлиндәки бағламаны устаја верәндә: «Папам сәни мағазада көзләјир»,— дејәндә, Назиләнин ағзындан ихтијарсыз бу сөз чыхды:

— Буј!..

Әлбәттә ки, ушағын кәлишинә, Назиләнин она көз гојмасына Бадсәба ханым да диггәт јетирирди. Назиләнин ағзындан чыхан бу сөз, Бадсәба ханымы нараһат етди:

— Көзүн төкүлмәсин, јазыгсан!—дејиб, тез ушағын

габагына кечди, ики эли илэ башыны тутуб, үзүнү гапы-
ја тәрәф чевирди, ону итэләжә-итэләжә апарды.—Јери кет,
декинән бу саат, тәнәффүсә чыхан кими кәлирәм. Кет
папанын јанында мәни көзлә. Ди јери, дурма!

Назилә дедијинә пешман олду. Гадынын бәднәзәр-
дән еһтијат етдијини билиб утанды, марагыны күч илэ
кизләтди:

— Уста, дејәсэн, оғлундур!

— Бәли!

— Аллах сахласын, јарашыглы ушагдыр, аллах сах-
ласын!

— Аллах сизинкиләри дә!..

Назиләнин дәрди тәзәләнди: «Һаны бизимкиләр, ај
рәһмәтлијин гызы! Биз орада өлүб-өлдүрмә, вур-һәшир-
дә оlanda, сизин кими раһат пешә саһибләри бурада
һәм пул газаныб, һәм дә оғул-ушаг саһиби олуб... Дава
саланын еви јыхылсын!»

Бу гүссәли фикирләр Назиләнин зейниндән бир ан
ичиндә кечсә дә, әсил мәтләб кечмәди. О мәтләб дә бу
иди ки, кирдәсифәт, гаракөз ушаг лап Надин сурәти
иди: гаш, көз, алын, сифәт... Дејәсэн бу ушағы бөјүдүб
Надир еләјәндән сонра вағзала, Назиләнин бәхтинә
көндәрмишдиләр.

Надирди ки, дуруб!

Нә еләмәк, адам адама охшар! Анасы шүбһәләнмә-
сә, көз дәймәкдән горхмаса, Назилә һәсрәти дајандыра-
чаг, диндирәчәк, онунла әјләнәчәкди. Бадсәба ханымын
горхусундан бир сөз демәк, данышмаг мүмкүн олмады.
Назилә чох истәрди ки, бу ушағын охудуғу мәктәби та-
нысын, кетсин орада дајаныб ушаға тәкрат-тәкрат бах-
сын, кечән күнләри јадына салсын, «о бәдбәхти» ха-
тырласын...

Назилә устанын идарәсиндән һарада јашадығыны,
ушағынын һансы мәктәбдә охудуғуну өјрәнди вә бир
күн һәммин мәктәбә кетди. Тәсадүфән мүәллимә дә та-
ныш чыхды. Алмаз ханым командир арвады иди. Нази-
лә илэ Гызыл Орду бағында һансы мәрәсимдәсә көрү-
шүб таныш олмушдулар.

Назилә, мүәллимәдән хаһиш етди ки, ушаглара чәбһә
хатирәләриндән, санитар ишләриндән данышмаға имкан
версин. О заман мәктәблиләр илэ белә сөһбәтләр чох
олурду.

Балачабој, зирәк Алмаз мүәллимә разы олду:

— Јаралы әскәрин тибб бачысына нә гәдәр мөһтач
олдуғуну ушаглар билмәлидир,—деди. Дәрсдән сонра
ушаглары клуба јығыб, Назиләжә сөз верди.

Назилә хатирә адына өз башына кәлән ишләрдән
адда-будда деди, совет гошунларынын рәшадәтиндән,
гәһрәманларын һүнәриндән, фашистләрин әчлафлығын-
дан мә'лум сөзләри тәкрат еләди. Каһ дурду, каһ отурду,
каһ бәрк, каһ јаваш данышды. Анчаг бир ан олмады ки,
кирдәсифәт оғланы јадында чыхарсын. Сөзүнүн ахы-
рыны шүар илэ гуртаранда, ушаглар шарташарт әл
чалдылар. Алмаз мүәллимә ушаглара мүрачиәтлә со-
рушду:

— Инди кимин Назилә ханыма суалы вар! Бармаг
галдырын, бир-бир һамыја сөз верәчәјәм.

Ушаглар әлләрини галдырдылар.

— Тамилла, де!

— Солмаз, сән де көрүм!

— Вагиф!

— Һүнәр!

Суал-чавабдан сонра Алмаз мүәллимәнин һазырла-
дығы бир пионер гыз—Сәјјарә күрсүјә чыхыб, Назиләжә
тәшәккүр еләди, ушаглар адындан сөз верди ки:

— Биз һамымыз совет вәтәнпәрвәри олачаг, Кошевој
Олег кими һүнәр көстәрәчәјик...

Мәчлис ахыра чатанда, Назилә Алмаз мүәллимә илэ
чыхыб һәјәтдә кәзишир, гибтә едирди:

— Мүәллимә, нә көзәл ушагларыныз вар! Бунларын
арасында ишләмәк сәадәтдир!

— Демә, һәким гыз, бунларын ичиндә елә дәчәлләр
вар, елә надинчлик еләјирләр, кәл көр!

— Нечә олса, бунларла чалышмаг јара бағламагдан
јахшыдыр.

— Әлбәттә ки, о барәдә!

Назилә голтуғунда нот чантасы олан кирдәсифәт
ушағы ахтарырды. Көзү саташан кими кери чәкилди,
бир гәдәр сәсини алчалтды, эли илэ ағзыны өртәрәк,
көзү илэ һәсрәтә ишарә едәрәк, Алмаз мүәллимәдән
сорушду:

— Бах, бу кирдәсифәт ушаг кимин ушағыдыр? Нә
көзәл ушагдыр!

— Һә, Бадсәба ханымын оғлудур. Һәфтәдә бир дәфә
мәктәбә кәлмәсә, анасынын бағры чатлајар. Ән фәал
валидејнләримиздәндир.

— Анасыны таныярам, дэрзидир. Бэс атасы?

— Атасы, кэрэк, мүһэндисдир, ја техникдир. Бирчэ ушаглары вар. Дејирлэр пирјутдан кәтириблэр. Амма неч доғма ушаға елә бахмазлар ки, бунлар бахыр.

— Елә ушаға нечэ бахмајасан!

— Ушаг да эгиллидир. Биздэ дэчәллэр дэ вар, амма эгилли, мәрифәтли ушаглар чохдур. Дава вахтына бахмајын. Онда чамаатын мәшғул олмаға имканы јох иди. Инди биздэ валидејнлэр шурасынын иши мәктәб шурасынын ишиндән аз дејил. Мәктәб сәһәрчикләримиз олур, бир зәһмәт чәкиб, иштирак едәсиниз, хошунуз кәләр.

Алмаз мүәллимәнин тәк бирчэ «пирјутдан кәтирибләр» сөзү Назиләнин шүбһәсинә вараглар, вараглар јох, китаблар ачды. Назилә јәгин еләди ки, ушағы тәләф олмајыб, һәмин кирдәсифәт ушаг атасынын—«о илгарсызын» ушағыдыр. Буну јохламаг лазымдыр, далынча дүшмәк, мүтләг јохламаг лазымдыр.

Һәмин сөз Назиләнин гәлбиндә нә ишыглы чығыр ачмышдыса, Бадсәба ханымын гәлбиндә тәлатүмә сәбәб олду...

...Һәмин сөздүр ки, алты ајдан бәри һәр ики аиләнин һәјәчан вә интизарыны һәддән ашырмыш, једијини-ичдијини зәһәрә дөндәрмиш, 4-чү саһә халг мәһкәмәсиндә диндирмә, мүһакимәнин дә бу гәдәр узанмасына сәбәб олмушду. Әввәл Назилә белә сәһбәти саланда, Бадсәба ханым бәрк ачыгланмышды:

— Сиз бура палтар сифариш вермәјә кәлмисиниз, ја халгын аилә ишләринә гарышмаға ревизор кәлмисиниз?

— Мән неч вахт аилә ишләринә гарышмаг истәмирәм, марагландығым бир мәсәләни ајдынлашдырмаг истәјирәм.

— Сиз нә һагг илә мәним өвладымы јада чыхармаг истәјирсиниз?

— Мән билмәк истәјирәм, доғрудан да һәсрәт сизин доғма өвладыңыздырмы?

Бадсәба ханым бу сөзү ешидәндә пул кими гызарды вә әлләрини јанына салыб бәркдән данышды:

— Вәтәндаш, хаһиш едирәм чөлә чыхасыңыз, бизи әсәбиләшдирмәјәсиниз. Биз иш адамыјыг!

Нә Бадсәба ханым, нә Әскәр, нә дә дүнјанын бир чох ишләриндән бихәбәр олан һәсрәт истәрди ки, белә бир сәһбәт ачылсын. Анчаг Назилә әл чәкмәди, кетдикәлди, јазды, данышды, шикајәт еләди, нәһајәт, онун ид-

диасы мәһкәмә просесиндә динләнмәли, мүһакимә едилмәли бир мәтләб олду.

Көрәк һәсрәт һәгигәтдә кимин ушағыдыр? Назиләнинми, Бадсәба ханымынмы?

Кәнддән шаһидләр чағырылды, вәсигәләр истәнилди, Надириң һиссәсиндән мә'лумат алынды, Сәријјә халаны көрән, ешидәнләр диндирилди, ушағын ганы, аналарың ганы тәһлилә кетди. һәсрәтин тәлеји шәһәрдә мараглы сәһбәт олду. Мәһкәмә үзвләри тәнәффүс заманы истираһәт отағында отуруб данышырдылар. Бири дејирди:

— Мәним бу тибб бачысына јазығым кәлир.

О бири дејирди:

— Мән исә Бадсәба ханыма ачыярам, доғрудан ачыярам.

Үчүнчүсү дејирди:

— Мән һамыдан чох ушаға һејфсиләнирәм, ушаға!

Һәр биринин дә өз аләминдә әсасы вә сүбуту вар иди.

Биринчи она көрә һаггы иди ки, Назилә чох әзаб, әзијјәт чәкиб. Дава вахтында, ики-үч јүз грам гара чөрәк верилән заманда атасыз, анасыз, әрсиз, башсыз галан 18 јашлы бир гыз нә едә биләрди? Јахшы ки, өзүнү ордуја салыб, хејирли иш көрүб. Ушағыны атыбса да, чәбһәчиләри тутуб, нечә-нечә јаралылары сағалдыб. Инди дә доғма ушағына саһиб олмаг үчүн нә чәтин, нә ағыр мүбаризәләрә гатлашмалы олуб.

Икинчи дә она көрә һаггы иди ки, Бадсәба ханым һәр ушағы һәр заман көтүрмәзди. Јүз дәфә өлчүб-биçәндән, көтүр-гој еләјәндән сонра гундагдакы ушаға бала дејиб, гәбул етмишди, илләр боју нә наз-не'мәт илә бөјүдүб мәктәб мәгамына кәтирмишди. Бүтүн өвлад мәһәббәтини, кәләчәк арзусуну да о кирдәсифәт, гаракөз ушағын башына чәмләмишди. Бирдән-бирә она: «Бу үмидиндән, арзундан әл чәк!»—демәк—өлүмә бәрабәр, бәлкә дә бир аз артыг иди! Инди о, илләр узуну әмәјин һәсрәтини, гәлбинин күнү-күндән бөјүјән, данышан севинчини бирдән-бирә нечә хәзри күләјинә версин? Мәһкәмәдә нечә дашүрәкли адам олур-олсун Бадсәба ханыма белә тәклифи едә билмәз вә етмәз дә! Мәчәллә маддәләрилә јанашы бир чанлы инсан, инсан гәлби, һәјәт һөкмү дә вар ахы!

Мәһкәмәнин үчүнчү үзвү ушаға һејфсиләнирди. Онун да һаггы вар иди:

— Бу јашда, женијетмә, ата-ана нәвазиши илә бөјү-
јән бир ушаға демәк ки, бунлар—индијәчән сәчдә ет-
дикләрин сәнин јаланчы ата-анандыр, онун бүтүн
севинчини, архасыны, инамыны учурмаг, алт-үст етмәк
демәкдир. Белә сөһбәти һәсрәт јашда ушаға демәк, да-
нышмаг олмаз, һеч олмаз!

Хүласә, ичласчыларын вәзијјәти мұһакимә олуна-
нларын вәзијјәтиндән һеч дә јахшы дејилди. Бурада чох
мәтләбләр ашкара чыхармаг, чохларына гаршы иттиһам
галдырмаг, бә'зиләринә дә афәрин демәк олар. Она кө-
рә дә мұһакимә узаныр, гаранлыг һөгтәләрин һамысы
ајдынлыг, ашкар, һәгигәт ишығы тәләб едирди.

Һәсрәт Назиләни јахын гојмурду: «Ана, бу арвад
мәктәбдә мәним далымча кәзир.» «Ана, бу арвад тутуб
мәним үзүмдән өлдү.» «Мән бу арваддан горхурам!..»

Она Назиләни бир ана кими тәһвил вермәк чох чә-
тин, бәлкә фәчиәли бир иш оларды. Ана кими мүгәддәс
бир хилгәт һаггында ушагда индијәчән јаранан тәмиз
тәсәввүрләр кирләниб, пуч ола биләрди. Мәһкәмә сәдри
Назиләни тәһлили суалларла гыснашдыранда, тамамилә
һаглы иди:

— Нечә анасыныз ки, өвлады бир гадынын евинә
атыб гачырсыныз? Нечә анасыныз ки, бу сәккиз илин
мүддәтиндә ушаг илә бир дәфә дә марагланмырсыныз?
Ким сизә ушаг бөјүтмәјә борчлудур? Аналыг һиссиниз
вар идисә, бүрузә вермәли идиниз! Јалныз биоложи,
физиоложи факторлар аналыгы сүбут үчүн кифәјәт ола
билмәз. Ана бөјүк, тәмиз, мүгәддәс бир аддыр. Ана
олан, өвлады үчүн һәр чүр изтираб вә мәһрумийәтләрә
дөзмәлидир. Јалныз өзү үчүн дејил, һәм дә өвлад үчүн,
ичтимай тәрбијә үчүн јашамалыдыр!..

Бадсәба ханым мәһкәмәдә бүтүн бөјүк сималарын
китабларындан, сөзләриндән, совет ганунларындан ми-
сал чәкиб, уча сәслә иддиа едирди ки: «Назиләнин Һәс-
рәтдә аналыг һаггы олмамышдыр. Ушағын һәгиги анасы
мәнәм вә мән дә олмалыјам. Назилә ушаға анчаг ифти-
хар һаггы бәсләјә биләр. Һәрчәнд ушаг ону көрмәк истә-
мир, анчаг бу ифтихар һаггындан мән ону мәһрум ет-
мирәм, кәлиб-кедә биләр, ушаға истәдији нәвазиши, мән-
ним ичазәмлә көстәрә биләр, Һәсрәт исә мәним доғма
баламдыр, чаным-чијәримдир!»

Икинчи ичласчы сорушурду:

— Назилә ханым, тутаг ки, бу ушаг өзү дә, фәрз едәк,

разы олду вә сиз буну апардыныз. Ахы һараја апара-
чагыныз? Бәјәм сиз Бадсәба ханым кими гајғыкеш бир
ананын гучағындан, тәмиз бир аиләнин шәраитиндән
јахшы јерә апарачагыныз ону?

— Мән она јахшы шәраит дүзәлдәрәм.

— Бағышлајын, бағышлајын! Сизин биринчи шәраи-
тиниз ону һәгиги, мән буну бүтүн инамымла дејирәм, һә-
гиги валидејндән мәһрум етмәк олачаг. Икинчи шәраи-
тиниз ону өкәј ата јанына салмаг олачаг.

— Мән әрә кетмәјәчәјәм!

— Даһа пис! Башга кишиләр арасына салмаг ола-
чаг. Үчүнчү шәраитиниз: ушағын гәлбиндә ана кими
мүгәддәс бир хилгәт һаггында думанлы, бәлкә дә намү-
насиб тәсәввүрләр ојанмасына баис олмаг... Дөрдүнчү
шәраит..

— Мән Бадсәба ханымның чәкдији хәрчләри өдәсәм,
нечә?

Бадсәба ханым тәһгир олунмуш кими, јериндән галх-
ды, мәһкәмә сәдринә мұрачиәт етди:

— Ичазә верин!..

— Сакит олун, бачы!

Мәһкәмә сәдри үзүнү Назиләјә тутуб деди:

— Вәтәндаш Назилә, кәрәк сизә мә'лум ола ки, дүн-
јада елә мә'нәви аләм, һиссләр, фикирләр, тәсәввүрләр
аләми вар ки, алым-сатыма, тәрәзијә кирмәз! Бадсәба
ханым ифтихара лајиг һәгиги анадыр. Онун бу мүгәд-
дәс әмәјинә һеч бир сәрвәт әвәз ола билмәз. Сизә дә бе-
лә бир мизан-тәрәзи кәтирмәји мәсләһәт көрмүрәм. Һәс-
рәт онун оғлудур, сизин һәммин ушағын дүнјаја кәлмә-
синдәки һаггынызы данан јохдур. Һәсрәт өзү бир заман
һисс етсә ки, сиз дә она һәгиги аналар кими анасыныз,
нә әјби вар, даһа јахшы!

— Бәс мәним доғма ушағым мәнә дүшмүр?

— Сиз ону гундагда күчәјә атыб кедәндә, Бадсәба
кими гајғыкеш, һәгиги аналар олмасајды, ушаг мәһв
ола биләрди, ја јох?

— ...

— Сорушурам: ушағым саламат галмасына нә әсас
вар иди?

— Инди ки, көрүрүк, саламат галыб!

— Ичазә верин ону бөјүдән, бәсләјән, саламат сахла-
јан аналар башыны уча тутсун, кефә-ләззәтә ујуб ана-
лыг вәзифәсиндән узаглашанлар, һазырына һазир ола-
лар јох!..

ДАҒЛАРЫН ГЭЛБИ

Нухадан јухарылара, дағлара доғру дырмашдыгча гуру вә ја чәмән јерләр азалыр, мешәлик, чәнкәллик чо-халыр.

Гафтаз дағларынын чәнуба салланыб кәлән этәклә-риндә һәр гарыш јер јашыллыг, коллуг, ағачлыгдыр. Көјүн вүс'әтини јерә, јерин гүдрәтини көјә көстәрән зүмрүд көзлү шамлар баш-баша верир, күнәшдән нур, торпагдан гүрүр алыр, әтрафа сағламлыг јајырлар. Ағачлар, отлар арасындан, һәр аддымда саға-сола буру-лан назик чығырлар ичиндән һезин бир шырылты еши-дирсиниз. Әввәлчә көјә бахыр, ағач башында һансы бир гушун сәсләндијини күман едирсиниз. Диггәтлә фикир верәндә коллар алтындан булаг сујунун ишылдадығы-ны, шырылдадығыны көрүрсүнүз. Бу сулар нә гәдәр тә-миз, дуру, нә гәдәр дә сәрин олу! Бураларда елә кәнд олмаз ки, бу чүр булаглары илә фәхр еләмәсин; елә кәнд-ли олмаз ки, јајын истисиндә, бешдә-үчдә бир, ишини гуртарандан сонра ушағларыны башына јығыб, бу јер-ләрә динчәлмәјә, сүфрә ачмаға, кабаб јемәјә кәлмәсин.

Гутгашен һәмин јердә, дағ јамачларында, мешәлик-дә салынмыш ири бир кәнддир. Бурада палыд, гоз ағач-лары көјүн бир гатына чәкилиб, күнәшдән даһа чох фајдаланмаға чәһд едирләр. Әсасән исти јерләрин гыз-мар јај күнәшинә һәсрәт чәкән үзүм тәнәкләри исә уча ағачларын мөһкәм көвдәсинә сөјкәнәрәк, јухарылара дырмашыр, күнәш ахтармаға кедир, будағларын лап башындан салхымларыны саллајыр, ишыгда бәрг вуран киләләрилә санки кәлиб-кәдәни чағырыр.

Анчаг наһагдыр, чүнки 10—15 метр һүндүрлүјүндә ағач башындан үзүм салхымларыны дәрмәјә һәр адам-да һәвәс вә һөвсәлә чатмыр. Салхымлар будагда о гәдәр

галыр, гызарыр ки, ахырда пајызда сәрчә, газалаға јем олур...

Бу кәнддә мәнимлә һагг-саламы олаң чох сәлигәли бир арычынын данышдығы тарихи бир һадисәни сизә сөјләмәк истәјирәм.

1

Әһвалат кечән әсрин орталарында Шамилин дәстәси илә рус гошунларынын вурушдуғу илләрә, күнләрә аид-дир. О заман бу дағ кәндләринин чоху дөјүшә мејдан олур, тез-тез әлдән-әлә дүшүр, каһ дағлыларын, каһ чар казакларынын ихтијарына кечирмиш. Әһали исә битиб түкәнмәјән вурушмалар шәраитиндән тәнкә кәлирмиш. Белә вурушмаларын бириндә саға-сола выјылдајан кү-ләкләрдән горунан, пајыз ахшамы өз һәјәтинә чәкилән бир кәнд гадыны чардағында һәрәкәт дүјмушду. Дүј-мушду, анчаг горхудан јохламамышды. Бир истәмишди: «Адам вар»,—дејә һај салыб, гоншулары төксүн, бир дә фикирләшмишди ки: «Галмагал нәјә лазым, әввәл бир өзүм бахым!»

Әһмалча нәрдивана чыхыб, кирәмيتين алтына нәзәр саланда, гадыны һејрәт көтүрмүшдү: түфәнкли, гатар-лы, сары бир солдат чардагда отуруб о јан-бу јана ба-хыр, дөјүкүрдү. Гадын гајытмаг истәјәндә, солдат шәһә-дәт бармағыны додағларына гојуб, «сус» ишарәси верди, сол әли илә хач чәкиб, көјә бахды.

Гадын тәләсик гачыб ашағы дүшдү, билмәди нејлә-син. Бу саат кәнддәкиләрә хәбәр вермәк, солдаты тутмаг лазым иди. Гадын бунлары дүшүндү, амма дилинә кә-тирмәди. Дурдуғу јердә донмуш кими галмышды. Бир дә горхудан гајыдыб чардаға бахды. Бахды ки, «кавур» ону вурмаг истәјир, ја јох? Солдатдан бир һај-һәрәкәт көрмәјәндә, үрәјинә ајры бир фикир, тамам ајры бир шеј кәлди: «Дејәсән, ләзкидән кизләниб, атышмадан киз-ләниб...»

Гадынын зәнни доғру иди. Һөкүмәт гошунлары аты-ша-атыша кери чәкиләндә, солдат бурада кизләнмәјә фүрсәт тапмыш, гаранлыг дүшмәјини көзләмишди.

Инди гадынын ондан хәбәр тутдуғуну көрәндә, та-панчасынын тәтијини чәкиб, кәләнләр илә атышмаға һа-зырлашмышды. Јәгин етмишди ки, хәбәр тутачаг, ону саламат бурахмајачағлар. Белә вәһши бир јердә әсир

дүшмәк дә кишиликтән дежил. Сон күлләјә гәдәр вурущ-маг лазымдыр. Гадын нә гәдәр солдатдан ваһимәләнмишдисә, солдат да гадындан шүбһәләнмишди. Солдат да, гадын да интизар вә һәјәчан ичиндә бир-бирини көзләјирди. Гадың күман едирди ки, солдат бурада динч дурмајачаг, јахына кәләнләри вурачагдыр. Солдат да күман едирди ки, гадын бу саат хәбәр верәчәк, ләз-киләри бураја төкәчәкдир.

Анчаг јарым саат, бир саат кечди, тәрәфләрин һеч бириндән хәбәр чыхмады. Гадын бир дә бојланыб чардаға баханда, солдатын ишарә илә су истәдијини көрдү. Солдат боғазыны көстәриб, дилини чыхарырды. «Јанырам.»

Гадынын гәлбиндәки ваһимә вә һәјәчан дәрһал мәрһәмәтә чеврилди. «Ај јазыг!» Гачыб сахсы күзәдә су апарды. Солдат күзәни алан кими гурт-гурт башына чәкди. Тәшәккүр әләмәти олараг көјә бахды, сонра да гадына баш әјди. Гадын гајыдыб евдән фәтир чөрәји апарды. Солдат чөрәјин о јан-бу јанына бахыб парчалады, ағзына гојду. Әли илә әтрафы көстәриб, нәсә сорушду. Гадын баша дүшдү ки, о, гошунундан ајрылыб, азыб, јол ахтарыр.

Әли илә ишарә едиб, солдата: «Јахшы, јахшы!»—деди.

Кечә јарысы, ел јатандан сонра чардағын дал гапысыны ачыб, «гонағы» дүшүртдү, көһнә бир јапынчы верди ки, бүрүнсүн, танынмасын. Өзү дә габағына дүшүб, кәндин кәнарына гәдәр јола салды, арана кедән јоллары көстәриб гајытды:

— Бурадан, мешәнин ичиндән пашол!

— Спасибо, мамаша!

Бә'зи кәнд гадынларынын ағзы ачыг олур. Амма ағзы бүтөв, мөһкәм, сөз сахлајаны да чох олур. Дағлы гадын бу сирри бир кәсә демәди, демәји лазым билмәди.

Бу һадисәдән беш илми, алты илми кечмишди, билән јох иди. Анчаг дава да јатмышды. Шамил тутулмуш, гошунлары дағылмыш, галанлар да силаһы төкүб тәслим олмушду.

Билдијимиз кәндә атлы бир кенерал кәлиб, һәммин евин габағында дајанды, ев саһибини сорушду.

Бир нәфәр шәләпапаг киши чыхыб салам верди:

— Нә бујурурсунуз?

— Ев саһибини истәјирәм.

— Ев саһибини мәнәм—Мүрсәл Наиб оғлу. Бујурун гонағымыз олун!

— Бурада бир гары јашајырды.

— Нечә бәјәм, чәнаб?

— Бир беш-алты ил әввәл.

— Бәли, анам јашајырды.

— Ону зәһмәт чәк бир чағыр.

Шәләпапаг киши башыны ашағы салыб, мә'јус бир сәслә чаваб верди:

— Аллаһ рәһмәтинә кедиб, чәнаб! Сиз ону һарадан таныјырсыныз?

Кенерал тез атдан дүшүб папағыны чыхартды, евин габағында хејли сүкут илә дајанды.

— Мүрсәл,—деди,—сәнин анан мәнә чох јахшылыг еләјиб, ону билирсәнми?

— Хејр, билмирәм, чәнаб гонаг.

— О чох јахшы адам иди, аллаһ рәһмәт еләсин! Сән онун бөјүк оғлусанмы?

— Хејр, чәнаб, кичик оғлујам.

— Бәли, о мәнә чох јахшылыг еләјиб, өлүмдән гуртарыб. Дүш габағыма, апар мәни онун гәбринин үстүнә!

Мүрсәл арабаны гошду. Кенерал да атыны гапыда бағлајыб, арабада, от үстүндә отурду. Дағын дөшүндәки гәбристанлыға кетдиләр. Гадынын балача бир башдашы гојулан кичик торпаг гәбрини Мүрсәл, кенерала көстәрди. Кенерал тәкрат башыны ачыб хач чәкди вә хејли дајанды.

Гоһум-гардашлары, јахын гоншулары кенералы көрүб Мүрсәлин далынча кәлмишдиләр. Кенерал онлара үз тутуб, сөзүнү тәкрат еләди:

— Мүрсәлин аңасы јахшы адам иди, мәни чардагда кизләдиб өлүмдән гуртаран о олуб. Мән истәјирәм бу јахшылығын хәчаләтиндән чыхам. Нәрчәнд бу јахшылыға әвәз еләмәјә мәнним бачарығым јохдур, анчаг әлимдән кәләни еләмәк истәјирәм; сиз буна нә дејирсиниз, дағлы вәтәндашлар?

— Аллаһ разы олсун, гонаг сағ олсун!

Кенерал кәндин ағсагалыны сорушду. Он дәгигә чәкмәди ки, көдәк, чухалы бир кишини чағырыб кәтирдиләр. Кенерал әл вериб көрүшдү вә чухалы кишидән сорушду:

— Гоча, мәнән нә хаһишин вар, истә!

Чухалы киши бир аддым кері чәкилиб, чамааты көс-
төрдн:

— Һөрмәтли гонаг, бунларын һамысынын хаһиши будур ки, кәндимизә су кәлсин. Судан корлуг чәкирик, кедиб кузә-кузә дағлардан кәтиририк.

Кенерал бу сөзү ешидәндә, чардагда ичдији сәрин сујун ләззәти бир дә дамағында чанланды.

— Дил-додағым јананда, сизин кәндлиләр мәнә су вериб; гоча, буну мән унутмарам.

Кенерал чибиндән дәфтәрини чыхарыб, кишинин дедикләрини јазды.

— Даһа нә хаһишиниз вар?

— Бир бу! Кәндә су чәксәниз, өмүр боју һамымыз сизә дуачы оларыг, чәнаб гонаг!

Кенерал үзүнү чухалы кишијә тутуб деди:

— Гоча, мәним дә сиздән бир хаһишим вар.

— Бујурун, мүзәјигә јохдур, бујурун!

— Кәндиниздә мәктәб вар, ушағлар охујурму?

— Хејр, биздә охумазлар. Бизим ушағлар дағда-дашда, гојунда-одунда, овдадыр. Биздә охумазлар.

— Билирәм, бурада мәктәб јохдур. Охумаг да јохдур. Инди мән сиздән хаһиш едирәм ушағларыныздан бир нәфәр мәнә верәсиниз, апарым шәһәрдә охудум. Охудум өз хәрчим илә, сонра кәндәрим сизин кәнддә ишләсин, чамаата хејр версин. Ағсаггал буна нә дејир?

Кенералын бу сөзүнә чухалы киши һеч нә демәди. Башыны ашағы салды, хејли дүшүндү, сонра дөнүб кәндлиләрдән сорушду:

— Нә дејирсиниз? Гонаг бизә јахшылыг еләјир. Истәјир ки, биздән дә охујан чыхсын. Бир нәфәр ушағ верәк, апарсын охутсун. Нечә, кими мәсләһәт билирсиниз?

— Ушағындан кечән һаны?

— Ким верәр!

— Кәдән олмаз!

— Биз ушағымызы кәнара бурахмарыг!

— Гонағы баша сал ки, су чәксә, бәсдир, сағ олсун, охујасы ушағымыз јохдур! Биздә гуран охујурлар, урус дәрси јох!

Ким идисә үзүнү сәс кәлән тәрәфә тутуб ачыгланды:

— Сарсаг данышма, әјә, адам вар!

Чухалы киши истәди гонаға чаваб версин. Нә фикирләшдисә, бир дә чамаата үз тутду:

— Вачиб дејил ки, сәнин-мәним ушағым олсун. Саһибсиз ушағ олса да, охујар, шәһәр јеридир. Гој апарсын, палтарыны, чөрәјини версин, өзүнү дә охутсун. Күчәләрдә ушағ аздыр?

— Һәмзәтин нәвәси.

— Кетмәз!

— Сәлимин оғлу, атасы да чохдан өлүб.

— Анасы бурахмаз!

— Бизим кәнддә јох, Бәрәлидә бир кечәл ушағ диләнир, ону кәтирин верәк.

— Кечәл Исмајыл!

— Кечәли апармаз.

— Нијә апармыр, шәһәрдә доктора нә кәлиб!

— Доктор-зад узун ишдир. Бу киши тәмиз адам истәјир.

— Шәһәрә кәдәндә, әлбәттә ки, һамамда чимиб тәмизләнәчәкдир.

— Әши, чағырын, верин кетсин. Ушағ олсун! Нијә апармыр, елә апарар ки... Солдат еләјәчәк дә!

Сабаһы күнү Бәрәлидән кәтирилән кечәл ушағы атын тәркинә миндириб апаранда, Мүрсәл дә, башга кәндлиләр дә далынча чох дајаныб бахдылар. Билмәдиләр кенерал кирли-пасахлы ушағы нечә сахлајачаг, нечә оху-дачаг...

2

Бу һадисәдән он ил сонра кәндин һәмнин јериндә, һәмнин чардағын габағында кечмиш кенералын атына охшајан гашга бир кәһәр дајанды. Үстүндәки атлы да дүшүб Мүрсәли ахтарды. Мүрсәл гочалмышды. Чијнинә ағ күрк салыб гапыја чыхды:

— Мүрсәл әми, хош көрдүк, мәни таныырсанмы?

Атлынын ана дилиндә данышмағы кишини һејрәтә салды: «Бу рус дејилмиш. Бу либасда мүсүрман көр-мәмишәм.»

— Гардаш оғлу, сән кимсән? Бағышла, көзүмә таныш кәлирсән, амма бир аз гочалмышам, сечмирәм.

— Нечә олур ки, кечәл Исмајылы танымырсан, ај Мүрсәл киши!

Мүрсәл киши гурујуб галмышлы:

— Ај сәни, дүзүнү де, сәнсәнми? Исмајылсанмы?

— Јәгин, дејирсән: кечәл Исмајыл һара, кәһәр ат һа-

ра, пагон һара? Зәманә белә дәјишиб, ај Мүрсәл киши. Сәнин гонағын мәнә аталыг еләјиб, ону билирсәнми?

— Гонағымыз һајандадыр?

— Одур еј, Варшавада һәрби мәктәб рәисидир. Мәни бир ајлыға мә'зунијјәтә бурахыб. Кәлмишәм кәндимизи көрмәјә, сизинлә көрүшмәјә.

— Әши, нә данышырсан! Ај хош кәлмисән, дүш ашағы, аты бәри чәк, һәјәтә!

— Кәлмишәм өзүм кими јетим-јесир ушаглардан апарам орада охумаға. Тапа биләрәмми?

— Јашым кечмәсәјди, валлаһ, мән өзүм дә кедәрдим. Охумагдан јахшы дүнјада нә вар!

Һәммин күн кәндә һај дүшдү ки: «Кечәл Исмајыл кенерал олуб кәлиб!»

Ешидән Мүрсәл кишинин евинә гачыр, «мүсүрман кенералы» көрмәјә тәләсирди. Исмајылы јахшы таныјанлар ону бу либасда көрәндә, көзләринә инанмыр, јахына кәлир, голундан тутуб, әрк илә диндирдиләр:

— Нечә олду, ај Исмајыл, сәни кенерал өзү охутду, ја нә чүр?

— Һәрби мәктәб вар. Орада јүзләрлә адам охударлар, бири дә мән.

— Бизим ушаглары да бурахарлармы?

— Нијә бурахмырлар.

— Чахыр ичмәсән дә, гојарлармы?

— Донуз әти једиртмирләр ки?

— Әши, кефин нә истәјир је, кимә нә борчдур. Тәки һәрби тә'лими јахшы өјрән, адам кими хидмәт елә! Галан шеј өтүшәр.

Кечәл Исмајылын ады «Кенерал Исмајыл» олду. Һәтта дејирдиләр Исмајыл өзү өз кәндләриндән, кечмиш күнләрдән, ағаларын, нөкәрләрин ишиндән бир китаб јазыб, һәммин китабы ана дилиндә чап етдирмәјә јер ахтарыр.

Кәндлиләр исә һәсрәтлә бир-биринә дејирди:

— Исмајылын китабы көр нә чүр олар һа!

— Ону охуја билән савадым олајды!

— Һәр адама гисмәт олмаз!

1960

НЕЧӘ ЧҮР САЛАМ ВАР?

Мән елә биләрдим салам бирчә чүр олар, нөвбәнөв олмаз. Дүздүр, һәр шејин нөвләри олу: ә'ла нөв чај; биринчи, икинчи нөв чај; ә'ла нөв түтүн, ун, дүјү вә саирә...

Анчаг салам кими мәшһур бир адәти нөвләрә бөлмәк, нөмрәләмәк олмаз. Салам һәмишә, һәр јердә, һәр кәс үчүн саламдыр, лазым вә вачибдир. Бир-бирини көрәндә, көрүшәндә, ја өтәндә, салам вериб кечирләр. Бурада адамдан адама, ја вахтдан-вахта, јердән-јерә тәфавүт олмасын кәрәк!

Мән әввәл белә дүшүнәрдим. Нә гәдәр ки, бөјүк гуллугда идим, белә дүшүнәрдим; чүнки бир чүр салам көрүрдүм. Көрүрдүм ки, һесабдар Кәрим икигат әјилиб, габағыма јериди:

— Әссаламәлејкүм, ај филанкәс, хош көрдүк, кефиниз, әһвалыңыз нечәдир, ушаглар нечәдир? Лап јахшыдырлармы? Шүкүр, шүкүр аллаһа!..

Мә'лумдур ки, адам һәмишә бир гуллугда, бир вәзифәдә галмыр. Бир јердән көтүрүб, о бирисинә гојурлар, каһ рајона, каһ шәһәрә, каһ тичарәт, каһ маариф, каһ тәсәррүфат системинә көндәрирләр. Мән дә чох вәзифәләрдә, чох идарәләрдә ишләмишәм. Ишләдијим вәзифәнин дәрәчәсини, әһәмијјәтини мән вәсигәмдән, кабинетим, телефонум, ја машынымдан јох, мәһз Кәримин саламынданча баша дүшәрдим. Кәрим икигат олуб, сағ әлими ики овчунун арасында бәрк-бәрк сыханда, ширин-ширин данышанда, јәгин едәрдим ки, көрүнүр, мүһүм гуллугдајам:

— Әссаламәлејкүм, ај һөрмәтли филанкәс, сизи чох-чох хош көрдүк, кефләр, әһваллар? Бујурун гуллуғунуз-да олаг!

Күнүн бириндә мән Кәrimi аҗры чүр көрдүм.

— Салам! Тәләсирәм! Һәләлик!..

Бу саламың нөмрәси аҗры иди.

Кәрим һара тәләсә биләрди? Һесаҗдар адамдыр, чот-кәсини габағына гоҗуб, сәһәрдән ахшамачан ашығлары ирәли-кери шагғылдатмагдан јорулмур. Дүздүр, идарә башчылары кәләндә чәлд ајаға галхыр, чешмәјини чыхарыб баш әјир, сонра јенә тахыр; амма бурада да тәләсә мәли бир шеј јохдур. Кәлән кәләчәк, кедән дә кедәчәк...

Ахы Кәrimi мән јахшы таныјырам, бу онун Һәмишә-жи саламы дејил!

Мән Кәримин бу күнкү саламыны көтүр-гој еләјәндән сонра көрдүм ки, вәзифәдән бир пиллә ашағы дүшмүшәм, чүнки кишинин саламы буну көстәрирди. Әлбәттә ки, Кәрим һәммин Кәрим иди, салам да һәммин салам иди, мән дә һәммин адам идим. Амма ашкар мәлум иди ки, мәним вәзифәм кичилиб. Буну Кәрим һарадан, һавахт, кимдән, нечә билмишди? Дејә билмәрәм. Назирин мәним һаггымдакы әмри һәлә имзаланмамыш Кәрим буну билмишди вә буна мүвафиг салам һазырлајыб, борчуну да өдәмәјә тәләсмишди.

Афәрин белә Кәримә! Мәни дә ајыг салды, мән дә баша дүшдүм ки, гуллуғум кичилиб.

Һәлә бу һарасыдыр, мән Кәримин башга бир саламыны ешитмәјә дә шәрәфјаб олмушам. Бу салам лап аҗры чүр олмушду. Әввәл буну јахшы анламамышдым. Дајаныб үзүнә бахмышдым. Көрүнүр, Кәрим мәни јахшы баша салмаг үчүн саламыны тәкрар етмишди:

— Һә, салам, һалын нечәди, бир тәһәр олмусан дејәсән, һә, нечәди кефин?..

Кәримин индики саламыны аландан сонра билдим ки, мәни вәзифәдән чыхарыблар, көһнә гуллуғумдан тамам харич еләјибләр. Һесаҗдар бунун мүгабилиндә мәнә јолдашлыг, достлуг борчуну өдәмәјә тәләсиб. Гапыда дајаныб. Вачиб иши оланлар кими дајаныб (өзү дә бир аз дик дајаныб, дејәрсән шиш удуб), евдән чыхан кими мәнә јухарыдан ашағы дилучу бир салам вериб, вәзијәтимин хошуна кәлдијини белә билдирди:

— ... Нечәди, һә, бир тәһәр олмусан дејәсән!..

Белә тәһәли саламы мән анчаг Кәримдән ешидирдим. Ешидирдим вә көрүрдүм ки, киши бәрк севинир, елә бил мәним бөјүк гуллуғуму алыб она верибләр. Елә севинир ки, лап олмајан кими. Бир истәдим ағзымы

долдуруб сорушам ки: ај Кәрим, мән белә саламлары көрмәмишәм, сәндән нә әчәб?.. Көрдүм јох, о үз мәндә олмајачаг. Кәрәк Кәрим оласан ки, күләјин сәмтинә белә раһат јатасан.

Өтүб кетдим. Кәрим кимисинин саламындан һәмишәлик гуртардығымы күман едиб, севиндим.

Күнүн бириндә ишдән евә гајыданда, тинин башында Кәрим габағымы кәсди. Әлиндәки үзүм сәбәтини чәлд јерә гоҗуб, ики әлини шәст илә мән тәрәфә узатды:

— Әссаламәлејкүм, ај һөрмәтли филанкәс, сизи чох-чох хош көрмүшүк! Кефләр, әһваллар? Әши, бујурун гуллуғунузда олаг...

Мән јухудан ајылан кими олдум. Кәрим нә мүнасибәтлә белә јеришини дәјишиб, 180 дәрәчә чеврилиб? Бирдән јадыма дүшдү ки, срағакүн мәни јенә бөјүк бир вәзифәјә гоҗублар. Әмри һәрчәнд һәлә алмамышам, анчаг вәзифәјә башламышам. Газдан ајыг олан Кәрим достум да јәгин ки, һамыдан габаг һесабыны апарыб, вачиб ишләрини бир кәнара гоҗуб, гапымыза гачыб:

— ...Бујурун гуллуғунузда олаг, биз һәгир кимсәләрә фәхрдир.

Кәримин вүчуду инди даһа мәнә нә һесаҗдар, нә Кәрим, нә инсан, нә дә мүәјјән мәхлуг кими көрүнүрдү. Јох, о, јөндәмсиз көвдә паслы бир ијнә кими көзүмә кирирди.

Ахы мәним күнаһым нәдир ки, белә абад бир шәһәрлә, көзәл бир һавада, сағлам бир мүһитдә һәшәрат илә үз-үзә кәлирәм, һәр дәфә дә нечә литр саф ганымы гаралдыб, һәдәр еләјирәм? Буна һәким дөзмәз, дәрман кар еләмәз!

— Итил көзүмдән, рәзил, алчаг!

Билмирәм мәним кими сакит, мүлајим тәбиәтли бир адамың ағзындан бу ағыр сөзләр һачан, нечә чыхды. Ону көрдүм ки, Кәрим үзүм сәбәти илә бирликдә сәкин бу башындан о башына сары мајаллаг ашды, гызармыш, пөртмүш һалда, кәкәләјә-кәкәләјә нәсә демәјә чалышды, дил-додағыны чејнәди:

— Мән... мән... нечә... јох... Әстәгф... хејр а... бәхишлә!..

Одур-будур Кәрим кимисиндән, онун мүхтәлиф мөлүрлү, мүхтәлиф нөмрәли саламларындан бирдәфәлик динч вә раһатам. Достларыма да арзу едирәм ки, белә салам верәнләрдән узаг олсунлар, узаг, лап узаг!

ТЭСАДУФ ВӘ ЈА ЗЭРУРӘТ?

Бу сөzlәри философлар чох сеvir, чох да ишләдирләр. Һәмин һекајәни ики кәнч алим достум охујуб мүбаһисә башламышдылар. Мән өмрүмдә кимсәни ихтилафа, ја мүбаһисәјә чәкән дәјиләм. Кәнч алим охучуларымын зөвг алмаг, динчәлмәк әвезинә чүрбәчүр зиддијјәтли фикирләрә дүшмәләрини биләндә тәәссүф етдим. Онлар мәнән сорушур, тә'кидлә чаваб истәјирдиләр: «Јох, доғрусун дејин, јолдаш әдиб, сизин јаздығыңыз бир тәсадүфдүр, јажуд ганунаујғун бир зәрурәт, һәгигәтдир? Биз мәрч гурашмышыг, истәјирик фикринизи биләк, һансындандыр?»

Мән чаванлара мүәјјән бир чаваб верә билмәдим. Буна бәлкә мәним мә'луматым, фәлсәфи һазырлығым чатмады, ја ејни дәрәчәдә һөрмәт бәсләдијим адамларын һеч биринин гәлбинә дәјмәк истәмәдим. Көтүрүб һәмин һекајәни даһа кениш охучу күтләләринин мүзакирәсинә вермәји лазым билдим. Гој чамаат десин ки, зәрурәтдир, ја тәсадүф?

Һекајә будур:

Бу күнкү кими јадымдадыр. Совет Ермәнистанынын 15 иллији тәнтәнә илә бајрам едилирди. Гардаш республикалардан Јеревана дәстә-дәстә нүмајәндәләр кәндәрилди.

Мән Күрчүстанда, Борчалыја тәзәчә тә'јин олунмуш чаван бир агроном идим. Кәнд тәсәррүфаты техникумуну гуртармышдым, мин бир һәвәслә кәндә ишләмәјә, үзүм бағларында нөвләри, мәһсулдарлығы артырмаға кетмишдим.

Пајызын мүлајим, хош күнләриндән бири иди. Шоферимиз хәбәр кәтирди ки, мәни рајкома чағырылар. Чатан кими әввәл Тбилисијә, орадан да Јеревана, јубилеј

тәнтәнәләриндә иштирак етмәк үчүн нүмајәндәләр сырасында кетмәли олдуғуму дедиләр.

Јеничә һәјат сәһнәсинә атылмыш чаван бир мүтәхәссис үчүн белә бир хәбәрин нә гәдәр фәрәһли олдуғуну сөјләмәјә еһтијач јохдур. Тәзә сүрмәји костјуму кејиндим, чамаданымы саһманладым, үз-көзүмә сығал вериб, бирбаш вағзала јолландым.

Јубилејә бизим республикадан—Күрчүстандан 12 адам кедирди. Бунларын ичәрисиндә мүхтәлиф ихтисаслы адамлар вар иди.

Јереванда Абовјан күчәсиндә бөјүк Ленинин әзәмәтли һејкәлинин тәнтәнәли ачылышы иди. Бу мәрәсимә һамыдан габаг гонаглары чағырмыш, трибуна јанында јер вермишдиләр. Натигләр бир-бир данышыр, Коммунист партијасына вә бөјүк Ленинә һәдсиз миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Һамынын диггәти данышанларда иди; мән дә лап габаг чәркәдә ајаг үстә дајаныб, данышанлары јажшы ешитмәк вә танымаг истәјирдим.

Бир дә көрдүм мәнә бири тохунду вә тез кечди. Мән тәрпәндим, јанымдакылар да һәрәкәтә кәлиб нәзәрләрини бир ан үчүн натигләрдән чәкдиләр, јол ачдылар. 10—12 јашлы, ағ јахалыглы, гырмызы галстуклу бир пионер гыз габаға, трибунаја чан атыр, далынча да бир нечә нәфәр өзү кимиләри издиһам ичиндә дартынараг кечир. Әлләриндә дә гызылкүл дәстәләри вар иди. Чамаат көрән кими онлары габаға бурахды. Ким идисә, пионер гызы ики әлли чәлд көтүрүб натиг күрсүсүнә гојду. Санки ушаг да буну көзләјирмиш, күл дәстәсини рәјасәт һеј'әтинә тәгдим етди, үзүнү чамаата тутуб, дәрсини јажшы әзбәрләмиш мәктәбли кими дил-дил өтмәјә башлады. Мәрәсимә кәләнләр онун һәр чүмләсини алгышлајырдылар. Мәним кими ермәничә билмәјәнләр јанындакылардан хаһиш едиб сорушурду: «Нә деди, пионер нә данышыр?» Јанымыздакылар да мараглы нитгин һәр кәлмәсини ешитмәјә чан атыр, тәрчүмәјә вахт тапмырдылар. Пионер гыз нитгини гуртаран кими, тәрчүмәчи бизи баша салды. Бу пионер гыз Манја Гадакјан, шәһәрдәки биринчи мәктәбин үчүнчү синиф шакирди иди. Пионерләр аындан республика зәһмәткешләрини тәбрик едиб дејирди:

— Гој, Ленин баба пајтахтымызын мәркәзиндә учалсын! Һәр сәһәр голтуғунда китаб мәктәбә кәдән ушаглара, һәр ахшам ишдән гајыдан бөјүкләрә бахыб севин-

син, биз дә онун вәсијјәтләринә анд ичиб һәмишә ә'ла охујаг, ә'ла ишләјәк!

Бөјүк издиһамын алгышлары алтында трибунадан енән ушаглар тәкрар бизим јанымыздан кәлиб кечдиләр. Данышан гызын—Манјанын јанаглары севинч вә һәјәчандан гызармышды, ағ, ачыг алнында тәр дамлалары инчи кими ишылдајырды. Мәктәбли гызын белә тәнтәнәли бајрам күнүндә Ленинә анд ичмәји бизим үрәјимизи тәрпәтмишди. Бизә елә кәлирди ки, бүтүн әзәмәти вә гүдрәтилә дајаныб бөјүк кәләчәјә бахан ингилаб рәһбәри Ленин бу ушағын сәсини доғрудан да ешидир, андына инанырды.

Һәмин көрүшдән бир нечә ил сонра да о балача гыз мәнин зәһнимдән, нәзәримдән кетмәди. Һарада бир пионер гыза раст кәлсәјдим, диггәтлә бахырдым көрүм Манја Гадакјан дејил ки. Һеч фикримә кәлмирди ки, илләр кечир, Манја да башгалары кими бөјүјүр, пионер јашыны бәлкә дә чохдан өтмүшдүр. Дәрин, тәлатүмлү вә далғалы һәјат дәнизи һәр кәси гучағына алыб апарыр, саһилдән-саһилә, лимандан-лиман атыр. Замаң гызғын күнәш кими һәр шејин рәнкени дәјишир, зәһнин сәһифәләриндән дә чох шеји силир, јенисини јазыр...

Данышдығым һадисәдән илләр кечмишди. Мән Манјаны унутмушдум.

Тбилисидә битки физиолокијасы институтунда аспирант идим. Көрдүјүм ишләрин нәзәри һөкмләрени һазырлајыр, бир сыра тәчрүбәләри үмумиләшдирмәк истәјирдим. Бош вахтларымда да театра, хүсусән стадионларә кедирдим. Е'тираф едирәм ки, шәһәрдә беш нәфәр идман азаркеши вардыса, бири дә мән идим. Идман устәларынын еләси олмазды ки, шәклини алмајым, тәрчүмеји-һалыны охумајым. Бөјүк мигјасда кечән, гәзәтләрә дүшән елә јарыш олмазды ки, мән тамашасына кетмәјим, нәтичәсиндән хәбәр тутмајым, үрәјимә салмајым.

Бир дәфә истираһәт күнүндә стадионун көркәмли јериндә, јолдашларымла әјләшиб гачан гызларә бахырдым. Мән футбол азаркешижәм, анчаг гачанлары јахшы танымырдым вә нәдәнсә гачмағы елә бир һүнәр сајмырдым: «Бурада арыг, чәлд олмагдан, узун аддым атмагдан саваји бир сирр јохдур»,—дејирдим.

Көрдүм ки, ики нәфәр сачы кәсик, шумал бәдәнли гыз синәсини габаға вериб, голларыны ата-ата гачмагда өтүшүрләр.

— Маладес, Гадакјан, маладес!

Азаркешләрин тәшәккүр сәсләри һәр тәрәфдә ешидилирди. Дејәсән, бу сөзләри гачанлар һамыдан тез ешидирдиләр. Мајкасында ири һәрфлә «4» јазылан учабој гыз әввәл бир, сонра ики, даһа сонра үч-дөрд аддым атыб рәгибини габаглады. Јенә севинч сәсләри ешидилди:

— Гуш кими учур залым гызы!

— Афәрин, Гадакјан!

— Манја өтәчәк, јәгин өтәчәк!

Зәһнимин сәһифәләри күләјә дүшән китаб кими тез-тез гатланды. Јереванда он ил әввәлки һадисә јадыма дүшдү: «Манја Гадакјан, Загафгазија јарышы...»

Бәлкә дә фамили мәни ајылтмазды. Манја ады чәкиләндә бирдән јадыма дүшдү ки, ола биләр, мүмкүндүр. Ахы, инди Манја комсомолчу јашында оларды!

— Бу гыз нә сәнәтин саһибидир? Һаралыдыр? Комсомолчудурму?

Издиһамын интизарлы вә һәјәчанлы вахтында бу суалларә јолдашларым ағызучу чаваб верир, диггәтләрини гачанларын ири, аһәнждар аддымларындан ајырмырдылар:

— Ермәни гызыдыр. Кәнд тәсәррүфаты институтунда охујурму, ја гуртарыбмы, нәсә...

Нәдәнсә, гачан вә јарышда удан гызы Манјаја—он ил әввәлки пионерә бәнзәтмәк арзусу мәндә хеји күчләнди: «Доғрудан да ола биләр, чох инанмалыдыр. Һәмин пионер инди лап бу јашда олар, өзү Јеревандан кәлмә, ады һәмән, фамили дүз кәлир. Күман ки, одур, һәмин гыздыр, ахтарыб тапмаг, тәбрик етмәк кәрәк.»

Мән бу еһтималы һарада јохлаја биләрдим? Манјаны шәхсән көрмәсәм, сорушмасам, јәгин едә билмәздим.

Адамлар јарышы удан гыза чичәк дәстәләри атанда, онун әлини сыхмаға кедәндә мән дә јеримдән галхыб стадион пилләләриндән ендим, мејданчаја јахынлашмаг истәдим. Анчаг издиһамдан кечмәк олмурду. Мән кәнара чыхана гәдәр идманчылар јох олдулар. Инди Манјанын јашадығы јери өјрәнмәли, јанына кетмәли идим.

Буну еләмәк асан иди. Амма фикирләшдим ки, кедиб нә дејәчәјәм? Сорушачағам ки, сән осанмы, филан илдә мәрәсимдә данышан пионер гыз дејилсәнми? Дејәчәк: ојам, бәли, нә сөзүн вар? Бунун чавабында күлмәк, севинч изһар еләмәк олар. Анчаг бу, Манјаја, бөјүк ја-

рышларда һүнәр көстәрән гыза јахшы тә'сир бағыш-ламаз. Дејәр ки, нә сәфеһ адамдыр, көр нә бош сөз үчүн атыла-атыла о јандан бәри кәлиб...

Нә исә, ағыр олмағы үстүн тутдум, гызын далынча кетмәдим.

Илләр кечдикчә, бу әһвалаты да, демәк олар ки, унутмушдум. Вахтым бағларда, тарлаларда, битки лабораторияларында кечирди. Бағчылыгдан јаздығым бир әсәри чапа һазырламагла мәшғул идим. Әсәр Загафгазија республикаларында сон дөврдә әмәлә кәлән инкишаф вә тәбәддүлаты әһатә етдији үчүн шәһријјата һәм Јереван, һәм Тбилиси мүтәхәссисләриндән рә'ј тәгдим етмәк лазым иди. Институт директоруна буну дејәндә, мәнә белә мәсләһәт көрдү:

— Апрельин ахырында битки физиолокијасына даир Бақыда кечириләчәк мүшавирәјә республикалардан нүмајәндәләр кәләчәк, таныш олар, әсәри охудар, һаггында онлардан рә'ј ала биләрсән, дарыхма!

Апрелин 26-да доғрудан да Бақыја, Азәрбајчан Дөвләт Университетинин елми сессиясына бир чох гонаглар кәлмишди. Мән өз ихтисасымдан олан адамлары ахтаранда, Гадақјан адлы бир дөсенти нишан вердиләр. «Бакы» мейманханасында 8-чи нөмрәдә јашадығыны өјрәниб јанына кетдим. Гадақјанын гадын олдуғуну, адынын да Манја олдуғуну ешидәндә, санки мәним зәһнимдән чохдан чыхарылмыш олан вачиб бир һиссәчији тәкрат јеринә гојдулар. Һафизәм чанланды, дејәсән, зәһнимә ишыг кәлди. Пионер Манја һаггында дүшүнчә вә еһтималларым булуд вә думандан тәмизләнән бир фәза кими ачылыб ајазыды. Инди һејкәл мәрәсиминдән 25 илә гәдәр кечир, илләрин пионери, сонралар идман јарышларында фәал иштирак едән бир комсомолчу, инди 39—40 јашларында камил бир гадын олмалы иди. Манјанын јашы буна тамамилә ујғун иди. Амма бир нәбататчы, һәм дә үзүмчү олдуғуна еһтимал чох аз иди. Һәр һалда ким олур-олсун, мән гардаш республика мүтәхәссисинин јанына әсәр кәтирмишдим. Көрүшмәли, разылыг версә, тәгдим етмәли идим.

8-чи нөмрәнин гапысыны дөјәндә, нөвбәтчи гыз мәнә јанашыб хәбәр верди ки, евдә јохдурлар, ашағыда ресторандадырлар. Фикирләшдим ки, гајытмаг, мүнасиб вахта тәкрат кәлмәк јахшы олар. Гонагларын ахшам исти-

раһәтиндән сонракы вахт мүнасиб иди, анчаг елә кәләсән ки, онлар кетмәмиш олсунлар.

Дедијим кими еләдим. Анчаг икинчи дәфә кәләндә дә агроному көрмәдим. Дәрдими јолдашына дедим. Јолдашы (назик, узун, чалбаш бир киши иди) әсәри алыб сахлады, ханымына чатдырмаға сөз верди.

Бир ахшам зәнк чалдым. Гадақјан өзү телефона кәлди, әсәри алдығыны тәсдиг етди:

— Охујурам, мараглыдыр, гуртарым, сөһбәт еләјәк.

Бу сөзләрдә натиг пионерин сәсини дүјмаг, хатирәләримлә севинмәк истәјирдим, о бири тәрәфдән дә хәбәрин өзү о гәдәр фәрәһли дејилди: «Гуртарым, сөһбәт еләјәк!»

Бу чох намүәјјән чавабдыр. Әввәлән, гуртарачаг, гуртармајачаг, бу һагда бир шеј демәди. Икинчиси дә, «Сөһбәт еләјәк» о демәкдир ки, әсәр һәлә һазыр дејил.

Гадақјанын һараја кетдијини, һарадан кәлдијини, кимлә көрүшдүјүнү изләјирдим. Нәһајәт, гадыны евдә тапдым. Мәни чох јахшы гаршылады. Әсәри охудуғуну, өзү дә марагла охудуғуну деди. Гејд дәфтәрини гаршысына гојду, чешмәјини көзүнә тахыб, әсәри вараглаја-вараглаја мүлаһизәләрини сајды. О сајырды, анчаг мән даһа бу мүлаһизәләри ешитмирдим. Ешитмирдим, чүнки зәһнимлә мән индини јох, 20 ил бундан әввәлки ширин һадисәләри јашајыр, Ленин һејкәлинин ачылышында нитг сөјләјән ағ јахалыглы, гырмызы галстуклу пионерләри тәкрат көрүрдүм. Сорушдум:

— Бағышлајын, сизин адыныз кәрәк Манјадыр?

— Манја, бәли, фамилим Гадақјан!

— Сиз идман јарышларында, Тбилисидә олмаманызы?

Манја дик-дик мәним үзүмә бахды, дејәсән о да мән-дән шүһәләнмишди. «Көрүм бу һансы атлјот, футболчу, ја штангчыдыр?»

Мәним үзүмдә бу һүнәрләрдән бир әләмәт көрмәјәндә мә'јус олмуш кими башыны ашағы салды, көз гапагларыны ендирди:

— Кәнчликдә чох мәшғул олурдум. Тәдгигата, биткиләр дүнјасына дүшәндән сонра вахт олмур.

— Мән сизи, нечә дејәрләр, даһа гәдимдән таныјырам. Јереванда биринчи шәһәр мәктәбиндә охујандан!

Гадақјан јенә гара вә ири көзләрини галдырыб диггәтлә мәни башдан-ајаға сүздү:

— Сиз дә орада охумусунуз?

— Хејр, мән орада охуја билмәздим, чүнки оғлан мәктәби ајры иди.

— Лап әввәл ки, бир имиш!

Манјанын бу сөзү мәним гоча олдуғума ишарә иди. Чавабыны демәмиш, әлавә етди:

— Бизим пионер дәстә рәһбәримиз вар иди: Солтан!

— Хејр, мән Солтан дејиләм. Анчаг Ленин һејкәлинин ачылышында сизин нитгинизи бу гулагларымла ешитмишәм. Чамаат илә бирликдә бу әлләримлә чәпиқ чалмышам.

Манјанын көзләри парылдады, додаглары гачды, чешмәјини әлинә алыб мәнә бахды, әрк илә деди:

— О күнләр олајды, ушаглыг күнләри!

— Мән о заман да һисс едирдим ки, Манја ханым ичтимаијјәтчи олачаг.

— Һаны, инди мән биткиләр арасында даһа чох олурам, лабораторијадан чыха билмирәм. Көкләр кими һәрәкәтсиз, јарпаглар кими давамсыз олмушам.

— Онлары да ичтимаијјәт үчүн өјрәнмирикми, Манја ханым?

— Орасы еләдир, мәгсәдимиз бирдир, анчаг ушаглыг дунјасы һара, бу һара?

— Мәгсәд дә бирдир, јол да бирдир. Нечә билирсиниз, ушаглыгда сизинлә Јереванда, чаванлыгда Тбилисидә, инди дә Бакыда көрүшмәјимиз хошбәхт бир тәсадүф дејилми?

— Нијә тәсадүф, чох тәбии вә ганунидир! Мәнчә ичтимаи бир зәрурәтдир. Бир аилә үзвләри һарада, нә шәраитдә, нә јашда олур-олсун, көрүшәчәкләр!

— Нечә дә ки, көрүшүрләр.

— Ајдын мәсәләдир!

— Амма, Манја ханым, һеч дәјишмәмисиниз. Симаңыздакы ушаг шәнлији вә тәрәвәти јериндәдир, бир аз да артмышдыр.

Манјанын тәкрар көз лапаглары енди. Санки о, көзләриндә ојнајан севинч вә ифтихар гығылчымларыны мәнән кизләтмәк истәјирди.

— Әсәр һаггындакы сөһбәтимиз галды ахы!

— Ешитмәјә һазырам!

Манја күрсүнү бир аз габаға чәкди, чешмәјини тәкрар көзүнә тахды. Ким билир нечә дәфә охунуб чызылмыш, дүзәлдилмиш вараглары тәкрар чевирә-чевирә

мәним әсәримин гүсурларыны сајмаға башлады. Онун сәсиндә инди даһа нә ушаглыг аләнки вә сүр'әти, нә дә јубилеј севинчи вә еһтирасы вар иди. Бу сәс инди тәчрүбәли, ағыр, һөвсәләли бир алим гадынын, ана гадынын али мәктәб кафедрасындан едилән мараглы, мәзмунлу мұһазирәсини андырырды.

Мән дә, бир тәләбә кими, тәфсилатына гәдәр дигтәтлә ешидир, һәрдән дә тәләсиқ гејдләр көтүрүрдүм. Гејдләр көтүрүр, һәм дә кәнч философлары мұһакимәсини дүшүнүр, өзүм-өзүмә дејирдим: «Көрәсән бунлар һамысы хошбәхт бир тәсадүф, јохса гануни бир зәрурәтдир?»

Манјанын дәрин бир ифтихар вә әмнијјәтлә дедији сөзләр мәнә чаваб верирди: «Ичтимаи бир зәрурәт! Бир аилә үзвләри һарада, нә шәраитдә, нә јашда олур-олсун, көрүшәчәкләр!»

Јереван, 1969.

ЭРИК АҒАЧЫ

Илк нәвәм Ајтәкинә

Узун мүддәт ајрылдығыңыз вә һәмешәлик унутдуғу-
нуз, һәтта өлдүжә чыхдығыңыз әзиз бир дост илә үз-үзә
кәлсәниз, нә чүр оларсыңыз?

Тәсәввүр един ки, бу мәним өз башыма кәлмишдир.
Хәјал, ја еһтимал јох, бир һәгигәтдир ки, сизә даныш-
маг истәјирәм.

Дәјәчәксиниз ки, бу мөгамда адам өзүнү итирәр,
гәшш еләјәр, бәлкә дәли-диванә олар. Амма мән нә өзү-
мү итирдим, нә үрәјим кетди, нә дә ки, һушум башым-
дан чыхды. Әксинә, бу һадисәдән сонра мәним башыма
чох јени фикирләр кәлди, чох мәтләбләр мәнә ашкар ол-
ду. Инсанын күчүнә, инсан әлинин гүдрәтинә иман вә
е'тигадым гат-гат артды. Торпагда мөһкәм дуранларын
нечә харигәләр јарада билдијини анчаг инди ајдын дәрк
едирәм.

Һәр мәхлугун көрпәси зәиф вә мөһтач олур. Көрпә-
ләр көмәк, һимајә көрмәсә, јәгин ки, мәһв олуб кедәр,
јашаја билмәзләр. Бәлкә буна көрә тәбиәт инсанларын
гәлбиндә көрпәләрә мәрһәмәт һисси гојмушдур. Нормал
инсан, ким олур-олсун, нә әгидәнин, пешәнин саһиби,
һансы милләтдән, зүмрәдән, чинсдән олур-олсун, көрпә-
ләрә көмәк вә мәрһәмәт һисси бәсләјир. Бириндә аз, би-
риндә чох, бириндә ашкар, бириндә гапалы олур. Анчаг
бу һисс һамыда олур.

Күмраһ вә көк бир гојуну кәсиб кабаб чәкмәјә тәлә-
сәнләр дә әмлик гузуја от вә су вермәкдән ләззәт алыр-
лар. Көјдә учан кәклији, гырговулу, турачы вуруб јерә
салан овчулар, сәләчәдә чивилдәшән гуш балаларына
тохунмаз, әл вурмазлар. Ағач башындакы мејвәни дәр-

мәк үчүн шах-будаглары ганырыб гырмагдан чәкинмә-
јәнләр, тәзәчә көјәрән пөһрән ағачы һәмешә һимајә
едәр, горујарлар.

Бунун өзү нәчиб вә мә'нәви бир һиссдир.

Чалышдығым мәктәбин тәзә тикилмиш биһасында
мүәллим отағы лап кәнарда, гуртарачагда иди. Сәһәр
тездән мән бурада, гапы ағзында дајаныб, дәстә-дәстә
дәрсә кәлән ушагларла саламлашыр, һәм мә'нәви зөвг
алыр, һәм дә, бир мүдир олараг, нәзарәт вәзифәми ичра
едирдим.

Зәнк чалыһандан, гапы-бачада сәс кәсиләндән, һа-
мынын—мүәллимин дә, мәктәблинин дә дәрсә башла-
дығыны дүшүнәндән сонра хусуи бир үрәк раһатлығы
илә ичәријә, мүәллим отағына гајыдырдым. Пилләкәнни
јанында, күнәш аз тутан, әл-ајагдан кәнар јердә бир
тинкин көјәрдијини көрдүм. Әјилиб диггәтлә баһанда,
әрик олдуғуну таныдым. Кечән јәјдә тәнәффүс заманы
мүәллим јолдашларын һәјәтләриндән кәтирдикләри ири,
ағ, ширин, сулу, пејвәнд әрикләри једијимиз јадыма
дүшдү. Јәгин ки, һәмийн тумлардан бураја дүшүб көјәр-
мишди.

Бајаг дедијим һисс—көрпәләрә ачымаг һисси, нәсә
гәлбими тәрпәтди. Мән әрик тинкинин әтрафына чубуг-
лар санчдым, диһинә су төкдүм. Тинк ики-үч гарыш
галхмыш, балача, зәиф, јумру, јашыл зәриф јарпаглары
илә фәзаја, ишыға доғру јөнәлмишди. Нијјәтимдә
гојдум ки, бир гәдәр бөјүјәндән сонра тинки чыхарыб,
јумшаг торпагда, жениш бир јердә басдырмаг лазымдыр.
Анчаг бу нијјәти тутдуғум јердә дә унутдум; чүнки бу
барәдә дүшүнмәк, әрик тинки илә марагланмаг, мәшғул
олмаг, нәсә, мәнә гисмәт олмады; чүнки бу һадисә дәһ-
шәтли бир заманда баш вермишди.

1

Гырх биринчи илин јазы вәтәнимиздә ән фәлакәтли
бир јаз иди. Күман едирәм ки, белә бир јаз тарихимиздә
нә олуб, нә олачаг. Башымыздан накаһанн әсән «ачы
рузкар» сәмум кими һәр шеји туфана тутмушду. Дағ-
ларда лаләләр, бағларда мејвәләр, тарлаларда ағыр
башлы сүтүл сүнбүлләр рәнкини, руһуну, мә'насышы дә-
јишмишди.

Һәмешә, һәр јердә, һәр кәс үчүн әзиз вә хош олан

баһар бу ил кимсәдән тәбәссүм вә нәвазиш көрмүр, көзләмирди. Адамларын гаја кими сәрт, булуд кими тутгун симасындан кәдәр, гајғы, интизар, гәзәб јағырды. Һәр кәси имдада, көмәјә чағыран вәтәнин јаралы сәси бүтүн гәлбләри тәрпәтмишди. Јериндән галхан силаһыны, чантасыны көтүрүб әзизләрилә видалашыр, сәфәрбәрлијә кедирди. Мәним һәрби комиссарлыгдан чағырыш алдығымы, сабаһ јола дүшмәли олдугуму билән Нәби дајы мәнзилимә кәлмишди:

— Јолдаш мүдир,—дејирди,—бәлкә тапшырығыныз-задыныз олду. Мән нә гәдәр ки, бурдајам, нә гәдәр ки, нәфәсим кәлир, мәктәби көз бәбәјим кими горујачағам. Өләрәм, гојмарам бу һәјәтә јад-мурдар ајаг дәјә!

— Нәби дајы,—дедим,—чаванлар кедәчәк, јалныз сәнә архајынам. Кечәләр гаровул гојун, дамларда көзәтчи олсун. Вәһшиләрә е’тибар јохдур: мәктәб, хәстәхана, китабханаја да од вурурлар. Бунлары, бу маариф очагларыны нечә илләр боју, нә зәһмәт илә тикиб дүзәлтмишик, горумаг кәрәкдир. Арвад-ушағы да тә’лимә кәтирин, көмәкләшин... Биз өлсәк дә, мәктәб јашамалыдыр, вәтән балалары охумагдан галмасын кәрәк...

Мәним дедикләрим Нәби дајы диггәтлә динләјирди. Әлини әл үстә гојуб дајанмыш, санки үрәјини долдуран гәзәби вә тәәссүфү изһар үчүн мүнәсиб васитә ахтарырды.

Бу гочаның он илдән бәри мәктәб үчүн нә зәһмәтләр чәкдијини, һәјәтини, бағчасыны, одунуну, сујуну, ишығыны мин бир әзијјәтлә саһманда сахладығыны һамыдан јахшы мән билирдим.

Инсан, сәадәтинин, хош күнүнүн гәдрини тәһлүкә јарананда биләр. Һәмишә ади сајдығым мәктәб, һәјәт, ушаглар, мүәллим јолдашлар, һәммин бу Нәби дајы инди мәним көзүмдә даһа да бөјүмүш, даһа да әзиз олмушду. Санки бунлары—динч вә хошбәхт мәктәб һәјәтыны, ушаг охутмаг кими бәхтијар бир пешәни тәрк етмәли олачағымы, бәлкә дә һәмишәлик тәрк етмәли олачағымы, мүәллим үчүн бу мүдһиш зәрурәти дәрк етдијим үчүн һәр шеј көзүмдә ајры чүр олмушду.

Кејиниб јола һазырлашандан сонра мәктәби—отагла-ры, ејваны, кабинетләри, бағчаны, һасар дибләрини аддым-аддым кәздим. Мәним һәјәчан вә тәләшымы, көрүнүр, һамыдан чох Нәби дајы дујмушду. Мәни изләјир, архајын, «уғурлу» кетмәјими, саламат гајытмағымы ар-

зу едирди. Пилләкәи јанында әрик чәјирдәјиндән кө-јәрмиш тинки Нәби дајыја кәстәрдим:

— Буна да бах, һејифдир, бир тәпијә бәнддир, көзлә!

Нәби дајы вә мәктәбдәкиләр илә әл вериб көрүшән-дән, өпүшәндән, чантамы чијнимә аландан сонра гапы-да дајаныб, чох һәсрәтлә мәктәб бинасыны сејр етдим. Ғылынч илә бәдәнимдән гопарылмыш бир парча кими, бу дәскаһдан ајрылдым.

Кәнд мәктәблиләри—ән бөјүјү дөрдүнчү синифдә олан мәктәб ушаглары, нәдәнсә мәнә, пәнчәрә габағында тәзәчә јарпаг ачыб күнәшә доғру јөнәлмәк истәјән әрик ағачыны хатырладырды. Мүасир, дәһшәтли мұһарибәлә-рин бир күләји буралардан кечсә бәсдир, мәктәб нәдир, бүтүн кәнди сүпүрүб апарачаг. Бомбалара, јанғына, тәхрибата мәктәбми, бағ-бағчамы дөзәр!..

2

Көрүнүр, бир дә Көшкү мәктәбинә гајытмаг мәнә гисмәт дејилмиш. Мұһарибә илләрини, сәфәрләри, дө-јүшләри, ағырлыглары кечирәндән, чәһәдән бир мүәл-лим јох, јаралы топчу кими гајыдандан, мүәличәдән сон-ра шәһәрдә мәни сәнәјә техникумуна һәрби мүәллим тә’јин еләдиләр.

Көшкү мәктәби, орада гојуб кәлдијим ушаглар, Нәби дајы, демәк олар ки, мәним јадымдан чыхмышды. Исти асфалт јолларын кәлә-көтүрүнү өртән кими мұһарибә адамын һиссләрини сәртләшдирир, һамарлајыр, ән дәһ-шәтли тәсадүфләри һазыр јетишдирир.

Чәһәдә тәлтиф олундуғум күнләрдә штаба кәләп тәбрикләр ичәрисиндә, Көшкү мәктәби коллективнин дә мәктубуну мәнә вердиләр. Һәр дәгигәси одлар, алов-лардан кечән гызмар дөјүш күнләриндә мәктәб, дәрс, зәнк сәси, Нәби дајынын күләш симасы ширин јуху ки-ми нәзәримдән кечди.

Бир дәфә дә һәрби мәктәбдә Нәби дајы кәлиб мәни тапмышды. Хош-беш, әһваллашмадан сонра гочаја мү-рачигәт етдим:

— Нәби дајы, бизә көрә гуллуг? Бәлкә бир хаһишпи вар?

Көрүнүр, киши бу суалы көзләјирмиш. Дик ајаға галхды, хурчунуну гурдалады:

— Гул саһиби оласан, оғлум. Саламат гајытмағыны

ешидиб һамымыз севинмишик. Көшкүдә һәмишә сөһбәтиниз олур. Сизә чохлу салам кәтирмишәм. Ајры бир хаһишим јохдур.

Гоча, хурчундан чыхартдығы бир сәбәти јерә гојду:

— Мәктәб бағынын мејвәсиндән нобар кәтирмишәм. Өзүнүз кәлмирсиниз, бары мејвәдән дадын!

— Ағзын ширин олсун, нә зәһмәт чәкмисән.

— Зәһмәт дејил—борчумдур. О бағын бинасыны сән гојмусан ахы!

Нәби дајынын орада олмағы, мәктәб бағына һәмишәки кими бағбанлыг еләмәји мәни чох севиндирди, үрәјимдә Көшкүнү бир дә көрмәк арзусуну күчләндирди.

Өтән јајда мүәллим јолдашларымла дағлара, сәјаһәтә чыхмышдым. Кәнчә дағларындан, Көшкү кәндинин јанындан өтәндә, мәктәб јадыма дүшдү: «Бураја баш чәкмәмәк намәрдлик олар»,—дедим. Јолдашларым да разылашдылар. Машыны бирбаш Көшкүјә сүрдүк.

Нәдәнсә инди, 20 илә јахын бир мүддәтдән ајрылдығым кәндә јахынлашдыгча, күчәләри таныдыгча, үрәјимин дејүнтүсү артырды. Билмирәм нијә?

Көшкү, дағлардан енән дар дәрәнин о тај-бу тајында салынмыш хырда, јарашыглы бир јајлаг кәндидир. Ашағыдан, рајон көвшәнләринин гуртарачағындан јухары дикләнәндә Көшкү евләри пиллә-пиллә дүзүлмүш әлван ары пәтәкләринә бәнзәрди. Мәктәб дәрәнин сағында, күнеј јамачда иди. Пәнчәрәләри һәмишә күнәшин илк шүаларыны саламларды. О заман биз бураја афәјтон илә чәтин кәләрдик. Инди кәндин ичиндән абад машын јолу кечиб рајон мәркәзинә кедир. Дүздүр, машын илә кедирдик, анчаг мән сағыма-солума бахыр, 20 ил әввәл көрдүјүм јерләри танымаг истәјир, таныја билмирдим. Чығыр кими балача күчәләр сөкүлүб дағылмыш, бөјүк јоллар, сағ-солда даш евләр салынмышды. Јалһыз үфүгү өртән гочаман ағачлар, дәрәјә енән мешә чығырлары кечмиши хатырладырды. Мәктәбин јериндә сых ағачлыг, бир гәдәр узагда исә ағ дашдан тикилмә чох пәнчәрәли бина көрүрдүм.

Шофердән сорушдум:

— Бу нә бинадыр?

— Мәктәбдир.

— Јәгин тәзә мәктәбдир.

— Бәли, 3—4 ил олар тикилиб, Онилликдир.

— Бәс көһнә мәктәб бинасы һаны?

— Көһнә бина көрүнмүр. Орада инди нәсә, ушағлара јемәкхана дүзәлдибләр.

— Бу ағачлыг нәдир габагда?

— Мәктәбдир, мәктәбин бағы.

«Бағ» сөзүнү ешидәндә, Нәби дајынын сөзү јадыма дүшдү. Јәгин, дедим, о киши инди бураларда, ағачларын дибиндә әлләшир. Биз машындан дүшүб бөјүк дәмир дарвазадан һәјәтә кирәндә, ағачлар алтында гочалар кими сакит дајанан көһнә бинаны көрәндә, анчаг пәнчәрәләрә көзүм саташанда, мәктәби—кечмиш әзиз бир мүсаһибими, достуму таныдым. Нечә танымајым! Әлимдә журнал сәһәр-ахшам кириб-чыхдығым, чүчәли тојуг кими көрпәләр әһатәсиндә дејиб-күлдүјүм чаванлыг илләрим, һәвәсли күнләрим кечирдијим јерләри нечә танымајым! Һәр аддымы танышдыр, әзиздир. Дејсән бу бина кичилмишди, чох кичилмишди. Өзү дә гочалмыш, солухмуш, рөвнәгини итирмишди.

Мән дајаныб әтрафыма бахдым, кәлдијим јери диггәтлә вәравурдладым.

— Тәзә мәктәб?..

Мән бу сөзү демәмиш ағбаш, гысабој, әсалы бир кишинин јашына јарашмајан чәлдликлә јахынлашдығыны көрдүм.

— Тәзә мәктәб габагдадыр.

— Бәс бу нәдир?

— Јемәкханадыр.

Гоча, әсасына дирәнәрәк, дик-дик мәним үзүмә бахмагда, санки даһа јени суаллар көзләмәкдә давам етди. Күман ки, мәним үзүмдә ади набәләд адамын бахышыны көрмәјән, башга мәна дујан вә ахтаран гоча, бир аддым да ирәли јериди, сәсинә мүлајим, лакин һәјәчанлы аһәнк вериб сорушду:

— Бағышлајын, сиз бу јерләрдә ишләмәмишиниз? Сизи мән ајры бир јолдаша охшадырам ахы!

— А киши, сән Нәби дајы дејилсән? Ајры нијә?

— Ај мүәллим!—Гоча бу сөзү, адам чағыран бир гышгырыгла деди, үстүмә чумду.—Ај мүәллим! Сағ олмуш, нијә нишан вермирсән, мәни чашдырырсан, гардаш, о бојда да гочалмамышам ахы! Чашдырма мәни, гардаш оғлу!..

Кишинин данышыгы, һәрәкәти тамам кечмиш күнләри көзүмүн габагына кәтирди. Ири көвдәли, чәлд һәрәкәтли, ити бахышлы Нәби дајыдан јалныз бир ескиз, бир дә хырылтысы артан сәси, дағ ләһчәси галмышды. Мән тәсәлли вермәк истәдим:

— Нәби дајы, сән һаман-һамансан, һеч дәјишмәмисән.

Гоча әлиндәки әсаны, гар кими ағармыш саггалыны кәстәрди.

— Өмүрдүр, кечир... Бәс нә әчәб, илләрди бизи итириб ахтармырсан, мүәллим?

— Бәјәм маңал олур ки, һа чалышырам, бир бу јана јолум дүшмүр.

— Ди хош кәлмисән! Инди сән көрән мәктәб дејил, ишләр бөјүјүб, ониллик олуб, дөрд јүздән чох ушаг, ијирмидән чох мүәллим вар.

— Нәби дајы, бу ағачлыг, јәгин, сәнин әсәриндир?

— Хејр, мәним нијә, бинасыны сән гојмусан, ушаглар илә көмәкләшиб артырмышыг, бағ еләмишик.

Нәби дајы мәни јемәкхананын кәнарында чәркәләнмиш мејвә ағачларына тәрәф чәкди:

— Јадындадырмы, чәрдәкдән көјәрән тинк? Дава вахты көрпә тинки мәнә тапшырдын: бујур икид ағача тамаша елә!—Киши синә долусу ифтихарла дејирди:— Әманәтини тәһвил ал!

Мән тәәччүблә дајаныб күмраһ, ири көвдәли, уча, голлу-будаглы, башында лампа кими әрик гызаран ағача бахырдым:

— Һәмин тинк будур?

— Өзүдүр.

— Јох, чаным.

— Өзүдүр ки, вар!

— Нә тез бөјүјүб, Нәби дајы?

— Ијирми илин сөһбәти вар, нәји тездир, әрик илдә бир метр артыр! Дағ јериндә бу ағачын кефи саз олур.— Нәби дајы јараданлара мәхсус бир гүрурла ағачын будагына, мејвәларинә бахырды:—Бахырсанмы, нә гаңадланыб!

Ајры заман вә шәраит олсајды, ушаглыг илләрим илә едиб, дәрһал ағача дырмашар, будаг башындан өз әлимлә әрик дәрмәјә тәләсәрдим. Амма инди, гоча бағбанын сөзү мәни лап чашдырмышды. Һеч инанмағым кәлмирди ки, чөп кими гојуб кетдијим тинк, нәһәнк әрик ағачына чеврилмишдир. Башында дағ фәзасынын

ајаз фонунда ағаран мејвәләр мүәллим отағында әрик једијимиз күнләри хатырлатды. Доғрудандамы бу һәмин тинкдир? Бир, ја бир јарым метр галхандан сонра сола доғру мејлләнмиш, көвдәси аслан кими бурулмуш, даһа сонра мешә ағачлары кими дүмдүз көјләрә јол алмышды. Беш-алты метр, бәлкә дә артыг бој атандан сонра сајсыз-һесабысыз будаглар гол-һанадыны ајырыб әтрафа јаймыш, дағ күнәшини соруб гидаланмаға зәриф јарпаглар ачмыш, һәјәти сых көлкә илә өртмүшдү. Ағачын көвдәси чантраг вә мөһкәм иди. Көрән буна бәлкә дә отуз-гырх јаш верәрди. Көвдәнин сәрт јерләриндән назик чубуглар да көјәрмәкдә иди. Мән санки дүнәнки көрпәнин белә нәһәнкә дөндүјүнә севинч вә тәәччүб ичиндә һејран-һејран бахырдым.

Дејәсән, Нәби дајы да бу мәнзәрәдән севинирди. Ирәли јеријиб, чәркәләнмиш ағачлары кәстәрди:

— Бу бағчанын бинасыны сән гојмусан, ушаглар бәсләјиб-бөјүдүбләр. Бах, бу чәркә бадам, бунлар пајызлыг армуд, јандакылар күлөјшә нар, ијдә ағачларыдыр. Сәнин әријин шаһ ағачдыр. Бунлар һамысы ондан бирики ил сонра басдырылыб, һамысы да инди мејвә верир. Интернатда охујанларын мејвәси, компоту, мүрәббәси мәктәб бағындандыр. Бир кәсә миннәтимиз јохдур!

Мән бағбана тәшәккүр етмәјә мүнасиб сөз тапмырдым. Бәлкә кезәл бир бағ-бағчанын јарадычысы гаршында иди. Ири көвдәли киши инди, санки бәсләдикләринин әксинә олараг, кичилмиш, зәифләмиш, јүнкүлләшмишди.

Нәби дајы мәним гаршында инди бир гоча һадим, бәләдчи бағбан јох, бөјүк мәна вә мәтләбләрдән хәбәр верән һөрмәтли бир сима кими дајанмышды. Инди мән онун әлини сыхмаг, өнүндә тәзим едиб тәшәккүр еләмәк арзусунда идим. Анчаг белә бир гәлб саһиби, торпағын, күнәшин, әзәмәтли дағларын оғлу, гушлар кими сәс-сәсә верән вәтән балаларынын ләјагәтли атасы, мүәллими, әмәк устасы. ушагларын кәләчәжинә белә бағ бәсләјә биләрди. Бүтүн бу сыраланмыш, шахәләнмиш, көјүн бир гатына галхмыш ағачлар мәғрур-мәғрур дајанараг, дағлара, дәрәләрә, дүзләрә ифтихарла бахараг, санки бу гоча бағбанын јарадан әлләрилә фәхр едир, һамыны, һәр шеји һалал әмәјин бәһрәсинә тамашаја чағырды...

О замандан бәри әрик ағачы һеч јадымдан чыхмыр. Әмәклә јоғрулан гара торпағын, тәмиз һаванын, сулаг суларынын, дағ күнәшинин бәјүк һикмәтини, гүдрәтини ағачын һәр будағында, һәр јарпағында, јејилән һәр ширин мејвәсиндә көрүрәм: Абад бағ-бағат көрәндә һәмишә зәһнимин сәһифәсиндә јазылып:

— Әрик ағачы!

1960

МУАЛИЧӘ

— Сәнә кимдән дејим, өзүмдән. Күнләрин бир күнүндә, гардаш, Бақыда өзүмә бәзәкли бир отаг дүзәлтдим. Вагона отуруб кетдим кәндә. Нечә ил иди анамы гојуб кәлмишдим. Орада баханы јох иди. Һәмишә шикајәтләнирди ки, сајмырсан. Онун һағлы шикајәти бир јана дурсун, өзүмүн арзум вар иди. Чаванлыгдыр, һәмишә үрәјимдән кечирди: кәтирим, анам Бақыда, јанымда олсун, Совет һөкүмәтинин сајәсиндә бу мәртәбәләрә чатан оғлунун бир хејрини, бәһәрини көрсүн; о һисли очағ-бучағдан гуртулсун, өмрүнүн бу чағында динчәлсин; евдәчә әјләшиб мәнә сағлыг истәсин.

Анам да чох севинди. Ев-ешијини јығышдырды, јарјолдашы илә видалашды. Гоншумуз Бәсти гары, Һәмзәт хала, Күлбадам гары илә дәнә-дәнә өпүшдүләр, һалаллашдылар.

— Гоншулуғдур,—деди,—арада сөз-совумуз олуб, аллаһ шејтана мин лә'нәт еләсин. Кеч, ај бачы, һалаллыг вер, ишдир, гәзадыр, бәлкә дә гајытмадым.

Күлбадам гары ағзы дуалы арвад иди. Дишсиз ағзында хамыр кими јастыланан, сағгыз кими сәсләнән сөзләри илә бизи јола салды. Гәрәз, нә башыны ағрыдым, кәнддән чыхдыг. Анамы сағ-саламат кәтирдим кәлдим. Ики күн чәкмәди, вурду анам хәстә дүшдү.

Достумдан сорушдум:

— Хәстәлији нә иди?

— Елә мәсәлә ондадыр. Сәһбәтимин чаны да ондадыр. Јахшы гулаг ас, көрәчәксән нә иди. Хәстә дүшдү, бәрк дүшдү. Дурдуғу јердә арвады гыздырма көтүрдү. Гапы-бачаны ачдырыб, отағы јелә верирдим, олмурду. Јахасыны, башыны сөкүб бағырырды. «Чатладым, бо-

гулдум ки, ај огул!»—дејө гышгырырды. «Ај огул, мәнө чарө, партладым!» Доғрусу мән өзүм дә јаман горхдум. Дедим евим јыхылды, арвадын башына һава кәлиб, арвад әлдән кетди. О јандан да гардашларым мәндән көрөчәкләр, дејөчәкләр: «Анамыз раһат отурдуғу јердә нијө гојмадын отурсун. Арвадын башына нә ојун ачдын, а бигејрәт!..» Дүнјада бундан да пис ишми олар? Ана-на гуллуг еләмәк үчүн ев дүзәлдәсән, ишдән-филандан изин алыб кедәсән, вагона әјләшдириб (өзү дә јумшаг вагона) кәтирәсән, бирдән белә мәрәкә башлана. Мәни дәрәд көтүрдү. Фиқирләшдим ки, арвада нә олдуса, мән-дән олдү. Кәнддә сап-сағлам, топ кими арвад иди. Мән бәдбәхт олмасадым, раһат јашајачаг иди. Инди бунун башына бир иш кәлсә, мән ел үзүнә чыха билмәрәм, күн ишығына баха билмәрәм, өзүмү дәнизә атмалыјам, ја да трамвај алтына јыхылмалыјам.

Јолдашымын тәфсилатына дөзә билмирдим, тез со-рушдум:

— Бәс хәстәлији нә иди, ахы?

— Дарыхма,—деди,—гулас ас! Анам: «Бағрым чат-лады» дејәндә галхыб, әлими башына гојуб, һәрарәти-ни өлчүрдүм. Термометр бир шеј көстәрә билмирди. Тез пәнчәрәләри, гапылары ачырдым. Анамын голуна кириб, пәнчәрә габағына кәтирирдим. О, сағына-солуна көз кәз-дирир, јерә бахыр, зыггылдајырды, мән һа сорушурдум:

— Һаран ағрыјыр, ај ана, нәјиндир,, дәрдин нәдир, ана чан?

О, бир чаваб вермирди. Дик-дик үзүмә бахырды.

Буз кәтиртдим, чамыш гатығы тапдырыб ајран еләт-дим, сәрин шејдир, дедим бәлкә үрәјини баса. Гонум-гоншудан кәләнләр олуруду. Ди су сәп, ди әл-ајағыны овхала, дамчы дәрманы вер... Бир саат, ики саат кири-јирди. Бир дә көрүрдүн јенә башлады.

Һәким чағырдым. Әһвалаты данышдым. Мүәјинә елә-ди. Әввәл чијәрләринә бахды. Нәбзини јохлады, ган дөв-раныны өлчдү, үзүмә бахды, сорушду:

— Бу, ағыр ишдән-заддан јапышмајыб ки?

— Јох,—дедим,—доктор, беш-алты күндүр кәндән кәлиб, кәләндән евдәчә отуруб, һеч бир ишә әл вурмаға гојмурам; хөрәји, чајы да һазыр кәтирирәм. Галды ки, кәнддә оlanda ишләмирди. Балача һәјәтимиздәчә оту-руб, тај-тушлары илә вахт кечирирди. Ағыр иши һарда көрдү.

Һәким анамын өзүндән сорушду:

— Әсәби дејилсән ки, ај ана?

Анам мәним үзүмә бахды вә сорушду:

— Бу нә дејир?

— Һирсли дејилсән ки, дејир, ачығын тутмур ки?

Анам елә билди ки, һәким онун дөш-башына әл вур-дуғу үчүн үзр истәјир. О:

— Нә билим,—деди,—ачығым нијә тутур. Гијамәтин күнүндә о да мәним оғлум...

Мән һәкимә чаваб вердим ки, хасијјәти мүләјимдир.

— Бәлкә горхубдур?

— Ај ана, бир шејдән горхуб еләмәмисән?

Анам башы илә јох ишарәси вердисә дә, һәкимин сөзү ағлыма батды. Дедим јәгин белә накаһани изтираб анчаг горхудан ола биләр. Јавашча һәкимә пычылда-дым. О, әсәбләри вә үрәји сакит етмәк үчүн дәрман јаз-ды. Евдән чыханда мәнә деди:

— Анан чох сағлам адамдыр, һарачан десән! О хәс-тәлик ки, сән дејирсән, доғрусу, мән онда тапа билмә-дим. Бу дәрманлары верәрсән ичәр. Амма сәндән хаһиш едирәм нәтичәсини мәнә дејәсән. Мән өзүм бу хәстә илә марагланырам.

* *
*

Һәкимин јаздығы дәрманы анама чәтинликлә ичирт-дим. Чимчәширди, үрәји көтүрмүрдү. Мәним үзүмдән кечмирди. Мән евдә олмајанда бир дамчы да ичмирди. Һамысы бирдир, ичсә дә, ичмәсә дә, дәрман кар еләмир-ди. Анам әввәлки кими өз гајдасында изтираб чәкирди; дарыхырды, јахасыны чырыр, тез-тез көксүнү өтүрүрдү; ағыр нәфәс алырды.

Јолдашлардан бири мәнә мәшһур бир һәкимин үнва-ныны верди. О һәким, дејилдијинә көрә, үрәк хәстәликлә-риндә ад газанмышды. Өзү дә профессор иди. Истәдим һәмин профессору чағырым. Бир дә хәјалыма кәлди ки, әввәлки һәким мәндән хаһиш еләмишди, «марагланы-рам»,—демишди. Јәгин о, анамын хәстәлијиндән бир шеј билир. Бәлкә дәрманын кар еләмәдијини десәм, киши әсил азары тапачагдыр. Ону чағырмасам да, вердији дәрманын нәтичәләрини она демәлијәм. Мән бу фикир илә пилләкәнләрдән дүшүрдүм. Һәмин һәкимин бизә кәлдијини көрүб гајытдым. Көрән кими сорушду:

— Ананын балы нечәдир, дәрман кар еләжирми?

— Елә эввәлки кимидир,—дедим. Дәрманын кар ет-мәдијини сөйләмәјә дилим кәлмәди. Бу, зәннимчә доктордан ајыб оларды.

Гапыны ачыб евә кирәндә анамын јенә аһ-вај еләјә-еләјә бир әли синәсиндә еви кәзиндијини көрдүк. О, һәкими көрүб јашмағыны галдырды, јахасыны чәкди, мәним үзүмә бахды.

Һәким бир дә мұајинә еләди, бу дәфә даһа диггәтлә мұајинә еләди. Мәнә деди:

— Чәтин олмаз ки, ананы бир бизә апарар?

— Нә вар,—дедим,—бујурун кедәк.

Анам өзү дә чыхмаг истәјирди. Зәнк еләдим, такси машыны кәлди. Отуруб һәкимин евинә кәтирдик. Доғру-дур, кедирдик, амма мән нә үчүн кетдијимизи билмир-дим. Бәлкә һәкимин евдә даһа мұһүм вә вачиб прибор-лары вардыр. Бәлкә анамы ренткенә салачагдыр. Ким билир, бәлкә ајры мұајинәси вар!

Санки һәким мәним нә фикирләшдијими билирди, шоферин јанындан мәнә тәрәф дөндү вә деди:

—Биздә ананы бир дә мұајинә едәрик, амма архајын олун ки, горхулу һеч бир шеј јохдур, бир аз үрәк нара-һатлығы вар. Ону да рәф етмәк асандыр. Тәки ананда олан о полад чан мәнә олајды!

Анам елә билирди һәким мәнә тәсәлли верир. Дин-мирди. Көзләри дүз шоферин күрәкләринә дикйлмишди. О, машында сәлигә илә отурмушду, дүмдүз габаға тәрәф бахырды. Санки көзүнүн гырағы илә јана бахса, күнаһ оларды.

Һәкимин еви дәниз кәнарында, бөјүк бешмәртәбәли бир бинада иди. Ана алтдан јухары уча вә узун пиллә-кәнләрә баханда, һәким дүјмушду:

— Горхма,—деди,—ана, гојмарам бу пилләкәнләри пијада чыхасыныз, бәри кәлин!

Анам һәкимә тәрәф дөндү. Амма бир шеј баша дүш-мәди. Автомобилин пилләкәнләрә јерләшмәдијини билир-ди. Пијада чыхамаг үчүн, онун фикринчә, бир ада-мы минмәк лазым кәләчәк иди. Буна да, шүбһәсиз, анам разы олмазды.

— Јох, оғул,—деди,—зәһмәт чәкмә, өзүм чыхарам.

Һәким дүјмәчәни басды. Лифтин гапысы ачылды. Биз әјләшдик. Лифт бизи көјә галдырдыгча, анам дөјү-күрдү, уча пилләкәнләри, даланлары кечә-кечә мәртәбә-

ләри өтүб көјә доғру јүксәлдијимизи көрдүкчә, еһтимал, анама елә кәлирди ки, «Һәзрәт Иса кими гејб олмаға» кедирик. Анамын рәнки гызармышды. Каһ саға, каһ со-ла бахырды. Һәр шејин јерә чөкдүјүнү күман етдијин-дән ваһимәләнирди.

Һәким мәни өз кабинетинә апарды, јер көстәрди:

— Әјләш!

Мән отурдум, һәкимин китабларла әһатә олунмуш кабинети мәнә мұајинә отағы јох, китабхана кими көрү-нүрдү. Архајын олсајдым, әлими гәфәсәләрә атыб китаблара бахардым. Инди исә анамдан башга һеч шеј көзүмә көрүнмүрдү. Көзүм һәкимдә иди. Онун һәр һә-рәкәтини изләјирдим. О, эввәлчә костјумуну сојунду, көјнәјинин боғазыны ачды. Әлләрини јујуб гурулады, кәлиб столун далында әјләшди. Онун белә тәләсмәдән, ади гајда илә, санки мұајинәјә јох, истираһәтә һазыр-лашдығыны көрәндә, о бири евдә исә гуллугчунун чиа-килдәјән шејләр јудуғуну ешидәндә мән јәгин еләдим ки, анамын хәстәлији чох чидди хәстәликдир. Ја ишыға салыначаг, ја да операсија олуначагдыр. Она көрә һә-ким тәләсмир, прибор тәмизләдир. Мән бунлары фи-кирләшир, үрәјимә чөкән горхуја тәслим олмамаға чалышырдым. Бирдән һәким дилләнди:

— Әзизим,—деди,—ачығы сәнин ананда һеч бир хәс-тәлик јохдур, һеч бир дава-дәрман мұаличәсинә, ја хәс-тәханаја еһтијачы јохдур. Амма бунула белә она сала-мат да демәк олмаз. Мәним күманым кәлән бир диагнозу бу күн јохламаг истәјирәм, истәјирәм сәнин өзүн дә мұ-шаһидә едәсән, инанасан. Бу саат сәнин анаң нәнәмин јанында әјләшмишдир. Онларын јанында һеч кәс јохдур. Онлар үз-үзә әјләшиб сөһбәт едирләр. Бујур, бурада пәрдәли пәнчәрәнин далында әјләш, динлә, көр ананын балы нечәдир, көр о өзүнү нечә һисс едир.

Бу тапшырыг мәнә гәрибә кәлди. Бу нә демәкдир? Онун нәнәсинин анамын хәстәлијинә нә дөхли вар? Ан-чаг гәрибә кәлсә дә, бу тапшырығыны јеринә јетирмәјә тәләсдим ки, көрүм ахыры нә олур.

Назик чуна пәрдәли балача пәнчәрәнин далында оту-руб баханда гарыларын һәр икисинин дөшәмәдә бардаш гуруб, габаг-габаға отурдугуну вә үфүрә-үфүрә чај ич-дијини көрдүм. Анам нәлбәкијә төкдүјү чајы ичә-ичә сөһбәт едирди:

—Аллаһ көчәнләринизә рәһмәт еләсин, мәним бир га-

жынхатыным вар иди, аҗры чүр шеј иди. Мәни елә истәрди ки, инди истәмәсин, чан бир чијәр кими; мәнсиз аддымыны бајыра гојмазды; мәнсиз бир тикә јемәзди, динмәзди, данышмазды; елә ки, икимиз олардыг, бир демәк, бир данышмаг, бир гаггылты, бир шаггылты... Ај мәшәди бачы, даһа нә дејим!

Анамын сөзүнү динләјән гары башыны әјиб, «бәли» дејирди. Анчаг дөзмүрдү, әли илә ишарә вериб, онун сөзүнү кәсмәк, өзү данышмаг истәјирди:

— Сөзүнүн далында оғланларын дурсун, елә мәним Исмәт бачылыгымы көрәсән, бизимкинә бачылыг демә, валлаһи һеч бир бачы белә мөһрибан...

Анам ону сусдурду:

— Һеч јадымдан чыхмаз кәлин кетмәјим. Сөзүнү дә кәсирәм, бачымла мәни, үзүм дә сәндән гара, лап бир тикә бојда оlanda көчүртдүләр. Оғлан демишди көрмүшәм, бәјәнмишәм, вәссалам! Ахы бизләрдә кәһризә суја кедәрләр. Лап балача идим, сәнәји көтүрә билмирдим, һыгганырдым. Бир дә көрдүм бир оғлан сәнәји әлимдән алды, мән биабыр олдум ки!..

Гары башыны тәрпәдә-тәрпәдә тәсдиг еләди:

— Мәним өзүм бәјәм индикиләр кими көрдүм, кетдим? Бачы чаны, һеч бир шеј ганмырдым. Инандығымы за анд олсун, палтар кәләндә...

Анам јериндән она тәрәф бојланыб, бәркдән деди:

— Палтар, мәнә бир ганавуз архалыг...

Гары гулаг асмаг истәмәди, башыны ашағы салыб, сөһбәтинә давам етди:

— Палтар кәләндә мән һәјәтдә гум-гум ојнајан бир парча ушаг идим. Һеч јадымдан чыхмаз, дајым мәни гучағына...

Анам дөзә билмәди, әлини узадыб овчу илә гарынын ағзыны өртмәк истәди:

— Бир көр нә дејирәм, ај гыз, нечә тахтадан бир туман чыхарды. Ај аллаһ, туманымы сүрүјәнәчән мәнимки мәнә дәјәрди.

— Сән өләсән, мән дә елә идим! Туман да ки, бир јорған-дөшәкди! *Өзү дә дәстә-дәст тәзә иди, јеријәндә хыш-хыш, хыш-хыш!

— А гыз, чеһиз вар, чеһиз вар!

— Јорған-дөшәји мәним анам һачандан тутмушду. Нә билим. Мән көзүмү ачанда оғлан евиндә чеһизими һазыр көрдүм, дејнән бир нечә!

— Ағыз, чеһиз вар, чеһиз вар!

Өзүнү тәрифләјән анам деди:

— Кири, кири, бәјәм мәним чеһизими көрмүсән ки, елә дејирсән? Анд олсун арамызда олан бачылыга, анд олсун...

Бир дә көрдүм һәким мәнә һим еләјир:

— Бир гапыдан ананын һалыны соруш.

Мән кәлдим, гапыны ачыб дедим:

— Ај ана, кефин нечәдир, өзүнү нечә һисс еләјирсән?

Мәнә дилучу чаваб верди:

— Чох јахшыјам, оғул!

Мүсаһибилә сөһбәтини давам етдирди.

— Дарыхмырсан ки, ана?

— Јох, оғул, архајын ол!

— Бәс нахошлуғундан, заддан...

О, ики әлини севинчлә јухары галдырды:

— Оғул, дејәсән ахы лап јахшылашмышам. Үрәјим дә сакит олуб, мәшәди бачы илә сөһбәт еләјирик. Ишин варса, сән кет!

Мән нә исә демәк истәјирдим, һәким голумдан тутуб чәкди.

— Бәри кәл,—деди,—мән дејәндир, тапмышам онун азарыны. О, чох данышандыр. Чәнәси өјрәниб, сән ону, јәгин, һәмсөһбәтләриндән ајырмысан. Көрүрсән нәнәм илә бир саат отуранда нечә кефи сазланды! Будур ки, вар! Онун азары сөз-сөһбәт азарыдыр. Онун чәнәсинин алтына белә бир гары арвад сал ки, гулаг асмаға табы олсун, аҗры һеч бир дәрман лазым дејил.

Һәкимин тәчрүбәси мәнә чох гәрибә вә јени бир ичад кими кәлди. Һејран галдым. Анамын кәнд мүсаһибләрини, күч илә јадыма сала билдијим Күлбадам гарыны хатырладым. Пәнчәрәдән ичәри гышгырдым:

— Ај ана, Күлбадам хала кәлиб, хәбәрин вармы?

Анам әлиндәки стәканы јерә елә бәрк чырпыб галды ки, аз галды стәкан чилик-чилики ола. Галхмағы илә ејвана чыхмағы бир олду. Мәни данышдырмады, севинчәк, ајағјалын, голларыны ата-ата, гызармыш көзләри бөјүмүш һалда, күлүмсәјә-күлүмсәјә дүз пилләкәнләрә тәрәф јүјүрдү. Гапынын чырылтысыны ешидәр-ешитмәз дилләнди:

— Ај әркансыз арвад, һарда галмысан, чатладым ки, һарда галмысан, үрәјим партлады ки! Кәлсәнә, бир кәлсәнә көрүм нә вар, нә јох!..

Пиллэкэнлөрдән чыхан бир учабој набэлэд кишини көрөндө анам күл кими сөндү. Көзлөрүни чевириб мәнә бахды. Бахышы илэ санки сорушурду: «Һаны Күлбадам?»

— Дарыхма,—дедим,—ај ана, кэлэр. Сән башмагыларыны кејин, һазырлаш, кедирик!

Мән һәкимин элини сыхдым, разылыг етдим. Тезликлә ја Күлбадам гарыны анама, ја да анамы Күлбадам гарыја јетирмәји гәт етдим.

Һәким мәнә мәсләһәт еләди:

— Сонра онларын һәр икисинин ичтимаи мүаличәси илэ мәшғул олмаг лазым кәләчәк, бунун јолуну сән мәнән јахшы билирсән. Јаваш-јаваш онлары киноја дандыр. Бир дәфә көрдүкләри кинодан бир ил сөһбәт еләјәчәкләр. Бу, онларын шүуруна тә'сир етмәк үчүн әлдә васитә ола биләр. Әлбәт ки, мүаличә мүвәггәти васитәләрдән устајана истифадә етмәји бачармагдан асылыдыр. Мән исә сизин бачарығыһыза әминәм.

Мән һәкимдән ајрылдым, анам исә гарыдан ајрыла билмирди.

* *
*

Достум сөһбәтини битирмәмиш мән һәммин һәкимин мәһарәтинә әһсән дедим. Достумун анасынын ичтимаи мүаличәси илэ марагландым, мүаличәнин нә илэ нәтичәләндијини билмәк истәдим:

— Де көрүм, анан илэ рәфтарын нечә олду? Ону кәндә апардын, ја Күлбадамы кәтирдин?

Достум деди:

— Неч бирини еләмәдим. Анамы бир дәфә киноја апардым вә алдатмаға мәчбур олдым. Билирсән, дедим, ана, неч сәни киноја кәтирмәздим, мө'мин адамсан, үз вурмаздым, анчаг мәнә иш јеримдән сәрк тапшырыблар ки, кәрәк киноја бахасан, орада нә олуб, кәлиб идарә јолдашларына даклад еләјәсән. Мән өзүм бахырам, амма фикрим дағыныгдыр. Һамысы јадымда галмыр. Сән бах, сонра мәнә дејәрсән...

Анам бир аз чәтинлик чәкди:

— Мән нә билирәм, нә дејим! Дил билмирәм ки...

— Јох,—дедим,—анчаг фикир вер, көр ким кәлир, ким кедир, ким нә еләјир, нијә еләјир. Сонра мәнә дејәрсән, јадыма дүшәр.

Нә исә, анамы разы салдым. Анам дүшдү кинолара. Бах, инди јенә анам кинодадыр, азча галыб, инди гајыдар.

Достум сөһбәтини гуртармамышды ки, шүшәбәнд гапысынын чалындығыны көрдүм. Чох чәкмәди сарафан кејмиш, сачыны пејсәринә јығмыш гывраг бир гадын ичәри кирди, күлүмсәр һалда мәнә бахды:

— Хош кәлибсиниз!

Достум ишарә еләди:

— Таныш олун анам илә! Ај ана, бир даныш көрәк нечә кинодур!

Гадын отурду, көрдүкләрини вәчд илә, ширин-ширин данышмаға башлады. Мән достум дедији кими гарынын сөһбәтинә марагла гулаг асырдым.

1938

ВИЧДАН ЭЗАБЫ

Мәним һәкимлијим јүксәк бир һисслә башланмышды.

Бүтүн тәһсилим бојунча инсанын јалныз бәдән гурулушуну, физиоложи аләмини дејил, психолокијасыны, мә'нәви аләмини дә өјрәнмәјә чалышмышам.

Бәлкә буна көрә иди ки, мән башга сәнәтә јох, һәкимлијә кетдим. Бу сәнәтә башладығымын илк илләриндә мән өз күчүмә күвәнирдим. Күман едирдим ки, сағлам башы, мөһкәм үрәји олан бир вүчудун мин чүр азары да олса, сағалтмағ, ајаға галдырмағ мүмкүндүр. Мүаличәсиз хәстәлик јохдур. Бүтүн вахтсыз өләнләрин өлүмү һәкимләрин ачизлијиндән јахуд мүаличә тәдбирләринин кечикмәсиндән, өләнләрин сәһләнкарлығындандыр; чүнки инсан бәдәни һәддә-һесаба кәлмәз мадди имканларла, һәјат гүввәләри илә зәнкинدير. Һансы вәзифәдә, һарада чалышсан, фәрғи јохдур. Әсил мәгсәд халга хејир вермәк, совет мәктәбинин вердији билик вә бачарығы һәјатда сәмәрәли ишләтмәқдир.

Илк ајлар рајонда сәһијјә мәнтәгәсиндә чалышырдым. Чох һәкимләр чәтинлик чәқдикдә јаныма кәлирдиләр. Чох заман хејирли мәсләһәт алырдылар. Билијимдән, бачарығымдан ашағы дәрәчәли вәзифәјә кетдијим үчүн достларым, танышларым мәни данлајырдылар. Мән онлары гане етмәјә чалышырдым:

— Вәзифәнин бөјүк-кичији јохдур. Пис вә ја јахшы ишләмәк вардыр.

Иттифағ дүшдү ки, бир иш бизим мүбаһисәмизә дә, мәним һәкимлик сәнәтимә дә сон гојду.

Мән гуллауға кирән илин гыш ајлары иди. Рајонда боғаз ағрысы јабылды. Сәһијјә шө'бәсинин әмри илә ушағлара ијнә вурурдуг. Бу ишә тибби рәһбәрлик мәнә тапшырылмышды.

Ата-аналарын чоху сәһијјә тәдбирләринин хејрини вә вачиблијини јахшы дүшүнмүшдүләр. Ушағларынын әлләриндән тутуб, мәнтәгәјә мүаличә тәдбирләри үчүн кәтирирдиләр.

Шүбһәсиз ки, һәлә лазымынча маарифлә ишығландырылмамыш аиләләр дә вардыр. Бә'зи аналар әниз ушағларынын голуна ијнә батырыланда, ушағ уфулдајанда вә ја ағлајанда дөзмүрләр, үрәкләри јаныр. Мән беләләрийни баша салмаға чалышырдым. Рајонда тибби тәблиғаты да чох кенишләндирирдик. Инандырырдығ ки, фәрјада мәчбур олмамағ үчүн, ушағы горхулу хәстәликләрдән горумағ үчүн, онун уфултусуна дөзмәк, мә'на вермәмәк лазымдыр.

Һәкимләр, фелдшерләр вә тибб бачылары ушағлары аз севмирләр. Онлар мүаличәнин, хәстәликлә мүбаризәнин мүвәфғәијјәтләри илә фәхр едирләр. Фәрғи јохдур, танысалар да, танымасалар да, хәстә ким олур-олсун онун мүаличәсини мәчбури вәтәндашлығ борчу сајырлар. Хәстәлик—тәбабәтин гәддар дүшмәнидир.

Мән иш отағымда отурмушдум. Ушағларла көрүшүр, мөһрибан данышыр, зарафат едирдим. Онлары әјләндирирмәјә, чүр'әтләндирирмәјә чалышырдым.

Бир гадын сәккиз јашлы оғлуну ијнә вурмаға кәтирмишди. Ушағын фамили, јанылмырамса, Мүрсәлзаде иди, ады, лап јахшы јадымдадыр ки, Имран иди. Имран кирдәсифәт, алакөз, күләшүз, көзәл бир ушағ иди. Јәггин ки, шаир Лермонтовун ушағлығ шәқлини көрмүсүнүз. Имран онун кими ағзы-бурну јарашығлы, кениш алынлы, гыврым сачлы, еңликүрәк бир ушағ иди.

Бунларын һамысындаң артығ мәнә тә'сир едән ушағын шәқлији, күлүб-ојнамағы иди. О, марағлы бир ојна кәлирмиш кими, севинч вә һәвәслә мәнтәгәјә кәлмиш, голуна чирмәјиб, нөвбәсиз-задсыз тибб бачысынын габағына кечмишди. Онун дүз, мәрмәр кими ағ вә әтли голу инди дә көзүмүн габағындадыр. Санки о, мусғи чалмағ, ја рәсм чәкмәк, ше'р јазмағ үчүн јаранмыш узун, инчә вә дири бармағларыны инди дә ојнадыр, санки овчуну инди дә јумуб-ачыр, сағ вә сәмини ушағ сәслә инди дә күлә-күлә чағырыр:

— Доктор, мәни дә ијнәлә!

Бүтүн ишчиләрин хошуна кәлән бу көзәл ушағын анасы бизим кәлин аналара мәхсус утанчағлыгла бир ағ кәнарда ифтихарла дајанмышды. Мәс'уд вә хош бахыш-

лары илэ оғлунун һәрәкәтләрини изләйрди. Мән ушағын әлини сыхдым, адыны вә кефини сорушдум. О, дүз вә ағыллы чаваблар верирди.

Тибб бачысыны чағырдым. Имраны ијнәләди. Ушаг уфулдадыса да, үзүндәки хош ифадәни поэмағы өзүнә ар билди. Гызарды, кәнара чәжилиб, голуна вурулан јодун гурумасыны көзләди. Бирдән диз чөкдү.

Мән башгалары илэ мәшғул идим, архадан бир сәс ешитдим:

— Доктор, буна нә олду?

Дөнәндә, анасынын Имраны тутдуғуну, ушағын рән-кинни дәјишдијини көрдүм. Тез јахын кәлиб, нәбзинә бахдым. Кет-кедә Имран саралыр, тагәтдән дүшүр, көзләри сөнүрдү. Чәлд ону гучағыма алдым. Анасынын тәшвишини артырмамағ үчүн:

— Кәл,—дедим,—бачы, далымча, бу саат она дәрман верәрик, дүзәләр, ијнә ушағы инчитмишдир.

Биз јахында олан клиникаја доғру аддымлајырдыг. Мән ушағы јахшы өјрәнмәк үчүн анасына суаллар верирдим вә чалышырдым ки, о ушағын һалынын хараблығыны һисс етмәсин, суалларыма чох да мә'на вермәсин. Мән клиника пилләкәнләриндән чыханда көзүм ушағын сифәтинә дүшдү. Бу дәгигәни өмрүм боју унут-марам. Бу вахт мәним һалымы тәсәввүр етмәк вә гәләмә алмағ чәтин бир ишдир!

Имран чохдан кечинмишди. Мән буз кими сојуг бир бәдәни мүаличәјә апарырдым. Ушағын анасы далымча кәлирди. Төјшүјә-төјшүјә пилләкәнләри чыхыр, тәлаш ичиндә нә исә дејирди. Мәнтәгәдән кәләндә, ушағын бәдәниндә, јәгин ки, өјрәнмәдијимиз бир хәстәлик олдуғуну, тибб бачысынын бачарыгсызлығыны вә ја дәрманын пислијини дүшүнүрдүмсә дә, инди шүүрум өзүмдә дејилди. Бу мүдһиш вә ағыр һадисәнин тә'сирилә тамам сарсылмышдым. Ани фикирләр тәсәввүрүмдә ојаныр, јенә сөнүрдү. Мән онлары, сел сујунда ахан алма кими тутмағ истәјирдим, әлимә һеч нә кәлмирди. Бу буланыг вә нә'рәли сел мәни вуруб јыхыр, апарырды.

Нә етмәли идим? Гучағымдакыны һара апарым, нечә апарым ки, билән олмасын, нечә едим ки, бәдбәхт ананы һеч олмаса бир саатлыға алдадым, ја дајаныб голларымы јаныма салыммы? Ушағын мејидини саһибинә тапшырым, ја һарада кизләдим?..

Бу фәлакәтли хәбәри мән кимә дејим, нечә дејим, нә

үзлә дејим? Мәнә елә кәлирди ки, чибимдә силаһым олса, ушағы јерә гојар, ананын нәләсини ешитмәмәк, чинајәтими ганымла јумағ үчүн үрәјимә бир күллә сыхардым.

Һеч билмәдим ки, о бојда бинаны, икинчи вә үчүнчү мәртәбәни нечә вә нә вәзијәтдә дөрд доланмышам. Нә ананын, нә архамча дүшәнләрин сәсини ешидирдим. Ган-тәр ичиндә, јүјүрәк. бир сүр'әтлә ушағын мејидини һараја исә апарырдым. Узун вә дар коридорлар боју аддымладагыча, ушағын балача вә зәиф ајаглары дизимә тохунурду.

Бир заман көзүмү ачыб, архамча бир издиһамын ахышдығыны көрдүм. Сәсләр учалырды:

— Доктор, доктор, доктор!

Јејинләјирдим.

Тәпијимлә вуруб ачдығым бир кабинетин гапысыны дәрһал басдым. Ушағы тахтын үстүнә гојуб, тез гапыда дајандым.

— Анчаг,—дедим,—гадынлар кәлмәсин, гадынлар кәлмәсин!

Һәкимләр, ишчиләр төкүлүшдүләр, мејиди көрүб, далбадал сорушдулар. Мән кимсәјә бир чаваб верә билмирдим. Гулағым гапыда иди. Бәдбәхт ананын һалына ачыјан үрәјим санки гана дөнүб ахыр, әсәби вә позулмуш дамарларымла бејнимә төкүлүрдү, бу саат көзләримдән јаш јох, ган ахачагды!

Бир дә көрдүм гапы ачылды. Баш һәкимлә ана ичәри кирди. Мән гышгырыб, нә исә демәк истәјирдим. Боғазым тутулду, гәлбимдән вурулмуш кими, бүтүн тагәтими итирдим, јерә јыхылдым.

Дејирләр бир күн сонра ајылмышам. Дејирләр ајылмышам, амма Имранын өлүмүндән сонра мән ајылмамышам вә көрәсән ајылачағаммы?

Тибб бачысы вә мән Имранын гатилләријик. Онун ганында дәрманла шиддәтләнән бир хәстәлик вармыш ки, мән өјрәнмәли, билмәли идим. Мән бүтүн ушаглара бир бичимдә, бир өлчүдә, бир вәзндә олан консерв гутуларына јанашан кими јанашмышам. Мән о зәиф вә мүрәккәб инсанларын вүчудуну, хүсусијәтини өјрәнмәмишдим.

Имранын ата-анасынын мүсибәти мәним хәчаләтим гәдәр ағыр иди. Онлар ган, гисас иддиасында ола би-

ләрдиләр. Мән башымы вермәжә, ганун вә эдаләт диваны енүндә ән ағыр чәза гәбул етмәжә һазыр идим.

Лакин онлар бу иддиада дежилдиләр. Сәһижә ишчиләри онлары сакит етмәжә, мәни мүдафиәжә чалышырдылар.

Мән бир ахшам кедиб Мүрсәлзадәнин гаршысында дурдум.

— Еј бәдбәхт ата!—дедим,—сәнин көзүнүн ағы-гарасы, анләнизин әзизи, севинчи олан күл кими бир баланы мән өлдүрмүшәм. Көтүр балтаны, мәним бу гатил әлләримн доғра! Мәним сәһләнкар башымы кәс!

Мүрсәлзадәнин дәрди даһа да артды. О, кәдәрдән енән көз гапагларыны күчлә галдырды. Мәнә јох, үфүг-ләрә баха-баха деди:

— Гәсдән өлдүрмәмисән ки. Кет сән бил, вичданын билсин! Кет, амма башгаларыны өлдүрмә!

О аличәнаб вә мөһкәм атаның рәфтары мәним хәчаләтими, пешманчылығымы. вә тәәссүфүмү даһа да артырды.

О олду ки, мән һәкимлик сәнәтини јерә гојдум. Шәһәрдән јығышдым, ишдән һагг-һесабымы кәсдим. Чинајәткар сифәтимлә ел үзүнә чыхмамаг, һәр көрүнмәјимлә һәр дәфә Мүрсәлзадәләрин дәрдини тәзәләмәмәк үчүн ән узаг кәндләрдән биринә јолландым.

Инди мән кәнддә бағча мүрәббисијәм. Ијирми-отуз ушаға бахырам. Ишимдән, күзәраным вә һәјатымдан чох разыјам. Ән бөјүк дәрдим Имранын өлүмүдүр. Ону, о көзәл вә күнаһсыз мәхлугу унуда билмирәм. Мәним нәзәримдә о јашајыр, күлүр, ојнајыр вә бөјүјүр, һәрдән мә'сум бир сүкут ичиндә мәнә бахыр. Санки бу бахыш Имранын дејил, мәним иттиһамнамәми охујан тәмиз бир вичданын мүрачиәтидир. Әчәл мәни боғазлајынча, бу вичдан мәнә эзаб верәчәк, һәр көрүшәндә мәним гәлбими тәзәдән јаралајачаг, һәр дәфә мәни даһа ағыр иттиһамла эзәчәкдир.

Мән исә чинајәтими јумаг, Имранын ганына әвәз вермәк үчүн кәндә кәлмишәм. Күнүмү севдијим, өз өвладым кими әзизләдијим ушагларла кечирирәм. Шәһәрдән кәтирдијим бүтүн билик вә тәчрүбәми, бүтүн гүввә вә бачарығымы сәрф едиб, бу кичик күнәшләрин бөјүјүб, парламасына сәрф едирәм. Бу ишдәки мүвәффәгијәтләримн ән бөјүк тәсәлли сајырам. Бу өзү дә һәкимликдир. Әслинә бахсан, ән јахшы һәкимлик будур! Мәним

вәзифәм ана гучағындаң сағлам алдығым балалары үч-дөрд илә бөјүтдүкдән сонра сап-сағлам мәктәбә тәһвил вермәкдир. Мәктәб дә ејни һәкимлији етмәлидир. Шакирдләри јалныз фикирчә дејил, бәдәнчә дә сағлам јетириб, јухарыларә—техникумларә, институтларә тәһвил вермәлидир. Ејни борчу али мәктәбләр дә көзәл өдәсәләр, кәнчләримиз хәстәликдән узаг оларлар. Хәстәлән-мәмәји тә'мин етмәк исә, ән јахшы мүаличә үсулудур.

Мән шәхсән ишләдијим даирәдә буна наил олмаға чалышырам. Буну бачарә билсәм, чинајәтими гәлб ајнамдан силинмиш сајар, ел ичинә чыханда хәчаләт чәкмәрәм. һәкимликдән тамам әл чәкдим; чүнки јахшы һәким ола билмәдим. һәкимин исә мијанасы олмасын кәрәк!

1938

ДОСТ КӨРҮШҮ

Мә'зунијјәтдә идим. Чибим долу, кефим саз. Он-он-беш күнүмү шәһәрдә кечиртдим. Сонра дојдум, дарыхдым. Әзиз достларымдан бири, ушаглыгдан мәктәб јолдашым олан Фәтулла јадыма дүшдү.

Онун шәһәрә јахын кәндләрдән бириндә евләниб көк салдығыны, мүәллимликлә мәшғул олдуғуну билирдим. Базар ағзына чыхыб, машынларын биринә отурдум. Бир-баш кәндә јолландым.

Фәтулла мәним достум иди. Өзү дә, мүнәггидләр демишкән, «сөзүн әсил мә'насында» достум иди. Билмирәм лүғәт јазанлар дост сөзүнә нә мә'на верирләр, амма мән өз «лүғәтимдә» дост о адама дејирәм ки, өз гәлбими онун көксүнә, онун гәлбини өз көксүмә гојмаға разы олум, о да разы олсун. Бу разылыгдан доған бүтүн нәтичәләр кәрәк ки, өз-өзүнә мә'лумдур.

Фәтулла илә белә дост идик. Мән һәјатымда олан бүтүн ишләри (хејир, шәр, фәрги јохдур) һамыдан габаг она билдирмәји, мәсләһәтләшмәји борч вә дахили бир еһтијач сајырдым. Беш-он күн көрүшмәјәндә, бу мүддәтдә јашадыгларым, тә'сирләрим мәнә јарымчыг вә на-тамам кәлирди. Бүтүн ләззәтләрин дады о заман дамағымда дујулурду ки, онлар һаггында Фәтулла илә сөһ-бәт етмиш олам.

Анчаг, һәјат өзү гәрибә, биздән асылы олмајан вә изаһы чәтин ганунларла гурулуб. Иш дәјишир, јаш дәјишир, баш дәјишир, бунларын нәтичәсиндә зөвг дә дәјишир. Әзиз достунун бә'зи һәрәкәтләри сәнә артыг хош кәлмир, сәнинки дә она. Көрүрсән онун сәндән дә әзиз досту тапылды; сәнин ондан да меһрибан достун вар имиш. Һәр шејин тәзәси, дејирләр, достун көһнәси. Мәним зәннимчә, тәзәлик, ја көһнәлијин бурада әһәмиј-

јәти аздыр. Достун сәдагәтлиси јахшыдыр. Сәдагәт ол-мајандан сонра, јүз илин көһнәси олсун, нәјә лазымдыр?

Әслинә бахсан, белә сөһбәтләр Фәтулла илә мәним барәмдә лап артыгдыр; чүнки биз дост оlanda мүзаки-рәјә гојуб дост олмамышыг вә һәлә арамызда белә мү-закирәләрә сәбәб олан һеч бир һадисә баш вермәјиб.

Бәли, дедим ки, достум Фәтулла јадыма дүшмүшдү, машына отурдум. Елә анлашылмасын ки, Фәтулланы бу һечә илдә унутмушдум, бирдән хатырладым. Һеч вахт, нәинки унутмаг, һәлә мән һәмишә хәјалымда өзүмү мә-зәммәт едәрдим ки, онун иши кәнддәдир, күлфәт саһи-бидир, һәр саат кәлә билмир, мән кетмәлијәм ахы. Мәһз мә'зунијјәт вахтында Фәтулла илә көрүшмәји нијјәтимә гојмушдум.

Базар ағзында һәмин бу нијјәтим јадыма дүшдү. Машына отуруб кетдим.

Машын мәни хәзәлли, әјрим-үјрүм јолларла кәтириб Чанагчы кәндиңә чыхартды. Бир кәндлидән сорушдум ки, Фәтулла мүәллимин еви һарададыр? Көстәрди. Чај гырағында, алчаг диварлы, тај дарвазалы бир һәјәт иди. Ичиндә мејвә ағачлары да вар иди. Машыны јола салыб, дар күчә илә ора јанашдым, гапыны дөјдүм.

Ајағында көһнә, бөјүк бир башмаг сүрүтләјән гыз ушағы гапыја кәлди. Беш-алты јашы оларды. Белә ба-ша дүшдүм ки, Фәтулланын евләндији дөрд ил, ја дөрд ил јарым анчаг олар. Онун бу јашда гызы һардандыр?

— Фәтулланын еви будурму?—дејә сорушдум.

— Бәли,—дејә гыз чаваб верди.

— Өзү евдәдирми?

Гыз икинчи суалыма чаваб вермәди. Гајыдыб евә кетди. Бир дәгигә чәкмәди ки, гача-гача кәлди:

— Дејир бујурсун!

Мән ејванда галошуму чыхарыб, евә кирәндә әјры бир мәнзәрә көрдүм. Һәрарәтли көрүш үчүн, севинмәк, күлүшмәк, гучаглашмаг нијјәтилә дахил олдуғум евдә бир гыш сојуглуғу мәни дондурду. Фәтулла евин јухары башында, чарпајыда јаман күндә јатырды. Ону чәтин танымаг олурду. Долу сифәтли, гырмызыјанаг, шән вә күлүмсәр мүәллимдән гуру бир гәфәс, шам кими ишыл-дајан бир чүт көз галмышды. Мәни көрән кими Фә-тулланы гәһәр тутду, көзләри јашарды. Башыны јас-тыгдан көтүрмәјә, дирсәкләнмәјә чалышды. Додаглары тәрпәнди, зәиф сәс илә нә исә деди.

Хәстәнин янында отурдум. Нәбзини әлимә алдым, һалыны сорушдум. Арвадынын демәјинә көрә, хәстәләндији бир ајдан артыг иди. Он беш күн рајон хәстәханасында јатмышды. Өзүнү бабат һисс едән кими, ушаглары үчүн гәрибсәјиб, дөзмәмиш вә ону евинә кәтирмишдиләр. Евдә синәсиндән ган ачылмыш, кет-кедә вүчуду әријиб, гүввәтдән, тагәтдән дүшүб...

Кәнд һәкими һәр күн мұаличәјә кәлирмиш. Онун јаздыгы ресептләрә бахдым. Мәнә елә кәлди ки, бу дәрманларын Фәтулланын хәстәлијинә дәхли аздыр. Хәстәјә зәһмәт дә олса, ону мән әмәлли-башлы мұајинә етдим. Бүтүн бачардығымы ишләтмәјә бахмајараг, кәнд һәкиминин диагнозундан бир әләмәт тапа билмәдим. Јәгин ки, һәкими горхудан хәстәнин синәсиндән кәлән ган имиш. Ганы кәсмәк үчүн исә белә дәрман вермәк олмаз. Бу дәрманы хәстә гадынлара, өзү дә аз бир мигдарда вермәк олар.

Фәтулланын айләси: арвады вә көрпә ушаглары айлә башчысыны ағыр нахош көрүб, күләк вуран зәриф бағ биткиләри кими солухмушдулар.

Гадын мәним Фәтулланы диггәтлә мұајинәми үмид вә интизарла көзләјирди. Чәлд һәрәкәтләрилә хәстәјә вә мәнә көмәк едир, һәр дәмдә хәстәнин кечәләр сајыгладығыны, чај вә дәрмандан башга һеч нә ичмәдијини, јемәдијини шикајәтли бир ифадә илә дејирди.

Достумун бу вәзијәти мәни чох қәдәрләндирдисә. Кәнд һәкиминин мұаличәси дә лап әсәбиләшдирди. Дәрман қағызларыны чырыб тулламаг, евинә адам көндәриб чағыртдырмаг истәдим. Белә бир тәләшдан айләнин даһа да тәшвишә дүшә биләчәјини дүшүнүб, өзүмү сүкүта мәчбур етдим. Фәтулланын башалтысыны һүндүр етдирдим, отуруб һәкимин кәлмәјинә мүнтәзир олдум.

Бәли, ахшама јахын бир дә көрдүм әлиндә бир ит-дөјән ағач, голтуғунда нә исә, гәзетә бүкүлмүш бир бағлы, орта јашлы, көдәрәк бир киши ичәри кирди. Онун адыны билмирдим, анчаг «Мирзә» дејирдиләр. Мирзә чох архајын вә әркјана бир әда илә сојунуб, јухары баша кечди. Үзүнү гадына тутду:

— Һә,—деди,—нечәдир, өскүрәк чохалыб, азалыб, ган кәлиб, ја јох?

Гадын нә исә чаваб верди. Мирзә хәстәнин нәбзинә бахды, о јан-бу јанына кечди, чәлијини әлине алды вә бағламасыны голтуғуна вурду:

—Дедијим гајда илә дәрманы ичирдәрсән, кечәләр үстүнү дә мөһкәм өртәрсән...

О чыхмаг истәјәндә, мән дилләндим:

—Мирзә,—дедим,—бу јазығын бир сүрү күлфәтн вар, мүмкүн етсәниз, мұаличәсилә чидди мәшғул олун, һалы ағырдыр.

Мирзә гајыдыб, мәнә әјри-әјри бахды:

— Чидди, ја гејри-чиддилијини сиз нәдән билирсиниз? Тәбабәтин гајда-гануну вар. Нечә ки, лазымдыр, рәфтар олунур. Бу, памбыг планы дејил артыгламасы илә, нечә дејирләр, вахтындан әввәл зад еләјәсэн...

Мәним сәфәр кејимим бир о гәдәр јахшы дејилди. Сакит отурмағым да һәкимә башга тәсир бағышлаја билмәзди. Һәтта о мәним хаһишими лаға да гојурду. Бундан мәлүм иди ки, Мирзә мәни чөл адамы, ја тәсадүфи јолчу сајырмыш. Мән галхдым, онун јаздыгы ресепти көтүрүб, латынча јазылан сөзләри она охудум вә дедим:

— Доктор, мәни бағышлајын, сизин јаздығыңыз дәрман гадын хәстәликләри үчүндүр. Сизин диагнозуруз јанлыша охшајыр...

Латын сөзләри мәним ағзымдан чыханда Мирзә бир диксинән кими олду. Өзүнү јығышдырды, јахын кәлиб, ресепти мәнән алды. Баха-баха галды. Куја охујурду. Һалбуки гыпгырмызы гызармышды, кичкаһында тәр дамчылары ишылдајыр, хәчәләтиндән башыны қағыздан галдыра билмирди. Мән она көмәк етдим:

— Доктор,—дедим,—мәним фикримчә, хәстәнин дәрди беләдир.

Мирзә мәним данышығымдан һәким олдуғуму јәгин етмишди.

— А сәни сағ оласан,—деди,—бу гүввәниз вар иди, нијә бир аз габагдан кәлмирдиниз?

Мирзә, хәстәнин дәрманыны мән дедијим кими дәјишди, мәним ким олдуғуму, һарадан кәлиб, һара кетдијимлә марагланды. Мән һамысыны данышдым.

Лакин Мирзәнин чанына дүшән горху бир дәгигә дә олсун симасындан чәкилмирди, бүтүн һал вә һәрәкәтиндә һисс олунурду. Галхыб кетмәк истәјәндә мәни һәјәтә чағырды:

— Көрүрәм,—деди,—сиз бир аличәнаб адамсыңыз, кәлин мәним чөрәјимә баис олмајын. Билдијиниз, бир даш үстдән, бир даш алтдан, гојун бурада галсын.

— Нечэ билирсиниз,—дедим,—Мирзэ, Фэтулла сизин мүаличэнизлэ дирилэ билэрми?

Мирзэ динмэди. Агачыны ата-ата башы ашағы бир аз јериди. Сонра мэнэ тэрэф дөндү:

— Билирсиниз, күнаһ бизим мүэллимлэримиздэ олуб, сиз алан билик, элбэттэ ки, бизэ гисмэт олмайбы...

Мирзэни гапыја гэдэр јола салдым, гајытмаг истэјэндэ голумдан тутду:

— Хаһишими јерэ салмајын. Мэн дә бир бөлүк күлфэт саһибјәм...

— Горхмајын,—дедим,—Мирзэ, мәним һеч кэсэ пислијим дәјмэз. Анчаг бу барэдэ сонра данышарыг.

Мэн голларымы чирмэјиб, Фэтулланын мүаличэсилэ мәшгул олдум. Фајтон тутдуруб, рајона аптектән бэ'зи шејлэри алмаға адам чағыртдым. Фэтулланын евиндэ, демэк олар ки, хэстэханаја јарашан бир шэраит дүзэлтдим.

Хэстэнин јахшылашмасы, ирэли кэлмэсинин бир сәбаби дә онун мә'нэви чәһэтдән, руһәш динч вэ архајынлыгыдыр. О, мәним мүаличэмэ вэ өзүмэ инандыгы үчүн бүтүн тапшырыгларыма бојун әјир, өз-өзүнэ диггэт јетирмэјэ чалышырды. һәм дә дарыхмаға гојмурдум. Өзүм дарыхсам да, јаньында отуруб сөһбэт едир, јуху вахтында әтрафда сүкуту тә'мин едирдим. Ајыг заманында Фэтулланы әјләндирир, хэстэлијини унутурмаға чалышырдым.

Мирзэнин вэзијјәти Фэтулланы да дүшүндүрүрдү. О да һәрдән һирсләнир, Мирзэнин мәс'улијјәт дујмајан адам олдуғуну дејирди.

Кэлишимин он дөрдүнчү күнү Фэтулла тамам сағалыб дурмушду. һэтта кәнд һәкими бу күн бизи евинә гонаг чағырмышды. Мэн кедэ билмэјәчәјими билдирдим. Фэтулладан габаг арвады разы олмады:

— Јох, мүмкүн олса, үрәјини сындырмајын,—деди.— Бир дә сиз чыхыб шәһэрэ кедәчәксиниз, биз һәмишә Мирзэ илэ үз-үзә кэләчәјик, ишимиз дүшәчәк. Елэ олмасын ки, инчисин, јахшы олмаз...

Мэн о күн шәһэрэ гајыдырдым. Мирзэни јол ағзына чағырыб дедим:

— Нечэ илдир бурадасыныз?

— Он бир ил вар.

— Бу гәбристанлыгта јатанларын нечә фаизиндән хәчаләтлисиниз?

Мирзэ гаршыда, јамачда дүшән гәбристанлыға, мәнэ вэ сонра чәкмэсинин учу илэ ешәләдији торпаға бахды:

— Онларын һамысындан артыг сизин јанынызда хәчаләтлијәм. Анчаг бир хаһиш иди, еләдим. Нә олар, адамын адама иши дүшәр.

— Мирзэ,—дедим,—сизэ пислијим дәјмәјәчәк, буна лап архајын ола билэрсиниз. Чамааты белә, бајтарчасына мүаличэнизэ гаршы исә суса билмәјәчәјәм. Буну да јәгин едир.

Мирзэ гызарды вэ дурухду:

— Билдим; демэли, мәнэ нә етсәниз, һөкумәт әлилә едәчәксиниз. һә! һәм өз әлинизлэ, һәм дә һөкумәт әлилә!

— Нечә јә'ни!—дејиб, Мирзэнин голундан тутдум вэ ону јолдан кәнара чәкдим. Дивар дибиндэ, даш үстүндэ отурдуг.—Ајда нечә алырсыныз?—дејә суал вердим.

— Беш-алты јүз.

—Сизэ бир јүнкүл гуллуғ дүзәлтсәм, өзүнүзү дә тибб ишчилэринин ихтисас курсуна гәбул етдирсәм, нечәдир!

Мирзэ севинди:

— Охумаға мәним башмагларым да разыдыр. Анчаг аилә долансын.

— Аиләли олдуғунуз үчүн сизэ тәгаүд дә верәрләр. Гуллуғдан да аларсыныз, һеч олмаса бир-ики ил охујун, онда көрәрсиниз елм аләминдә јени нәләр вар. Сәһвинизи анларсыныз, һазырлашыб дүз-әмәлли һәким оларсыныз, мәним кимисинин јаньында дилиниз дә кедәк олмаз.

Доғрудур, Мирзэ мәним сөзләримә «бәли»,—дејир вэ әлини көзү үстүнә гојурду, амма сифәгиндәки никаранчылыгдан бәлли иди ки, вә'дләримә инанмыр, онун сәһвини аләмә јајачағымдан, вәзифәдән говдурачағымдан горхур.

Мэн артыг һеч бир шеј демәдим, Фэтулла илэ худаһафизләшиб, шәһэрэ кәлдим.

Мирзәјә вердијим вә'ди јеринә јетирмәк үчүн рајон сәһијјә ишчилэри дә мәнэ көмөк етдиләр. Мирзэ илэ шәһәрдә көрүшәндә о, әлими сыхыр вэ виңданына анд ичирди:

— Ја лоғмана бәрабәр һәким олачағам, ја да ки, бу сәнәтдән тамам әл чәкәчәјәм. Инди көрүрәм ки, мән нечә авам имишәм!..

О, курсла кифәјәтләнмирди, тибб институтунда мүһазирәләрә дә давам едирди.

ГОНАГПЭРЭСТ

Эн јахшы мүаличә, хәстәләнмәмәјә чалышмагдыр.

Һәким һекајәләри, бир мүддәт һәкимлик етдикдән сонра сәнәтиндән әл чәкән бир танышымын хатирәләриндәндир. Бурада хоша кәлән нә варса, о кишининкидир. Анчаг әл зәһмәти әдибиндир. Јазынын јарашыгсылығы үчүн әдиби төһмәтләндирмәк лазымдыр.

Јәгин бу һекајәләр чап олунмуш бир шәкилдә хатира саһибинин өзүнә дә чатачагдыр. Ешитдијимә көрә о, инди рајонларын бириндә бағча мүрәббисидир, бош вахты вар, охујар.

Хаһишимиз будур ки, «Гонагпәрәст», «Дост көрүшү» вә «Вичдан әзабы» һекајәләриндән алынан тә'сир һаггында арада-бәрәдә данышылмасын. Әл бојда бир мәктубла мүәллифин өзүнә билдирилсин. Дејирләр харичи ресторанларда белә јазылар вар: «Хөрәјин јахшылығыны һамыја де, пислијини исә анчаг ресторанчыја де». Биз исә белә шәртләшәк: јазынын пислијини дә, јахшылығыны да һамыдан әввәл јазанын өзүнә дејәк.

* * *

Бағбан Нәсибин евинә илк дәфә јазда, сулар булананда, онун алты јашлы гызыны мүәјинәјә кетмишдим. О заман мән чаван вә тәчрүбәсиз бир һәким идим. Буна бахмајараг, чох иддиалы идим. Нашылығымы һисс етдирмәз, өзүмү јухары пилләләрдә сахлардым. Бу, шүбһәсиз ки, аз билмәјин, даһа доғрусу, ушаглыг галыгларынын әламәти иди; сонралар гызгын һәјат күнәшинин тә'сирилә јаз гары кими әријиб кетди. Лакин бунун баш-

га, хејирли бир чәһәтини дә көрүрдүк. Бу иддија мүнәсиб, мән рәфтарымда тамам бишмиш, тәчрүбә көрмүш тәмкинли бир һәким көрүнмәјә чалышырдым. Евләрә чағырыланда башыма панама гојур, тәкатлы бир фәјтон кирајә едирдим. Евә кирән кими панамамы вә палтому чыхарырдым. Хәстә јатан отаға кечмәмиш аһәстә өскүрүб, хәбәрдарлыг едирдим. Мәһрибан бир сәслә дејилән «бујур» сөзүнү ешитмәкдән һәзз алырдым. Ев саһибн әл-ајаға дүшүр, стул чәкир, кағыз, гәләм һазырлајырды. Мән ағзымы ачанда һамылыгча сүсүр, диггәтлә гулаг асырдылар. Үрәјимдә дејирдим: «Нә олајды, бүтүн инсанлар ја бу ев саһибн кими мәһрибан, ја да мәнни кими һәким олајдылар!» Хәстәнин нәбзини, үрәјини, чијәрини јохлајыр, дилинә, боғазына бахыр, дәрман јазырдым. Евдән чыханда мин бир разылыг ешидирдим. Доғрусу, билмирдим чамаат тәкчә мәнәми, јохса бүтүн һәкимләрә белә һөрмәт едир. Ушаг вахтымда бизим евинизә һәким ајағы дәјмәмишди. Мүаличә һаггында анчаг нағыллар ешитмишдим. Ешитмишдим ки, күн кирән евә һәким кирмәз. Амма бизим евә нә күн кирәрди, нә дә һәким.

Мәтләбә гајыдаг. Нәсиб кишинин балача вә хәстә гызы мәтбәхә охшајан дар бир дахмада, тахтын үстүндә гуру бир әл ағачы кими узанмышды. Гыздырма ушагын зәиф вә зәриф вүчудуну бир бәла кими бүрүмүшдү. Гыз күндән-күнә гурујурду. Тагәтсизликдән нәфәс алырды, верә билмирди; верирди, ала билмирди; онун үзүндә һәјат сөнүрдү. Јалныз никаран вә јалварычы бир бахыш охунан, һәр кәсдән көмәк көзләјән ири гоша көзләриндә һәрәкәт варды.

Дава-дәрман јазмаг истәдикдә, атасы голумдан тутуб, ешијә тәрәф чәкди. Һәјәтин сағ тәрәфиндән бир нечә пиллә чыхыб, фәрш дөшәнмиш көзәл вә бәзәкли бир отаға кирдик. Јазы столу вә лампа вар иди. Мүрәккәб, гәләм һазыр иди. Отурдум, дәрман јаздым. Хәстәнин ишыглы, һавалы, тәмиз бир отагда сахланмасыны мәсләһәт көрдүм, пәһриз тапшырыб чыхдым.

Бир дә о гызын үзүнү көрмәк мәнә гисмәт олмады. Сабаһысы нә иш үчүнсә узаг јерә кетдим. Нәсибин гызынын, еләчә дә башга хәстәләримин мүаличәсиндән хәбәр тута билмәдим.

Ики, ја ики ил јарым сонра, пајыз вахты, Нәсибин евинә бир дә јолум дүшдү. Һәмни дахмада, һәмни тах-

тын үстүндө дөрд-беш жашлы бир оғлан ушағы жатырды. Онун рэнки солухмуш, дил-додағы гурумушду. Ичалдан жатырды. Атасынын дедијинә көрә мәни евдә тапа билмәјиб, бир нечә башга һәким чағырыблар, хәстә чох дәрман ичиб, анчаг хејрини көрмәјиб. Мән ресептләрә бахдым. Хәстәнин јастығы јанында бир тәрәфи чүрүк нар көрдүм.

— Онун,—дедим,—тәмизини, јахшысыны тапын, сыхын, сујуну ичсин.

Дәрман јазмаг үчүн јенә јухары, гонаг отағына чыхдыг. Дәрман јаздым. Нәдәнсә, илк кәлишим вә гыздыр-малы ушаг јадыма дүшдү, сорушдум:

— Гызын кефи нечәдир?

Нәсиб киши башыны ашағы салды, синәсиндән сојуг бир аһ гопду. Мә'јус бир диллә деди:

— Өмрүнү сизә бағышлады.

Сорушдуғума пешман олдум, хәчаләтимдән гызардым. Мән әввәл күман едирдим ки, Нәсиб киши мәнән разыдыр. Гызыны јахшы мүаличә етдијим үчүн инди дә мәни чағырыр. Зәним тамам дәјишди. Мәнә елә кәлди ки, бу киши гәсдән мәни чағырыр, утандырмаға, гызартмаға чағырыр. «Өмрүнү сизә бағышлады»,—демәклә Нәсиб киши, дејәсән, мәнә, мәним мүаличәмә күлүрдү...

Мәни даһа артыг инчидән о балача гыз, ачылмадан солан гөнчә иди. О, нә үчүн өлсүн? О јашамалы иди. Јашаса иди, бу аиләнин шәнлији позулмазды. Мәктәб-ләрдә охујар, кәләчәкдә халгымыза хејир верән јүз минләрдән бири оларды. Бәлкә дә јени, зијалы бир ана, нүмунәви бир тәрбијәчи оларды. Јашасайды, мәним дә башым ашағы, дилим көдәк олмазды. Өлүм нә гәдәр вәһши вә амансыздыр!

Бу тә'сирләрлә о гәдәр позулмушдум ки, ики сәтирлик ресепти јаза билмирдим. Галхдым, ајагүстү бир-ици кәлмә тәсәлли сезү дејиб, кетмәк истәдим. Нәсиб киши мане олду.

Бир дә көрдүм гапынын һәр ики тајы ачылды. Мәч-мәји долусу мејвә кәлди. Бошгаблара бөјүк, саф, ширин нарлар, сары армуд, үзүм галанмышды.

— Зәһмәт чәкин јејин,—деди,—доктор, өз бағымызын мәһсулудур.

Нарын бирини кәсдим. Зоғал кими ири, әгиг кими дуру киләләри вар иди. Белә мејвәләрдә тәбиәтин һәјат

вә сәһһәт кәтирән ширәсиндән, сағламлыгдан башга бир шеј арамаг наһагдыр.

— Нәсиб әми,—дедим,—әчәб нардыр. Бунун сујундан ушаглара ичирдин, хејир еләјәр.

— Доктор,—деди,—кәсин јејин, онлар үчүн тапылар. Бунлар сизин кими әзиз гонаглар үчүндүр.

Бир аз сәһбәтдән сонра кетмәк истәдим. Нәсиб киши јенә әл чәкмәди.

— Наһар вахтыдыр,—деди,—сизи һара бурахырам! Мејвә илә башынызы мәшгул едирдим. Әјләшин, јахшы јарпаг долмамыз вар, әјләшин!

Чох чәкмәди, Нәсиб кишинин бөјүк оғлу сүфрә ачды, чөрәк кәтирди. Биз јемәјә мәшгул олдуг. Оғлан ајаг үстә дајаныб, нәји исә көзләјирди. Мән ону сүфрәјә чағырдым. Атасы көзүнү нечә ағартдыса, оғлан тез әкилди.

— Бу һеч јахшы олмады,—дедим.—Кәрәк Имран отуруб бизимлә наһар еләјәјди.

Нәсиб киши һәм әли, һәм дә башы илә «јох» ишарәси вериб деди:

— Доктор, бөјүјүн бөјүк јери вар, кичијин кичик. Онлар чардағын алтында јејәрләр.

— Бурада јесә, нә олар?

— Јох, һәр шејин гајдасы вар. Бура гонаг отағыдыр. Гонағын гонаг јери вар, гаранын гара. Ушаглара сән дејән кими вол версәм, ики күндә бу евләр саманлыға дөнәр. Кәлиб-кәдән олур. Дост вар, дүшмән вар. Сәлигә-саһман јахшы шејдир ахы, доктор. Беш адам кәләндә, һеч олмаса бир тәмизлик көрсүн.

* *
*

Үчүнчү дәфә Нәсиб кишинин евинә гышда кетмишдим. Бөјүк оғлу Имран ревматизмдән јатырды, гычларынын ағрысындан јата билмирди. Таныш дахмаја кир-мәмиш, ев саһиби габағымы кәсли:

— Ај доктор,—деди,—аманын бир күнүдүр, Имрана чарә! Кәдәнин гылчалары ачылмыр. Бир аддым ата билмир.

Мән динмәдим, хәстәјә бахмаға башладым. Киши сөзү вә хаһиши илә мәнә тә'сир етдијини вә ја нәји исә дүшүндү, давам етди:

— Доктор, билмирәм нә бәдбәхтликдир мәни басыб.

Једди ушагдан үчүнү басдырмышам. Дөрдү дә белә. Өлмә-дирил, жарымајаг доланыр. Һәким бундан артыг олмаз, дава-дәрман бундан чох олмаз. Сизин кими һанда бир тәбибләрин гәдәми бурадан әскик олмур, аптекләри ушагларын гарнына бошалдырам. Лап баһалы дәрманлар јаздырыб алырам, олмур ки, олмур. Ушаглар күндән-күнә саралырлар. Мат-мәәттәл галмышам ки, бу нә бәладыр, нәзәрدير, көздүр, афатдыр, вурғундур, гарғышдыр, нәдир, билмирәм! Нәдисә мәни тутуб, јаман тутуб!

Имранын анасы да әлини әли үстүнә гојуб дајанмышды. Киши данышдыгча, о да аһ-вај едир, көксүнү өтүрүр, јалварычы бир диллә мәнә нә исә демәк истәјирди; кәлмә башы әринин сөзүнә гүввәт верир, кәсмәкәсмә данышырды.

Хәстәни мұәјинәдән сонра ата да, ана да көзләрини мәним додагларыма зилләмишди. Онлар өвладларынын мұәличәсиндән хејир хәбәр, үмидли бир сөз ешитмәк истәјирдиләр. Бунун үчүн һәр шејдән кечмәјә, вардан-јохдан чыхмаға һазыр идиләр.

Мән һирсләнмишдим, билмирдим нә дејим вә нечә дејим. Мәним дурухмағыма Нәсиб киши ајры мәнә верирди. Дејәчәјим мұәличә тәдбиринин, бәлкә дә чох пул көтүрән баһалы бир мәсәлә олдуғуну дүшүнмүшдү. Әлини синәсинә гојуб габаға јеријир, бојнуну әјиб, үрәкдән дејирди:

— Доктор, хәрчдән, пулдан архајын олун, нә чарә лазымдыр бујур, лап дәрманы Москвада да олса, апарачағам; де, вардан-јохдан чыхмаға разыјам, тәки Имран оғлум ајаға галхсын...

Оғлунун адыны чәкәндә киши даһа да тә'сирләнди, боғазыны гәһәр тутду, көзү долду, удгунду, күчлә өзүнү сахламаға чалышды вә мұсибәтини кизләдә билмәјән бир сәслә давам етди:

— Ај доктор... бунларсыз мәнә күзәран... нәјә лазым! Хиффәт мәни үзүр, доктор!

Мән, бир тәрәфи һирс, бир тәрәфи әрк јолу, онлары далымча чағырдым. Пилләкәнләри чыхдым. Тәпиклә вуруб, дөшәнмиш гонаг отағынын гапысыны ачдым.

— Бу ев,—дедим,—киминдир?

— Кимин олачаг, ај доктор? Шүкүр аллаһа, өзүмүзүн! Гонаг отағымыздыр да, билмирсиниз?

— О јанкы, о чарпајы гојулан отаг киминдир?

Имранын анасы дилләнди:

— Еһ,—деди,—ај доктор, фәләјин үзү гара олсун. Арзу-камымыз вар ахы бизим. Ораны Имранын тојуна, кәлининә сахламышыг...

Мән икинчи отағын да гапыларыны тәјбатај ачдым. Ағ вә бөјүк никел чарпајынын үстүндән пәрдәни ачдым, гырмызы ипәкли јорған-дөшәк көрүндү.

— Имран бурада јатса, нә олар?—дедим

Нәсиб киши мәтләби аңлады. Сусду. Мән давам етдим:

— Гонаг үчүн, гонаг үчүн... Ај мұсәлман оғлу, бағышла мәни, сәнин өвладларыны бир-бир әлиндән алаи һәмин бу нијәтиндир, сәнин өзүнсән. Хәстәни Москваја апармаг лазым дејил, ағзына гыфыл вуруб, һачана, һансы гонаға сахладығын бу отаға кәтирмәк лазымдыр. Өлән ушаглар дирилиб гәбрдән галхсалар, сиздәки гонагпәрәстлијә лә'нәт охујарлар. Докторлара тәклиф етдијин пешкәши һамыдан габаг өз өвладларына гыј, онлара јазығын кәлсин! Нарын јахшысыны гонаға, чүрүјүнү гызына верәндә, гонағы ишыглы отагда, ушағыны гаранлыг дахмада сахлајанда, гонағы ипәклә, оғлуну чулпалазла јатыранда, билмирсәнми ки, ахыр нәтичәси бәлә олар?! Сәнин бу ишләрини билән һәким бир дә бу евә ајаг баса биләрми? Ајаг басыб нә дејәчәк? Гој өвладларынын һесабына әзизләдијин гонаглар кәлиб сәнин Имраныны дирилтсинләр, ја сәнә өвлад олсунлар!

Ата вә ана мә'јус, хәчаләт, пешманлыг јаған нәзәрләрилә мәнә бахырды, һеч бири динмирди.

1939

ТИТРЭК БИР СЭС

Ев идарэсиндэн бизэ бир ушаг кэтирдилэр:

—Буна да сиз аталыг един. Гэрб вилајэтлэриндэн чыхарылмыш јетимлэрдэндир. Валидејни мүһарибэдэ һәлак олмушдур.

Бу, алты јашлы, гыврым сачлы, гарајаныз бир оғлан иди. Ири кирдэ көзләри, назик гәләм гашлары, балача сифәти вар иди. Астанада дајанмыш, санки ичәри кәлмәјә чәкинир, изин истәјирди.

Мән онун голундан тутуб, стол башына кәтирдим. Меһрибан дил илә диндирмәјә, әјләндирмәјә, пајыз сәмасы кими тутулмуш чөһрәсиндән кәдәр булудларыны дағытмаға чалышдым. Сүфрә ачдылар, хәрәк кәтирдиләр, ушаглар да төкүлүб кәлдиләр.

—Бунлар да,—дедим,—сәнин гардашларын, бачыларын олачаг, бир јердә ојнајачаг, охујачаг, кәзәчәксиниз, Үрәјин нә истәсә дә, нә горх, нә утан! Јахын отур, наһар елә!

Ушаг динмир, отурдуғу јердән тәрпәнмирди. Әлләрни дизи үстә гојуб бахыр, санки бүтүн бу тәклиф вә тәрифләрин битмәсини көзләјирди.

Мән онун сифәтиндән, мәналы сүкутундан ашкар көрүрдүм ки, нәчиб аиләдә, гајғылы бир ата сајәсиндә, ана нәвазишләри илә бәсләнмишдир. Анладым ки, хәчәләт чәкир, ушаглары да чағырдым, биз һамымыз чыхдыг. Гој, дедим, өзүнү сәрбәст һисс етсин.

Интизардан нараһат идим. Отағымда бир гонаг јох, надир бир китаб гојуб чыхдығымы зәин едирдим. Нә гәдәр чәтин олса да, мән ону охујачағам. Орада кичик бир инсанын зәриф гәлб ајнасында гүссә, изтираб, һәсрәт вә севинч долу мачәра вар... Хәбәр тутачағам...

Бир аз сонра ушағын јанына гајытдым. О, һәлә сүфрәјә әл узатмамышды, әввәлки һалында, күнчә гојулмуш күнаһкар ушаглар кими башы ашағы, сакист дајанмышды. Мәним кәлишими дујуб гапыја тәрәф дөндү. Чарәсиз вә јалварычы бир сәслә деди:

—Дајы, ағламаг олармы? Ағламаг истәјирәм!

Мән бу јердә нә демәли, нә етмәли олдуғуму билмәдим. Көзүм јашарды, гәһәр мәни боғду. Һансы бир һисс илә исә синәм галхыб-өнди. Үрәјим парчаланды. Јетими бирдән-бирә гурулу отаға кәтирдимә пешман олдум: «Бир чинајәт ишләмишәм; ушағын сәадәтини, әзиз, әркөјүн вахтыны, ағ күнләрини јадына салмышам». Чумуб ушағы гучағыма алдым. Ејвана гачдым, гапыја гајытдым, дәһлизә чыхдым. Сүрәтлә јеријир, бир-бир пәнчәрәләрдән бојланыб кечирдим. Нә ахтарырдым, нә мәгсәдиндә идим? Өзүм дә билмирдим. Она тәсәллимә вердим? Јох!

Мән сәсләнмәк истәјирдим, анчаг бачармырдым. Дахилдән тәмкинли вә титрәк бир сәс мәнә дејирди: «Өјрәт, ону өјрәт! Өјрәт ки, бу евин бөјүкләри олмајан бир күн кәлсә, гој ағламасын, ушаглар бирләшсинләр. Көрдүкләрини, күчү чатан һәр шеји көтүрсүнләр. Бу бычаглар, чәнкәлләр, гајчылар, әт дәһрәси, габлар, стәканлар, гәдәһләр, бұллуру вазалар, күлданлар, лампа шүшәләри, бу чајник, патефон, јазы чиһазлары, стол күзкүләри... сәадәтимиз үчүн нә варса, һамысы, гој бу шејләр дашчынғыл көрүнсүн! Гој бунлар һамысы гапымыза јөнәлән јадрарын башына чырпылсын. Балалара өјрәт ки, аталарынын вәсијјәтидир: дүшмән гаршысында көз јашлары ахмасын, дүшмән башында гәзәб шимшәкләри чахсын».

1944

ЛИРИКА

Бир заманлар Коммунист күчәсинә гуршаг кими дәм-мир јол хәтти доланырды. Үч вагонлу, үч нөмрәли трамвај әждаһа кими алтдан јухары, јохуша дымашанда, күчә һәрәкәти горхулу олурду. Сүрүчүләр бура чатанда, зәнки бәрк-бәрк вурардылар.

Индики кими хош бир јаз күнортасында университетиң габағында бир дәстә мүәллим кәзиширдик. Јеничә гыш сыхынтысындан гуртармыш гочаман шәһәрин күнәшли, мүләјим, дурғун һавасы бајрам кими һәр кәси севиңдирирди. Гыш либасындан силкиниб чыхмыш, јүн-күлләшмиш адамлар санки саламлашмыр, бајрамлашырдылар. Үзләрдә тәбәссүм, күлүш, мәмнунијјәт!

Һәмин бу дегигәдә гатар курултусу илә јухары дикләнен трамвај, чанавар гузуну гапан кими, бир мәктәбли ушағы алтына алды.

Биз һамымыз електрик вурмуш кими, дурдуғумуз јердә дондуг. Һамының гәлбиндән ихтијарсыз һычгырыглар гопду:

- Уј!
- Вај!
- Оф!
- Уф!

Бу бәдбәхт һадисәни көрәнләрин гәлбиндәки тәлатүм тәсвирә кәлмәз. Санки бир ушаг јох, һамы тәкәр алтына дүшмүшдү. Күчәнин сағында, солунда донуб галмыш адамлар билмирдиләр нејләсинләр. Ән дәһшәтли мүһарибә мејданларындан, гырғын күнләриндән чыхмышлар да сарсылмышдылар.

— Ушаг!

Сүрүчү дәрһал вагону сахлады. Вагондакылар чөлә төкүлдү, әтрафдакылар вагону әһатә етдиләр. Һамы тә-

кәрин алтына бахыр, нә олдуғуну, нечә олдуғуну јохламаг истәјирди. Анчаг чохунун да бу фачиәли мәнзәрәјә бахмаға үрәји, тагәти галмамышды, вурулмуш кими, башыны ашағы салмыш, санки синәсиндән бу саат учуб гачмаг үчүн чапалајан үрәјини тутмушду.

Үстүмүзә енен бу фәлакәт ичиндә, бирдән санки бир ишыг парлады. Сифәтләрә јенидән күнәш доғду: ушаг сонунчу вагонун дал тәрәфиндән чыхыб евләринә тәрәф гачды. О, архасына бахараг, күлә-күлә кедир, чанта-сыны чырпырды. Адамлар ону әһатә етдиләр. Инди бу-радакыларың һәр бири—тадың, киши, бөјүк, кичик, рус, ермәни, азәрбајчанлы—һамы, һәјатының ән севиңчли дегигәләрини јашајырмыш кими, һәјәчандан билмирди нә десин, нејләсин. Кими ушағы өпүр, кими она конфет верир, кими башыны тумарлајыр, кими сөз сорушур, кими евинә јола салмаг истәјирди.

Ушаг исә, һеч бир заман, һеч јердә, һәтта ата-анасындан да көрмәдији бу фөвгәл'адә нәвазишдән чашыб галмышды. Бәлкә дә һеч күман етмәзди ки, өмрүндә танымадығы, көрмәдији адамлар ичиндә ону бу тәдәр севиңләр, әзизләјәнләр, сағ-саламатлығыны истәјәнләр ола биләр.

Инди бизим һамымызың үрәјини долдуран шадлығың, севиңчин һәдди-һүдуду јох иди. Санки һамымыз дүнјаја тәзәчә кәлмишдик. Һеч биримиз танымырдыг ки, бу ушаг кимдир, кимин оғлудур, ады нәдир, нечә ушагдыр. Анчаг билирдик ки, инди о. бизим гәлбимизә ән јахын, ән әзиз, ән истәкли адамдыр. Инди һәр кәс өз адыны, вәзифәсини, дәрәчәсини унутмушду. Һамыны бирләшдирән бөјүк, әзәмәтли бир ад иди:

— Инсан! Инсан! Инсан!

Каш бу мүгәддәс һәјәчан һеч вахт, һеч јердә бизи тәрк етмәјә иди!

1958

ЭЛ ХЭТТИ

Даг дага говушмаз, инсан инсана говушар. Гәдимдән адәтдир: адамлар бир-бирилә көрүшәндә әл верирләр. Сыхылан һәрарәтли әлләрдән һәр ики тәрәф јахынлыг, достлуг, сәдагәт, мәнәббәт дужур.

Әлләрдән кечән јалныз бу һиссләрмидир?

40 ил әввәл, мәктәбли вахтымдан ажрылдығым бир јолдаш илә јенидән көрүшмәк мәнә гисмәт олду. Инди о, өмрүнү бөјүк шәһәрләр тикинтисинә сәрф едән мәшһур бир мүнәндис иди. Онун да сачлары ағармыш, һәрәкәти ағырлашмыш, сәсиндән ушаглыг, симасындан кәнчлик әламәти учуб кетмишди. Чөһрәсинә мәнәналы чизкиләр, галын гырышлар кәлмишди. Достумун силаһ кими бәрк әлини овчума алыб, диггәтлә бахдым. Бу әлләри мән ушаглыгда, зог кими зәриф вахтында, гәләм тутанда, ашыг атанда чох көрмүшдүм. Инди исә хејли бөјүјән, бозаран әлләр хәритә кими чал-чарпаз хәтләрлә ертүлмүшдү.

Достум әлини овчумдан чәкмәк истәјирди. Мән бурахмырдым. Бахдыгча бахырдым, санки надир бир китаб вәрәгини охумаг истәјирдим. Мүнәндисин әлләриндә мүхтәлиф, мәнәналы хәтләр көрүрдүм. Мәнә елә кәлирди ки, бу хәтләрдә мән Вәтәнимин јени хәритәсини көрүрәм. Бу хәтләрдә мән күчлү су кәлән чајлары, кур ишыг кәлән телләри, маһны кәлән далғалары, әтир кәлән һавалары көрүрәм.

Өмрүнү вәтәндашларынын сәадәтинә верән бу садә адамын дурушу, данышығы, күлүшү, зарафаты да һәјаты гәдәр мәнәналы вә көзәл иди.

1958

ИКИ ҺАКИМ

Һаким, Мүрсәли Назилә илә барышдырмаг истәјирди:

— Нә үчүн бошанырсыныз?

— Хасијјәтимиз тутмур.

— Сәккиз ил тутду, бирдән-бирә нијә тутмады?

— Даһа тутмур.

— Бәлкә барышасыныз?

— Дүнјасында јашамарам онунла, вәссалам!

Һаким, Назиләнин рәјини сорушду:

— Бәлкә сиз јолдашыныз илә дил тапасыныз, аилә гурмаг асан олмур.

— Хејр, мөһтәрәм һакимләр, мән онунла јашамајачағам. Вәссалам! Бизи ајырын, һеч бир иддиам да јохдур!

Һакимләр мәсләһәтләшиб ушағын рәјини өјрәнмәк истәдиләр. Назилә чағырмамыш, катиб гыз гапыны ачды, једди јашлы, гыврымсач, јумрусифәт, гаракөз бир оғлан ушағы ичәри кәлди. Јашына јарашмајан бир тәмкин илә салам вериб, әлләрини јанына салды, әдәблә дајанды.

Һаким сорушду:

— Оғлум, адың нәдир?

— Тофиг!

— Бағчаја кедирсәнми?

— Бәли!

— Ананы чох истәјирсән, атаны?

Тофиг бу суалы көзләмәјирмиш кими, чеврилиб әввәл атасына, сонра анасына бахды, һакимә чаваб верди:

— Анамы да, атамы да!

— Һансы илә кетмәк истәјирсән?

— Һара?

— Евинизә!

— Үчүмүз!

Һаким бир истәди суалы дајандырыб, мұрафиәни истәдији кими һәлл еләсин. Бир дә фикринә кәлди ки, Тофиг архаланмалы ушагдыр. Суалында давам етди:

— Атан истәјир сәни анандан ајырсын, разысанмы?

— Ајрылмырам.

— Анан истәјир сәни атандан ајырсын!

— Ајрылмырам.

Һаким бир ан сусду, ајрылмаға кәләнләрин үзүнә бахды, өз өвладына нәсиһәт едән кими, Тофиги мұлајим сәслә диндирди:

— Тофиг, оғул, сәнин атан ајры евдә галачаг, анан да ајры евдә. Инди сән...

Һаким сөзүнү гуртармамыш, Тофиг көзүнүн јашыны төкүб јалварды:

— Судја әми, гојмајын! Јалварырам, гојмајын атам далашсын. Мән ајрылмајачағам. Јалварырам, гојмајын атам далашсын. Мән ајрылмајачағам, јалварырам, судја әми, јох, јох!

Тофиг буну фәрјад кими учадан дејир, гара, узун кирпикләриндән инчи кими јашлар төкүр, кичик әлләрилә һәм атасынын, һәм анасынын голундан асылыб бурахмырды:

— Јалварырам, судја әми! Јох, јох!..

Һаким сусур, мәнәли-мәнәли кәнч валидејнин үзүнә бахырды. Ата да, ана да Тофигин әлиндән нечә гуртармағы дүшүнүрдүләр.

Һакимин риггәтли сәси ешидилди:

— Көрүрсүнүз! О балача гәлбин бөјүк мәнәбсәтини бир јахшы дүшүнүн!

Һаким үзүнү Тофигә чевириб, тәсәлли верди:

— Ағлама, оғлум! Неч кәс сәни ајырмајачаг, ағлама! Атан вә ананла бу саат евинизә дөнәчәксән.

Тофиг алтдан јухары әввәл анасына, сонра атасына бахыб, балача голларыны ачды, һәр икисинин бојнундан асылыб өпдү:

— Судја әми, сағ олун! Чох сағ олун, судја әми! Атамла анам бир дә далашмајачаглар!

Һаким ајаг үстә, мат-мәәттәл дајанан әр-арвадын үзүнә бахыр, санки сорушурду:

— Нијә дајанмысыңыз?

Мүрсәл әјилиб, оғлунун үзүндән өпмәк истәјирди ки,

Назилә ону габаглады. Һәр икиси мұтәәссир бир һалда ушағы өпүб, әлиндән тутду. Тофиг исә онлары евә тәрәф чәкиб апармаг истәјирди:

— Судја әми, сағ олун!

Һаким она хејир-дуа вериб, валидејнә тапшырды:

— Кедин, Тофигин сөзүндән чыхмајын! Сизи она, ону да сизә тапшырырам.

Бу һадисәдән сонра евдә доғрудан да дава-мә'ркә кәсилмишди. Ана әсәбиләшиб сәсини учалданда, Мүрсәл онун јадына салырды:

— Сус, ушаг ешидәр!

Атанын һирси тутанда, Назилә төһмәтләјирди:

— Сәс салма, Тофигин үрәји гысылар!

Тофигин һөкмү ганунлардан күчлү вә кәсәрли иди.

1958

МЭН ДЭ БАКЫЛЫЈАМ

— Нэ эчэб?

— Бу нэ сајаг олуб?

— Нечэ кэлиб чыхыб?

Күман етмэјин ки, бу суаллар надир бир һадисә вә ја эчаиб мэхлуг көрөндә верилир. Јох!

Бу суаллары бәлкә сиз өзүнүз дә вермисиниз. Бәлкә тәзә бакылыны сиз өзүнүз дә көрмүсүнүз, таныш олму-сунуз. Көзәл бир инсана баханда, көзләнмәз вә хош бир тәсадүфдә олан кими, додагларыңызда тәбәссүм ојна-мыш, вачиб ишинизи дә унудуб, сакит-сакит дајаныб бахмысыңыз. Фәрәһли бир әһвал-руһијјә илә өз-өзүнүз-дән сорушмусунуз:

— Нэ эчэб?

— Нэ сајаг олуб?

— Нечэ кэлиб чыхыб?

Белә бир әзиз мүсафири Бакыда көрмәк кими севиндирмәз! Анчаг онун Бакыја кәлмәси асанлыгла олма-мышдыр. Әсрләр боју дүшүнмүшләр, күман етмишләр ки, о «Бакыда јашаја билмәз!», «Буранын иглими она дүшмәз!», «О, дэдә-бабадан Кәнчәдә, Көјчајда, Сәмәр-гәнддә, Дашкәнддә јашајыб».

Бакы шәһәр Советинин ишчиләри бу мүсафири јакшы таныдыглары үчүн онун «гылыгына кирмиш», онун-ла достлашмышлар.

Бөјүк, тәнтәнәли мәчлисләрин бириндә шәһәр Советинин сәдри—уча, тәнумәнд адам һамыны севиндирән бир хәбәр верди:

— Мән ону Бакыја кәлмәјә разы салмышам. Ахар-бахарлы јердә онун үчүн көзәл мәнзил һазырламышам!

— Бәлкә һавасы дүшмәди?

— Јакшы гуллуг еләјәрсән, дүшәр. Мичуринин де-дикләрини бир дә охујун!

Машын чағрылды, јер һазырланды, тәдарүк көрүл-дү. Тәзә мүсафири еһтирам вә еһтијатла Бакыја кәтир-диләр.

Биринчи ил тәзә мүсафир «гүрбәтдә» доғрудан да чох әзијјәт чәкди. Јазын узун, уғултулу күләкләриндән, гыса јағышларындан, сәрин һаваларындан сонра гызмар јәј күнәши шәһәрин үстүнә јакынлашыб, од төкмәјә баш-лады. Чамаат истидән, бүркүдән гачыб кәлкәлик ахтар-ды. Адамлар ичдикләри судан даһа чох тәр төкүрдүләр. Бурада су да, торпаг да гонаға тәзә иди, адәтдән кәнар иди.

Бизим мүсафир исә жүчәнин ортасында, гызмар кү-нәшин алтында, санки, тарихи бир имтаһан үчүн мөһкәм дајанды. Аз галды нәфәси кәсилсин, голу, ганады гуру-сун. Шәһәрлиләр она көмәјә кәлдиләр. Кими су дашы-ды, кими тәсәлли верди, кими јерини раһатлады, кими азугә кәтирди. Мүсафир гурумүш додагларыны јалаја-раг, зәиф әлләрилә үз-көзүнү јелләјәрәк, јериндә мөһ-кәм дајанды. Биринчи јајын чәтин имтаһаны совушуб кетди.

Инди бизим мүсафир Бакынын лап көһнә вәтәндаш-ларындан сечилмир. Чаванлар ону бу јерләрдә көрәркән даһа тәәччүбләнмирләр. Гочалар, Бакы иглимини, Бакы мүһитини јакшы билән тәчрүбәли кишиләр, бөјүк, енли ишыглы, издиһамлы, абад күчәнин тининдә, даш бина-нын гаршысында дајаныб, һејрәт вә севинчлә тәзә бакы-лыја бахырлар. Инди о, мүсафир кими јох, доғма јур-дунда бир икид кими һәмвәтәнләринин суалларыны еши-дирди:

— Нэ эчэб?

— Бу нэ сајаг олуб?

— Нечэ кэлиб чыхыб?

Икид Чинар бу суалларын һамысына учадан вә гү-рурла чаваб верир:

— Мән дә бакылыјам!

Инди онун кәлкәсиндә дајаныб бир-биринә мәнәббәт изһар едәнләр аз олмур.

1958

ХЭЧАЛЭТ

Алабээк кејимли чаван бир оғлан элиндә кағыз бүкүлү, килас јејә-јејә, этрафына баха-баха шәһәр бағындан өтүрдү. Ахшамдан хејли кечмишди; хијабан о гәдәр сакитлик иди ки, ағыр, аһәнқдар аддымлардан, дөшәмә-јә дүшән тумларын сәсиндән башга һеч нә ешидилмирди. Чаван оғлан һәр күн буралардан кечсә дә, надир һалларда белә сүкут көрәрди.

Сәһәр бурадан ишә кедәндә хијабаны шүшә кими тәртәмиз көрдү. Санки кимсә һамыдан тез дуруб, хијабанлары силиб сүпүрмүшдү ки, адамлара хош олсун.

Ағ өнлүклү, көдәрәк бир гадынын әјиләрәк, кағыз гырыгларыны, тумлары, папирос көтүкләрини хакәндаза сүпүрдүјүнү көрәндә, дајаныб хејли бахды. Гадын, хијабаны елә тәмизләјир, саһмана салырды ки, дејәрсән өз һәјәтидир.

Ади һалларда һеч диггәт јетирмәдији, мәһәл гојмадығы бу гадын, чаван оғлана ајры чүр көрүндү; көзүндә бөјүјән кими олду. Дајаныб хејли бахды, билмәди нечә үзр истәсин. Фикирләшди ки, чибиндән пул чыхарыб версин, ја да јахынлашыб тәшәккүр еләсин.

— Хала,—деди,—буралара зибил атан, сизин зәһмәтинизи артыранлардан бири дә мәнәм. Билмирәм нечә еләјим ки, сизин хәчаләтиниздән чыхым.

Гадын башыны галдырыб бир оғлана, бир дә зибил гутусуна бахды, өз ишинә давам етди.

— Кечдијиниз јерләри зибилләмәмәк—һәм мәнә јахшылыг, һәм дә өзүнүзә ләјагәт оларды!—деди.

САНЧАГ ФАБРИКИНДӘ

Директор:

— Хош кәлмисиниз! Китаб хадимләри нә әчәб бизи јада салыблар!

Китабсатан:

— Хош күнүнүз олсун! Ишимиз дүшүб: бир нечә јешик санчаг лазымдыр.

Директор:

— Бәлкә гуту демәк истәјирсиниз?

Китабсатан:

— Хејр, јешик!

Директор:

— Көрүнүр, вәзифәнизи дәјишмисиниз. Мән сизи китаб мағазасындан таныјырам.

Китабсатан:

— Бәли, орада ишләјирәм. Анчаг инди ишимиз артыб. Елә китаблар јазылыр ки, санчагсыз охунмур. Охучуну јуху басмасын дејә, санчаг лазым олур.

Директор:

— Һәр китаба бир санчаг?

Китабсатан:

— Бәлкә дә бир нечәси!

Директор:

— Бу китаблары тә'рифләјән тәнгидчиләрә нечә, санчаг верилирми?

Китабсатан:

— Онларын санчағыны ја редаксија, ја да мүәллиф әзү верир.

ҲАВАПЭРЭСТЛЭР

Ҳаким, Эсэдэ тапшырмышды ки:

— Сизин муаличәниз дәнннз һавасыдыр. Күндә 2—3 саат саһилдә әйләшин, әсәбләринизи динчәлдин. Ајры дава-дәрман лазым дејил.

Эсәд каһаллыг еләсә дә, арвады һәр күн ишдән сонра кишисини һөкмән һава алмаға көндәрәрди.

Мә'лумдур ки, һава алмаға бир Эсәд јох, чоһлары кәлир. Ишдә, идарәдә тапышмајан, көрүшмәјән адамлар, көрүрсән, һава севдасында бирләширләр:

— А балам, һардасан? Чохдан аһтарырам ки, сөзүмү сәнә дејәм, һирсими сојудам, јахшы кечмисән әлимә!

Шамхал дишинин дибиндән чыханы Эсәдә, Эсәд дә ағзына кәләни Шамхала деди. Һава јаддан чыхды, ики таныш килеј-күзардан дојмадылар. Ади һалда дилиндән кирајә истәјән, диниб-данышмајан бу нахошлар әл-голларыны өлчәрәк, елә гајымдан, елә һирс илә дејиширдиләр ки, дејәрсән бу саат әлбәјаха вурушачаглар...

Эсәд һавадан гајыданда өзүнү күч илә чарпајысынын үстүнә салыр. Арвады тәәччүб еләјир:

— Киши, сәнә нә олуб?

— Һавадан гајыдырам.

— Бәс нијә белә тагәтсиз олмусан, дөјүшдән чыхана охшајырсан?

— Дәннзин һавасы, дејәсэн, корланыб.

— Мазыта, үфунәтә раст кәлмисән, нәди?

— Мазыт јох, Шамхала раст кәлдим. О деди, мән дедим; мән дедим, о деди. Аһырда чин вурду башыма, һеч билмирәм нә демишәм, нә демәмишәм...

— Дәннзин дә һавасыны сиз корлајырсыныз. Бир дә сәни һаваја бурахсам!..

— Һаваны һавалығында гојурлар ки... Зәһәр гатырлар!

О күндән сонра саһилдә бу танышлары көрән олмады.

Эсәд Шамхалдан, Шамхал да Эсәддән еһтијат едиб, һавадан әл чәкдиләр.

1969

КӘҲӘРИН СОН КҮНЛӘРИ

Бир заман јеријәндә—јер титрәр, кишнәјәндә—көј курларды. Һаны вурушма мејданлары, һаны өтүшмәләр, һаны икид сүвариләр, пәһләванлар, ғылынч, галхан шаг-ғылтысы!

Чијнимдә Рүстәми Рүстәм еләмишәм, Суворову Карпатлардан кечирмишәм, Короғлунун силаһдашы олмушам, Наполеону јер үзүндә кәздирмишәм, сүвари орду-сунда нечә-нечә чәбһәләр јармышам, һүнәрләр көстәрмишәм. Көр инди иш һара чатыб ки, мәни кәтириб әјләнчә арабасына гошублар, чиловуму ушағларын әлинә верибләр...

Ај намәрд дүнја! Мәнә е'тибарсыз дејирдиләр, көр инди һәр гамчысында он аддым сычрадығым сүвариләр һалымы сорушур ки, кәһәр нечә олду, һарада галды?..

Кәһәрин үрәјиндән кечән һәсрәтләри, дејәсэн, совхоз мүдири ешитмишди. Түлкүлүк фермасынын тәсәррүфатчысыны чағырды:

— Түлкүләрә сабаһ нә верәчәксән?

— Срағақүн шәһәрдән ики јаралы ат кәтирмишдим, јејиб гуртарыблар.

— Кәһәр дә ишдән дүшүб, гошулмага тагәти галмајыб.

— О, түлкүләрин наһарыны көрәр.

— Апар доғра, гој јесинләр!

Сәһәриси кәһәрин һәр парчасы, һәр сүмүјү бир түлкүнүн дишләриндә чејнәнирди. Кәһәрин һәр парчасындан бу шикајәтләр сәсләнирди:

— Рүстәми Рүстәм еләјән мән, Суворову Карпатлардан кечирән мән, Короғлунун силаһдашы олан мән, Наполеону јер үзүндә кәздирән мән, түлкүләрә јем олан да мән!.. Ај намәрд дүнја!

Түлкүләр бу шикајәти ешидирдими, ешитмирдими, о мә'лум дејил. Мә'лум олан будур ки, кәһәрин әтини чох иштаһла јејир, сүмүкләри тәртәмиз еләмәмиш әл чәкмирдиләр.

1960

ЗӘҲМӘТ, ӘГИЛ, БӘХТ

(Нағыл кими)

Јамачда, гара торпагда котан сүрән бир кишиниң башында мүбаһисә дүшдү.

Бәхт деди:

— Әкинчини доландыран мәнәм, мәнсиз о јашаја билмәз; һајана дәнсәм, рузи кәтирирәм.

Әгил деди:

— Инди ки, беләдир, биз чәкиләк кәнара, тамаша еләјәк, көрәк әкинчини сән нечә доландырысан.

Әгил дә, Зәһмәт дә кәнара чәкилди. Бәхт ишә башлады.

Бирдән котанын габағына күпә долусу ғызыл чыхды. Әкинчи ғызыллары көрчәк, үзүнү туршутду.

— Бу зәһримар да котана мане олур. Бир адам олса, күпәни верәрдим, чыхыб кедәрди.

Әтрафына көз кәздирди, әл еләјиб јолдан кечән атлыны чағырды ки, күпәни она версин. Атлы, әкинчијә јахынлашанда, Әгил гајытды өз јеринә—кишиниң башына. Әкинчи тәлаша дүшдү, дизинә дөјдү:

— Мән нә ахмаг иш көрүрәм! Ғызыллары јолдан өтәнә нијә верирәм, бунлар мәним өлүмә дә, диримә дә бәсдир. Лә'нәт сәнә, кор шејтан! Көр мәни нечә алдатмаг истәјир!..

Әкинчи фикирләшмәјә мачал тапмамыш, атлы кәлиб јејишди, салам вериб сорушду:

— Әкинчи гардаш, ишин аванд олсун! Мәнә анд нә гуллуғун вар? Ишиндә чәтинликми чәкирсән, јохса шәһәрә бир сифаришин вар, вермәк истәјирсән?

Әкинчи деди:

— Атлы гардаш, бир сифаришим-задым јохдур, сөзүм вар, сәндән сорушурам, де көрүм: бу Боз өкүз Ала өкүзүн нәјидир? Бунлар нечә гоһумдурлар?

Атлы тәәччүб еләди: «Дејәсэн бу киши дәлидир!»

— Бу нә сөздүр сорушурсан? Өкүзләр сәнин, мән һарадан билирәм ки, бунлар нечә гоһумдур. Бир дә бунун нә мә'насы вар?

Атлы дөнүб кедәндә, Әгил јенә әкинчинин башындан чыхды. Бәхт гызыллары әкинчинин көзү гаршысында парылдатды. Әкинчи атлыны тәкрар чағырды ки, күпәни версин. Атлы тәкрар гајытды. Әгил јенә јеринә кәлди ки: «Ај гафил адам, нә еләмәк истәјирсэн? һејфдир гызыллар!»

Атлы әкинчијә јахынлашанда сорушду:

— Гардаш, нә дејирсэн, мәни нијә јолдан еләјирсэн?

Әкинчи хәчаләт чәкди, билмәди нә десин; ирәли јеријиб өкүзләри көстәрди:

— Ај рәһмәтлик оғлу, нә бөјүк мәсәлә сорушдум ки, чавабында ачиз галдын! Бах, бу Боз өкүз Ала өкүзүн доғма бачысы оғлудур. Көрмүрсән боју балача, өзү чаван? Ашкар көрүнүр ки. Никаран кетмә, буну өјрән!

Атлы башыны булајараг, дөнүб кетди. Әгил өз һүнәриндән дәм вуранда, Зәһмәт деди:

— Бәһсәбәһс еләмәјә вахтым јохдур. Әкинчини доландырын, мән кетдим.

Зәһмәт кәнара чәкиләндән сонра Әкинчи дизләрини гучаглајыб отурду, өкүзләрин көвшәмәсинә тамаша еләди:

— Јахшы ки, атлыны јола салдым; јахшы ки, гызыллары вермәдим, өзүм апарыб хырдалајарам.

Дурмаг истәјәндә көрдү, јох, нә гычларында тагәт, нә әлләриндә кирдар вар. Ахшамачан чөмбәлиб бир јердә мүркүләди, өкүзләр дә јатды.

Бәхт гызылы көјә совуруб парылдадырды. Әгил бунлары дөнә-дөнә сајыр, хәрчләмәјә јер, чарә ахтарырды. Әкинчи јериндән тәрпәшмәк истәјәндә, кирдары кәлмирди...

Әгил көрдү кишини дә, өкүзләри дә кечә бурада чанавар јејәчәк. Зәһмәтә јалварыб деди:

— Кәл, гардаш, кәл, әкинчинин күн-күзәраны сәнсэн. Сәнсиз бир күнүмүз олмасын! Кәл ишин үстүндә ол!

Зәһмәт јеринә кечән кими әкинчи чәлд ајаға галхды. Котанын әлчәјиндән тутуб өкүзләри һајлады:

— А чејран, нә дурмусан, зәми јарымчыг галды. Һај Марал, күч вур, бу торпаг лајларыны галдыраг! Һа, бөлә һа!..

Әкинчинин ишләри әввәлки саһманына дүшдү. Зәһмәт ағалығында торпаг бол мәһсул верди, кишинин өзү дә, балалары да јахшы күзәран кечиртдиләр.

1960

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

БӘЛАТ ҺЕКАЈӘЛӘРИ

Мәркәз адамы	3
Аяз	16
Пешманчылыг	31
Сөјүд көлкәси	44
Әмәли сәләһ	48
Мәрчан нәнә	53
Бадам ағачлары	58
Әскинасын тарихи	71
Ики фермер	75
Субајлыг фәлсәфәси	84
Һава бүросу	94
Инсанлыг фәлсәфәси	101
Төвбәләтмә	112
Илк һәдијјә	120
Гочаларын ушаг сөһбәти	129

ОД ИЧИНДӘН ЧЫХАНЛАР

Вәтән јаралары	136
Ики ананын бир оғлу	145
Мәним дә һаггым вар	153
Салам	159
Оғул	167
Чин гызы	181
Дөјүшчүнүн дедикләри	185

КҮЛДҮРӘН ҺЕКАЈӘЛӘР

Ғајмаг	192
Тәзә тојун нәзакәт Ғајдалары	199
Бостан оғросу	209
Достумун гонаглыгы	218
Тәсадүф	218
Анкет Анкетов	226
Кәмтәровлар аиләси	234
Һесаб достлары	243
Пловдан сонра	254
Итпәрәстләрин һәјәчаны	267
О дүнјада	270

ХАТИРӘ ДӘФТӘРИНДӘН

Улдуз	278
Елчиләр Ғајытды	289
Назик мәтләб	301
Үрәкдә јазы	310
Виңдан мұһакимәси	317
Дағларын Ғәлби	334
Нечә чүр салам вар?	341
Тәсадүф вә ја зәрурәт?	344
Әрик ағачы	352

ҺӘККИМ ҺЕКАЈӘЛӘРИ

Мүәличә	361
Виңдан әзабы	370
Дост көрүшү	376
Гонагпәрәст	382

КИЧИК ҺЕКАЈӘЛӘР

Титрәк бир сәс	388
Лирика	390
Әл хәтти	392
Ики һаким	393
Мән дә бакылыјам	396
Хәчаләт	398
Санчаг фабрикиндә	399
Һавапәрәстләр	400
Кәһәрин сон күнләри	402
Зәһмәт, Әгил, Бәхт	403

Мир Джалал Али оглы Пашаев

СЛОВО О ЧЕЛОВЕЧНОСТИ

Рассказы

(на азербайджанском языке)

Редактору *Ш. Абасов*

Рэссамы *М. Бағыров*

Бәдний редактору *М. Гулијев*

Техники редактору *С. Вағырова*

Корректорлары *М. Мурадова, Т. Зејналова*

Јығылмаға верилмиш 12/V-1961-чи ил. Чапа имза-
ланмиш 15/XI-1961-чи ил. ФГ 18398. Кағыз форматы
84×108^{3/32}. Физики ч. в. 12^{3/4}. Шәрти ч. в. 20,9. Учот
пәшр. вәрағи 23,8. Сифариш № 346. Тиражи 15000.
Гијмәти 91 гәп.

Азербайжан Дөвләт Нәшријаты,
Бақы, һүсү һачыјев күчәси, № 4.

Азербайжан ССР Мәдәнијәт Назирлијинин
«Гызыл Шәрг» мәтбәәси,
Бақы, һәзә Асланов күчәси, № 80